सागरिका

ऊनविंश-वर्षे तृतीयोऽङ्कः

२०३७ विक्रम-संवत्सरे

प्रकाशकः

सागरिका समितिः, गौरनगर

सागर (म० प्र०)

सागरिका

ऊनविंश-वर्षे तृतीयोऽङ्कः

सम्पादकाः

डा० रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)
डा० राधावल्लभ त्रिपाठी
डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी
डा० रामगोपाल मिश्रा

व्यवस्था-कार्यालयः

सागरिका-समितिः,
गौरनगर
सागर (म० प्र०)।

सम्पादन-कार्यालयः

भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्
नारीबारी
इलाहाबाद।

प्रकाशकः
डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठी
अध्यक्षः
सागरिका-समितिः
गौरनगर, सागर।

देयम्

प्रत्यङ्कम्	४.०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्	१५.०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य	२००.०० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रपुटबन्धाः Cloth Bound Vols.	५००.०० रूप्यकाणि
आजीवन-ग्राहकाणां कृते सर्वेऽङ्काः	२००.०० रूप्यकाणि
वर्षे १-५ प्रत्यङ्कम्	७.०० रूप्यकाणि
वर्षे ६-१० ,,	६.०० रूप्यकाणि
वर्षे ११-१५ ,,	५.०० रूप्यकाणि
वर्षे १६-१९ ,,	४.०० रूप्यकाणि
अङ्कप्रकाशः	प्रतिवर्षम् आषाढाश्विन पौष-चैत्र [जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च] मासेषु

मुद्रक :
राजेश प्रिंटिंग वर्क्स,
त्रिलोचनघाट, वाराणसी।

विषयानुक्रमणिका

प्रकाशक
डॉ० र
अध्यक्षः
सागरिक
गौरनगर,

प्रत्यङ्कम्
वार्षिकम्
आजीवनग्राह
प्राचीनाः सर्वे
(
आजीवन-ग्राह
वर्षे १-५
वर्षे ६-१०
वर्षे ११-१५
वर्षे १६-१९
अङ्कप्रकाशः

मुद्रकः
राजेश प्रिंटिंग
त्रिलोचनघाट, व

नाट्य-समारम्भः

१. नाट्य-समारम्भः

अहो माहात्म्यं नाटय-जगतः, यत्र रङ्कोऽपि पात्रीभूय नृपायते, शिला-शकलमपि रङ्गे स्थितं गिरिराजायते, वर्त्तमानेऽद्यदिवसेऽपि त्रेताद्वापर-युगोचितं रामकृष्णादीनां चरितं प्रत्यक्षायते च। तत्र विमुग्धा इव प्रेक्षका वस्तुतोऽसत्यमपि कार्यंजातं साधु बुद्ध्या सोत्साहमूरीकुर्वन्ति। ते स्वाभाविकात्मवृत्तेर्विधुरा इव नाटयवृत्तपरायणा भवन्ति। तेषां प्रेक्षकाणामात्मविस्मृतबुद्ध्या नटाभिनये समाधिं समाजयितुं नाटय-समारम्भस्य प्रथमपदे पूर्वमेव रञ्जनात्मकः कार्यक्रमो विधीयते। स चासौ कार्यक्रमः पूर्वरङ्गः।[1] भरतानुसारेण—

> यस्माद् रङ्गे प्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते।
> तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमा॥
>
> ना. शा. ५.७

पूर्वरङ्गः

> सर्वदैवतपूजार्हं सर्वदैवतपूजनम्।
> धन्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम्॥ २.५५

नाटयाभिनये पूर्वः (आरम्भिकः) रंग (प्रयोगः) पूर्वरङ्गः। गीततालवाद्यनृत्तपाठ्यं समस्त-व्यस्ततया प्रयुज्यमानं यन्नाटयाङ्गभूतं स पूर्वरङ्गः।[2]

---

१. पूर्वरङ्गस्य भावप्रकाशन उद्धृता परिभाषा सम्यग् युज्यते

> सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि
> नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात्।
> अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत् स प्रकल्प्यते
> तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते॥

अभिनवगुप्तानुसारेण 'रङ्गे नाटयप्रयोगोऽयं पूर्वो भागः। ना. शा. ४.१४ अधिकृत्याभिनवभारती शुभङ्करानुसारेण 'पूर्वरङ्गः सभापूजा' इति।

२. ना. शा. ५.७ अधिकृत्य भारती

पूर्वरङ्गस्योनविंशति प्रायाङ्गानि भवन्ति ।[1] प्रयोगविज्ञानदृष्टचा महत्त्वपूर्णानि कतिपयाङ्गानि अधोविधानि सन्ति ।

प्रथमस्तावत्पूर्वरङ्गभेदः प्रत्याहारः । प्रत्याहारेण भाण्ड-विन्यासो विधीयते । पश्चादवतरणाख्येन पूर्वरंगभेदेन रंगपीठे गायिकानां निवेशनं क्रियते। आरम्भनामके पूर्वरंगभेदे गीतारम्भ आलापेन भवति । पश्चाद् विविधवाद्यानां स्वरसामञ्जस्यं विधीयते । एतैर्भेदैः पूर्वरङ्गे संगीतस्य पूर्वसज्जा सम्पाद्यते। पश्चात् गीतनामके पूर्वरंगविधौ देवतानां कीर्तनं भवति ।

नान्दी

पूर्वरङ्गभेदेषु नान्दी श्रेष्ठा वर्तते । नान्द्याः पादान्तरेषु बहुतरं नृत्तं प्रवर्तते ।[2] इयं नान्दी अभिनयेनापि शोभते ।[3] अस्या माहात्म्यं भारतीवृत्तौ विलसति । नान्दी एव भारतीवृत्तेः प्ररोचना भवतीति सङ्केतयत्यभिनवगुप्तः—

"जयाभ्युदयिनी चैव मंगल्या" ना. शा. २०.२७

रङ्गद्वारम्

रङ्गद्वारादेवाभिनयः प्रारभ्यते । तथा हि भरतः—

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

अत्र प्रेक्षकाणां नाटचाभिनयात् प्रागेवानुरञ्जनं प्रस्तूयते ।

त्रिगतम्

त्रयः पुरुषाः सूत्रधारः, पारिपार्श्वकः, विदूषकश्च भविष्यन्नाटकादि-विषयं संवदन्ति । अत्र विदूषकः कथानिकां प्रस्तौति । कथानिका असम्बद्धकथाप्रायापि प्रेक्षकानुरञ्जनविधायिनी भवति ।

---

१. अङ्गानां न्यूनाधिकभावे हि भूयांसः पूर्वरंगभेदाः । शारदातनयानुसारेण द्वाविंशत्यङ्गानि सन्ति पूर्वरङ्गस्य

२. ना. शा. ५.१५८ अधिकृत्य भारती

३. 'या सृष्टिः स्रष्टुराद्या' इति नान्दीविषयेऽभिनवगुप्तः प्रोक्तवान्—तत्रैक एव जलहुताशनाभिनयः उत्तमेन प्रयोज्येः । ना. शा. ९.१७३ अधिकृत्य

प्ररोचना

अभिनवगुप्तानुसारेण 'प्ररोचना प्रकृष्टरुचिहेतुभूतत्वात्' यथा नाम विलसति। तत्र

उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया।
सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥

यन्मयान्यत्रापि विश्लिष्टं सूत्रधार एव पूर्वरङ्गभेदानां प्रणेता, निर्देष्टा, अभिनेता च पुराभवत्। पूर्वरङ्गविधौ तस्य काव्येनाभिनयेन च परं प्रमुदिताः प्रेक्षका आत्मविस्मृता इव नाट्याभिनयस्य रसास्वादने तत्परा भवन्ति।

लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

२. लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

स्वभावो लोकधर्मी तु विभावो नाट्यमेव हि ॥ २१.२०३

अभिनयो द्विविधो भवति—लोकधर्मी, नाटचधर्मी च। यथा लोके तथा रंगपीठे यदि पात्रमनुकरोति तर्हि लोकधर्मी नाटचं भवति। एतदेव व्याख्याति भरतः—

स्वभावभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा।
लोकवार्ता-क्रियापेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥
ना. शा. १३.७१

स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम्।
यदीदृशं भवेन्नाटयं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७२

अभिनवगुप्तानुसारेण—लोको नाम जनपदवासी जनः, जनपदश्च देश एव। लोकवार्ता लोकप्रसिद्धिः तस्यां या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्तस्तया शुद्धमेव कृत्वा यन्नाटयं नटनीयं कार्यं सा लोकधर्मी। अङ्गलीलया वर्त्तमानादिकया वर्जितं कृत्वा। अभिनवगुप्तो लोकधर्मीनाटचं पुनरपि स्पष्टीकरोति—यदा कविर्यथावृत्तं वस्तुमात्रं वर्णयति, नटश्च प्रयुङ्क्ते, न तु स्वबुद्धिकृतं रञ्जना-वैचित्र्यं तत्रानुप्रवेशयन्, तदा तावान् स काव्यभागः प्रयोगभागश्च लोक-धर्माश्रयः। अतोऽत्र धर्मी।

नाटच धर्मी लक्षयति भरतः—

अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम्।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाटयलक्षणलक्षितम् ॥ १३.७२

स्वरालङ्कारसंयुक्तमस्वस्थ-पुरुषाश्रयम्।
लोकप्रसिद्धं द्रव्यं तु यदा नाटये प्रयुज्यते।
मूर्तिमत् साभिलाषं च नाटचधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७४

आसन्नोक्तं तु यद्वाक्यं न श्रृण्वन्ति परस्परम्।
अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाटयधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७५

शैलयान-विमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाटयधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७६

ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः ।
नृत्यते गम्यते चापि नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८०
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।
सोऽङ्गाभिनय-संयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता । १३.८१
यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः ।
दिव्यमानुषरत्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८२
यश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।
रंगपीठगतः प्रोक्तः नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८३
सर्वस्य सहजो भावः सर्वो ह्यभिनयोऽर्थतः ।
अङ्गालङ्कारचेष्टाभिर्नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥ १३.८५

अभिनवगुप्तः प्रागेव नाटचधर्मीं व्याचष्टे–नटसमयमात्ररूपा नाटचधर्मी ।[1] अर्थात् यन्न लोके विद्यते, केवलं रंगपीठे नटैः प्रयुज्यते सा नाटचधर्मी । स नाटच-धर्मीं स्पष्टीकरोति । तद्यथा,

१. इतिहासादिवाक्यमतिक्रम्य या उचितरञ्जकेतिवृत्तकल्पनात्मिका क्रिया । यथा राजशेखरेण रामनिर्वासनार्थं दशरथवेषराक्षस-विरचित-तत्त्वकल्पना । अत्र प्रख्याते वृत्ते उत्पाद्यं वृत्तं मिश्रयते ।

२. अतिसत्त्वातिभावकम्—भावस्वभावयोर्विपरीतमाचरणमेव । यथा राज्ञ्यो संस्कृत-भाषणम् ।

३. लीलाङ्गहाराभिनयम्--मनोहरा ये अङ्गहारा तत्प्रधानैरभिनयैरुपेतम् ।

४. स्वरालंकारसंयुक्तम्–स्पष्टम् ।

५. अस्वस्थ-पुरुषाश्रयम्—यत्र च पुरुषो न स्वरूपे तिष्ठति । अपि तु स्त्री-बलमाश्रयति । पुरुषभूमिकायां स्त्री प्रवर्तते ।

६. लोकेऽपि कलाशिल्पिकल्पनाकलितमतस्तदपि मूर्तिसम्पादनेन प्रयोग क्रियते । यथा मायापुष्पके–ततः प्रविशति ब्रह्मशापः । अत्र शापस्य मूर्तीकरणं नाटचधर्मी ।

७. जनान्तिकापवारितकयोः नाटचधर्मीत्वं स्पष्टमेव । न तादृशं क्वचिल्लोके भवति । तथैवाकाशभाषितं नाटचधर्मी भवति, यत्र पात्रमनुक्तं शृणोति । लोके इत्थं न सम्भवति ।

---

१. ना. शा. ९.१ अधिकृत्य भारती ।

८. आहार्याणि सन्ति रंगपीठे शैलयानविमानानि, चर्मवर्मायुधध्वजाः। नैतानि वास्तविकानि रंगे स्थितिमर्हन्ति। अत एव मूर्तिरूपेण प्रस्तूयन्ते। एषा प्रक्रिया नाट्यधर्मी। अत्रास्त्रादीनि दारुवस्त्रचित्रादिरूपाणि प्रयुज्यन्ते।

९. अस्वाभाविकविधिनाङ्गहारादिसमाश्रयेण कलात्मकसौष्ठवप्रदर्शनाय प्रायशो नटोऽभिनयति। तत्र नाट्यधर्मी आपद्यते।

यत्किञ्चिद् रङ्गपीठेऽभिनीयते, तत्सर्वं स्वल्पांशतो लोकधर्मी भवति, अधिकांशतश्च नाट्यधर्मी एवेति पूर्वोक्त-विवेचनेन स्पष्टम्। नाट्यधर्मी तु अभिनेयार्थस्य प्राणाः।

नाट्यधर्मो नाटकस्य सर्वेष्वङ्गेषु सम्भवति। कथावस्तुनि यत्परिवर्तनं विधीयते तत्र प्रकरणवक्रतेति नाट्यधर्मः। पात्राणां विपरीतभूमिकाग्रहणे, अननुरूपाचरणे नाट्यधर्मः। अन्यत्र विश्लेषितं छायातत्त्वं नाट्यधर्मं सविशेषं महत्त्वपूर्णस्थानं भजते। आरभटीवृत्तेः संक्षिप्तिः संक्षिप्तको वा नाट्यधर्मं द्योतयति।[1]

स्वभाविककार्यव्यापारेऽङ्गहारादीनां, गीतातोद्यानां, सन्ध्यङ्गानां नाट्यालङ्काराणां, वीथ्यङ्गानां च प्रयोगो विरल-विरलो भवति किन्तु नाट्याभिनये एतेषां निकामप्रयोगैः प्रेक्षणकाणामनुरञ्जनं नितरामभिमतमेव। किं बहुना, स्थाने स्थाने पद्यपाठो भृशं विलसति नाट्येषु। आत्मगतम्, एकोक्तिः, प्रतिक्रियोक्तिः आकाश-भाषितं, आकाशवाणी जनान्तिकमपवारितकञ्चेति सर्वं नाट्यधर्मः।

वैदेशिक-नाट्यप्रयोगे लोकधर्मीत्वं (Realism) प्रधानम्। भारते पुनः नाट्यधर्मीत्वं नाट्याभिनये चरमोत्कर्षं प्रापितम्।

---

१. अन्वर्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः।
संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम॥ ना. शा. २०.६८

अङ्गाभिनयः

३. अङ्गाभिनयः

चतुर्विधाभिनयेष्वाङ्गिकः प्रथमं स्थानमर्हति। आङ्गिकोऽभिनयस्त्रिविधो भवति-शारीरः, मुखजः चेष्टाकृतश्च। शारीरस्तु पुनः षड्विधो शरीराङ्गानुसारेण। शरीराङ्गानि तु शिरः, हस्तः, कटी, वक्षः, पार्श्वः, पादश्च। शिरसोऽपि षडङ्गानि सन्ति—नेत्रं, भ्रूः, नासा, अधरः, कपोलः, चिबुकम्।

शिरः कर्माणि

अभिनये शिरसः कर्माणि त्रयोदश सन्ति। तेषां प्रयोगाभिज्ञानं क्रमशोऽधोविषयानुसारेण भवति—

आकम्पितम्—	संज्ञा, अपदेशः, पृच्छा, स्वभावभाषणम्, निर्देशः।
कम्पितम्—	रोषः, वितर्कः, विज्ञानम्, प्रतिज्ञातम्, तर्जनम्, व्याधिः, अमर्षणम्।
धुतम्—	अनिष्टम्, विषादः, विस्मयः, प्रत्ययः, पार्श्वालोकनम्, शून्यम्, प्रतिषेधः।
विधुतम्—	शीतग्रस्तम्, भयार्तम्, त्रासितम्, ज्वरितम्।
परिवाहितम्—	साधनम्, विस्मयः, हर्षः, स्मितम्, अमर्षितम्, विचारः, विहृतम्, लीला।
आधूतम्—	गर्वः, इच्छा, दर्शनम्, पार्श्वालोकनम्, ऊर्ध्वालोकनम्।
अवधूतम्—	सन्देशः, आवाहनम्, आलापः, संज्ञा।
अञ्चितम्—	व्याधिः, मूर्च्छा, मदः, चिन्ता, दुःखम्।
निहञ्चितम्—	गर्वः, विलासः, ललितम्, बिब्बोकः, किलकिञ्चितम्, मोट्टायितम्, कुट्टमितम्, स्तम्भः।
परावृत्तम्—	मुखापहरणम्, पृष्ठतः प्रेक्षणम्।
उत्क्षिप्तम्—	प्रांशुदिव्यास्त्रयोगः।
अधोगतम्—	लज्जा, प्रणामः, दुःखम्।
लोलितम्—	मूर्च्छा, व्याधिः, मदः, आवेग, ग्रहः, निद्रा।

दृष्टिकर्माणि

तत्र अष्ट रसदृष्टयः, अष्ट स्थायिभावदृष्टयः, विंशतिः संचारिभावदृष्टयः सन्ति।[1] तासां विधानमधोविधं भरतेन वर्णितं क्रमशः—

रसाश्रिताः अष्ट	रसव्यापारः
कान्ता	शृङ्गाररसे
भयानका	भयानकरसे
हास्या	हास्यरसे
करुणा	करुणरसे
अद्भुता	अद्भुतरसे
रौद्री	रौद्ररसे
वीरा	वीररसे
बीभत्सा	बीभत्सरसे

स्थायिभावाश्रितादृष्टयः अष्ट	भावाः
स्निग्धा	रतौ
हृष्टा	हासे
दीना	शोके
क्रुद्धा	क्रोधे
दृप्ता	उत्साहे
भयान्विता	भये
जुगुप्सिता	जुगुप्सायाम्
विस्मिता	विस्मये

संचारिभावाश्रितादृष्टयः विंशतिः

संचारिभावाश्रिताः दृष्टयः विंशतिः सन्ति—शून्या, मलिना, श्रान्ता, लज्जान्विता, म्लाना, शङ्किता, विषण्णा, मुकुला, कुञ्चिता, अभितप्ता, जिह्मा, ललिता, वितर्किता, अर्धमुकुला, विभ्रान्ता, विप्लुता, आकेकरा, विकोशा, त्रस्ता, मदिरा च।

---

१. रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः।
शृणुत व्यभिचारिण्यः संचारिषु यथा हि ताः॥

शून्या	चिन्ता, स्तम्भः ।
मलिना	निर्वेदः, वैवर्ण्यम् ।
श्रान्ता	श्रमार्तिः, स्वेदः ।
लज्जिता	लज्जा
ग्लाना	अपस्मारः, व्याधिः, ग्लानिः ।
शङ्किता	शङ्का
विषादिनी	विषादः
मुकुला	निद्रा, स्वप्नः, सुखम् ।
कुञ्चिता	असूया, अनिष्टम्, दुष्प्रेक्षा, अक्षिव्यथा ।
अभितप्ता	निर्वेदः, अभिघातः, अभितापः ।
जिह्मा	असूया, जडता, आलस्यम् ।
ललिता	धृतिः, हर्षः ।
वितर्किता	तर्कः
अर्धमुकुला	आह्लादः, गन्धाघ्राणः ।
विभ्रान्ता	आवेगः, सम्भ्रमः, विभ्रमः ।
विप्लुता	चापलम्, उन्मादः, दुःखार्तिः, मरणम् ।
आकेकरा	दुरालोकः, विच्छेदः, प्रेक्षितम् ।
विकोशा	मतिः, विबोधः, अमर्षः, गर्वः, औग्र्यम् ।
त्रस्ता	त्रासः
मदिरा	मदः

ताराकर्माणि

भ्रमणम्, वलनम्, समुद्वृत्तम्	वीररौद्रयोः ।
निष्क्रमणम्, वलनम्	भयानके ।
सम्प्रवेशनम्	हास्य-बीभत्सयोः ।
पातनम्	करुणे ।
निष्क्रामणम्	अद्भुते ।
प्राकृतम्	शेषेषु रसेषु ।
विवर्तनम्	शृङ्गारे

तारकापुटकर्माणि

निमेषः, उन्मेषः	क्रोधे
प्रसृतम्	विस्मये, हर्षे, वीर्ये ।

कुञ्चितम्	अनिष्टदर्शनम् ।
समम्	शृङ्गारे
स्फुरितम्	ईर्ष्यासु
पिहितम्	सुषुप्ति-मूर्च्छा-वातोष्ण-धूम-वर्षाञ्जनार्तिषु
विताडितम्	अभिघाते

भ्रूकर्माणि

उत्क्षेपः (एकाभ्रूः)	कोपे, वितर्के, हेलायां, लीलादौ, श्रवणे, दर्शने ।
उत्क्षेपः (द्वयोः भ्रुवोः)	विस्मये, हर्षे, रोषे ।
पातनम्	आसूयित-जुगुप्सायाम्, हास्ये घ्राणे ।
भ्रूकुटी	दीप्तेषु क्रोधस्थानेषु ।
चतुरम्	शृङ्गारे, ललिते, सौम्ये, सुखे, स्पर्शे, प्रबोधने ।
विकुञ्चितम्	स्त्रीपुरुष-संलापे, मोट्टायिते, कुट्टमिते, विलासे, किलकिंचिते ।
रेचितम्	नृत्ते
स्वाभाविकम्	अनाविद्ध-(साधारण-)भावेषु ।

नासाकर्माणि

षड्विधा नासिका भवति—नता, मन्दा, विकृष्टा, सोच्छ्वासा, विधूर्णिता, स्वाभाविकी च ।

नता	विच्छिन्नमन्दरुदिते, नारीणामनुरोधने निःश्वासे ।
मन्दा	शोके, निर्वेदे, औत्सुक्ये, चिन्तायाम् ।
विकृष्टा	तीव्रगन्धे, ऊर्ध्वश्वासे, रोषभयार्तिषु ।
सोच्छ्वासा	मधुरे गन्धे, दीर्घोच्छ्वासे ।
विकूणिता	हास्येषु, जुगुप्सायाम्, असूयिते ।
स्वाभाविकी	शेषेषु भावेषु ।

गण्डकर्माणि

षड्विधं गण्डं भवति—क्षामम्, फुल्लम्, पूर्णम्, कम्पितम्, कुञ्चितम्, समम् च ।

तत्र विनियोगः—

क्षामम्	दुःखेषु
फुल्लम्	प्रहर्षे
पूर्णम्	उत्साहगर्वेषु
कम्पितम्	रोषहर्षेषु
कुञ्चितम्	रोमाञ्चे, शीते, भये, ज्वरे।
प्राकृतम्	शेषभावेषु

अधरकर्माणि

षड्विधमधरकर्म भवति—विवर्तनम्, कम्पनम्, विसर्गः, विनिगूहनम्, सन्दष्टकम्, समुद्गकञ्च।

तत्र विनियोगः—

विवर्तनम्	असूया-वेदनावज्ञा-हास्यादिषु।
कम्पनम्	शीतज्वररोषजपादिषु।
विसर्गः (स्त्रीणामेव)	विलासे, बिब्बोके, रञ्जने च।
विनिगूहनम्	आयासे
सन्दष्टम्	क्रोधकर्मसु
समुद्गः	अनुकम्पायाम्, चुम्बने, अभिनन्दने च।

चिबुककर्माणि

सप्तविधं चिबुककर्म भवति—कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्षितम्, लेहितम्, समम्, दष्टं च।

तत्र विनियोगः—

कुट्टनम्	भय-शीत-ज्वर-क्रोधग्रस्तानाम्।
खण्डनम्	जपाध्ययन-संल्लापभक्ष्ययोगे।
छिन्नम्	व्याधौ, भये, शीते, व्यायामे, रुषितेक्षिते।
चुक्षितम्	जृम्भणे
लेहनम्	लेह्ये
समम्	स्वभावभावेषु
सन्दष्टम्	क्रोधकर्मसु

आस्यकर्माणि

षड्विधमास्यकर्म भवति—विनिवृत्तम्, विधुतम्, निर्भुग्नम्, भुग्नम्, विवृतम्, उद्वाहि ।

तत्र विनियोगः—

विनिवृत्तम्	असूयायाम्, ईर्ष्या-क्रोधावज्ञा-विहृतादिषु।
विधुतम्	वारणे
निर्भुग्नम्	गम्भीरालोकनादिषु ।
भुग्नम्[1]	लज्जायाम्, निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु, नये, मन्त्रणे च ।
विवृतम्	हास्य-शोक-भयादिषु ।
उद्वाहि	लीलायाम्, गर्वे, अनादरे च ।

मुखरागः

मुखरागश्चतुर्विधो भवति—स्वाभाविकः, प्रसन्नः, रक्तः, श्यामः ।

तत्र विनियोगः—

स्वाभाविकः—स्वभावाभिनयाश्रयः ।
प्रसन्नः—अद्भुत-हास्य-शृङ्गारेषु ।
रक्तः—करुण-वीर-रौद्र-मदाद्येषु ।
श्यामः—भयानक-बीभत्सयोः ।

भरतो मुखरागस्य सविशेषं महत्त्वं वर्णयति । तद्यथा—

शरीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वितः ॥
द्विगुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः ।
नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसस्फुटः ॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टि-संयुतम् ॥
तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत् ॥

ना. शा. ८.१६६–१६९

---

१. भुग्नं नामास्यकर्म यतीनां स्वभावजं भवति ।

ग्रीवाकर्माणि

ग्रीवाकर्म नवविधं भवति—समा, नता, उन्नता, त्र्यस्रा, रेचिता, कुञ्चिता, अञ्चिता, वलिता, विवृत्ता च।

एतासां विनियोगः—

समा	ध्यान-स्वभाव-जपकर्मसु।
नता	अलङ्कार-बन्धे, कण्ठावलम्बने।
उन्नता	ऊर्ध्वनिवेशने।
त्र्यस्रा	स्कन्धभारेऽतिदुःखिते।
रेचिता	मथननृत्तयोर्हावे च।
कुञ्चिता	धारिते, गलरक्षणे च।
अञ्चिता	उद्बन्धने, केश-कर्षोच्चदर्शने च।
वलिता	वीक्षणे
विवृत्ता	स्वस्थानाभिमुखादिषु।

भरतानुसारेण

ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि हि ॥ ८.१७७ ॥

पूर्वोक्ताभिनयकर्मसु शिरसोऽङ्गत्वं नेत्र-भ्रू-नासोष्ठ-कपोलादीनामुपाङ्गत्वं प्रसिद्धम्।

हस्तकर्माणि

अभिनये हस्तस्य त्रिविधा स्थितिर्भवति—असंयुक्तहस्तः, संयुक्तहस्तः, नृत्तहस्तश्च। एतेषां सप्तषष्टि कर्माणि अधोविधानि सन्ति—

असंयुक्तहस्तस्य चतुर्विंशति कर्माणि—

पताकः, त्रिपताकः, कर्तरीमुखः, अर्धचन्द्रः, अरालः, शुकतुण्डः, मुष्टिः, शिखरः, कपित्थः, खटकामुखः, सूच्यास्यः, पद्मकोशः, सर्पशीर्षकः, मृगशीर्षः, काङ्गुलः, अलपद्मः, चतुरः, भ्रमरः, हंसास्यः, हंसपक्षः, सन्दंशः, मुकुलः, ऊर्णनाभः, ताम्रचूडश्च।

संयुतहस्तस्य त्रयोदशकर्माणि—

अञ्जलिः, कपोतः, कर्कटः, स्वस्तिकः, खटकावर्धमानकः, उत्सङ्गः, निषधः, दोलः, पुष्पपुटः, मकरः, गजदन्तः, अवहित्थः, वर्धमानश्च।

नृत्तहस्तस्य त्रिंशत् कर्माणि—

चतुरश्रौ, उद्वृत्तौ, तलमुखौ, स्वस्तिकौ, विप्रकीर्णौ, अरालखटकामुखौ, आविद्धवक्रौ, सूच्यास्यौ, रेचितौ, अर्धरेचितौ, उत्तानवञ्चितौ, पल्लवौ, नितम्बौ, केशबन्धौ, लताख्यौ, करिहस्तौ, पक्षवञ्चितकौ, पक्षप्रद्योतकौ, गरुडपक्षौ, दण्डपक्षौ, ऊर्ध्वमण्डलिनौ, पार्श्वमण्डलिनौ, उरोमण्डलिनौ, उरःपार्श्वार्धमण्डलौ. मुष्टिकस्वस्तिकौ, नलिनीपद्मकोशकौ, अलपल्लवोल्बणौ, ललितौ, वलितौ च ।

एतेषां प्रत्येकशोऽभिनेया भावाः, रसाः, पदार्थाश्च सन्ति । दिङ्मात्रेण प्रमुखाणि कर्माणि तेषामभिनेयाश्च भावादयः प्रदर्श्यन्ते ।

असंयुतहस्तस्य नाट्यप्रयोजकानि कर्माणि—

पताकः, पताकेन अग्निः, वर्षा, पुष्पवृष्टिः, पल्वलम, पुष्पोपहारः, शष्पाणि, वायुवेगः, ऊर्मिवेगः, वेला-क्षोभः, ओघः, शैलधारणम्, शैलोत्पाटनम् ।

त्रिपताकः

त्रिपताकेन अवतरणम्, प्रवेशः, प्रणामः, पक्षिणामुत्पतनम्, नृपदर्शनम्, तपस्विदर्शनम्, संग्रामः, मकरः, वानरप्लवनम्, बालेन्दुदर्शनञ्च ।

कर्तरीमुखः

कर्तरीमुखेन पतनं मरणञ्च ।

अर्धचन्द्रः

अर्धचन्द्रेण बालतरवः, शशिलेखा, कम्बकलशवलयानि च ।

अरालः

अरालेन जनसमूहश्च ।

मुष्टिः

मुष्टिना असियष्टीनां कुन्तदण्डादीनां ग्रहणं व्यज्यते ।

शिखरः

शिखरेण धनुर्धारणमभिनीयते तोमरशक्ति प्रमोक्षणञ्च ।

कपित्थः

कपित्थहस्तेन असि-चाप-चक्र-तोमर-कुन्त-गदा-शक्ति-वज्रादीनि अभिनेयानि ।

खटकामुखः

विशिष्टमिदं हस्तकर्म, छत्रं, प्रग्रह-परिकर्षणं, व्यञ्जनकम्, आदर्शधारणं, पुष्पावचयः, प्रतोदकार्यम् इत्यादीनि व्यज्यन्ते ।

भरत आह—

होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यञ्जनकं च ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥
आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसङ्ग्रहं चैव ।
स्रग्दामपुष्पमालावस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥
मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
अङ्कुशरज्ज्वाकर्षस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥

ना. शा. ९.६१-६३

सूचीमुखः

सूचीमुखेन नक्षत्राणि, यष्टिः, दिन-निशावसानानि, शिलावर्तयन्त्रशैलाः, देवाः (शम्भुः इन्द्रः) चन्द्रमण्डलं च प्रमुखतोऽभिनीयन्ते ।

पद्मकोशः

पद्मकोशेन विकसितकमलोत्पलमभिनेयम् ।

चतुरः

चतुरेण बहुविधा भावा अभिनीयन्ते ।

भरत आह—

नयविनयनियमसुनिपुणबालातुरसत्त्वकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्याः ॥ ९-९४
नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः ।
लीलां रतिं रुचिं च स्मृतिबुद्धि-विभावनाः क्षमां पुष्टिञ्च ।
संज्ञामाशां प्रणयं विचारणं संगतं शौचम् ॥

चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
प्रश्नं वार्तायुक्तिं वेषं मृगशाद्वलं स्तोकम् ॥
विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहान् दारान् ।
नानावर्णांश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुञ्जीत ॥ ९.९४–९९

भ्रमर:

भ्रमरेण पद्मोत्पलकुमुदानां पुष्पाणां ग्रहणविधिर्निदर्शनीयः ।

सन्दंश:

सन्दंशेन प्रमुखतो योगध्यानादिकमभिनीयते ।

अन्यच्च—

आलेख्य-नेत्ररञ्जन-वितर्क-वृन्त प्रवालरचने च ।
निष्पीडनं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ९.११६

मुकुल:

मुकुलेन हिरण्यगणना, मुकुलितकुसुमानि च विभावनीयानि ।

ऊर्णनाभ:

ऊर्णनाभेन सिंहव्याघ्रादयो हिंस्रजन्तवोऽभिव्यज्यन्ते ।

ताम्रचूड:

असंख्येयाः स्वर्णमुदास्ताम्रचूडेन व्यज्यन्ते ।

संयुतहस्तस्य-कर्माणि

अञ्जलि:

भरतानुसारेण

देवतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्य-संस्थितः ।
वक्षस्थश्चैव मित्राणां स्त्रीणां त्वनियतो भवेत् ॥ ९.१२९

स्वस्तिक:

स्वस्तिकेन जलधरो, नभः, वनं, समुद्रः, ऋतवः, मही, ओघश्चाभिनीयन्ते ।

निषधः

निषधेनाधोलिखिता भावाः प्रदर्श्यन्ते—

संग्रह-परिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च।

मकरः

हिंस्रजन्तवः मकरेणोपलक्षिताः। यथा

सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमत्स्यानाम्।
ये चान्ये क्रव्यादा अभिनेयास्तेऽर्थयोगेन॥

ना. शा. ९.१५३

गजदन्तः

गजदन्तेन विवाहो, यात्रा भारयोगः, स्तम्भग्रहणं, शैलशिलोत्पाटनं च व्यज्यन्ते।

भरतानुसारेण हस्त-प्रयोगो देशानुसारी कालानुसारी च भवति।

अन्यच्च—

उत्तमानां कराःकार्या ललाटक्षेत्रचारिणः।
वक्षस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः॥ ९.१७२

पूर्वोक्तान् हस्तप्रयोगान् व्यतिरिच्य बहवोऽन्ये हस्तप्रयोगा अपि लोके प्रचलिताः सन्ति। तेषां विषये भरत प्राह—

अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह।
छन्दतस्ते प्रयोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः॥ ९.१६३
देशं कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या नृणां स्त्रीणां विशेषतः॥ ९.१६४
सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि।
नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैः कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः॥ ९.१७०

नृत्तहस्ताः

पूर्वोक्तास्त्रिंशत् नृत्तहस्त-प्रयोगाश्चतुष्करणेषु विभक्ताः सन्ति—आवेष्टितानि उद्वेष्टितानि व्यावृतानि परिवर्तितानि च।

जठरकर्माणि

भरतानुसारेण जठरकर्माणि त्रिधा सन्ति—

क्षामं हास्येऽथ रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥
पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु ॥ ९.२४२–२४३

कटीकर्माणि

कटीकर्माणि षड्विधा सन्ति–छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता। एतासु कम्पिताया विनियोगोऽधोविधो भरतानुसारेण—

कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ॥ ९.२४९

ऊरुकर्माणि

ऊरुकर्माणि पञ्चधा सन्ति—कम्पनम्, वलनम्, स्तम्भनम्, उद्वर्त्तनम्, विवर्तनं च। एतेषां विनियोगो भरतेन वर्णितः—

गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ।
वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैर-परिक्रमे ॥
साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं सम्प्रयोजयेत् ।
व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्त्तनं बुधैः ॥
विवर्त्तनं च कर्तव्यं सम्भ्रमादि-परिक्रमे ॥ ९.२५४–२५६

तत्रान्यान्यपि कर्माणि सम्भवेयुः येषां प्रयोगा लोकाद् ग्राह्याः[1] ।

जङ्घा-कर्माणि

जंघाकर्माणि पञ्चधा भवन्ति—आवर्तितम्, नतम्, क्षिप्तम्, उद्वाहितम्, परिवृत्तं च। एतेषां विनियोगो भरतानुसारेण—

आवर्तितं प्रयोक्तव्यं विदूषक-परिक्रमे ।
क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ॥
ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।

पादकर्माणि

पादकर्माणि पञ्चधा विवृतानि—उद्घट्टितः, समः, अग्रतलसञ्चरः, अञ्चितः, कुञ्चितश्च। एतेषु कुञ्चितपादस्य विनियोगो भरतदिशावधेयः—

उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ॥ ९.२७८–२७९

---

१. यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः । ना. शा. ९.२५६

अन्यच्च पाद-जङ्घोरुकरणानां परस्परं सामञ्जस्यं भरतेन निर्दिष्टम्। तथा हि—

यथा पादः प्रवर्तेत तथैवोरुः प्रवर्तते।
तयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत् ॥

चारी

नाट्यशास्त्रानुसारेण चारी नाम एकपाद प्रचारः। द्विपादक्रमणं तु करणमित्यभिधीयते, करणानां समूहैः खण्डं, खण्डानां समूहै मण्डलं जायते[1]।

नाट्ये चारी सविशेषं विलसति। भरतानुसारेण—

यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संज्ञितम्।
न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं संप्रवर्तते ॥ १०.६

चारी-प्रयोगो नृत्ते युद्धे गतौ च महत्त्वपूर्णम्।[2] अन्यच्च—शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी, रौद्रप्रचरणाच्चापि महाचारी—

चारी द्विधा भवति—भौमीचारी आकाशिकी चारी च। तत्र भौमीचारी षोडशधा विभज्यते—समपादा, स्थितावर्ता, शकटास्या, अध्यर्धिका, चाषगति, विच्यवा, एडकाक्रीडिता, बद्धा, ऊरूद्वृत्ता, अड्डिता, उत्स्पन्दिता, जनिता, स्यन्दिता, अपस्यन्दिता, समोत्सरितमत्तल्ली, मत्तल्ली च।

आकाशिकी चारी षोडशधा विभज्यते—अतिक्रान्ता, अपक्रान्ता, पार्श्वक्रान्ता, ऊर्ध्वजानु, सूची, नूपुरपादिका, डोलपादा, आक्षिप्ता, आविद्धा, उद्वृत्ता, विद्युद्भ्रान्ता, अलाता, भुजङ्गत्रासिता, हरिणप्लुता, दण्डपादो, भ्रमरी च।

एतासां चारीणां स्वरूपं लक्षणं च नाट्यशास्त्रे सम्यग् वर्णितम्।[3]

---

१. एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥
करणानां समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते।
खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥
ना. शा. १०.३,४

२. ना. शा. १०,७। चारीभिःशस्त्रमोक्षश्च। १०.४
ना. शा. १०.१३–४५

३. ना. शा. ५.२७

चारीणां विनियोगो भरतेनाधोविधं वर्णयति—

धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ॥
अग्रगौ पृष्ठगौ वापि ह्यनुगौ वापि योगतः ।
पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥
यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं कृत्वा तथोपाङ्गानि योजयेत् ॥
पादचार्यां यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं हस्तश्चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेत् ॥
एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ॥

ना. शा. १०.४६–५०

चारीणां स्थानानि

चार्याः पश्चाद्यदवस्थानं भवति तदेव स्थानकमिति ख्यातम्। एतेषां प्रयोगः शास्त्रविमोक्षणे भवति[1]। स्थानानि षट् सन्ति–वैष्णवं, समपादं, वैशाखं, मण्डलं, प्रत्यालीढम्, आलीढं च।

तत्र वैष्णवं स्थानम्—

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत्।[2]
तयोः समस्थितस्त्वेकः त्र्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥
किञ्चिदञ्चितजंघं च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
वैष्णवं स्थानमेतद्धि विष्णुरत्राधिदैवतम् ॥

ना. शा. १०. ५२. ५३

वैष्णवस्थानकेन स्वाभाविकः संवादः, पूर्वरङ्गे सूत्रधारस्य वचनम् च विनियुज्येते। 'तालमात्रान्तरस्थितौ समौ पादौ' इति समपादे विप्राणामाशीर्वचनं गृह्यते।

अन्यच्च—

१. ना. शा. १०.५०

२. तालस्तु ८ इञ्च परिमितो भवति। 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते' इति विश्वमेदिन्यौ।

रूपणं पक्षिणां चैव वरं कौतुकमेव च।
खस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि॥

अर्थात् पक्षिभूमिकायां पात्रं वैष्णवस्थानकं गृह्णाति। आकाशे रथे विमाने च स्थिताः जनाः समपादा भवन्ति।

वैशाखस्थानकेन अश्ववाहनं, व्यायामः, स्थलपक्षिभूमिका, धनुष्कर्षणं च सम्पाद्यन्ते।

मण्डलस्थानकेन धनुर्वज्रशस्त्रधारणं क्रियते, हस्त्यारोहणं गरुडादीनां महापक्षिणां च भूमिकाभिनीयते।

आलीढस्थानकेन वीररौद्ररसनिष्पादकं कर्म प्रयुज्यते।

अन्यच्च विनियोज्यं तत्र—

मल्लानां चैव सम्फेटः शत्रूणां च निरूपणम्।
तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम्॥

प्रत्यालीढेन स्थानकेन नानाशास्त्रविमोक्षो विनियुज्यते। वृत्त्यनुसारेण चतुर्धा शास्त्रविमोक्षविधिः—भारतः, सात्वतः, वार्षगण्यः, कैशिकश्च। तेषां विनियोगः भारतेन कटिच्छेद्यं, सात्वतेन पादच्छेद्यं, वार्षगण्येन वक्षः-प्रहारः, कैशिकेन शिरश्छेदनं च प्रदर्शनीयानि।

खण्ड-मण्डलयोः प्रयोगः

भरतानुसारेण पूर्वोक्तानि खण्डमण्डलानि द्विपादचारीणां संयोगेन निष्पाद्यन्ते। तेषां विनियोगोऽधोविधो वर्तते—

एतानि खण्डानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानितज्ज्ञैः॥
ना. शा. ११.७०

गति–प्रचारः

बहुविस्तरोऽयं विषय इति सम्प्रधार्य भरतेन प्रोक्तम्—

नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च लोकतः॥
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः १२.२३५ १२.१५९

अभिनवगुप्तानुसारेण गतिः प्रकृतिं (कथापुरुषं), रसमवस्थां देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या। प्रकरणेऽस्मिन् गतिर्मुख्यतः पद्भ्यां गमनमेव द्योतयति,

किन्तु प्रसङ्गतः पात्रस्य सहायं वेषभूषादिकमासनं देहसन्निवेशं चानुदर्शयति। तथा हि प्रच्छन्नकामिते गतिः कीदृशी भवेदिति भरतमुखेन द्रष्टव्यम्।

रसानुसारेण गतिः

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत।
विसर्जितजनः स्रस्तस्तथा दूतीसहायवान्॥
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः।
वेलासदृशवस्त्रश्च सहदूत्या शनैस्तथा॥
व्रजेत् प्रच्छन्नकामस्तु पादैर्निश्शब्दमन्दगैः।
शब्दशक्त्युत्सुकश्च स्यादवलोकन - तत्परः॥
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन् मुहुः।

ना. शा. १२.४५–४८

इयं शृङ्गाररसपरागतिः।

वीरस्य गतिः

अथ वीरे तु कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता।
द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला॥
पार्श्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च।
कक्षाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम्॥

ना. शा. १२.५७, ५८

शान्तस्य गतिः

वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा।
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्तानखटकामुखम्॥
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात् पार्श्वं स्तनान्तरे।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम्॥
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु।
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः॥
यतीनां श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः।
तेषां कार्या गतिर्यैं तु नैष्ठिकं व्रतमाश्रिताः॥

अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्र - निरीक्षणः ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥
अचंचलमनाश्चैव यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ॥
प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत् ॥
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।
अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद् व्यतिक्रमात् ।
उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ॥

ना. शा. १२.७६–८४

देशानुसारेण गतिः

रथगतिः

रथाधिष्ठितजनस्य गतिः चूर्णपदैः, समपादस्थानकेन च दर्शनीया। तत्र सूतो धनुः कूबरं च गृहीत्वा प्रतोदप्रग्रहधरोऽश्वादिचित्रेण सह दर्शनीयः। सूतश्चूर्णपदैः रंगे गच्छति ।

एवमेव विमानाकाशजलगमनादिकं च प्रदर्शनीयम्। केन विधिना यानारोहणं यानादवतरणं च दर्शनीये इति भरतः स्पष्टयति—

आरोढुमुद्वहेद् गात्रं किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थितम् ।
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ॥ १२.९२
अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ।
आकाशगमने चैव कर्त्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ॥ १२.९३

व्योमादवतरणम्

स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ।
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद् गतिम् ॥
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैरथ ।
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ॥
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ।

ना. शा. १२.९३–९५

प्रासादारोहणे गतिः

प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रं पादं च न्यसेत सोपानपंक्तिषु ॥
तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत् ।
प्रासादे यन्मया प्रोक्तः प्रतारः केवलो भवेत् ॥ १२.९८

नौस्थगतिः

नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः॥
ना. शा. १२.१०२

पर्वतारोहणगतिः

प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ।
केवलं तच्च विक्षेपसंप्रिष्वंगं भवेदथ ॥ १२.१०३

वृक्षारोहणगतिः

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः पदैः । १२.१०४

विटस्य गतिः

विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललित-विक्रमा ।
पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ॥
स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ।
खटकावर्धमानकौ कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ॥ १२.११०–११२

मत्तानां गतिः

मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तरुणमध्यमे ।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणैः ॥
अवकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ।
विघूर्णितशरीरा च करैः प्रस्खलितैस्तथा ॥ १२.१२१–१२२

उन्मत्तस्य गतिः

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियतक्रमा ।
बहुचारी-समायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥

रूक्ष-स्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥
गायत्यस्माद्धसति संगे चापि न सज्जते ।
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यथवा पुनः ॥
कदाचिद्धावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयितः स्यात् कदाचन ॥
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्तो भवति ह्येवं तस्यैतां कारयेद्गतिम् ॥
स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
बद्धां चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ॥
अनेन चारीयोगेन परिभ्रम्य तु मण्डलम् ।
बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥
त्रिकं सुललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सहगतिर्भवेत् ॥

ना. शा. १२.१२३-१३०

विदूषक-गतिः

विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ।
अङ्गकाव्यकृतं हास्यं हास्य नेपथ्यजं स्मृतम् ॥
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खंजश्च विकृताननः ।
यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद् भवेत् ॥
यदा तु बकवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ॥
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः ।
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ॥
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः ।
यस्तादृशो भवेद् विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥
तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः ।
गति प्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ॥
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।
तथा दक्षिण-हस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुनः ॥

पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ।
पर्यायशः संनमयेल्लयतालवशानुगः ॥
स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ।
अलाभलाभाद् भुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ॥

ना. शा. १२.१३७–१४६

पक्षि-श्वापद-पशूनां गतयः

सिंहस्य, ऋक्षस्य, वानरस्य वा गतिः कीदृशी भवेदिति भरतो-प्रपञ्चयति—

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥
जानूपरि करं ह्येकमपरं वक्षसि स्थितम् ।
अवलोक्य दिशः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ॥
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
नियुद्ध-समये चैव रंगावतरणे तथा ॥

ना. शा. १२.१५४–१५६

अत्र मनुष्यः स्वयमेव सिंहीभूय रङ्गेऽवतरति ।

पात्राणां विपर्यय-गतिः

अभिनवगुप्तानुसारेण कस्यचित् कार्यस्य साधनाय पुरुषः स्त्रीभावेन स्त्री वा पुरुषभावेन रंगे प्रविशति । यथा विदूषकस्य सङ्केतस्थाने चेटिकावस्त्र-धारणम् इति व्याजसमुत्थो विपर्ययः । अन्यत्र क्रीडासमुत्थो विपर्ययो जायेत । तत्र इष्टजनस्याकृतौ नायिका रङ्गेऽवतरति । वञ्चनासमुत्थे विपर्यये किमपि पात्रं वंचयितुमपरं पात्रं विपरीतं पुरुषभावं स्त्रीभावं वा धारयति । यथा विदूषकं वंचयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ।

भरतानुसारेण—

स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्यौदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १२.१९७
स्त्रीपुमांसं त्वभिनयेद् वेषवाक्यविचेष्टितैः । १२.१९८
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥ १२.१९९

आसन-विधिः

पात्राणि केन विधिनासनं गृह्णीयुरित्यस्मिन् प्रकरणे विविक्तम्। आसनं तु स्त्रीपुरुषविचारेण, मनःस्थितिं सम्प्रधार्य प्रयोजनं चोद्दिश्य निर्धारणीयम्। तथा हि भरतः स्वस्थानां विषये—

नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः।
विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित् समुन्नतम्॥
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने।
ना. शा. १२.२०३–२०४

सचिन्तानामासनम्

पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रयः॥
शिरः पार्श्वनतं चैव सचिन्त उपवेशने।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः॥ १२.२०४–२०५

धार्मिकविधिषु आसनम्

पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च।
विष्कम्भितं पुनश्चैव जानुं भूमौ निपातयेत्॥ १२.२०९
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च।
महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम्॥ १२.२१०

देवादीनामासनम्

देवानां नृपतीनां च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः।
पुरोधसाममात्यानां सवेत्रासनं तथा॥
मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानी-युवराजयोः।
काष्ठासनं द्विजादीनां कुमाराणां कुथासनम्॥ १२.२१५–२१६

तथैव स्त्रीणामप्यासनं विधातव्यम्।

आसनदूषणम्

नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्याय-पार्थिवैः॥ १२.२२७

वाक्याभिनयः

नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः स चूर्णपदैः ।
प्राकृत-संस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥ १२.४४

४. वाक्याभिनयः

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनूः स्मृता ।
अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥ १४.२

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ॥ १४.३

अभिनवगुप्तानुसारेण 'वाचि यत्नस्तु कर्तव्य' इति कविना निर्माणकाले नटेन प्रयोगकाले ।

पाठ्यगुणाः

तत्र पाठ्यगुणाः पाठ्ये उपकारकाः सन्ति, यदुपकृतं काव्यं पाठ्यं भवति। तत्र पाठ्यगुणाः षट् सन्ति—सप्तस्वराः, त्रीणिस्थानानि, चत्वारो वर्णाः, द्विविधाकाकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानि च ।

स्वरविधानम्

भरतानुसारेण रसस्य स्वरस्य च सामञ्जस्यमधोविधं भवति—

१. मध्यमपञ्चमौ	हास्यश्रृङ्गारयोः
२. षड्जर्षभौ	वीर-रौद्राद्भुतेषु
३. गान्धारः, निषादः	करुणे
४. धैवतः	बीभत्से भयानके

स्थानविधानम्

शिरःस्थानेन	दूरस्थे आभाषणम्
कण्ठस्थानेन	नातिदूरे
उरःस्थानेन	पार्श्वतः

अन्यच्च—

उरसोदाहृतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः ।
कण्ठेन शमनं कुर्यात् पाठ्ययोगेषु सर्वदा ॥ १७.१०७

वर्णविधानम्

उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पिताश्चत्वारो वर्णाः—

स्वरितोदात्तैर्वर्णैः	हास्यश्रृङ्गारयोः
उदात्त-कम्पितैः	वीर-रौद्राद्भुतेषु

अनुदात्त-स्वरित-कम्पितैः—करुण-बीभत्स-भयानकेषु

काकुविधानम्

काकुः साकांक्षा, निराकांक्षा च भवति ।

काकुः साकांक्षा अनियुक्तार्थके वाक्ये । तारादिमन्द्रान्तम् अनिर्यातित-वर्णालङ्कारं कण्ठोरःस्थानगतम् ।

काकुः निराकांक्षा नियुक्तार्थके वाक्ये । मन्द्रादितारान्तम्, निर्यातितवर्णालङ्कारम्, शिरःस्थानगतम् ।

हास्यश्रृङ्गार-करुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।
वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीप्तावापि प्रशस्यते ॥
भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
एवं भावरसोपेता काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १७.१२८–१२९

अलङ्कारविधानम्

अलङ्काराः षड्धा-उच्चः, दीप्तः, मन्द्रः, नीचः, द्रुतः, विलम्बितश्च ।

१. उच्चः	शिरःस्थानगतः	दूरस्थभाषण - विस्मयोत्तरोत्तर - संजल्प-दूराह्वान-त्रासना बाधाद्येषु ।
२. दीप्तः	शिरःस्थानगत-स्तारतरः	आक्षेप-कलह - विवादामर्ष - क्रुष्टाधर्षण-क्रोध-शौर्य-दर्प - तीक्ष्ण - रूक्षाभिधान - निर्भर्त्सनाक्रन्दितादिषु ।
३. मन्द्रः	उरः स्थानगतः	निर्वेद-ग्लानि-चिन्तौत्सुक्य-दैन्य - व्याधि-क्रीडा-गाढशस्त्रक्षत-मूर्च्छा - मद-गुह्यार्थ-वचनादिषु ।
४. नीचः	उरः स्थानस्थः मन्द्रतरः	स्वभावाभाषण-व्याधि-शम-श्रमार्त-त्रस्त-पतित-मूर्छितादिषु ।
५. द्रुतः	कण्ठगतः त्वरितः	लल्लन-मन्मन- भयशीत-ज्वर - त्रासाय-स्तात्ययिककार्यविदनादिषु ।

६. विल-म्बित:	कण्ठस्थानगत: तनुमन्द्र:	शृङ्गार-करुण-वितर्कित्-विचारामर्षासूयिताव्यक्तार्थ-प्रवाद-लज्जा-चिन्ता-तर्जन-विस्मय-दोषानुकीर्तन-दीर्घरोग-निपीडनादिषु।

अङ्गविधानम्

षड्धाङ्गानि—विच्छेदोऽर्पणं, विसर्गोऽनुबन्धो, दीपनं प्रशमनमिति।[1]

अङ्गानि	रसा:
१. अर्पण—विच्छेद-दीपन-प्रशमनयुक्तपाठचम्	हास्य-शृङ्गारयो:
२. दीपन—प्रशमन-युक्तम्	करुणे
३. विच्छेद—प्रशमन-दीपनानुबन्धबहुलम्	वीर-रौद्राद्भुतेषु
४, विसर्ग—विच्छेदयुक्तम्	वीभत्स-भयानकयो:

लय-विधानम्

लय: त्रिधा भवति—द्रुत:, मध्य:, विलम्बित:।

लय:	रसेषुविनियोग:
१. द्रुत:	वीर-रौद्राद्भुत-बीभत्स-भयानकेषु
२. मध्य:	हास्य-शृङ्गारयो:
३. विलम्बित:	करुणे

---

१. एतेषु विच्छेदस्तु विराम एव। भरतानुसारेण विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेय:। विरामो ह्यर्थानुदर्शक:। तद्यथा,

विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्य: प्रयोक्तृभि:।
कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी यत: स्मृत:॥
यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टि-समन्वित:।
वाचिकाभिनय: कार्यो विरामैरर्थदर्शकै:॥ ना. शा. १७.१२४

आहार्याभिनयः

५. आहार्याभिनयः

अभिनवगुप्तेन नाट्य-प्रयोग आहार्याभिनयस्य वैशिष्ट्यं वर्णितम्। तद्यथा—

नानाभूता या अवस्था रतिशोकाद्या नानाश्रयभूताश्च याः प्रकृतयो धीरोदात्तादय उत्तमाधमप्रभृतयश्च ताः पूर्वं यत्नतो नेपथ्येन साधिताः प्रकाशिताः पश्चादङ्गादिभिर्विभागमनुभावविषय-विभाग-नामोपपत्ति देशकालविभागं चार्पयद्भिः स्फुटतामानीयन्ते। तेन समस्ताभिनय-प्रयोगचित्रस्य भित्तिस्थानीयमाहार्यम्। तथा च समस्ताभिनयव्युपरमेऽपि नेपथ्यविशेष-दर्शनाद्विशेषोऽवसीयत एव।[1]

भरतानुसारेण 'आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः'। तत्रेदं नेपथ्यं चतुर्धा भवति—पुस्तः, अलङ्कारः, अङ्गरचना, सञ्जीवं च।

पुस्तः

पुस्तो नाम नेपथ्यं त्रिविधं भवति—सन्धिमः व्याजिमः, वेष्टिमश्च। तत्र सन्धिमः सन्धानं सन्धा तया निर्वृत्तः। व्याजिमः सूत्रस्याकर्षादिरूपः, तेन निर्वृत्तः। वेष्ट्यत इति वेष्टिमः।

अलङ्कारः

अलङ्कारः त्रिविधो भवति—माल्येन, आभरणेन, वस्त्रेण च। शरीरस्य विविधाङ्गेषु प्रयुक्ता अलङ्कारा अधोनिर्दिष्टाः सन्ति देवानां पार्थिवानाञ्च—

शिरसि—	चूडामणिः, मुकुटम्, किरीटम्, मौलिश्च।[2]
कर्णे—	कुण्डलं, मोचकं, कीला।[3]

---

१. नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वं नेपथ्यसाधिताः।
अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः॥
ना. शा. २१.२ अधिकृत्य भारती।

२. चूडामणिः शिरोमध्ये। मुकुटं ललाटोर्ध्वे।

३. कुण्डलमधरपाल्याम्। मोचकं कर्णशष्कुल्या मध्यच्छिद्रे कृतम्। कीला ऊर्ध्वच्छिद्रे, उत्तरकर्णिकेति प्रसिद्धा।

कण्ठे—	मुक्तावली, हर्षकम्, सूत्रकं च।[1]
अङ्गुलौ—	वेतिका, अङ्गुलिमुद्रा च।[2]
बाहुनाल्याम्—	वलयम्।
मणिबन्धे—	रुचकः, चूलिका च।[3]
कूर्परोपरि—	केयूरे अङ्गदे।[4]
वक्षसि—	त्रिसरः, हारश्च।[5]
कटौ—	तलकं, सूत्रकं च।[6]

अधोविधानि नारीणामाभरणानि सन्ति—शिरसि-शिखापाशम्, शिखाव्यालः, पिण्डीपत्रम्, चूडामणिः, मकरिकाः, मुक्ताजालम्, गवाक्षिकं, शीर्षजालं च।[7]

ललाटे—	तिलकम्।
भ्रूगुच्छोपरि—	कुसुमानुकृतिः गुच्छः।
कर्णे—	कर्णिका, कर्णवलयं, पत्रकर्णिका, कुण्डलं, कर्णमुद्रा, कर्णोत्कीलका, दन्तपत्राणि, कर्णपूरः।
गण्डे—	तिलकाः पत्रलेखाश्च
वक्षसि—	त्रिवणी, हाराः[8]
नेत्रयोः—	अञ्जनम्
अधरे—	रञ्जनम्, अश्मरागोद्द्योतितः, पल्लवप्रभः

१. हर्षकमिति समुद्गकं सर्पादिरूपतया प्रसिद्धम्।
सूत्रकमिति गुच्छग्रीवासूत्रादितया प्रसिद्धम्।
२. वेतिकेति सूक्ष्मकटकरूपा, अङ्गुलिमुद्रा पक्षिपद्माद्याकारेणोपेता।
३. रुचकः करगोलके विततः। ततः ऊर्ध्वे चूलिका।
४. कूर्परस्योर्ध्वतः केयूरे। तयोरूर्ध्वेऽङ्गदे।
५. त्रिसरः मुक्तालतात्रयेण।
६. तलकं नाभेरधः तस्याप्यधः; सूत्रकम्।
७. शिखापाशस्तु चूडापाश एव। शिखाव्याले ग्रन्थिभिरुपनिबद्धो नागो भवति कर्णिका-स्थानीयः। तस्यैव दल-सन्धानतया चित्ररचनानि वर्तुलानि पत्राणि पिण्डी पत्राणि। चूडामणिः शिरोमध्ये ततो मकरिका ततो ललाटान्तमुक्ताजालिका (तोरणम्)।
८. नानाशिल्पकृताश्चैव हारा वक्षोविभूषणम्।

दन्तेषु—	विविधाः रागाः, मुक्ताभासितशोभनाः, पद्मपल्लवरञ्जनाः
कण्ठे—	रत्नावली, सूत्रकम्, द्विसरः, त्रिसरः, चतुस्सरः, शृङ्खालिका च।
बाहुमूले—	अङ्गदं वलयं चैव।
स्तने—	मणिजाल विशिष्टो हारः।
बाहुनाल्याम्—	खर्जूरकम्, उच्छितिकम्।
अङ्गुलौ—	कलापी, कटकम्, शङ्खो, हस्तपत्रं, मुद्राङ्गुलीयकम्, सुपूरकः।[1]
श्रोण्याम्—	मुक्ताजालाढचकतलकम्, मेखला, काञ्चिका, रशना, कलापश्च।[2]
गुल्फोपरि—	नूपुरः, किंकिणीकः, घण्टिका, रत्नजालकम्, कटके।
जंघयोः—	पादपत्रम्
अंगुलीषु—	अंगुलीयकम्।
पादयोः—	अंगुष्ठ-तिलकाः।

अन्यच्च पादयोर्भरतानुसारेण चित्रणमलक्तकेन—

तथालक्तकरागश्च नानाभक्तिनिवेशितः।
अशोकपल्लवच्छायः स्यात् स्वाभाविक एव च॥

ना. शा. २१.४१,४२

प्रयोगविज्ञानस्योत्कर्षोऽलङ्कारस्य यथोचितविनिवेशने वर्तते। औचित्यं तत्र भावरसावस्थानुरूप्यमेव प्रवर्तते। तथा हि भरतः—

एतद् विभूषणं नार्या आकेशादानखादपि॥ २१.४२
यथाभावरसावस्थं विज्ञेयं द्विजसत्तमाः।
आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा॥ २१.४३

---

१. तलकमिति कवाटद्वय—योजितमिति भारत्यामभिनवगुप्तो ना. शा. २१.३६ अधिकृत्य।

२. भरतानुसारेण—

एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखलात्वष्टयष्टिका।
द्विरष्टयष्टी रशना कलापः पञ्चविंशकः॥ इत्यादि

ना. शा. २१.३७,३८

> विश्वकर्ममतात् कार्यं सुबद्ध्यापि प्रयोक्तृभिः ।
> विभागतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं भवेत् ॥ २१.४५
> यत्नभावविनिष्पन्नं मानुषाणां विभूषणम् ॥ ना. शा. २१.५०

एतत्सर्वं मुख्यतः सूत्रधारस्य करणीयमासीत् ।
अन्यच्च सूत्रधार-विचारणाक्षेत्रं वर्तते—

> न तु नाट्यप्रयोगे तु कर्तव्यं भूषणं गुरु ।
> खेदं जनयते तद्धि सव्यायतविचेष्टनात् ॥ ना. शा. २१.४६,४७

सूत्रधारेण विज्ञेयमासीत् प्रयोगविधौ यत् नानादेशानां मनुष्याणां वेषभूषादयः विभिन्नाः सन्ति । तथैव दिव्याङ्गनानां, विद्याधरीणां, यक्षीणाम्, अप्सरोनागयोषिताम्, ऋषिदैवतकन्यानां वैविध्यं वर्तते वेषभूषादिषु ।

वेषाः

> आकृतिस्तस्य कर्तव्या यस्य प्रकृतिरास्थिता ।। ना. शा. २१.८९

वर्णः

वेषस्य प्रथमविन्यासो वर्ण एव । वर्णाश्चत्वारः सन्ति-सितो, नीलः, पीतः, रक्तश्च । एतेषां मिश्रणेन संयोगजा उपवर्णा भवन्ति ।

भरतानुसारेण वेषेण वर्णैश्च यथोचितं छादितः पुरुषः परभावं प्रकुरुते । अर्थात् यस्य वेषस्तस्य प्रकृतौ पात्रं प्रविशति । पात्रं तु न केवलं मनुष्यस्य अथवा देवदानव-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-पन्नगानां भूमिकायामेव वेषवर्णादीनां परिवर्तनेन प्रविशति, अपि तु शैल-प्रासाद-यन्त्राणि, चर्मवर्मध्वजाः, नानाप्रहरणाद्या अपि पात्रीभूय मनुष्यरूपेण रंगमवतरन्ति । तथाह भरतः—

> शैल-प्रासादयन्त्राणि चर्मवर्म-ध्वजास्तथा ।
> नानाप्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ।।
> अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ।। २१.९३–९४

देवादीनां वर्णपरिचयोऽधोलिखिततालिकया भवति—

योनयः	वर्णाः
देवाः, यक्षाः, अप्सरसः	गौराः
रुद्रः, अर्कः, स्कन्दः, द्रुहिणः	तपनीय-प्रभाः (स्वर्णवर्णा)
सोमः, बृहस्पतिः, शुक्रः, वरुणः, तारकाः, समुद्रः, हिमवान्, गङ्गा	श्वेताः

अङ्गारकः	रक्तः
बुधहुताशनौ	पीतौ
दैत्याः, दानवाः, राक्षसाः, गुह्यकाः, नगाः, पिशाचाः, जलम्, आकाशः	असितानि
षट्सु द्वीपेषु पुरुषाः	निष्टप्तकनक-प्रभाः
राजानः	पद्मवर्णाः, गौराः, श्यामाः
सुखिनः मर्त्याः	गौराः
कुकर्मिणः, ग्रहग्रस्ताः, व्याधिताः तपरिचनः, कुजातयः	असिताः
ऋषयः	बदरप्रभाः
किराताः, बर्बराः, आन्ध्राः, द्राविडाः, काशिकोशलाः, पुलिन्दाः, दाक्षिणात्याश्च	असिताः
शकाः, यवनाः, पह्लवा, बाह्लिका उत्तरदेशवासिनः	गौराः
पाञ्चालाः, शौरसेनाः, माहिषाः औड्रमागधाः, अङ्गाः, बङ्गाः, कलिङ्गा	श्यामाः
ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः	गौराः
वैश्याः शूद्राः	श्यामाः

यस्य भूमिकायां पात्रं प्रवर्तते, तस्य वर्णनात्मानं रञ्जयेत् ।

श्मश्रुकर्म

भरतानुसारेण—

> श्मश्रुकर्मप्रयुञ्जीत देशकालवयोऽनुगम् । २१.११४

तत्र श्मश्रु चतुर्विधं भवति—शुद्धं, विचित्रं, श्यामं रोमशमेव च। शुद्धं श्मश्रु तु क्षुरितं भवति अदृश्यमेव । विचित्रे श्मश्रुणि क्षुरेण विचित्राः संनिवेशा रचिता भवन्ति ।

वर्णवत् श्मश्रूण्यपि केषां कीदृशानि भवन्त्विति भरतेन विस्तरशः निर्दिष्टम् । तथा हि—

> ऋषीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नराः ।
> तथा च चीरबद्धानां रोमशं श्मश्रुकीर्तितम् ॥ २१.१२०

वस्त्रविधानम्

वेषस्त्रिविधो भवति—शुद्धः, विचित्रः, मलिनश्च । भरतो विशेषावसरोचितं विविधलोकानां वेषं निर्धारयति—

देवाभिगमने चैव मंगले नियमस्थिते ।
तिथिनक्षत्रयोगे च विवाहकरणे तथा ॥
धर्मप्रवृत्तं यत्कर्म स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
वेषस्तेषां भवेच्छुद्धो ये च प्रायत्निका नराः ॥

ना. शा. २१.१२३–१२४

स देव-दानव-यक्ष-गन्धर्वोरग–राक्षस–नृप–ब्राह्मणामात्य-वणिक्काञ्चुकीय-तपस्वि-विप्र-क्षत्रिय-वैश्यादीनां वेषवैशिष्ट्यं वर्णयति ।

कीदृशं वस्त्रं केन धारणीयमिति वर्णयन् भरतः प्राह—

चीरवल्कलचर्माणि तापसानां तु योजयेत् ।
परिव्राण्मुनिशाक्यानां वासः काषायमिष्यते ॥
नानाचित्राणि वासांसि कुर्यात् पाशुपतेष्वथ ॥

ना. शा. २१.१३१–१३२

कार्यान्तरेण वस्त्र-वैशिष्ट्यं जायते । तथा हि—

वेषः साङ्ग्रामिकश्चैव शूराणां सम्प्रकीर्तितः ।
विचित्रशस्त्रकवचो बद्धतूणो धनुर्धरः ॥ २१.१३५

प्रतिशिरोविधानम्

किमिदं प्रतिशिरो नाम ? अभिनवगुप्तो निर्वक्ति-प्रकृति-रूपं शिरः इति प्रतिशिरः । अर्थात् केवलं शिरसः कपटावरणेन परभाव-ग्रहणं सम्भवेत् । यदि नाम किञ्चित् पात्रं सिंहस्य भूमिकायां रङ्गेऽवतरति, स सिंहस्य प्रतिशीर्षकेण (प्रतिरूपमुखेन) आत्मानं दर्शयति । इयं तु साधारणरीतिरासीत् ।

तत्र देवराजादीनां प्रकृतिग्रहणं तु मुकुटादीनां वैविध्येन सम्भवति । बहुविधाः मुकुटा आसन् । केषाञ्चिद् भूमिका अर्धमुकुटेनान्येषाञ्च प्रतिशीर्षेण, लम्बकेशेन, मुण्डितशिरसा, कुञ्चिकेशेन, शिखण्डेन शिखया वा विभावनीया ।

प्रकृतेः सारूप्यार्थं किं किं साधनीयमिति भरतो निर्दिशति—

प्रतिपादं प्रतिशिरः प्रतिहस्तं प्रतित्वचं।
तृणैः किलिञ्जैर्भाण्डैर्वा सारूप्याणि तु कारयेत् ॥
ना. शा. २१.२१०

मुखस्य प्रतिशिरोविधानम्

भरतानुसारेण—

अथ शीर्षविभागार्थं घटी कार्या प्रयत्नतः।[1]
स्वप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वात्रिंशत्यङ्गुलानि वै ॥
ना. शा. २१.१८६

छेद्यं बुधाः प्रकुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा।
अर्धाङ्गुलं ललाटं तु कार्यं छेद्यं षडङ्गुलम् ॥
अर्धार्धमङ्गुलं छेद्यं कक्ष्योर्द्व्यधाङ्गुलं भवेत्।
कटान्ते कर्णनालस्य छेद्यं द्व्यधिकमङ्गुलम् ॥
त्र्यङ्गुलं कर्णविवरं तथा स्याच्छेद्यमेव हि।
ततश्चैवावटुः कार्या सुसमा द्वादशाङ्गुला ॥
घट्यां ह्येतत्सदाच्छेद्ये विधानं विहितं मया ॥
ना. शा. २१.१९०–१९४

१. अत्र घटीस्थाने पदीपाठोऽपि विद्यते।

सत्त्वाभिनयः

६. सत्त्वाभिनयः

नाट्यं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् । ना. शा. २२.१

अभिनवगुप्तानुसारेण रसमयं हि नाटचम् । रसे चान्तरङ्गः सात्त्विकः । तस्मात् स एवाभ्यर्हितः । वागङ्गाभिनययोर्यत्रैकत्रैवाभिनये क्रमेण युगपद्वा प्रयुज्यते, तत्र सात्त्विकस्यान्याद्वयपेक्षयाधिक्यं भवति । तत् प्रशस्यतमाभिनयक्रिया भवति ।

अभिनवगुप्तानुसारेणाभिनयस्तु सत्त्वपरायणः । यतो हि नाम सुष्ठु सम्यगभिमुखीभावं सौष्ठवं नीतो भवति रसपर्यन्तत्वात् प्रीतेरिति । सात्त्विकाभावे ह्यभिनयक्रिया नामापि नोन्मीलति । अभिनयनं हि—चित्तवृत्तिसाधारणतापत्ति-प्राणसाक्षात्कार कल्पाध्यवसाय सम्पादनम्' । अतएवोक्तम्—'सत्त्वे नाटच' प्रतिष्ठितम्' इति ।

सत्त्वं हि विज्ञेयम्—

इह चित्तवृत्तिरेव संवेदनभूमौ सङ्क्रान्ता देहमपि व्याप्नोति ।
सैव च सत्त्वमित्युच्यते ॥

सात्त्विकभावानामधिष्ठानं मन एव । मनसा इन्द्रियार्थाः शब्दादयो गृह्यन्ते । तत्कथमिति भरत आह—

कृत्वा साचीकृतां दृष्टिं शिरः पार्श्वनतं तथा ।
तर्जनीं कर्णदेशे च बुधः शब्दं विनिर्दिशेत् ॥ २२.८२
किंचिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वा भ्रूक्षेपमेव च ।
तथा सगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेव विनिर्दिशेत् ॥
कृत्वा पताकौ मूर्धस्थौ किञ्चित् प्रचलिताननः ।
निर्वर्णयन्त्या दृष्टया च रूपं त्वभिनयेद् बुधः ॥
किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वोत्फुल्लां च नासिकाम् ।
एकोच्छ्वासेन चेष्टौ तु रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥

प्रायश आङ्गिक-वाचिकाहार्यैः व्यामिश्र एव सात्त्विकाभिनयः प्राप्यते । यत्र सत्त्वाभिनयस्योत्तमत्वं तत्रोत्तमं काव्यं भवति, मध्यमे च सत्त्वे, मध्यमं काव्यम् । अथ च सत्त्वाभिनयेऽधमे सति अधमं काव्यं भवेत् । व्यामिश्रत्वेन प्रकरणमिदं सामान्याभिनय संज्ञां धत्ते ।

मनसो भावाः सात्त्विका इति त्रिविधाः सन्ति—इष्टः, अनिष्टः, मध्यस्थश्च। तेषामभिनयोऽधोविधिना सम्पाद्येत्—

इष्टदर्शने

प्रह्लादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च।
वदनस्य विकासेन कुर्यादिष्टदर्शनम् ॥
इष्टे शब्दे तथा रूपे स्पर्शे गन्धे तथा रसे।
इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः सौमुख्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥

अनिष्टदर्शने

परावृत्तेन शिरसा नेत्रनासाविकर्षणैः।
चक्षुषश्चाप्रदानेन ह्यनिष्टमभिनिर्दिशेत् ॥

मध्यस्थदर्शने

नातिहृष्टेन मनसा न चात्यर्थजुगुप्सया।
मध्यस्थेनैव भावेन मध्यस्थमभिनिर्दिशेत् ॥

ना. शा. २२.८९-९२

भरतानुसारेण सुखस्य मूलं प्रमदाः। सा त्रिविधा भवति—बाह्या, आभ्यन्तरा, बाह्याभ्यन्तरा च।

सात्त्विकाभिनयैः तासां कामसमुत्पत्तिर्लक्ष्यते। प्रथमं तावन्मदनातुराया वेश्याया लक्षणम्—

ईषत्संरक्तगण्डस्तु सस्वेदलवचित्रितः।
प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो मुखरागो भवेदिह ॥ २२.१६३
काम्येनाङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षितैः।
तथाभरण-संस्पर्शैः कर्णकण्डूयनैरपि ॥
अङ्गुष्ठाग्रविलिखनैः स्तननाभिप्रदर्शनैः।
नखनिस्तोदनाच्चैव केशसंयमनादपि ॥
वेश्यामेवंविधैर्भावैर्लक्षयेन्मदनातुराम् ॥ २२.१६३-१६६

कुलजायाः कामभावस्य लक्षणम्—

प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते।
स्मयते सा निगूढं च वाचं चाधोमुखी वदेत् ॥

स्मितोत्तरा मन्दवाक्या स्वेदाकारनिगूहनी ।
प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ॥ २२.१६७–१६८

कामस्तु अप्राप्त-सुरतोत्सवाया दशस्थानगतो भवति। तद्यथा—अभिलाषः, चिन्तनं, अनुस्मृतिः, गुणकीर्तनम्, उद्वेगः, विलापः, उन्मादः, व्याधिः, जडता, मरणञ्च। एतेषां सात्त्विकाभिनयोऽधोविधो भवति—

अभिलाषः

निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य ।
तिष्ठति च दर्शन-पथे प्रथमस्थाने स्थिता कामे ॥ २२.१७४

चिन्तनम्

आकेकरार्धविप्रेक्षितानि वलयरशनापरामर्शः ।
नीवीनाभ्याः संस्पर्शनं च कार्यं द्वितीये तु ॥ २२.१७६

अनुस्मृतिः

मुहुर्मुहुर्निश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
प्रद्वेषाच्चान्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥
नैवासने न शयने धृतिमुपलभते स्वकर्मणिविहस्ता ।
तच्चिन्तोपगतत्वात् तृतीयमेवं प्रयुञ्जीत ॥ २२.१७८

गुणकीर्तनम्

अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः ।
नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत् स्याद् गुणकीर्तनम् ॥
गुणकीर्तनोत्ककथनैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि ।
दूत्यविरहविस्रम्भैरभिनययोगश्चतुर्थेऽपि ॥ २२.१८०

उद्वेगः

आसने शयने चापि न तुष्यति न तिष्ठति ।
नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेग-स्थानमाश्रिता ॥
चिन्ता-निःश्वास-खेदेन हृद्दाहाभिनयेन च ।
कुर्यात्तदेवमत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥ २२.१८१–१८२

विलापः

इह स्थित इहासीन इह चोपगतो मया ।
इति तैस्तैर्विलपितैर्विलापं सम्प्रयोजयेत् ॥

उद्विग्नात्यर्थमौत्सुक्याद् धृत्या च विलापिनी ।
ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता ॥ २२.१८३–१८४

उन्मादः

तत्संश्रितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि ।
पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यानुन्मादः सम्प्रकीर्तितः ॥
तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निःश्वसिति गच्छति ध्यानम् ।
रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥ २२.१८६

व्याधिः

मुह्यति हृदयं क्वापि प्रयाति शिरसश्च वेदना तीव्रा ।
न धृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं प्रयुञ्जीत ॥ २२.१८८

जडता

पृष्टा न किंचित् प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति ।
हा कष्ट वाक्या तूष्णींका जडतायां गतस्मृतिः ॥ २२.१८९
अकाण्डे दत्त हुङ्कारा तथा प्रशिथिलाङ्गिका ।
श्वासग्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥ २२.१९०

मरणम्

सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।
कामाग्निना प्रदीप्तायाः जायते मरणं ततः ॥ २२.१९१

अन्यच्च—

चिन्तानिःश्वास-खेदेन हृद्दाहाभिनयेन च ।
तथानुगमनाच्चापि तथैवोर्ध्वनिरीक्षणात् ॥
आकाशवीक्षणाच्चापि तथा दीन-प्रभाषणात् ।
स्पर्शनान्मोटनाच्चापि तथा सापाश्रयाश्रयात् ॥
एभिर्नानाश्रयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
कामस्थानानि सर्वाणि भूयिष्ठं सम्प्रयोजयेत् ॥
ना. शा. २२.१९५–१९७

नायिकानां कामतन्त्रे—

चिन्ता-निःश्वास-खेदेन हृद्दाहाभिनयेन च ।
सखीभिः सह संलापैरात्मावस्थावलोकनैः ॥

ग्लानिर्दैन्याश्रुपातैश्च रोषस्यागमनेन च ।
निर्भूषणमुजात्वेन दुःखेन रुदितेन च ॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
तथा प्रोषितकान्ता च भावानेतान् प्रयोजयेत् ॥
ना. शा. २२.२२२–२२४

प्रतीक्षमाण–वासकसज्जायाः सात्त्विकाभिनयः—

श्रुत्वा तु नालिका शब्दं नायकागमविक्लवा ।
विषण्णा वेपमाना च गच्छेत्तोरणमेव च ॥
तोरणं वामहस्तेन कवाटं दक्षिणेन च ।
गृहीत्वा तोरणाश्लिष्टा सम्प्रतीक्षेत नायकम् ॥
शङ्कां चिन्तां भयं चैव प्रकुर्यात्तोरणाश्रिता ।
अदृष्ट्वा रमणं नारी विषण्णा च क्षणं भवेत् ॥
दीर्घं चैव विनिःश्वस्य नयनाम्बु निपातयेत् ।
सन्नं च हृदयं कृत्वा विसृजेदङ्गमासने ॥
व्याक्षेपाद्विमृशेच्चापि नायकागमनं प्रति ।
तैस्तैर्विचारणोपायैः शुभाशुभसमुत्थितैः ॥ २२.२४६–२५०
अनागमे नायकस्य कार्यो गण्डाश्रयः करः ।
भूषणे चाप्यवज्ञानं रोदनं च समाचरेत् ॥ २२.२५६
सूच्यो नायिकयासन्नो गन्धाघ्राणेन नायकः ॥ २२.२५७
दृष्ट्वा चोत्थाय संहृष्टा प्रत्युद्गच्छेद् यथाविधि ।
ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल्ललोचना ॥ २२.२५८
सखी-स्कन्धार्पितकरा कृत्वा स्थानकमायतम् ।
दर्शयेत ततः कान्तं सचिह्नं सरसव्रणम् ॥ २२.२५९

अभिनवगुप्तानुसारेण—एवमियता वासकसज्जया वागङ्गसत्त्वव्यामिश्रः सामान्याभिनयः प्रियसम्प्राप्त्यवधिर्दर्शितः ।

मन्युप्रदर्शनम्

वलय-परिवर्तनैरथ सुशिथिलमुत्क्षेपणेन रशनायाः ।
मन्युस्त्वभिनेतव्यः सशंकितं बाष्पपूर्णाक्ष्या ॥ २२.२७४

अनुनयनेष्वभिनयः

मध्याङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रविस्यवात् पाणिनोरसि कृतेन ।
उद्वर्तितनेत्रतया प्रततैरभिवीक्षणैश्चापि ॥

कटिहस्त-विवर्तनया विच्छिन्नतया तथाञ्जलेः करणात् ।
मूर्धभ्रमणनिहञ्चित - निपात - संश्लेषणाच्चापि ॥
अवहित्थ वीक्षणाद्वा अंगुलि-भङ्गेन तर्जनैर्ललितैः ।
एभिर्भावविशेषैरनुनयनेष्वभिनयः कार्यः ॥ २२.२७७–२७९

नायिका-प्रसादनम्

गृहीतयाथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।
हुँ मुञ्चेत्युपसर्पन्त्या वाच्यं स्पर्शालसं प्रियः ॥
पादाग्रस्थितया नार्या किञ्चित् कुट्टमितोत्कटम् ।
अश्वक्रान्तेन कर्तव्यं केशानां मोक्षणं शनैः ॥
अमुच्यमाने केशान्ते संजातस्वेदलेशया ।
हुं हु मुञ्चापसर्पेति वाच्यं स्पर्शालसाङ्गया ॥

ना. शा. २२.२८४--२८६

चित्राभिनयः

चित्राभिनयः

चित्राभिनये वाचिकस्य, आङ्गिकस्य, आहार्यस्य मिश्रणं भवति।[1] अभिनयेन साङ्केतिक-व्यञ्जना प्रागेव अङ्गकर्म-स्थान-गति-प्रकरणेषु व्याख्यातम्। अत्र पुनः विभावादीनां प्राथम्येन अभिनयद्वारेण सङ्केतग्रहणं निर्दिश्यते—

अभिनेय-भावादयः	अभिनय-विधानम्
१. प्रभातं, गगनं, रात्रिः, प्रदोषः दिवसः, ऋतुः, घनः, वनान्तः जलाशयः, दिशा, ग्रहः नक्षत्रं च	उत्तानौ करौ स्वस्तिकौ पार्श्वसंस्थितौ, उद्वाहितं, शिरः, ऊर्ध्वनिरीक्षणं च।
२. रजः, धूमः, अनिलश्च	वस्त्रेण मुखस्यावगुण्ठनम्
३. मध्याह्न-सूर्यः	ऊर्ध्वाकिकरा दृष्टिः
४. विद्युत्, उल्का, घनरवः, विस्फुलिङ्गः, अर्चिः	त्रस्ताङ्गानि, अक्षिनिमेषाः
५. उष्णो वायुः, तमः, तेजः	मुख-प्रच्छादनम्
६. सिंहः, ऋक्षः, वानरः, व्याघ्रः	निम्नाभिमुखौ स्वस्तिकसंस्थानौ पद्मकोशहस्तौ
७. छत्रं, ध्वजः पताका,	दण्डधारणम्
८. शरत्[2]	सर्वेन्द्रिय-स्वस्थता, प्रसन्नवदनं, भूतलालोकः।
९. हेमन्तः	गात्र-संकोचनम्, सूर्याग्निवस्त्रसेवनं
१०. शीतम्	शिरोदन्तोष्ठकम्पः, गात्र-संकोचनं, कूजितं, शीत्कारश्च।

---

१. अभिनयस्य चित्रत्वं (विचित्रत्वं) विज्ञेयमिति केचित् निर्वचन्ति। तत्र कतिपय नियमा अपि सूचिताः। तथा हि—
भावाभिनयनं कुर्याद्विभावानां निदर्शनैः। २५.४०

२. ऋतूनामभिनयद्योतकोऽयं नियमः—
यद्यस्य चिह्नं वेषो वा कर्म वा रूपमेव वा।
निर्देश्यः स ऋतुस्तेन इष्टानिष्टार्थदर्शनात्॥

११. शिशिरम्	ऋतुपुष्प-गन्ध-घ्राणम्
१२. वसन्तः	नानापुष्प-प्रदर्शनम्, प्रमोदात्मकोत्सवः, उपभोगः।
१३. ग्रीष्मः	भूमितापः, स्वेदप्रमार्जनम्, वीजनं, उष्णवायु-स्पर्शः।
१४. प्रावृट्कालः	कदम्ब-नीप-कुटजपुष्पाणि, शाद्वलं, इन्द्रगोपाः, मेघवातः।
१५. वर्षारात्रम्	मेघनादः, धाराप्रपतनं, विद्युन्निर्घातघोषः।
हर्षः	गात्राणामालिङ्गनम्, सस्मितं चक्षुकः रोमाञ्चः, आवृतलोचनम्, सस्मितम्।
क्रोधः	उद्वृत्तरक्तनेत्रम्, सन्दष्टाधरः, निःश्वासकम्पिताङ्गम्।
दुःखम्	निःश्वासोच्छ्वासाः, अधोमुखविचिन्तनम्, भूमिपाताभिघातः
भयम्	सन्त्रस्तहृदयम्, पार्श्वावलोकनम्, उच्चैराक्रन्दनम्, प्रियालिंगनम्।
मदः	गात्रकम्पनम्
शुक-सारिकाः	वलिता त्रिपताकाङ्गुली
शिखि-सारस-हंसाः	रेचकाःअङ्गहाराश्च
खरोष्ट्रश्वतरसिंहव्याघ्र-गोमहिषादयः	गति-प्रचारः, अङ्गकर्म
भूताः, पिशाचाः यक्षाः दानवाः, राक्षसा	अङ्गहाराः
देवाः	चिह्नानि, प्रणामकरणानि
पर्वतः, वृक्षः	उत्क्षिप्तप्रसारितबाहू
सागरः, सेना	उत्क्षिप्त-हस्त-पताके
शौर्य-धैर्य-गर्व-दर्पौदार्याणि	ललाटदेशस्थारालः

मरणाभिनयः

नानाभावोपगतं मरणाभिनये बहुकीर्तितं तु ।
विक्षिप्तहस्तपादैर्निभृतैः सनैस्तथा कार्यम् ॥

व्याधिप्लुते च मरणं निषण्णगात्रैस्तु संप्रयोक्तव्यम् ।
हिक्काश्वासोपेतं तथा पराधीनगात्रसंचारम् ॥

विषपीतेऽपि च मरणं कार्यं विक्षिप्तगात्रकरचरणम् ।
विषवेगसम्प्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपेतम् ॥

प्रथमे वेगे कार्श्यं त्वभिनेये वेपथुर्द्वितीये तु ।
दाहस्तथा तृतीये विलल्लिका स्याच्चतुर्थे तु ॥

फेनस्तु पञ्चमस्थे तु ग्रीवा षष्ठे तु भज्यते ।
जडता सप्तमे तु स्यान्मरणं त्वष्टमे भवेत् ॥

तत्र प्रथमवेगे तु क्षामवक्त्रकपोलता ।
कृशत्वेऽभिनयः कार्यो वाक्यानामल्पभाषणम् ॥

सर्वाङ्गवेपथुं च कण्डूयनं तथाङ्गानाम् ।
विक्षिप्तहस्तगात्रं दाहं चैवाभिनयेत्तु ॥

उद्वृत्तनिमेषत्वादुद्गारच्छर्दनैस्तथाक्षेपैः ।
अव्यक्ताक्षरकथनैविलल्लिकामभिनयेदेवम् ॥

उद्गारवमनयोगैः शिरसश्च विलोलनैरनेकविधैः ।
फेनस्त्वभिनेतव्यो निःसंगतया निमेषैश्च ॥

अंस-कपोल-स्पर्शः शिरसोऽथ विनामनं शिरोऽपाङ्गः ।
सर्वेन्द्रियसम्मोहाज्जडतामेवं त्वभिनयेत्तु ॥

सम्मीलितनेत्रत्वात् व्याधिविवृद्धौ भुजङ्गदशनाद्वा ।
एवं हि नाट्यधर्मे मरणानि बुधैः प्रयोज्यानि ॥

ना. शा. २५.१००–११०

छायाट्यम्

छायानाट्ये छायाद्वाराभिनयः स्यादेवेति भ्रान्तिवशादद्यावधि केचिद् दूताङ्गदादीनां छायानाटकत्वं सन्दिहन्ति। छायानाटके कस्यचित् पात्रस्य मायामयी छाया, प्रतिकृतिरिति (Shadow) प्रयुज्यते। अतएव छायानाटकं नाम सार्थकं भवति।

किं नाम छायानाटकमित्यस्मिन्विषये विदुषां विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। तद्यथा दूताङ्गदादीनि छायानाटकानि सन्ति न वेति प्रश्नं समाधातुं चिरकालादेव विपश्चितां विमर्शो विपथे जागर्ति। एतेषु रूपकेषु छायाभिनयः (Shadow-play) भवतीति सिद्धान्तितं पिशेल-ल्यूडर्सादिमहाभागैः।[1] डा० डे महोदयः स्पष्टमेवाभिप्रैति 'यद्यपि किन्नाम छायानाटकमित्यतिनिगूढमस्ति, तथापि छायाभिनय (Shadow play) सिद्धान्ता नितरां निराधारा एव। नैतेषु किमपि छायाभिनयस्य लक्षणं प्रतीयते' इति।[2]

छायाभिनयो वस्तुतो वैदेशिकी रीतिः। एतस्य प्रमुखं लक्षणमधोनिर्दिष्टम्-

(१) श्रोतृशालारङ्गयोर्मध्ये काचित् तिरस्करिणी नीचैरुपरि प्रसार्यते।

(२) नाट्यवृत्तिपराणि पात्राणि तिरस्करिण्यास्तले छायाद्वारेण प्रति-

---

१. दूताङ्गदे छायाभिनयो वर्तते इति मतं प्रतिपादयन्ति—

R. Pischel, Das altindische Schattenspiel in SBAW, 1906, pp. 482-502; H. Luders, Die subhikas in SBAW, 1916; p. 698 f; Sten konow, Op, cit, pp 89-90; Winternitz, GIL, III, p. 243 (also in ZDMG; LXXIV, 1920, p. 118 f)

2. While the connotation of the term Chāyā nātaka itself is extremely dubious, the shadow-play theory, however, appears to be entirely uncalled for and without foundation, and there is hardly any characteristic feature which is not otherwise intelligible by purely historical and literary considerations. —History of Skt. Lit. P. 501.

बिम्बीक्रियन्ते ।[1]

एतानि लक्षणानि दूताङ्गदादिषु न संगच्छन्ते । छायानाटके छायापदस्यौचित्यमन्यत्र गवेषयन् कीथमहोदयो राजेन्द्रलालमित्रस्यैतद्विषयकं मतमुद्धरन्नाह-नाटकाङ्गानामभिनयस्यान्तराले कदाचित् दूताङ्गदस्याभिनय उद्दिष्ट आसीत् । एतस्य हेतोर्नाटकस्याभिनयार्थं संक्षिप्तिश्छायारूपेण सम्पादिता ।[2] दूताङ्गदस्य वास्तविकं काव्यरूपं निर्धारयितुं किमपि तत्त्वमेतस्मिन् पुस्तके नास्त्येव इति कीथस्यापि मतम् ।[3]

अतो हि नाम छायानुसन्धेया । छायानाम्नः संकेततत्त्वानि दूताङ्गदे सन्त्येवेति प्रतिपाद्यतेऽस्माभिः ।

छायापदस्य सार्थकता

तद्यथा भासस्य प्रतिमानाटकं विद्यते, तथैव सुभटस्य छायानाटकमस्तीति निश्चप्रचमेव । प्रतिमानाटके दशरथस्य प्रतिमायाः किञ्चिदभिनवमायोजनं कृतम् । एतस्याः प्रतिमाया माहात्म्यं विशदयितुमेव नाटकस्य नाम प्रतिमानाटकं कृतम् । अनया दिशा कुन्दमालेति नाम कुन्दमालाया माहात्म्यं स्पष्टयितुं वर्तते । उत्तररामचरिते सीतायाश्छायाया अभिनवायोजनस्य लोकप्रियत्वं वा माहात्म्यं वा विशदयितुं तृतीयाङ्कस्य नाम छायाङ्क इति निर्धारितम् । तदनुसारेण छायायाः किमपि विशिष्टमेव महत्त्वं दूताङ्गदे वर्तते । महादेवस्य अद्भुतदर्पणे मायारूपके सर्वाणि पात्राणि मायात्मकानि सन्ति ।

दूताङ्गदे छायाविधानम्

दूताङ्गदे छायाया बोधार्थं प्रथमं तावत् पौराणिकी छाया प्रकल्पनीया वर्तते । छाया तु संज्ञायाः प्रतिरूपा सती सूर्यस्य पत्नी बभूव । संज्ञा सूर्यस्य

1. A play in which the actors appear as shadows cast upon a screen placed between the stage and the auditorium.—The Oxford English Dictionary.

2. It is natural to suggest, as did Pishel, that the Dūtāngada of Subhata which is styled a Chayanātaka, really was shadow play. On the other hand, Rajendralalamitra suggested that the drama was perhaps simply intended as an entr' acte, and this may be justified on the interpretation of the term of drama in the form of a shadow ; i. e. reduced to the minimum for representation in such a form.—Sanskrit Drama p. 269.

3. Ibid p. 269

तापमसहमाना पत्नीत्वे स्वकीयां प्रतिरूपां छायां नियुज्य पितुर्गृहमगमत्। कालान्तरे सूर्यस्य छायायां त्रीणि अपत्यानि बभूवुः। पश्चात् सूर्येण समाज्ञातं यदियं मम पत्नी संज्ञा नास्ति। सा छायाप्रतिरूपा एव संज्ञायाः।[1] अनेन प्रकरणेन छायायाः प्रतिरूपत्वं प्रमाणितम्। इदमेव प्रतिरूपत्वं छायानाटकस्य विशिष्टं लक्षणमिति प्रतिपाद्यमस्माकम्।

दूताङ्गदे सीतायाश्छाया मायामैथिलीति पुरस्कृता वर्तते। यदाङ्गदो रावणं सीतायाः प्रत्यावर्तनाय कथयामास, तदा तेन प्रहस्तद्वारा मायामैथिली प्रयोजिता। सा मायामैथिली प्रहस्तेन सह रावणसमीपं रङ्गपीठ आगच्छति। नाटकानुसारेण तु—

(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सह मायामैथिली)

मैथिली—जयतु जयत्वार्यपुत्रः। (इत्यभिदधाना रावणोत्सङ्गमारोहति)

रावणः—(स्वगतम्) साधु, भो मायामयि, साधु जानासि दशकण्ठमाराधयितुम्।

अङ्गदः—(सविषादमात्मगतम्) अपि नाम जानकी पण्याङ्गनाचरितमाचरेत्। भवतु, विलोकयामि तावत्।

रावणः—देवि, विदेहनन्दिनि, प्रतिबोध्यतां रामप्रहितोऽयं शाखामृगः।

मायामैथिली—(अङ्गदं सबहुमानमवलोक्य) वत्स, अङ्गद, मम वचनैः प्रतिबोधय राघवम्—

एषामुपरि कस्मात् खिद्यसे राघव तद् व्रज निजं नगरम्।
दत्ताहं निजहृदये साक्षीकृत्य मदनमेतस्मै॥ २८

अपि च

मयि रावणाङ्कपङ्कजविलासहंस्यामद्य रघुनाथः।
राक्षसभटैर्मञ्जितभरतं भूषयतु निजराज्यम्॥ २९

अङ्गदः—(कर्णौ पिधाय) न खलु भवति जानकी यतः

अश्रुतपूर्वाविनया पर्याप्तालंकृता च शीलेन।
सा राघवस्य पत्नी पुनाति भुवनानि गङ्गेव॥ ३०

१, The Practical Sanskrit-English Dictionary ग्रन्थे छाया। शब्दकल्पद्रुमानुसारं च छाया सूर्यपत्नी। सा संज्ञाप्रतिकृतिः। यथा मत्स्यपुराणे ११.५, नरसिंहपुराणेऽष्टादशेऽध्याये।

अनेन छायाविधानेन दूताङ्गदस्य छायानाटकं नाम प्रसिद्धम् । अन्यत्रापि सर्वेषु तेषु छाया-नाटकेषु छायाविधानं वर्तते । तथाहि—हनुमन्नाटकं महानाटकं वा छायानाटकमिति संज्ञितम् । तदनुसारेण

रावणः—महान्तं प्रपञ्चमुत्पाद्य नूनं जानकीमनुभविष्यामीत्यवधार्यं—

भेरीनिःसाणशंखध्वनिगणतुरगस्यन्दनस्फीतनादैः
सानन्दं राक्षसेन्द्रः कटकभटभुजास्फालकोलाहलेन ।
लङ्कामापूर्य रामः स्वयमभवदथो मायया रावणस्य-
च्छिन्नान् मूर्ध्नो दधानः शिरसिरुहभरेष्वेकतः च पंच ॥ १०.१८

एवंविधो भूत्वा पुनरशोकवनिकां प्रविश्य रावणः

लङ्काभटोऽयं रघुनन्दनवेशधारी
पापो जगाम पुरतो जनकात्मजायाः ।
नाम्नापि यस्य कुत इच्छति तस्य रूपा-
दन्याङ्गनापहरणे न मनः कदाचित् ॥ १०.१९

जानकी—(रघुनन्दन-वेषधारिणं तमालोक्य) सहर्षं—

साक्षादालोक्य रामं झटिति कुचतटीभारनम्रापि हर्षा—
दुत्थायोदस्तदोर्भ्यां दरचलितकुचाभोगचैलोन्नताङ्गी ।
त्वं मामालिंग्य खेदं जहि विरहमहापावकः शान्तिमेतु ॥ १०.२२
(इत्यालिंगितुमिच्छति)

रामवेषधारी रावणः—(सविषादम्)

भूत्वा ततोऽप्यवसरे जनकात्मजायां
लङ्कापतिर्मकरकेतुशरातुरायाम् ।
क्लीबो विशीर्णमणिदण्डयुतः स्मरातः
पापात्ततः शिवशिवान्तरधीयत द्राक् ॥ १०.२१

अस्मिन् प्रकरणे स मायया राम एव बभूव । यतो हि नाम रहस्यं जानन्त्या सरमया विज्ञापिता सती सा 'नायं रामोऽपि तु रावणः' इति तथ्यं व्यजानात् ।

पुनश्च महानाटके सीतायाः प्रतिरूपं प्रयोजितं वर्तते । तद्यथा सभयं रणसंकटमुपलभ्य सप्रपञ्चम्—

पापो विरच्य समरे जनकस्य पुत्रीं
हा राम राम रमणेति गिरं गिरन्तीम् ।

खड्गेन पश्यत वदन्निति रे प्रवीरा
मायामयीं शिवशिवेन्द्रजिदाजघान ।। १२.१३
द्विधाकृतां तां पुनराददानो मायारथस्थोऽम्बरवर्त्मना च ।
ब्रह्मोपदेशात् स निकुम्भिलाद्रेर्न्यग्रोधमूलावटमाजगाम ।। १२.१४

राम :—समरचत्वरे

दृष्ट्वा मायाजनकतनयाखण्डनं रामचन्द्रो
गुर्वीमुर्वीतलमुपगतो दीर्घमासाद्य मूर्च्छाम् ।
तस्पादाग्रे पुनरनुजनिश्चेतनां प्राप्य रामं
कृत्वोत्सङ्गे स्मरसि न गिरो व्याहरन्नित्यरोदीत् ।। १२.१५

छायानाटकस्योपर्युक्तं लक्षणमविजानन्नेव डेमहाभागः छायानाटके छायाभिनयस्य (Shadow play) वर्तनमावश्यकं मन्यमानो भ्रान्तिवशात् सिद्धान्तयति—महानाटके किमपि तत्त्वं नास्ति येनैतस्य छायानाटकत्वं प्रमाणितं स्यादिति ।[1]

मेघप्रभाचार्येण स्वोपज्ञे धर्माभ्युदये नाट्के[2] पुत्तलकाभिनयोऽभिनवप्रयोग इति लोकप्रीत्यर्थं प्रयोजितः। पुत्तलकस्यापि प्रतिरूपत्वात् धर्माभ्युदयस्य छायानाट्यप्रबन्ध इति ख्यातिः कविना समारोपिता। धर्माभ्युदये प्रतिरूपवत्पुत्तलकप्रयोगोऽस्ति, अतएव च छायानाट्यप्रबन्ध इति तस्याभिख्या वर्तते। अनया दिशा दूताङ्गदादीनां मायामैथिली-प्रयोगेण छायानाटकमिति नाम समीचीनमस्ति ।

पशुरूपं धृत्वापि मानव-पात्राणि यदा रंगे नटन्ति तदा छायानाट्यं सम्पद्यते। यथा नेमिनाथस्य शामामृतनामके छायानाटके प्रवर्तते ।

---

1. Nor can the origin of the Mahānātaka be sought in the far-fetched hypothesis of the shadow-play, the very existence of which in ancient India is not yet beyond doubt. We have here no description of the work as a Chāyānātaka, as we have in the case of Dūtāṅgada and some other plays; and there is nothing in the work itself, in spite of its irregularities, to show that the composition was intended or ever used for shadow-pictures.—Hist. of Sanskrit Lit. p. 507.

२. तत्र रङ्गनिर्देशो वर्तते—यमनिकान्तराद् यतिवेषधारी पुत्तलकस्तत्र स्थापनीयः ।

उल्लाघराघवं छायानाटकमिति तस्य लेखकेन सोमेश्वरदेवेन पुष्पिकायां निर्दिष्टम्। तद्यथा,

इति कुमारसूनोः श्रीसोमेश्वरदेवस्य कृतावुल्लाघराघवे छायानाटके चतुर्थोऽङ्कः समाप्त इति।

नाटकेऽस्मिन् मायासीतां निर्माय तस्याश्च शिरो विलूनं कृत्वा रावणस्तां रामस्य समक्षं मृतामदर्शयत्[1]।

धर्माभ्युदयं छायानाट्यप्रबन्ध इति लेखकेन मेघप्रभाचार्येण निर्दिष्टम्। तत्र नायकस्यच्छाया पुत्तलकरूपेणाभिनयार्थं प्रयोजिता। तस्मिन् युगे चित्रद्वारेणापि नाट्याभिनयः प्रयोजित आसीत्। तद्यथोल्लाघराघवे सप्तमेऽङ्के प्रमाणितं सोमेश्वरदेवेन प्रसङ्गतो वृकमुखकार्पटिकयोः संवादमुखेन। तद्यथा—

वृकमुख :—सखे, कियदप्यन्तर्गतं मया रामलक्ष्मणयोः स्वरूपं स्वामिनो मनोविनोदाय पत्रपट्टे विन्यस्तमस्ति तदवलोकयतु। (इति पट्टमर्पयति)

कार्पटिक :—(गृहीत्वा विलोक्य च) साधु महामते, साधु।

छायानाट्यानुसारेण मनोहरमिदमालिखितं भवता। (इति वाचयति)

प्रकरणेऽस्मिन् रामलक्ष्मणयोरन्तर्गतं स्वरूपमभिनयात्मकमेवेति सुव्यक्तमेव। चित्रपट्टेषु कृतानां नायकादीनां प्रतिरूपात्मकाभिनयस्यायोजनात् छायानाट्यत्वं प्रसिद्धमिति प्रतिभाति। एतादृशं छायानाट्यं सुविदितमासीत् प्राचाम्।

शास्त्रीय--प्रसङ्गानुसन्धानम्

न केवलं नाटकादिषु कविकृतिषु छायातत्त्वं भूयो विलसति, अपि तु नाट्यशास्त्रादिषु छायातत्त्व-विषये प्रचुरं समुपकल्पितम्। तथा हि भरत

---

१. रामः—(सवैलक्ष्यम्) प्रिये श्रूयताम्। इह हि—

मायाकृतामपि मृगाक्षि मृतिं त्वदीयां
सत्यां विदन् न सहसैव मृतोऽस्मि यस्मात्।
व्रीडाजडस्तदहमेष मृषानुरक्तः
शक्तो न दर्शयितुमात्ममुखं पुरस्ते।

सीता—अज्जउत्त एसो वि जणो इत्थ समाणावराहज्येव।

रामः—(विमृश्य) प्रिये कदाचिदस्मदीयमपि कृतविलूनं शिरस्तवाग्रे तैर्दुरात्मनिदर्शितं भविष्यति।

आविद्धकोटिकेषु रूपकेषु छायातत्त्वं निर्दिशति—

मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनेपथ्य-संयुतम् ॥ १३.६०

अभिनवगुप्तस्तत्र व्याख्याति-माया = मन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, इन्द्रजाल = हस्तलाघवसादृश्यादिकृतम्, पुस्तम् = द्रुमृण्मयाकृत्यादि। भरतेन सन्ध्यन्तरेषु च माया समुपस्थापिता।[1]

अन्यत्र कपटनामकं भूषणं भरतेन परिभाषितम्—

छलयुक्तया त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम् ॥ १६.३०

अभिनवगुप्तानुसारेणात्र व्याजप्रयोगेणाभिसन्धानं वञ्चना इत्यादि। कपटो वस्तुक्रमाद्दैवाच्छत्रोर्वा समुद्भूतः। वस्तुक्रमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणम्, शत्रुकृतस्य छलितरामे लवणासुर-प्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेय्योर्वेषधारणम् इत्यादि। कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेष-धारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिभूतश्च।

शृङ्गारप्रकाशे भोजः कपटं स्पष्टतरं परिभाषते। तद्यथा—

अदिव्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूप-विपर्ययम्।
अविद्वान् वञ्चयते येन कपटं तदुदाहृतम् ॥
सोऽयं कपटश्छायातत्त्वमेव निर्मिन्नः।

भरतेन लोस्याङ्गे चित्राकृतिभिर्नायकादीनां विनोदो वर्णितः। यथा,

यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम्।
मदनानलतप्ताङ्गी तच्चित्रपदमुच्यते ॥ ना. शा. १९.१३६

वामनश्चित्राभिनययोगेन नाट्यस्योत्कर्षं बहुमन्यते। तद्यथा—

सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः।
तद्धि चित्रं चित्रपटवद् विशेष-साकल्यात् ॥ काव्यालङ्कार १२.३०,३१

भाविकमपि तद्विधमेव—

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता।
करोति विविधान् भावांस्तद्धै भाविकमुच्यते ॥

अभिनवगुप्तानुसारेण चित्रपुस्ताद्यपि च नाट्यस्यैवार्थभागाभिष्यन्दो यथा सर्गबन्धादि शब्दभागाभिष्यन्दः।[2]

---

१. ना. शा. १९.१०८

२. ना. शा. ६.२३ अधिकृत्य भारती।

देवानां छन्नवर्तनं तु छायानाट्यमेव। इयं छन्नवृत्तिर्भरतेन निरूपिता। तद्यथा—

नाटके छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः।

मायानामके सन्ध्यन्तरे मायापात्रं प्रादुर्भवति। तद्यथा

नाटकलक्षणरत्नकोशे—

मयेन दानवेन सुरांश्छलयितुं प्रयुक्तः कपटो माया। यथा सुग्रीवाङ्के माया हनुमान्। शृङ्गारप्रकाशानुसारेणास्मिन् सन्ध्यन्तरे माया द्विविधा भवति—मानुषी-माया, अमानुषी माया च। तत्र अमानुषी मायाया उदाहरणं कृत्या-रावणादुद्धृतम्। कनकमृगादिरचना तु अमानुषी माया।

आरभटीवृत्तौ संक्षिप्तको भेदो विलसति। संक्षिप्तकेन आरभट्या लक्षणं 'बहुकपटवञ्चनोपेता' समर्थितम्। संक्षिप्तकस्य छायात्मकं वैशिष्ट्यं तस्य परि-भाषया स्फुटमेव। तद्यथा,

अन्वर्थ-शिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थान-चित्रनेपथ्यः।
संक्षिप्तवस्तु-विषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम॥ ना. शा. २०.६८

अभिनवगुप्तानुसारेण संज्ञया क्षिप्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति संक्षिप्तकः। तानि वस्तूनि दर्शयति—अर्थेन प्रयोजनेनानुगताः शिल्पयुक्ताः कुशलशिल्पि-विरचिताः, अर्था यत्रेति। बहु विपुलं पुस्तस्योत्थानं प्रकटत्वं विचित्रं च नेपथ्यं खड्गचर्मवर्मादि यत्र पुस्तयोगे। यथा माया शिरोनिक्षेपे रामाभ्युदये चित्रं नेपथ्यम्।

सर्वेषु नाटकेषु निर्वहणेऽद्भुतेन भवितव्यम्। तत्र विस्मयो नाम स्थायी-भावे मायेन्द्रजालचित्रपुस्तशिल्पविद्यातिशयादिभिर्विभावैरुत्पद्यते।[1]

अनेन विवेचनेन छायातत्त्वस्य बाहुल्यं काव्यापेक्षया समुपबृंहितमेव।

मानुषैः कारणादेषां यदाभवति दर्शनम्॥ १३.२०

विपरीतलैङ्गिकभावं समाश्रित्य पात्रं यच्छायानाट्यं प्रस्तौति, तस्य विवरणं नाट्यशास्त्रे भरतोऽधोविधं प्रचिनोति—

विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसकैः॥
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह।

---

१. ना. शा. ७.२८

व्याजेन क्रीडया वापि तथा भूयश्च वञ्चनात् ।।
स्त्रीपुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्यौदार्येण सत्त्वेन बुद्धया तद्वच्च कर्मणा ।।
स्त्रीपुमांसं त्वभिनयेद्वेषवाक्य-विचेष्टितैः ।
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ।।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
तथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ।।

ना. शा. १२.१९५-२०२

तत्र सिंहादीनां श्वापदानामभिनयः सुप्रचलित आसीदिति सिंहाकर्षित-नाम्ना करणेनापि प्रमाणितम् । सिंहाद्यभिनयविषयं सिंहाकर्षितकमिति अभिनवगुप्तः ।[1]

इदमेव छायातत्त्वमानन्दवर्धनाचार्येणावस्थाभेदप्रसङ्गेऽधोविधं व्याख्यातम्—अचेतनानां सर्वेषां चेतनं द्वितीयं रूपमभिमानित्व-प्रसिद्धं, हिमवद्-गङ्गादीनाम् । तच्चोचित-चेतनविषय-स्वरूप-योजनयोपनिबध्यमानमन्यदेव सम्पद्यते । यथा कुमारसम्भव एव पर्वतस्वरूपस्य हिमवतो वर्णनम् । पुनः सप्तर्षिप्रियोक्तिषु चेतनतत्स्वरूपापेक्षया प्रदर्शितं तदपूर्वमेव प्रतिभाति ।[2]

नायकयोः सङ्गममधिकृत्य छायाव्यापारः शारदातनयेन भावप्रकाशने धनंजयेन दशरूपके च व्याकृतः । तद्यथा—

साक्षात्-प्रतिकृति-स्वप्नच्छाया-मायागुणादिभिः
नायिकाया नायकस्य दर्शनं स्यात् परस्परम् ।। ४.५८

चित्रनामके सन्ध्यन्तरे आलेख्याभिमतजनदर्शनोपायः सम्भवतीति सागर-नन्दी । चित्रं शिल्पविशेषः ।

वैदेशिकनाटकेषु छायातत्त्वम्

पूर्वोक्तं छायातत्त्वं योरपीयनाटकेषु प्रचुरायते । शेक्सपीयरः स्वोपज्ञेषु वहुषु नाटकेषु प्रच्छन्नपात्राणि निवेशयति । तस्य ट्वेल्फ्थ-नाइट-नामके नाटके वायलानाम्नी कन्या बालभावं गृहीत्वा ओलिवियानाम्नी-कन्यायाः मनो जग्राह ।

---

१. अभिनव भारती ना. शा. ४.१५१ अधिकृत्य ।
२. ध्वन्यालोकः ४.७ वृत्तिः ।

वायलापि तत्र ड्यूकस्य भृत्या सती तस्य प्रेमिका सञ्जाता। अस्यां स्थितौ वायला स्वगतं व्यनक्ति—

Disguise, I see, thou art a wickedness,
Wherein the pregnant enemy does much.

अर्थात् छद्मवेशः कौटिल्यं व्यभिचरति।

रिवेञ्जरर्स-ट्रेजेडी-नामके नाटके नायिका केनापि ड्यूकेन प्रहृता। तस्याः पतिः नायिकायाः कपालं सवस्त्रं परिधाप्य रमणीरूपेण मूर्तिमतीं तां निर्ग्रन्थन-विषेण परिलिप्य ड्यूकेन सङ्गमयतिस्म। ड्यूकः भोगप्रयासे मृतः।[१]

सैड-शेफर्ड-नामके नाटके राबिनहुडोऽभ्यागतानां कृते सहभोजनमायोजयति। तत्र माडलिन-नामिका डाकिनी राबिनहुडस्य पत्न्या रूपं धारयित्वाऽभ्यागतानाकुत्सयति।[२]

अपरविधं छायानाट्यं ग्राज-नगरे १६४० ई० संवत्सरेऽभिनीतम्। तत्र जेजेबेलनामकस्य पुरुषस्य पुत्तलो मानव-वेश-संयुतं रंगपीठे श्वानैः दंष्ट्राग्रैः शकलीकृतः।[3]

मिलेट महोदयः The Art of the Drama नामके ग्रन्थे Romantic comedies of the Elizabethan Period नामकं विषयमवलम्ब्य निरूपयति—

A shipwrecked prince disguises himself and courts a pretty shepherdess who is really an exiled princess; or a king's daughter abandoned in babyhood is raised in the hut of a shepherd, where a wandering noble man sees her and returns in disguise to woo her.[४]

न केवलं नाटकेषु अपितु गद्याख्यायिकासु अपि छद्मवेषात्मकं छायातत्त्वं महीयत इति समर्थयन् मिलेटमहोदयः प्राह—

---

१. Sobel : The Theatre Hand Book P. 661
२. Ibid : P. 680
३. Oxford Companion to The Theatre P. 420
४. The Art of the Drama p. 96

Disguise is always an important element in the prose romances.[१]

अधुनापि पशु-पक्षिणां भूमिकायां मानवपात्रस्य रंगावतरणं योरपीयदेशेषु सुप्रचलितमेव। फ्रेञ्चभाषया चतुर्भिरङ्कैः १९१० ख्रीष्टसंवत्सरे प्रणीते नाटके कुक्कुटो नायको वर्तते। लेखकः प्रस्तावनया निवेदयति—

It is a symbolic poem in which I have used animals to evoke and develop the sentiments, passions, and dreams of men.[२]

नाटके बहुविधं यच्छायातत्त्वं विलसति तस्य विवरणं विश्लेषणं च मिलेट महोदयोऽधोविधं प्रस्तौति—

The unpersonation may involve the assumption of animal personality, as in primitive, dramas representing hunting, warfare, or religious invocation, or like the Cat and the Dog in Maeterlinck's Blue Bird, the Alligator in Barrie's Peter Pan, or the White Horse and the Dormouse in Alice in Wonderland.

Impersonation may be the assumption of the nature of an entity like Mercy or Nought in the Morality plays. Representations of imagined human beings by puppets or Marionettes or by the shadow actors of the oriental drama.[3]

एतैर्विवरणैः सम्यक् प्रमाणितं भवति यन्न केवलं प्राच्य-देशेष्वपि तु पाश्चात्त्येष्वपि नाटकेषु भारतीय-दृष्टि-समीहितं छायातत्त्वं सुचिरं प्ररोचनमभिमतम्।

---

१. Ibid : p. 96

२. Sobel : The Theatre Handbook p. 137

३. Millet : The Art of the Drama. p. 3.

संस्कृत-नाटकेषु छायापदोल्लेखाः

दूताङ्गदमिति प्रसिद्धतमं छाया-नाटकं विलसति। तत्र छाया-तत्त्वं माया-मैथिलीति पात्रेण पुरस्कृतम्। सा मैथिली प्रहस्तेन मायामयी-विरचितासीत्।

मायामयं छायातत्त्वम्

प्रभावतीहरणमिति सप्तदशशताब्दस्य नाटके प्रद्युम्नो वर्णयति—

मया मायामवस्थाय कयापिच्छाययात्मनः।
वञ्चितेषु चिरत्नेषु विप्रयोगः प्रिये कुतः॥ ४.४२

अत्र आत्मनः छाययेति पदावली छायानाट्यं सार्थयति।

लक्ष्मीनारायणीयमिति नाटके 'छाया' पदस्य प्रयोगः नाटकीयं छायातत्त्वं व्यनक्ति—

जगत्प्रदीपो यामुपयच्छते स विवस्वान् तस्याः छाया वा समुत्पन्नेति

अद्भुतदर्पणमिति महादेवेन विरचिते सप्तदशशतकीये नाटके सप्तमाष्टमयोरङ्कयोर्यद् गर्भनाटकं सन्निवेशितं तन्मायानाटकं मायारूपकं चाभिहितम्। तत्र सप्तमाङ्कस्य सर्वाणि पात्राणि मायात्मकानि सन्ति। अष्टमाङ्कस्यान्तिमे भाग इदं मायारूपकं मायानाटिकेति संज्ञितम्। नलचरिते नीलकण्ठः 'छायानुकारिण्येव' इति पदयोजनया छायातत्त्वं निर्दिशति—

हन्त स्वप्नदृष्टतनुच्छायानुकारिणीवाकृतिस्तस्याः। अथवा किं छायानुकारिणीवेति। छायानुकारिण्येव। तृतीयाङ्के

चित्रात्मकं छायातत्त्वम्

षोडशशताब्दे रूपगोस्वामी ललितमाधवमिति नाटके चित्रदर्शनोपन्यासेन छायातत्त्वं विन्यस्यति। तथाहि

कृष्णः—

नूनमतिक्रान्तो यामिन्याः प्रथमो यामो
यदेष छायाप्रपञ्चः संचुकोच।

पुत्तल-प्रयोगः

यवद्वीपे 'शैडो प्ले' इति विख्याते नाटके छायाप्रयोगो न सर्वथावश्यकः। पुत्तलानां प्रयोगेणापि छायानाटयमभिमन्यते।[1]

भारतेऽपि आधुनिकयुगे पुत्तलानां प्रयोगेण नाट्यविधिः साधु प्रवर्तते। तथा हि—

Karnataka's shadow puppet plays, will be presented at the world puppet festival in Washington by Hombaiah, 75, and five others. The party has left for Washington with 100 kg. of puppets and other equipment, including brass lamps with five wicks each and an ample stock of honge oil.

Hombaiah comes of a family of traditional puppetteers and has 120 plays in his repertoire. He has a rich voice which reaches the far end of the gathering without amplifiers. He is good at manipulation too. Sanjeeva Rao, 62, of the troupe is a good narrator and Hanumanthappa an expert on the Mukhaveena.

Leather puppetry has a 1000 year-old history and 400 families carry forward this traditional folk art today. They are scattered in the southern states—a nomadic tribe.

Deer, goat or buffalo skin is tanned and made soft and pliable. It is then cut and perforated and painted on with vegetable dyes to represent puranic characters. Karanataka puppets look refined with local costumes and jewellery. Deer skin puppets represent divine, goat skin mortal and buffalo skin demoniac characters.

---

१. In Java the Rāma cycle may be treated in the dramatic categories of the wayang purwa, a shadow play produced by puppets of buffalow leather etc.

Krisnamacharya : History of Classical Sanskrit literature p. 692.

In the past the *shadow theatre* was in action throughout the night, but now the duration has been cut to around three hours. The narration and songs are never reduced to writing but are passed on from father to son. *Chhayanatak* has both female and male voices.[१]

इदंतन-पशुरूप-प्रयोगः

पशुरूपं धृत्वा नटनं स्वाभाविकमेव वर्तते । अद्यापि लद्दाख-प्रदेशे परम्परागतं सिंहनृत्यं प्रवर्तते । तत्र सिंहोचित-प्रतिशीर्षकैरावृतानि पात्राणि भव्यं नटन्ति । अन्यत्र च पार्वतीया आरण्यका उत्सवायोजनेषु विनोदपरायणा नटन्ति । तथा हि—

During festivals, one of the amusements is to dress up Koltas as deer, bullocks, dogs, sheep or goats covering them with skins. A Rajput then holds them (if they are dressed as bullocks) on a plough and pretends to plough the land. Others ride the deer, goats and dogs, forcing the Koltas to leap about and dance for the enjoyment of the crowd.[२]

स्याम-प्रदेशे लाकौन-नाट्येषु पात्राणि प्रतिशीर्षकैः दैत्यानां पशूनां वा रूपं धृत्वा नटन्ति । तत्र संगीतनृत्यादीनां बाहुल्यं प्रवर्तते ।[3]

छायातत्त्वं लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

छायातत्त्वं लोकधर्मी नाट्यधर्मी चोभयविधं भवति । लोकधर्मी छायातत्त्वं कथं वैचित्र्यमावहतीति अधोलिखितप्रकरेण स्पष्टं भवति—

Sir A. Ramaswamy Mudaliar, a financial wizard, loves a practical joke. When a young man with very slight growth on his face, he walked into a barber's shop and demanded a shave.

---

१. Reported in The Hindustan Times dated 12-6-80.

२. Reported in the Illustrated Weekly June 5, 1977 Koltas of Jaunsar—Bawar.

३. सेठ गोविन्द दास : पृथिवी परिक्रमा पृष्ठ ३२२

"A shave" sneered the barber, does your mother know you are out ?"

This enraged the young man, who was proud of his growth. "Why" he boasted, "I shave every two hours."

"Well, sit down", said the barber, "and if your beard grows in two hours, I'll shave you free."

"Done," clinched Ramaswamy and the barber gave him the closest shave possible.

Two hours later his jaw dropped when his customer walked in with a fairly heavy growth, He tugged it to make sure it was real, then carried out his part of the bargain.

This was Ramaswamy's way of having his revenge for the insult, for the second customer was his twin brother Lakshmanaswamy.[१]

विचित्रतरो हि सांयुगीन छायातत्त्वप्रयोगोऽधुना दृष्टः। तथा हि—

A gunman who opened fire on a Teheran street found an original way to conceal his position. He disguised himself as a donkey. Eyewitnesses said shooting broke out in South Teheran killing one youth but no body could pinpoint the source.

"I saw people running, I heard the shooting but I could not see the gunman. Then I noticed a donkey in the middle of the road. It shook every time a shot was fired. An eyewitness told the newspaper.

A small child walked up to the donkey and said the animal was shooting. People rushed to the donkey, discovered a zip in the skin, opened it and found the gunman.[२]

१. Reported in The Illustrated Weekly Feb. 1980.
२. Reported in the Hindustan Times dated 22-2-79.

अभिनयात्मकप्रतिरूपस्य पाञ्चविध्याच्छायानाट्यं पञ्चविधं भवतीति प्रमीयते। तद्यथा—

(१) मायाद्वारेण प्रमुखपात्राणां प्रतिकृतयो रङ्गपीठे नियोजिता आसन्। अभिनयकाले प्रेक्षकास्ताः प्रतिकृतीर्मूलपात्रेभ्योऽभिन्ना अमन्यन्त। एतादृशी योजना हनुमन्नाटके, उल्लाघराघवे, दूताङ्गदे च वर्तते।

(२) रङ्गपीठे प्रमुखपात्रस्य प्रतिरूपं पुत्तलकद्वारेण स्थापितम्। एतादृशी योजना धर्माभ्युदये वर्तते।

(३) प्रमुखपात्रस्याभिनयात्मकं प्रतिरूपं रंगपीठे चित्रद्वारेण पुरस्कृतमासीत्। तदेतदुल्लाघराघवस्योल्लेखेन प्रतीयते।

(४) हृदयानुप्रवेशेन, यथा सुन्दरवीरस्य अभिनवराघवे शूर्पणखा कैकेय्या हृदयेऽनुप्रविशति। एतत्सर्वं कपट-नामकं नाट्यभूषणं छायातत्त्वानुसारि।

(५) प्रतिशीर्षकैः पशुरूपं धृत्वा नटनम्। यथा शामामृते।

कथावस्तुनि प्रतिरूपस्य (छायायाः) आयोगाच्छायानाटकत्वं सार्थकमभवत् न तु छायायाः (Shadow) अभिनयस्य तत्र व्यपेक्षया।

छायानाटकस्य पूर्वोक्तमभिप्रायं समाश्रित्य छायानाटकानि विंशशताब्दं यावत् प्रणीतानि। गुर्जरप्रदेशस्य महामहोपाध्यायः शङ्करलाल ऊनविंशशताब्दे विंशशताब्दे च ध्रुवाभ्युदयामरमार्कण्डेय-श्रीकृष्णाभ्युदयादीनि प्रणीतानि। एतानि सर्वाणि छायानाटकानीति स स्वयमेव संज्ञापयति। तथापि योरपीय समालोचकाः तानि छायानाटकानि नामन्यन्तेति तेषामसदाग्रह एव।

प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधारः

संस्कृतरूपकेषु प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधार आसीत् न तु कविः।

सूत्रधारः प्रायशः प्रस्तावनायामधोलिखितमवर्णयत्—

(१) प्रयोगाभिनयस्य देशकालौ (२) प्रेक्षकपरिषत्प्रशंसा (३) कवि-प्रशंसा, कवेः सत्प्रेक्षकापेक्षा च (४) नाट्यप्रबन्धप्रशंसा (५) सूत्रधाराय कविना प्रयोगार्थं कृतिसमर्पणम् (६) कविभिः राजभ्यो नाटकस्योपायनीकरणं, राजभिश्च तस्याभिनयाय सूत्रधारस्याभ्यर्थनम् (७) सूत्रधारस्य प्रयोगसाफल्यचिन्ता (८) नटानां मिथः स्पर्धा (९) पात्रक्लृप्तिः (१०) कथायोगविन्दुश्च।

अभिनवगुप्तेन सुस्पष्टमेव व्याख्यातं यत् द्विविधा प्रस्तावना भवति—पूर्वरङ्गस्याङ्गभूता, अन्यस्य वा। तत्र पूर्वरङ्गाङ्गेऽस्यां कविरुदासीनः। स्थापक एव स्वतन्त्रो निर्माता।[1] अयं स्थापकस्तु सूत्रधार एवेति स्पष्टीकृतमभिनव-गुप्तेन—सूत्रधार एव स्थापक इति सूत्रधारः पूर्वरङ्गं प्रयुज्य स्थापक सन् प्रविशेदिति।[2]

द्विविधा प्रस्तावना भवति—(१) अभिनय-विषयिणी (२) नाटक-विषयिणी च। अभिनय-विषयिणी प्रस्तावना पूर्वरङ्गस्य बहिर्यवनिकाङ्गेषु प्रत्याहारतः प्ररोचनां यावत् विलसति।[3] तस्याः पश्चात् नाटकविषयिणी प्रस्तावना सम्भवति, यत्र नाटकीय-पात्रप्रवेश-विधिर्निर्दिश्यते। अभिनय-विषयिणी पूर्व-रङ्गीया वा प्रस्तावना सूत्रधारेण विरच्यते। नाटक-विषयिणी-प्रस्तावनापि क्वचित्सूत्रधारेण क्वचित् कविना विरच्यते।

पूर्वरङ्गीय-प्रस्तावनासु कवेर्वर्णना न भवति। तथा हि,
शूद्रक-विरचिते मृच्छकटिके प्रस्तावनायां लिखितं वर्तते—

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहित शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः।

---

१. नाट्यशास्त्रम् ५.१६८ अधिकृत्य विवृतिः।
२. नाटयशास्त्रम् ५.१६२ अधिकृत्य वृत्तिः।
३. इयं प्रस्तावना न तावद् रूपकाङ्गं, नट्वृत्तव्याप्ततया, इति वृत्तानतुप्रवेशात्। ना. शा. १९.६९ अधिकृत्य भारती। अभिनवगुप्तानुसारेण तत्रापि 'उपांशु रूपकार्थ-बीजस्य सामाजिक-हृदयभूमौ क्षेपाः। ना. शा. ५.१६८ अधिकृत्य भारती।

इयं प्रस्तावना शूद्रकस्य मृत्योरनन्तरं लिखितेति निश्चितमेव । अन्यच्च प्रस्तावनायां 'शूद्रक: कविर्बभूव, क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव, चकार सर्वं किल शूद्रको नृप:' इत्येते सर्वेऽपि तत्सम्बन्धिलिट्-प्रयोगाः स्पष्टं द्योतयन्ति यत् शूद्रक: प्रस्तावना-लेखको नासीत् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत: ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रस्तावनाया द्वितीयोऽयं श्लोक: किं नाम कालिदासस्याभिप्राय उताहो सूत्रधारस्य ।

विक्रमोर्वशीये प्रस्तावनायां सूत्रधार: पारिपार्श्वकं सम्बोधयति—

मारिष, परिषदेषा पूर्वेषां कवीनां दृष्टरसप्रबन्धा । अहमस्यां कालिदासग्रथित-वस्तुना नवेन त्रोटकेनोपस्थास्ये । तदुच्यतां पात्रवर्ग: स्वेषु पाठेष्ववहितैर्भवितव्यमिति ।

एतत्तु कालिदासस्य वचनं नास्ति ।

मुद्राराक्षसस्य प्रस्तावनायां सूत्रधार:—

'आज्ञापितोऽस्मि परिषदा, यथा अद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजभास्करदत्त-सूनो: कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यमिति । यत्सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य ममापि सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवति' ।

किमिदं नास्ति सूत्रधारस्य विरचनम् ?

कुन्दमालाया: प्रस्तावनायां सूत्रधारस्य स्वाभाविकी कालोचिता चाधोलिखिता वाणी—

'आदिष्टोऽस्मि परिषदा—तत्रभवतोऽरालपुरवास्तव्यस्य कवेर्दिङ्नागस्य कृतिः कुन्दमाला नाम । सा त्वया प्रयोक्तव्या इति । तद्यावदस्य सन्दर्भस्य प्रयोगसाचिव्य-विधायिनीमार्यामाहूय रंगभूमिमवतरामि ।' इत्यादि न कविनिर्मितिः ।

प्रियदर्शिकाया: प्रस्तावनया नितरां प्रमाणितमेव यत् सूत्रधारस्य विरचनमेवामुखमिति । तथा हि—

सूत्रधार:—(परिक्रम्य) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञो श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तो यथा 'अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालङ्कृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका कृतेति अस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता न प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सर्वजनहृदयाह्लादिनो बहुमानात् अस्मास्वनुग्रहबुद्ध्या वा [illegible] ' इति । [illegible]

कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि। (परितोऽवलोक्य) आवर्जितानि सामाजिकानां मनांसि इति मे निश्चयः। कुतः—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम्।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पद किं पुन—
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये कथं प्रस्तावनाभ्युद्यते मयि विदितास्मदभिप्रायोऽङ्गाधिपतेर्दृढवर्मण आन्तःपुरिककंचुकिभूमिकामादाय अस्मत्तात इत एवाभिवर्तते। तद्यावदहमपि अनन्तरभूमिकां सम्पादयामि।

महाराजहर्षोऽस्या नाटिकाया रचयिता कदापि न लेखिष्यति—

निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी। ईदृश लोकप्रहर्षणं तु शैलूषोचितमेव न हर्षोचितमिति विदुषां प्रतीतचरम्।

परवर्तियुगे यत्र रत्नावल्या अभिनय योज्येत, तत्र किं नाम सैव हर्षकालिकी प्रस्तावना सूत्रधारमुखेनौचित्यं भजेत यस्यां स कथयति—

'रत्नावली-दर्शन समुत्सुकोऽयं राजलोकः'

महाराजोऽनङ्गहर्षो नवमशताब्दे तापसवत्सराजस्य प्रणेतास्ति। एतस्य नाटकस्य प्रस्तावनायां नटी-सूत्रधारयोरग्रेतनः संवादः—

नटी—न खलु किं च आज्ञापयत्वार्यः।

सूत्रधारः—आर्ये, शरद्गुणाविष्कारिणा नेपथ्येन वत्सराजस्य मे वासवदत्ताभूमिकां सम्पादयिष्यतीति प्रस्तुतम्। (स्मृत्वा) यावदसम्पादयन्त्यैव सर्वं संपादितं भवत्या।

नटी—(विचिन्त्य) आर्य, किं तापसवत्सराजं पश्यन्ति सामाजिकाः?

सूत्रधारः—आर्ये, अथ किम्। ननु तस्यैव सकलनरेन्द्रचन्द्रमसः श्रीनरेन्द्रवर्धनरङ्गहर्षापरनाम्नः श्रीमातृराजस्य कृतौ कृतानुरागो जनः सम्प्रति। स च कविः—

सद्वृत्तानुगतो गतो गुणवतामाराधनेऽनुक्षणं
कर्तुं वाञ्छति सर्वदा प्रणयिनां प्राणैरपि प्रीणनम्।
मात्सर्येण विनाकृतः परकृतीः शृण्वन् वहत्युच्चकै—
रानन्दाश्रु जलप्लवाप्लुतमुखो रोमाञ्चपीनां तनुम्॥२

स च किल कविरेवमुक्तवान्। यथा हि—

न कवित्वाभिमानेन न च व्यामूढचेतसा।
रचितं नाटकमिदं स्वगोष्ठीभावितात्मना ॥३

सूत्रधार:—(आकर्ण्य) आर्ये, न कश्चिद्विलम्बः। तथा ह्ययं मम कनीयान् भ्राता धृतकंचुकिभूमिक इत एवाभिवर्तते। तदेहि, आवामप्यनन्तरकरणीयं सम्पादयावः।

इयं प्रस्तावना अनङ्गहर्षेण न विरचितेति स्पष्टमेव ध्वन्यते।

द्वादशशताब्दे काञ्चनाचार्यस्य पार्थपराक्रमनामके व्यायोगे प्रस्तावनायां वक्तव्य राजदूतः सूत्रधाराय पत्रमर्पयति। पत्रे राजा जयदेवः सूत्रधारं निवेदयति—वीररसाद्भुतेन रूपकेण गदाधरप्रमुखपरिषदमानन्दयतु।

चतुर्दश—शताब्दे सौगन्धिकाहरणस्य सूत्रधार एव वक्तुमर्हति न तु कविः—

राज्ञा प्रतापरुद्रेण सम्भावितैः सभासद्भिराहूय सबहुमानमादिष्टोऽस्मि।

परिवर्तियुगे खीष्टसवत्सरस्य षोडशशतके रूपगोस्वामी विदग्धमाधवं विरचितवान्। स च तस्य प्रथम-प्रयोगस्य सूत्रधारोऽपि बभूव। तत्र प्रस्तावनायां स कथयति—

सूत्रधार :—मारिष, निर्मितः किमिति तन्नाटकपरिपाठीभिर्वर्णिकापरिग्रहः। (क्षणं विमृश्य) भवतु—

ममास्मिन् सन्दर्भे यदपि कविता नातिललिता
मुदं धास्यन्त्यस्यां तदपि हरिगन्धाद् बुधगणाः।
अपः शालग्रामाप्लवनगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्धा न पिबति ।।४

खीष्टसंवत्सरस्य सप्तदशशतके नीलकण्ठेन नलचरित्रमिति नाटकं विरचितम्। एतस्य नाटकस्याधोलिखितेन प्रस्तावनांशेन स्पष्टं प्रतिभाति यत् सूत्रधार एवैतस्य कालोचितं प्रस्तावनां निबध्नाति स्म। तथा हि—

सूत्रधार :—कस्य वा पुनरन्यस्यानुग्रहेण भविष्यति। तत्रभवत्याः परदेवतायास्तदवतारस्य च भगवतो नारायणाध्वरिणः प्रसादेन। उक्तं च तेनैव कविना—

चन्द्रशेखरसव्याङ्गचरणोन्मार्जनाम्भसाम् ।
विवर्ता जगदम्भके विहरन्ति मदुक्तयः ॥१

नारायणाध्वरीन्द्राय नमोऽस्तु ज्ञानसिन्धवे ।
शारदा यत्कटाक्षाणां साप्यचेतनकिंकरा ॥१०

परिपार्श्विक :—कथमिदमतिगम्भीरहृदयं रूपकमार्येण तत्त्वतः परिज्ञातम् ।

सूत्रधार :—(विहस्य) अस्त्युपायः

पारिपार्श्विक :—क इव ।

सूत्रधार :—अग्रजन्मा खलु तस्य रसिकलोकमौलिमणिराच्चादीक्षितो व्याकरोदिदं रूपकमनुजस्नेहात् ।

पारिपार्श्विक :—कथमयं कविरन्तर्मुखस्त्रय्यन्तविचारप्रवृत्तोऽपि करोति स्म नाटकेऽप्यभिरुचिम् ।

सूत्रधार :—यतोऽयमीदृशस्तत् एवोक्तमत्रापि विषये तेनैव ।

कालं जेतुमुपायौ द्वौ कलिकल्मषसंप्लुतम् ।
कथा वा निषधेशस्य काशी वा विश्वपावनी ॥११

(पुनः सहर्षम्) 'सर्वं सुघटितम्' तथा हि कविर्विदितः, काव्यं च । अन्यदेव कौशलमस्माकं भरततन्त्रेषु, परिषदपि रसोन्मुखी ।

पारिपार्श्विक :—सत्यमेतत् । कथमद्य पुरोभागी खललोकः सहतामस्माकमियन्तमुत्कर्षम् ।

सूत्रधार :—सहतां मा वा । किमेभिः ।

प्रायो व्याहन्यमानापि प्रत्यूहैरन्तरान्तरा ।
लब्ध्वैव कीर्तिरस्माकं नलस्येव विदर्भजा ॥१२

अद्वितीयः किल रूपकाभिनयेष्वनुजो मे रङ्गशेखरः । यदेष यथाचिन्तितमेव स्वप्नदर्शनात् प्रभृत्युन्मनायमानस्य तद्विनोदनायैव विसृष्टनिखिलराजकस्य विदूषकमात्रोपसेवितस्य नैषधस्यैव भूमिकामादाय प्रविशति रङ्गमण्डपम् । तदेह्यावामप्यनन्तरपात्रनिर्वर्तनाय गच्छावः ।

एषा प्रस्तावना सूत्रधारस्यात्मकथैव प्रतिभाति । पुरा कवयः स्वप्रबन्धान् प्रयोगार्थं सूत्रधारेभ्य आर्पयन् । कवीनां सम्यग्ज्ञातारो वा प्रश्नपृश्निद्वारेण वा प्रासंगिकवार्त्तापरिचेतारो वा सूत्रधाराः, प्रस्तावनासु स्वकीयप्रतिभया कविकाव्यविषयिणीं सामग्रीं लोकरुचिवर्धनाय युञ्जन्ति स्मेति नलचरित्रस्योपरिलिखितप्रस्तावनांशेन स्फुटीभवति । प्रस्तावनाद्वारेण प्रेक्षकाः प्रयोगं प्रति सातिशयमभिरता भवेयुरित्यस्यां कलायां सूत्रधाराः सुनिपुणा बभूवुः, न तावत्

कवय इति निःसन्दिग्धमेव। एतत्खलु यज्ञनारायणदीक्षितस्य रघुनाथविलासस्य प्रस्तावनया स्पष्टमेव। तत्र सूत्रधारस्य केनचित् नटकेसरिणा कूटयुद्धं समुपस्थाप्यते। तत्र नटकेसरी नेपथ्ये वदति—

> प्राप्तोऽहं नटकेसरी परिजनैरन्यैः शठैः किं नरैः
> किं वा दप्पलवेणधुत्तणडणे हंसेहि सत्ति तुमं।
> शक्ति मे नटने स एव लटहः सन्ध्यानटः प्रेक्षितुं
> सो नट्टा अ विहू अयं खु भुवणे संझाणडाणं सदं ॥९

नटकेसरी चाग्रे कथयति—

कुत्रापि 'नाटकस्य कर्ता' नायकोऽप्युभावेकसभावस्थितौ, मयेत्थमभिनयसमये न दृष्टचराविति।

अपरं च नटी नायकानां भूमिका-नियोजनं निवेदयति। निश्चितमेवैतत्सर्वं सूत्रधारस्य विरचनम्।

भूदेवशुक्लस्य धर्मविजये नान्द्यन्ते सूत्रधारः प्रस्तावयति

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण। अद्य तावदाहूय समादिष्टोऽस्मि श्रीमद्दिल्लीदयितवेतनदानामात्येन महनीयचरित-श्रीमहता केशवदासेन, यद्वयं धर्मशास्त्रानुसारिप्रयोगाभिनयेनात्मानं विनोदयितुमिच्छामः। तद् भूदेवशुक्लग्रथितेन नवेन धर्मविजयनाम्ना नाटकेन सम्भावनीयेयं स्मार्तसभेति। तत्सदनमुपेत्य कान्तामाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि।

अयं प्रस्तावनांशः प्रासंगिकः स्थानकालोचितः प्रयोगाश्रयाभिलक्षकः सर्वथा सूत्रधारस्य व्यापार इति प्रतिभाति। अतः परं सूत्रधारो नटीं ब्रूते—

नटी—को नु खलु तुष्टेऽस्माकं लाभः।

सूत्रधार :—दारिद्र्यभङ्गः।

नटी—कथमिव।

सूत्रधार :—प्रसिद्धप्रभावो महावदान्यः खल्वसौ राजर्षिः, यः पूर्णमनोरथैरर्थिभिरनिशमेव श्लाघ्यते। यथा,

> चित्तं मानसमुन्नतं करयुगं श्रीपुष्करं पद्मजा—
> जन्मस्थानतया समुद्रमहिमाक्रान्तः शयो दक्षिणः।

सेतुर्धर्मकथाम्बुधेस्तव मतिस्त्वां च प्रभासं जनः
प्राप्तः केशवदास चित्रमिह किं प्राप्नोति यद्वाञ्छितम् ॥

सभापतेरौदार्यादिकं सूत्रधारस्यैव वर्णनीयं भवति न तु कवेः ।

महादेवस्याद्भुतदर्पणे तु सूत्रधारविदूषकयोः संवादः सूत्रधारलेखनोयोग्य एव न कविव्यापार इति अधोलिखितसंवादांशदिशा प्रतीयते—

सूत्रधार :—अस्ति तस्य किल सूनुरायुष्मानस्माकं गर्भरूपो वत्सो महादेवः ।

विदूषक :—अत्थि सुणीअदि गोट्ठीसु

सूत्रधार :—स किल बालजनसुलभेन चापलेन कविगणनामिच्छन्नाटकमिति यदेतदभिनवमभिनिर्वर्तितवान् । तदद्य कर्मान्तरेषु युष्माभिः प्रयुज्यमानमार्या यावत् परिशोधयन्तीति ।

नल्लादीक्षितस्य शृङ्गारसर्वस्वभाणे सूत्रधारः कवेर्वक्तव्यमुद्धरति—

निबध्नन्ति स्वैरं कृतिमिह कियन्तो न भुवने
रसं किन्तु व्यंक्तुं प्रभवति कविष्वेषु कतमः ।
मम श्रीमल्लम्बोदरकृपापांगितगिरः
प्रबन्धेऽस्मिंश्चेतः कुतुकमनुबध्नाति तदपि ॥

न कश्चित् भारतीयः कविः सभासु रंगपीठे प्रपञ्चार्थं स्वयमेव प्रस्तावनायामीदृशमाटोपं स्फोरयेत् ।

प्रस्तावनालेखकः सूत्रधारो वा कविर्वेति विवेचनप्रयासे शेषकृष्णप्रणीतकंसवधस्य प्रस्तावनाया अधोलिखितांशो महदुपकरोति—

सूत्रधार :—तस्यास्ति तण्डनकुलामलमण्डनस्य
श्रीतोडरक्षितिपतेस्तनयो नयज्ञः ।
नानाकलाकुलगृहं स विदग्धगोष्ठी-
मेकोऽधितिष्ठति गुरुर्गिरिधारिनामा ॥ १.१२

तेन चाहं सबहुमानमाहूय ससमाजेनादिष्टोऽस्मि ।

नटी—जइ एवं ता कीस चिन्तापज्जाउलहिअओ विअ चिरअन्तो चिट्ठसि ।

सूत्रधारः—प्रिये महदेव चिन्तास्थानं सभ्योपस्थानम् । तथा हि—

नाहूतापि पुरः पदं रचयति प्राप्तोपकण्ठं हठात्
पृष्टा न प्रतिवक्ति कम्पमयते स्तम्भं समालम्बते ।

वैवर्ण्यं स्वरभङ्गमञ्चति बलान्मन्दाक्षमन्दानना
कष्टं भोः प्रतिभावतोऽप्यभिसमं वाणी नवोढायते ॥

नटी—अज्ज, जइ एव्वं ता किं ति अप्पा संकडे पाडिज्जइ।

सूत्रधार :—आर्ये,

त्वरयति नृपगोष्ठी-संस्तवख्याति-लिप्सा
जडयति च विदग्धाराधनासाहसिक्यम्।
इति न समधिकर्तुं रूपकं नो विरन्तुं
प्रभवति बत दोलारोहदुःस्थं मनो मे ॥१५

नटी—को उण उआओ विअद्धाराहणस्स।

सूत्रधारः—प्रिये, ममाप्येष विमर्शश्चिरं चेतसि वर्तते यतः,

प्राचां वाचामुदारन्नवरसलहरीहारिबन्धान् प्रबन्धान्
आपीय श्रोत्रपात्रैरपहृतहृदया हन्त तर्षप्रकर्षात्।
गुम्फैः सम्फुल्लमल्लीसरससुमनसां माधुरीमुद्गिरन्तः
सन्नः सन्तोषमन्तः कमपि सहृदयास्वाद्यमेते वहन्ति ॥१६

... ...

(स्मृतिमभिनीय। सहर्षम्) आर्य दिष्ट्या समासादितः खलु दुरन्त-चिन्ताकान्तारहेतुः। तथा हि,

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीमन्नृसिंहात्मजः
कृत्वा कृष्णकविः कुतूहलवशादस्मासु यन्न्यक्षिपत्।
नाट्यं कंसवधाभिधानमधुना तस्य प्रयोगोद्यमं
विद्वद्राजसमाजमानसमहानन्दाय विन्दामहे ॥१९

... ...

नटी—णं भणामि पसीअ कविणो विअ तस्स वि महाकइणो वाणी विअद्धजणस्स पज्जुत्ता भोदि त्ति।

सूत्रधार :—बाढम्। यतः

मौलौ मन्दारदाम-भ्रमदलिपटली-काकलीं श्रोणिबिम्बे
कूजत्काञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमंजीरशिंजाम्।
उत्संगे कीरगीतं स्तनभुवि मम्मणं बल्लकीपंचमं वा
तत्काव्ये दत्तकर्णा शिवशिव मनुते भारती भारमेव ॥२१

अपि च—

यः पीयूषमयूखधामनि सुधासाराच्छकच्छेऽपि यः
क्षुभ्यत्-क्षीरसमुद्र-सान्द्रलहरीलावण्यपूरेऽपि यः ।
यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नासौ समुद्गाहते
श्रीविद्वत्कवि-कृष्णपण्डित-वचोवीचीसमीचीनताम् ॥२२

उपर्युक्तसन्दर्भस्य भाषा सूत्रधारस्य स्वाभाविकी उताहो कवेरिति विपश्चिदालोचकानां नाप्रतीतम् । अन्यच्चात्मप्रशंसा तु वैरस्यमावहतीति सापवादमेव प्राचीनकविभिरूरीकृतम् । अन्यथा वा गौणरीत्यापि सूत्रधारमुखेन कवेरात्मप्रशंसा सोल्लुण्ठमेव ध्रियेत समसामयिकप्रेक्षकवृन्दैः ।

इदं कंसबधमिति नाटकं कविः सूत्रधारादिषु न्यक्षिपत् प्रयोगाभिनयार्थमितिप्रस्तावनायां प्रकाशितम् । इयं प्रथा पुरा प्रवर्तितासीत् यत् कश्चित्कविः स्वीयं प्रबन्धं सूत्रधाराय समार्पयत् । सूत्रधारो लोकरुचिकरीं प्रस्तावनां तस्य प्रणिनाय इत्यासीत् प्रयोगोद्यमस्तस्य । सुस्पष्टमेवैतत् प्रतीयतेऽतिरात्रयाजिनः कुशकुमुद्वतीयस्याधोलिखितेन प्रस्तावनांशेन—

(प्रविश्य) पारिपार्श्विकः—अद्य श्रीहालास्यचैत्रोत्सवयात्रायामार्यमिश्राः समापतन्ति ।

सूत्रधारः—किं समापतन्ति—

अन्योन्यप्रवितन्यमानविविधालापान्तरालापतन्-
नानातन्त्रकृतान्त—खण्डनसमाधानाभिधानोर्मिला ।
विद्वद्भिर्निरवद्यपद्यकृतिनिस्तन्द्रैः कवीन्द्रैर्वृता
लब्धेयं परिषन्मया कवयितुर्निस्सीमभाग्योदयात् ॥

उक्तं हि मयि स्वकृतिमर्पयता पण्डितम्मन्यदुर्जनसंवादनिर्विण्णेन कविकुलाग्रगण्येन

विभावादिस्वादूकृतनवरसा स्वादुचतुरा
यदि स्युः श्रोतारस्सुकृतपरिपाकेन मिलिताः ।
तदा तेषामेव प्रकटय पुरस्तान्मम कृतिं
न चेदास्तां गूढा चिरमियमनिष्पन्नसदृशी ॥

इति तदेषा परिषदभिमता तस्य कवेः ।

(परिषदं निर्वर्ण्य, सानन्दम्) अथवा किमभिमतेति सर्वस्यापि प्रार्थितदुर्लभैवैषा । यतः

विद्वद्वादविवादकालयुगपद्विष्फूर्त्यहंपूर्विका
निर्यद्युक्तिसहस्रदर्शितनिजाहीन्द्रावताराकृतिः ।
कर्तुं कारयितुं तथा रसयितुं काव्यानि नव्यान्यलं
भूष्णुर्भाति सभासभाजितमतिः श्रीनीलकण्ठाध्वरी ॥

नटी—एआरिसो कविन्दो अम्हे कुसला पओअमग्गेसु ।
रूवअमिदं अणुरूवं तहविण सामाजिएसु विस्सासो ॥

एतत्सर्वमप्पादीक्षितस्य मदनभूषणभाणस्य प्रस्तावनयापि प्रमाण्यते। तथा हि—

सूत्रधार :—(प्रतीचीमवलोक्य सानुमोदम्) अये रंगशेषनाथो नाम मम श्यालः परिगृहीतविटशिखामणिभूमिकः संकेतितमदनभूषणनामा इत एवाभिवर्तते। यथायम्—

मध्याबद्धदुकूलदश्यविरणत् सौवर्णसूत्रस्फुरद्
मुक्तादाम-विभूषण: श्रवणयोर्निक्षिप्तनीलोत्पलः ।
आलिप्तो हरिचन्दनैर्मृगमदैः पिष्टातकैर्घूर्णयन्
नेत्रे स्कन्धतलावलम्बिवसनः साक्षाद्रतीशोऽपरः ॥

कविः पात्रस्य वर्णनां न करोति, अतएव सूत्रधारस्यैवैतानोति निश्चप्रचम्।

चोक्कनाथस्य कान्तिमती-शाहराजीये नाटके प्रस्तावनायां पात्रक्लृप्तिः निदर्शिता वर्तते। तद्यथा—

सूत्रधार :—कुम्भकोणनगरवासिने चित्रवेषाय पत्रिकां प्राहिणवम्। सखे कान्तिमतीशाहराजीयं नाम नाटकमभिनेतुं त्वमायाहि शीघ्रं परिजनैः सहेति।

पारिपार्श्विक :—साध्वनुष्ठितं भावेन। यतः

अत्यल्पेन च रूपकेण जनयत्याश्चर्यमन्यादृशं
नानावेशपरिष्कृतैरभिनयैः सोऽयं नटाग्रेसरः ।
सम्प्रत्यद्भुतसंविधानमधुरेणानेन सामाजिका-
नेतान् रंजयतीति भाव भणितं यत् तावदस्त्यत्र किम् ॥

सूत्रधार :—उत्तरमपि तेन प्रेषितम्। स्यादेतदेव सन्ध्यासमये सह परिजनैः समागच्छामि। किन्तु विदूषककविराक्षसस्य च वेषपरिग्रहाय सज्जीभवतु भवानिति।

आनन्दरायमखिनः विद्यापरिणयनस्य प्रस्तावनानुसारेण तु सूत्रधार एव प्रस्तावनाप्रणेता। तस्य पारिपार्श्विकेन सह संवाद एवं प्रवर्तते—

सूत्रधारः—स तावत् 'इदं नाटकमुचितेषु प्रयोक्तव्यम्' इति सबहुमानमस्मद्वशे समर्पितवान्। अनेन सुकरमभिरूपपरिषदनुरञ्जनम् इति ममाध्यवसायः।

... ...

पारिपार्श्विकः—...एतत्प्रणीतमभिनवमिदं नाटकमस्माभिरभिनीयते इति वाङ्मनसातिवर्ति ननु भाग्यमिदमस्माकम्।

सूत्रधारः—तत्प्रणीतमिदं नाटकमिह प्रयुञ्जानस्तदनुगुणसकलगुणरमणीयानत्रभवतः सामाजिकानुपतिष्ठे।

सोऽयमानन्दरायमखो स्वकीयं जीवानन्दनन्दनं नाम नाटकमुपर्युक्त सूत्रधाराय समर्पितवान्। अयं सूत्रधारस्तस्य प्रस्तावनायाः प्रणेता। प्रस्तावनाया अन्तिमभागे पारिपार्श्विकेन सह तस्य संवाद एवं प्रवर्तते--

परिपार्श्विकः—एवं च मन्ये त्वया सह स्पर्धमानोऽपि विकटनामा नटवटुरभिनयविद्यायां महदनुग्रहात्त्वयैव विजेष्यते इति।

सूत्रधारः—विकटो नाम नटवटुर्मया सह स्पर्धत इत्यतत्त्वविदो वचनम्। शृणु तावत्—

अभिनयविद्याविषये दुरहकाराकुलीकृतो विकटः।
स नटवटुर्मां वाञ्छत्यभिभवितुं जीवमिव यक्ष्मा ॥१५॥

सूत्रधारस्य वैयक्तिकमिदं संसूचनं न कवेरिति स्पष्टमेव।

कृष्णदत्तमैथिलविरचितपुरंजनचरितस्य प्रस्तावनाया अधोलिखितांशेन सूत्रधारप्रणेतृत्वं निश्चीयते—

सूत्रधारः—यत्किल कृष्णदत्तकविना मैथिलेन पुरंजनचरितं नाम नाटकमस्मासु समर्पितम्।

लोके हारि पुरंजनस्य चरितं प्रौढः कविमैथिलो
नाट्ये दक्षतमा वयं च तदयं स्वर्णेन योगो मणेः ॥४॥
... ...

सूत्रधार :—सखा मम गुणाकरो नाम मामनापृच्छ्य व्यापारानुरागतो नन्दिवर्धननगरमागतो दर्शितकामरूपगुणप्रकाशया कयापि कामकन्दलया वशीकृतोऽबलीभूय किमपि न प्रतिसन्दधातीति चिन्तामापन्नोऽस्मि ।

नटी—अज्जस्स अण्णए मये तुह समीवं सो आणीअदि, अज्जेण उण पडिवोहणिज्जोत्ति ।

चोक्कनाथस्य सेवन्तिकापरिणयनाटकस्य सूत्रधाररचितायां प्रस्तावनायां प्रयोगस्य विवरणं वर्तते । तदनुसृत्य चोक्कनाथ इदं नाटकं बसवक्षितीन्द्राय समर्प्य स्वपुरं प्रयातः । पश्चात् राजा सूत्रधारमाहूयावादीत्

पंचषदिवसैरेतद्रूपकमभ्यस्य सानुबन्धिजनः ।
अभिनीय भरतदेशिक नन्दय नाना कवीन्द्रसन्दोहम् ॥

सूत्रधारस्तु पात्रक्लृप्तिमकरोत्—

गृह्णाति पुत्रो मम नेतृभूमिकां सेवन्तिकायाश्च पितृव्य-नन्दनः ।
तस्याः सखीनां गृहिणीसहोदराः कौषीतकस्य त्वमहं महामतेः ॥

मौहूर्तिकस्य महामतेर्भूमिका मया परिगृह्यते त्वया च विदूषककौषीतकस्य परिगृह्यतामिति ।

राजचूडामणिदीक्षितस्य कमलिनीकलहंसनटिकायाः प्रस्तावनापि सूत्रधारस्यात्मकथा सर्वथा वर्तते । तद्यथा—

सूत्रधार : —तदद्य किमप्यभिरूपं रूपकमभिनीय विनोदनीया विस्मयनीयमनीषोन्मेषा परिषदेषा ।

पारिपार्श्विकः—तेन (राजचूडामणिना) हि गर्भसप्तमहायने विरच्य्य सबहुमानमस्माकं हस्ते दत्ता किल कमलिनी-कलहंसनामधेया श्रृङ्गाररसमणिपेटिका नाटिका ।

युवराजकवेः रससदनभाणस्य प्रस्तावनायां—

सूत्रधारः—(स्मरणमभिनीय ।) अहो, महान् प्रमादोऽस्माकम् । यत्परुदेव तत्रभवता युवराजेन 'अस्मत्कृतं किमपि भाणं प्रयोगपदवीमवतारय' इत्यस्मत्करे समर्पितम्

भास्करकवेः श्रृङ्गारकेतुलीलातिलकभाणस्य अधोलिखितः प्रस्तावनांशः सूत्रधारस्य प्रयोगविषयकमाचारं निबध्नाति—

सूत्रधार :—पूर्वंकं प्रबद्धमिदं श्रीविक्रमदेवेन राजाराजोपमेन राजराजेनानेककविभिरानीयोपायनीकृतेषु निबन्धनेषु निर्धार्य नियुक्तमित्यार्यमिश्राणामाज्ञापना।

सूत्रधारः—अथ किं, नैव युवयोरयं भागिनेयो भर्गदासः प्रथमरङ्गप्रवेशकुतूहलकण्टकितकलेवरोऽभिनवभाणाभिनयानुरूपिकां भूमिकामादायालंकुरुते नेपथ्यद्वारभूमिम्।

वत्स, का पुनस्तवाभिनयानुसारिणी गाथिकी ? (पुनः सस्मितम्) विदितमेवैतत्—

पृष्ठमात्रे मया यत्ते दृष्टिरासीदधोमुखी।
प्रत्यङ्गं पुलकोद्भेदे स्वेदैश्चालङ्कृतं वपुः॥

भवतु, प्रवेशानन्तरं प्रथममभिनेयमिदानीमेव प्रसृतम्। (नटीं प्रति) आर्य, नन्वावामप्यन्तेवासिप्रतिबिम्बितप्रयोगप्रकाशप्रेक्षणकुतुकिनौ तावत्प्रेक्षकावेव भवावः।

अनन्तदेवस्य कृष्णभक्तिचन्द्रिकानाटकस्य प्रस्तावनानुसारेण तु कविः स्वयमेव सूत्रधारं निवेदितवान्—

सखे पश्यामि बहुशः सखेदं त्वामहर्निशम्।
संसारे तेन कंसारेराराधनमुदाचर ॥इति॥

तदनुसारेण तु सूत्रधारो ब्रूते—

तदहमस्यामेव सभायामस्यैव कवेरिममेव निबन्धमधुनैवाभिनीय प्रतिपादयामीति।

घट्टशेषस्य सपिण्डीकरणनिरासस्य प्रस्तावनाया सूत्रधारो वदति—

दासोऽहं रंगवासी निजपितृकलितव्यर्थवाग्जालतूल—
स्तोमाग्निं नाम सन्दर्भकमिति ललितं सम्प्रयोक्तुं प्रवृत्तः॥
... ...
प्रवृत्तिरस्मदीया स सन्दर्भस्त्वतिशोभनः।
सभायां तु प्रयुक्तश्चेत् सर्वान् सन्तोषयिष्यति॥

रङ्गनाथस्य रघुवीरविजये सूत्रधारो नटीं ब्रूते—

श्रीरामः कृतिनायकः कविरपि श्रीरङ्गनाथो गुरुः
शेषाद्रीशमहे नितान्तरसिकाः प्राप्ताश्च संख्याविदः।
मद्भर्याश्च रसानुवादनविधान्योन्यमुत्सेकिनः
प्राप्तासि त्वमपीह नाट्यकुशला किं वाञ्छितं मे परम्॥

सुन्दरवीररघूद्वहस्य अभिनवराघवनाटके सूत्रधारः पात्रक्लृप्तिं निदर्शयति। तद्यथा—

सूत्रधारः—(सहर्षं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथमुपक्रान्तमेव कुशलैः कुशीलवैः। यदद्य मे भागिनेयः कैकेयीवेषधारिण्या स्वगृहिण्या परिकलितदशरथनेपथ्यः महोद्यानविहरणोद्युक्त इव लक्ष्यते। तदद्यानन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः।

प्रस्तावना-विरचनं सूत्रधारः कथमकरोदिति भरतेन नाट्यशास्त्रेऽधोलिखितेन पद्येन निर्दिष्टम्—

मुखबीजानुसदृशं नानामार्गसमाश्रयम्।
नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत्॥ ना० शा० ५.१६८

इदं काव्योपक्षेपणं नाम सूत्रधारस्य सहजं कर्म, न तु कवेः। नाट्याश्रितं काव्यमेव कवि सूत्रधाराय प्रयोगार्थमदात्। पश्चात् सूत्रधारस्तु—

प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम्। ना० शा० ५.१६९

सूत्रधारस्तावत् कविकर्मणि निपुण आसीदिति वेमभूपालेन समुद्धृतम्। तथा हि—

सूत्रधारः स्मृतो नाट्ये सूत्रं धारयतीत्यतः।
विद्वान् वाग्मी कविर्दक्षस्तौर्यत्रयविचक्षणः॥
नाट्यप्रयोगकुशलो रसभावविवेचकः।
नानादेशसमुद्भूतवेशभूषाविशारदः॥
कामशास्त्ररहस्यज्ञो नानाशिल्पविचक्षणः।
ऊहापोहान्वितः शक्तो धारणे चोपदेशने।
उत्तमप्रकृतिर्नाट्याचार्यः स सूत्रधारकः॥

भरतकोशे पृ० ९७०

अभिनवगुप्तानुसारेण—कवित्वयुक्तो नटः।[१] इत्यनेन नटानां काव्यरचनाधिकारः प्रमाणितः।

यत्र हि नाम प्रस्तावनासु सूत्रधारोऽनुकरणं करोति, ततः प्रभृति कविव्यापार आरभ्यते। तथा हि मृच्छकटिके सूत्रधारः कथयति—

---

१. ना० शा० १७.१०१ अधिकृत्य भारती।

एषोऽस्मि भोः कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्तः। अविद अविद भोः चिरसंगीदोवासणेण सुक्खपोक्खरणलाइं विअ मे बुभुक्खाए मिलाणाइं अंगाइं। इत्यत आरभ्यामुखान्तं यावत् कविना विरचितो भागः। उत्तररामचरितेऽपि सूत्रधार एवंविधं वदति प्ररोचनायाः पश्चात्—

एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः इत्यत आरभ्यामुखान्तं यावत् कविना विरचितो भागः प्रस्तावनायां समाविष्टः। गोकुलनाथस्यामृतोदये यतः सूत्रधारो वदति—तस्यामृतोदयं नाम नाटकमभिनिनीषतः पूर्वपरिगृहीतभोगभूमिकापरिहारेण विविक्तकेशमूरीकुर्वन्तु भवन्तः। ततः प्रभृति कविव्यापारः प्रस्तावनायाम्।

अभिनवगुप्तेन स्पष्टमेव व्याख्यातम्—तत्र प्रस्तावना न तावत् रूपकाङ्गं नटवृत्तव्याप्ततयेतिवृत्ताननुप्रवेशात्।[1]

नान्दी

नान्द्याः कर्ता को भवतीति प्रश्नः समुदेति। अस्मिन् विषये बहूनां नाटकानां लेखकस्य नाटचदर्पणस्य प्रणेतुर्मत मुद्धरणीयम्—

यत्र तु कविकृता नान्दी न दृश्यते, तत्रापि रङ्गसूत्रणकर्तृकृता द्रष्टव्या।[2]

अनेन स्पष्टं प्रमाण्यते यत द्विविधा नान्दी भवति—कविकृता सूत्रधारकृता च।

१. ना० शा० १९.६९ अधिकृत्य भारती।
२. ना. द. ३.१ अधिकृत्य विवृतिः।

शारीराः सामान्याभिनयाः

षड्विधः शारीराभिनयो भवति—वाक्यम्, सूचा, अङ्कुरः, शाखा, नाटचायितम्, निवृत्त्यङ्कुरश्च । यत्तु पूर्वमाङ्गिकोऽभिनयः प्रोक्तः स एव वाचिकसात्त्विकाभिनयाभ्यां व्यामिश्रोऽत्र शारीराभिनयः पूर्वोक्तस्याङ्गिकाभिनयस्यावान्तरभेद एव ।[१] अस्मिन् प्रकरणे षड्विधेषु अभिनयेषु सात्त्विकाभिनयस्य विशेषो भवति ।

वाक्याभिनयः

भरतानुसारेण—

नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः सचूर्णपदैः ।
प्राकृत-संस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥ २२.४४

वाक्याभिनये पाठ ईदृशो भवेद् यत् रसस्यौचित्यं रसभावानुभावकं प्रवर्तत । अभिनवगुप्तानुसारेण—वाक्यसहचरितः शारीरोऽभिनयो वाक्यम् । तत्राभिनयेन वाक्येन च रसाभिव्यक्तिपरेण भवितव्यमित्यत्र विशेषः । न केवलो वाचिकोऽभिनयोऽपि तु शारीरिकोऽपि अभिनयस्तत्र स्यादेव ।

सूचाभिनयः

भरतानुसारेण—

वाक्यार्थो वाक्यं वा सत्त्वाङ्गैः सूच्यते यदा पूर्वम् ।
पश्चाद् वाक्याभिनयः सूचेत्यभिसंज्ञिता ॥ २२.४५

---

१. यः पूर्वं शारीरोऽभिनयो बहुना प्रकारवैचित्र्येणोक्तः तस्यावान्तर सामान्याभिनयरूपा हि षड् भवन्तीति । स एव षडात्मकतयावान्तरजातियोगात् सात्त्विकवाचिकाभिनयैश्च सम्भूय क्रमतां प्राप्तैश्च व्यामिश्रतायां सामान्याभिनयः सम्पद्यते । ना. शा. २२.४२ अधिकृत्य अभिनवभारती ।

विप्रदासानुसारेण—आङ्गिकाभिनयेष्वेव पर्यवस्यन्ति सात्त्विकाः ।
वाचिकोपकृतस्तस्मादाङ्गिको मुख्य उच्यते ।

सूचाभिनये सात्त्विकाभिनयस्याङ्गिकाभिनयस्य च प्राथम्यं प्रवर्तते। एताभ्यां प्रथमं तावत् भावविघटनाक्रमः सूच्यते।[1] पश्चात् पूर्वोक्तो वाक्याभिनयः कार्यः। अभिनवगुप्तानुसारेण—तेन यैः सात्त्विकाङ्गिकैर्भावविवक्तव्यं सूच्यते, येषामन्तरोऽभिनयः प्रवर्तत एव सूचाभिनयः।

सूचाभिनये सत्त्वाभिनयस्याङ्गिकाभिनयस्य च सूचनाक्रमेण वाक्याभिनये ग्रहणं स्यात्।

अङ्कुराभिनयः

भरतानुसारेण—

> हृदयस्थो निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्यः।
> सूचैवोत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्कुराभिनयः॥ २२.४६

अत्र किमपि वाच्यं प्रथममभिधाय पश्चात् तस्याभिप्रायं मनसि कृत्वाङ्गाभिनयः कार्यं। अभिनयकाले किमपि न प्रोच्यते। सत्त्वाभिनयस्य प्राधान्यं तु निर्विवादमेव।

अभिनवगुप्तो व्याख्याति—अन्यपरेऽपिवाक्ये यद् गर्भीभूतं हृदयस्थं वस्तु तन्निष्ठोऽभिनयोऽङ्गविकारैर्वचनशून्यैः सम्पादितः सूचातुल्यः सोऽङ्कुरो नाम शारीरः। यथा सागरिका—जाव अहं पि कुसुमाइं अवचाइअ कामदेवं पूजइस्सं—इत्यभिधायैतद्वाक्ये गर्भीभूतं कुसुमावचयमङ्गविकारैर्दर्शयति।

कुम्भानुसारेण—

> भूत - वाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः।
> चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां व्यापारोऽङ्कुर ईरितः॥

विप्रदासानुसारेण—

> भूतवाक्यार्थमाश्रित्य चित्तवृत्त्यर्पणक्षमाः।
> दृष्टिप्रधाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽङ्कुर संज्ञया॥

सात्त्वत्यामङ्कुरः प्रयुज्यते। भरतकोशे पृ० २४

---

१. अत एव सूचानाम्नः सार्थकता।

वेमभूपालानुसारेण—

> भविष्यदर्थानुगमाद्वाक्यार्थो वाक्यमेव वा।
> यस्त्वाङ्गैः सूच्यते पूर्वं वचनाभिनयस्ततः।
> सूचाभिनयनो नाट्ये वेदिभिः प्रतिपादितः॥

शाखाभिनयः

भरतानुसारेण—

> यत्तु शिरोमुखजंघोरुपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।
> शाखादर्शनमार्गः शाखाभिनयः स विज्ञेयः ॥ २२.४७

सत्त्वाभिनयमुपलक्ष्य क्रमशः (न तु युगपत्) शिरःप्रभृति पादं यावदङ्गैः योऽभिनयः क्रियते, स शाखाभिनयः प्रोच्यते । अत्र शाखादर्शनरीत्याभिनयः विधेयः ।[1]

शाखाभिनये करप्रधानो व्यापार आरभटी वृत्तिश्च इति विप्रदासो नियमयति ।

नाटचायितम्

नाटचेन नाटचस्य योजनं नाटचायितं भवति । यदि नाम कस्मिंश्चित् प्रधाननाटकस्य मध्य उपचाराद् गौणनाटकं समावेश्यते तर्हि गौणनाटकस्याभिनयो नाटचायितमिति प्रोच्यते । गर्भनाटकाभिनयोऽत एव नाटचायितमेव ।[2] एतादृशेऽभिनये कश्चिन्नायकः स्वकीयं चरितमनुप्रेक्षते । एतन्नाटचरूपकनिष्ठं नाटचायितं भवति । एतदेव भारतीयकारिकया व्याख्यातम्—

> नाटचायितमुपचारैर्यः क्रियतेऽभिनयसूचया नाटचे ।
> कालप्रकर्षहेतोः प्रवेशकैः संगमो यावत् ॥ ना. शा. २२.४८

अपरविधं नाटचायितं कार्यान्तरनिष्ठं प्रोच्यते । तत्र ध्रुवाप्रयोगावसरे कश्चिन्नायको नर्तकस्य व्यापारे स्वीयं वृत्तं पश्यति । तदेतद् व्याख्यातं भरतेन—

> स्थाने ध्रुवास्वभिनयो यः क्रियते हर्षशोकरोषाद्यैः ।
> भावरस-सम्प्रयुक्तैर्ज्ञेयं नाटचायितं तदपि ॥

ना. शा. २२.४७

अभिनवगुप्तानुसारेण-अप्रयुज्यमानापि (ध्रुवा) काकतालीयेन प्रयोगमुपांशुरूपा नाटचमपि नाटचमिव शास्त इति तथाविधनाटचायितत्वापादकः शारीराभिनयो नाटचायितमिति ।

---

१. शाखा स्यान्नृत्यहस्तानां वैचित्र्यात्मविवर्तना: ॥
जायनः ।

२. गर्भे प्रच्छन्ना या कथा भवति सा गर्भनाटके प्रकाश्यते ।

निवृत्त्यङ्कुराभिनयः

भरतानुसारेण—

यत्रान्योक्तं वाक्यं सूचाभिनयेन योजयेदन्यः ।
तत्सम्बन्धार्थं कथं भवेन्निवृत्त्यङ्कुरः सोऽथ ॥ २२.५०

अभिनवगुप्तः व्याख्याति—बीजादेर्निवृत्तिं यथाङ्कुरः सूचयति, एवं निवृत्ते वाक्ये तदङ्कुरयति निवृत्त्यङ्कुरः उक्तः ।

यत्र पात्रद्वयस्य संवादमदृश्यं सदपरं पात्रं श्रुत्वा सत्त्वाभिनयं प्रकटयति, तत्र निवृत्त्यङ्कुरो भवति । रत्नावल्यां विदूषकवत्सराजयोः संवादं श्रुत्वा सागरिकाया यथाभूत-(संशयोत्कण्ठारागोदयजनितो) व्यभिचारिसत्त्वयोजितः सत्त्वाङ्गोपाङ्गपरिस्पन्दो दृश्यमानो निवृत्त्यङ्कुरः ।

पूर्वोक्तेषु षड्विधेषु अभिनयेषु क्वचित्तात्कालिक-वाक्यानां क्वचिच्चातात्कालिकवाक्यानामुपजीवनमावश्यकमेवेति निर्धारयन् भरतः प्राह—

एतेषां तु भवेन्मार्गो यथाभावरसान्वितः । १२.५१

षड्विधेषु शारीराभिनयेषु द्वादशभिदः वाचिकाभिनया जुष्टा भवन्ति।

वाचिकाः सामान्याभिनयाः

वाचिकाः सामान्याभिनया द्वादशविधा भवन्ति—आलापः, प्रलापः, विलापः, अनुलापः, संलापः, अपलापः, सन्देशः अतिदेशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः व्यपदेशश्च । एतेषां सर्वेषां सत्त्वभावमुपलक्ष्य प्रवर्तनं समीचीनम् । वाच्यार्थानां भेदेन इमे द्वादशभेदा जायन्ते । न तत्र वाचिकभिनयस्य बहुविशेषः, तथापि आलापादीनां प्रत्येकस्य कण्ठध्वनिर्भिन्न एव ।

आलापः

युष्मदर्थं विषयमुपदेशादिशून्यं वचनमालापः ।

प्रलापः

परस्परमसम्बद्धं मौर्ख्यादिवशादनर्थकं वचनं प्रलापो भवति ।

विलापः

भरतानुसारेण विलापः करुणप्रभवो भवति । अत्र करुणस्तु दुःखमेव । तेन विप्रलम्भोऽपि गृह्यते ।

अनुलापः

एकस्यैव वाक्यस्य पुनः पुनर्वचनमनुलापो भवति।

संलापः

संलापस्तु वस्तुतः संवाद एवोक्ति प्रत्युक्ति संयुक्तो भवति।

अपलापः

पूर्वोक्तस्य वाचान्यथा करणमपलापो भवति।

सन्देशः

सन्देशो यथानामान्यस्मै श्रावणीयं वचनम्।

अतिदेशः

स्वकथनस्य वक्तुः कथनेन सहानुरूपतातिदेशो भवति।

निर्देशः

अहमेतत् कथयामीति निर्देशः।

व्यपदेशः

सत्यमपोहितुं मिथ्या प्रवर्तयितुं च वचनं व्यपदेशः। लोकस्यातिसन्धानं व्यपदेशस्य प्रयोजनम्।

उपदेशः

इदं कुरु गृहाणेति वचनमाज्ञार्थकमुपदेशो भवति।

अपदेशः

स्वकीयविचारस्यान्यमुखेन वचनमतिदेशो भवति।

भरतानुसारेण—

अन्यार्थकथनं यत् स्यात् सोऽपदेशः प्रकीर्तितः॥ २२.५९

एतेषां द्वादशभिदां वाचिकाभिनयानां पुरुष-(उत्तम-मध्यमान्य-) भेदेन काल-(वर्त्तमान-भूत-भविष्य-) भेदेन च पुनरपि सप्तभेदा जायन्ते।

अनया रीत्या वाक्याभिनयस्य भेदाः कोटिशतानि अनेकानि प्रभवन्तीति भरतेनेङ्गितमधोलिखितकारिकया—

परेषामात्मनश्चैव कालस्य च विशेषणात् ।
सप्तप्रकारस्यास्यैव भेदा ज्ञेया अनेकधा ॥ २२.७१

'शङ्कुकानुसारेण ४०,००० तादृशा भेदाः सम्भवन्तीति मतमसत्' इति परिणमयन् अभिनवगुप्तः प्राह कोटिशतान्यनेकानि भवन्ति ।[1]

---

१. ना. शा. २२.७२ अधिकृत्य भारती ।

प्रासंगिक-विधानम्

नाट्यमण्डपः

नाटकमभिनेतुकामः सूत्रधारो नाटचमण्डपमपेक्षते ।[1] तत्र बहुविधा नाटचमण्डपा भवन्ति । तेषु बृहत्तरो ज्येष्ठः १०८ हस्ताः, मध्यमः ६६ हस्ताः, कनीयान् ३२ हस्ताश्चदीर्घा आसन् । नृपाणां राजप्रासाद-सविधे मध्यमकोटिको नाटचमण्डपो निर्मितः ।[2] सूत्रधारो यथोचितं नाटचमण्डपं प्रयोगार्थमचिनोत् । तेन विज्ञातमासीत्—

मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चरितस्वरम् ।
अनिस्सरण-धर्मत्वाद् विस्वरत्वं भृशं व्रजेत् ॥

ना. शा. २.१९

प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते ।
यावत् पाठ्यं च गेयं च तत्र श्रव्यतरं भवेत् ॥

ना. शा. २.२१

नाटचमण्डपस्य पश्चिमतमो भागो नेपथ्यगृहं भवति । तस्मात् पूर्वतो रंगो विलसति । रङ्गस्य शिरोभागो रंगशीर्षं मध्यभागश्च रंगपीठमिति प्रथितम् ।

स्थापत्कलासौष्ठवं तत्र रंगमण्डप-निर्माणे परिचीयते । यतो हि नाम भारतीयं विधानं वर्तते—

मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवान् ।
तस्मान्निवातः कर्तव्यः कर्तृभिर्नाटचमण्डपः ॥
गम्भीर-स्वरता येन कुतुपस्य भविष्यति ।

ना. शा. २.८१,८२

न केवलं श्रवण-सौविध्यमपि तु नेत्रपरितर्पणमपि प्रेक्षकाणां यथा-

---

१. अयं नाट्यमण्डपो बहुभिर्नामभिः प्रथितः प्रेक्षागृहम् (२.७), नाट्यवेश्म (२.४), रङ्गमण्डपः (२.६५) एवास्ति

२. देवालयानां प्राङ्गणेऽपि तत्रस्थदेवानां प्रीत्यर्थं नाट्याभिनयनाय नाट्यमण्डपो विरचितः । साधारणलोकानां कृते तु यत्र कुत्रचित् नाटचमण्डपोऽस्थायी कृतः ।

स्यात्तथा विधेयमासीद् नाट्यमण्डपे तत्र चित्रकर्मलताबन्धादिभिः रमणीया शोभा समुन्मीलिता ।[1]

कक्ष्या-विभागः

कक्ष्या-विभागस्य भूमिकां वर्णयन्नभिनवगुप्तः प्राह—देशश्च जलस्थलादि बहुतर-समविषमादि स्वभेदसहितं काव्यर्थतामात्रेणैवेह सम्भवन्नपि प्रयोगस्थाने न सम्भवत्येवेति, तस्य परिहारार्थं कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् ।

प्रकरणेऽस्मिन् भरतेन सूचितं यत् केन विधिना नातिविस्तृते रंगपीठे चातुरश्रीयम् अन्तरङ्गपीठनामकं स्थानमावश्यकतानुसारमखिलब्रह्माण्डस्यापि प्रतिनिधीभूयाभिनेयार्थं प्रेक्षकाणां कृते समक्षयति ।[2]

रंगपीठे किं किं ज्ञेयमिति भरतः प्रपञ्चयति—

कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥
पृथिवीसागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥
अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
दैत्यनागालयश्चैव गृहाणि च वनानि च ॥

---

१. भित्तिष्वथ विलिप्तासु परिमृष्टासु सर्वतः ॥
समासु जातशोभासु चित्रकर्म प्रयोजयेत् ।
चित्रकर्माणि चालेख्याः पुरुषाः स्त्रीजनास्तथा ॥
लताबन्धाश्च कर्तव्याश्चरितं चात्मभोगजम् ॥

ना. शा. २.८४,८५

२. मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽन्तरङ्गपीठात्मकस्तं विज्ञाय विभागतो ज्ञात्वा कक्ष्यागत्युपयोगिनं स्थान-विशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन सम्बन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण प्रकोष्ठे त्यक्ते यो देशोऽवशिष्यते तत्रैव चातुरश्रीयम् । अतएव वामदक्षिणभागयोः कुतप-विन्यासः । शिष्टे कक्ष्या-विभागः ।

ना. शा. १३.१ अधिकृत्य भारती ।

तेन भाण्डेन यत्परित आक्रान्तं तद्विवर्ज्यं शेषे रंगपीठदेशे निष्क्रमण-प्रवेश-गत्याद्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकावधिः संकमयितव्यः । ना. शा. १३.३ अधिकृत्य भारती ।

नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत् ॥

ना. शा. १३.४—७

अभिनवगुप्तानुसारेण यत्र-यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तबलायातः प्रकर्षेण वर्तते तत्र मध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रंगपीठे दर्शयेत् न सर्वमिति।

अभिनवगुप्तानुसारेण 'कविजन-स्मरणार्थं' भरतेन अन्तरंगपीठस्य त्रैलोक्य-प्रतिनिधित्वमभिहितम्। अनेन पुरा कवीनां नाटकेषु देश-विषयक-परिधिविधानं नासीदिति स्पष्टम्। योरपीयनाटकेषु संकलन-त्रय-('Three Unities') नामकः सिद्धान्त आदिकालतः प्रवर्तितः। भारते न तादृशं किमयवधारणं देश-विषये परिगणितम्।

रंगपीठे प्रधानभूता पूर्वं ये प्रविष्टा तेऽभ्यन्तरकक्ष्यामधितिष्ठन्ति। पश्चात् प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यकक्ष्या। तयोर्मध्ये मध्यमा कक्ष्या भवति, यत्रागत्य कश्चिज्जनः प्राक्प्रविष्टं पात्रं संगच्छते।[1]

तत्र नाटकेषु प्रकृतौ दैवयोनयो भवेयुः। तासां गमनागननं आकाश-गामिना विमानेन मायया वा अदर्शनरूपया, अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रिया-भिर्विविधप्रयोजनाभिः कार्यम्।[2] एकस्मिन्नङ्के एकस्थानीयमेकदिवसीयं च कार्यं दर्शनीयम्।

अधोविधिना कक्ष्याविभागः प्रवर्तनीयः—

१. यक्षाः गुह्यकाः, धनदानुचराः	हिमवत्प्रदेशे कैलासः
२. राक्षसाः, भूताः, पिशाचाः	हिमवत्प्रदेशः
३. गन्धर्वाः, अप्सरसः	हेमकूटः
४. शेषः, वासुकिः, तक्षकः	निषधः
५. देवगणाः	महामेरुः
६. सिद्धाः, ब्रह्मर्षयः	नीलः
७. दैत्याः, दानवाः	श्वेतपर्वतः
८. पितरः	शृङ्गवान्

कक्ष्याविभागस्तु अस्वाभाविकत्वान्नाटचधर्म एव।

१. ना. शा. १३.९—१०
२. ना. शा. १३.१९—२०

नृत्तम्

पूर्वरङ्गविधौ नृत्तस्य प्रथमं स्थानं विलसति। नृत्तमिदं नानाकरण-संयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितं भवति।

करणानि

करणानि अष्टोत्तरशतं सन्ति। एतेषु प्रमुखतः हस्तपाद-विकल्पनं दृश्यते। प्रायः सर्वेषु करणेषु वामः करः वक्षःस्थितो विधीयते। दक्षिणः करः चरणानुरूपः क्रियते। हस्तपादानुसारिणी उरःपृष्ठोदर-कटिपार्श्वोरु-स्थितिर्लक्ष्यते। तेषां नाम्नैव प्रतीयते यत् करणैः नर्तकस्य हस्तपादादिभिः कृतः प्रायश आकृति-विशेषोऽपि लक्ष्येत। तद्यथा स्वस्तिकरेचितम्, लतावृश्चिकम्, गजक्रीडितम्, गरुडप्लुतकम्, गृध्रावलीनकम्, मयूरललितम् हरिणप्लुतम्, करिहस्तम्, विष्णुक्रान्तम् गङ्गावतरणमित्यादीनि तत्सम्बन्धि प्रतिरूपाणि।

अङ्गहाराः

करणानां संयोगैः अङ्गहारो विधीयते। अङ्गहाराः द्वात्रिंशत् संख्यका भवन्ति। अङ्गानां देशान्तरे प्रापणप्रकारोऽङ्गहारः। हरश्चायंहारः प्रयोगः।[1]

रेचकाः

रेचकाश्चतुर्विधा भवन्ति—पादरेचकः, कटिरेचकः, कररेचकः, कण्ठरेचकश्च।

पिण्डी-बन्धः

पिण्डी-बन्धानां व्यञ्जना भवत्येवेत्याहाभिनवगुप्तः—भगवत एव प्राधान्यात् परितोषणीयतेति तस्याव्यक्तं यदीश्वरशब्दवाच्यं निर्विशेषं रूपं तस्य तादृश एव शिवलिङ्गाकृतिः पिण्डीबन्धः। पिण्डी आधाराङ्गादि-संघातः। तया बध्यते बुद्धौ प्रवेश्यते तनुभावेन सकलया वा व्योमादाविति पिण्डी-बन्ध आकृतिविशेषः। तस्यैकदेशाभिधानं पिण्डीति।

पिण्डीबन्धेनाभिव्यंजनीया देवाः सन्ति—

ईश्वरः (शिवः), नन्दी, चण्डिका, विष्णुः, स्वयम्भूः, शक्रः, मन्मथः, कुमारः, श्रीः, जाह्नवी, कुबेरः, बलरामः नागः, गणेश्वरः रुद्रश्च। तथा

१. ना. शा. ४.१९ अधिकृत्य भारती।

हि रुद्रस्य ।

त्रिशूलाकृतिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विषः । ४.२५८

नृत्तस्योपयोगः

मंगल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ।
विवाह-प्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ॥
विनोदकारणं चेति नृत्तमेतत् प्रवर्तितम् ।
ना. शा. ६.२६५–२६६ ।

पूर्वरङ्गे नृत्तस्य वैशिष्टयं प्रागेव सूचितम् ।

भरतानुसारेण नाटचाभिनयेऽपि कतिपयावसरेषु नृत्तस्य विनियोगो भवति । तथा हि—

अङ्गवस्तुनिवृत्तौ तु तथा वर्णनिवृत्तिषु ।
तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
यत्तु संदृश्यते किञ्चिद्दम्पत्योर्मदनाश्रयम् ।
नृत्तं तत्र प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥
यत्र सन्निहिते कान्ते ऋतुकालादिदर्शनम् ।
गीतकार्थाभिसम्बद्धं नृत्तं तत्रापि चेष्यते ॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
यस्मिन्नङ्गे तु युवतिर्न नृत्तं तत्र योजयेत् ॥
सखीप्रवृत्ते संलापे तथाऽसन्निहिते प्रिये ।
न हि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितः प्रियः ॥
ना० शा० ४.३०५–३०९

यत्तु शृङ्गार-सम्बद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
देवीकृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत् प्रयोजयेत् ॥ ४.३१२

लास्याङ्ग-विधानम्

'लास्याङ्गानि नाटकोपयोगीनि' इति भरतः । तानि दशधा भवन्ति—गेयपदं, स्थितपाठ्यम्, आसीनं, पुष्पगण्डिका, प्रच्छेदकः, त्रिमूढं, सैन्धव, द्विमूढकम्, उत्तमोत्तमकम्, उक्तप्रत्युक्तं च ।

स एतेषां विवरणं न प्रस्तौति । भरतेन लास्याङ्गानि परिभाषितानि । तद्यथा—

गेयपदम्

आसनेषूपविष्टैर्यत्तन्त्रीभाण्डोपबृंहितम् ।
गायनैर्गीयते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥ १९.१२१

शुष्कमित्यनुकरणीयतया शून्यम् । गायनैरिति न तु पात्रैः । आसनोपविष्टैरिति न तु नेपथ्ये गीयते ।

स्थितपाठ्यम्

प्राकृते यद्वियुक्ता तु पठेदात्तरसं स्थिता ।
मदनानलतप्ताङ्गी स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥ १९.१२२

आत्तरसमिति रसोपयोगि ।

आसीनपाठ्यम्

आसनमास्यते यत्र सर्वातोद्यविवर्जितम् ।
अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकसमन्वितम् ॥ १९.११५

आसीनं पाठ्यं शोकस्य सहचरम् ।

'तत्र सुकुमारकाकलीप्रायप्रमदागीतमात्रावशेषः' इति अभिनवगुप्तः ।

पुष्पगण्डिका

नृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं गाने च संश्रितम् ।
चेष्टाभिश्चाश्रयः पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥ १९.१२६

पुरुषाणां कृते स्त्रीपात्राणां पुष्पगण्डिकोक्तेति अभिनवगुप्तः ।

अत्र गाननृत्तगीतगतवैचित्र्ययोगात् मालासादृश्यात् पुष्पगण्डिका । तत्र स्त्री पुरुषमाश्रयते स्वचेष्टाभिः ।

प्रच्छेदकः

प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहताः ।
स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिषु ॥ १९.१२९

चन्द्रातप इति ज्योत्स्ना तस्यां छाया सादृश्यकान्तस्य प्रहर्षार्थं विभूषितमिति । ज्योत्स्नेति उपलक्षणम् । मदिरायां वा दर्पणे सलिलेऽथवा नायकस्य छायां दृष्ट्वा विस्मृतव्यलीकाः सन्ति नायिकाः ।[1]

---

१. ना० शा० १९.१३१ अधिकृत्य भारती ।

त्रिमूढकम्

अनिष्ठुरश्लक्ष्णपदं समवृत्तैरलंकृतम् ।
नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिमूढकमिति स्मृतम् ॥ १९.१३०

त्रिमूढके कोमल-कान्त-पदावली शोभनवृत्तमलंकारनिष्ठता च त्रीणि वाग्वैशिष्ट्यानि सन्ति । तत्र काचिन्मुग्धा नायिका पुरुषवन्नटति ।

सैन्धवकम्

पात्रं विभ्रष्टसंकेतं सुव्यक्तकरणान्वितम् ।
प्राकृतैर्वचनैर्युक्तं विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १९.१३१

सैन्धवके सैन्धवप्राकृतभाषया नायिका गायति, यदा नायकः संकेतस्थले न संगच्छते । करणमिति वीणावाद्यादि ।

द्विमूढकम्

मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरश्रपदक्रमम् ।
श्लिष्टभावरसोपेतं वैचित्र्यार्थं द्विमूढके ॥ १९.१३२
न पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ॥ ३१.३६०

द्विमूढके द्वयोर्नायिकस्य नायिकायाश्च नायिकयोर्वा मोहो व्यावर्ण्यते । अत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । नाभिनयप्रधानम्, अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति । तत् त्रिमूढकमेव हि तालकाव्यवशात् स्वल्प-शरीरं द्विमूढकमिति अभिनवगुप्तः ।[1]

उत्तमोत्तमकम्

उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरससंश्रयम् ।
विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च हेलाहावविचित्रितम् ॥ १९.१३४
उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् । ३१.३६२
श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोपपादयेत् ।
ततश्च वस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ॥ ३१.३६३
उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृत्तिविभूषितम् ॥ ३१.३६४

---

१. ना० शा० १९.३६०-३६२ अधिकृत्य भारतीमनुसृत्य ।

अभिनवगुप्तानुसारेणोत्तमानि तावल्लास्याङ्गानि, तेषामपीदमुत्तमम् ।[१] स्थायिनां बहुत्वनूतनत्वाद् घटनादिविचित्रमुक्तम् ।[२]

कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपपदाश्रयम् ।
उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १९.१३५
यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।
मदनानलतप्ताङ्गी तच्चित्रपदमुच्यते ॥ १९.१३६
दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।
करोति विविधान् भावांस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥ १९.१३७

सर्वविधरूपकेषु लास्याङ्गानामुपयोग इति विशदयन्नभिनवगुप्तः प्राह—

अलौकिककैशिक्युपयोगिरसांशे सर्वथोपकारि यद् वैचित्र्यं तल्लास्याङ्गद्वारेण। स्वकार्यं तच्च सर्वं दशभिरेव संगृहीतम् । तथा हि—प्रधाने चित्तवृत्त्यंशे वा वैचित्र्यं विभावाद्यंशे वा उपरञ्जकभावे वा । तत्र विभावांशगतं तु वैचित्र्यं सैन्धवकात् काक्वाद्यंशे, स्थितपाठ्याल्लक्षणगुणाद्यंशे, त्रिमूढकादनुवृत्तांशे, पुष्पगण्डिकात आहार्ये, उपरञ्जकगीतातोद्ययोजने च, सात्त्विक आसीनपाठ्यात्, उपरञ्जकभावेऽपि निःशब्दाद्, ध्रुवागानभागे सर्वातोद्ययोगे च गेयपदात्, गीतार्थस्य पात्रे करुणार्थाभिनये उक्तप्रत्युक्ताद्वाचिकस्य, स्वरतालानुसरणात् द्विमूढकात् । तत एवाङ्गिकवैचित्र्यमपि व्यभिचार्यंशे तु वैचित्र्यमुत्तमोत्तमकात् ।[३]

लास्याङ्गानि तु नाट्योपयोगीनि, न तु नाट्याङ्गानीति अभिनवगुप्तेन सम्यग् व्याख्यातम् ।[४]

वाद्य-विधानम्

भाण्ड-विन्यासो वा कुतप-विन्यासो वा पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहार-नामको भेदः । भरतानुसारेण तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतप-विन्यासः कार्यः । तत्र रंगाभिमुखो मौरजिकः (मार्दङ्गिकः) तस्य पाणविक-दर्दरिकौ वामतः । तत्रोत्तराभिमुखो

१. ना० शा० १९.१३४ अधिकृत्य भारती ।
२. तत्रैव ।
३. ना० शा० १९.१३७ अधिकृत्य भारती ।
४. ना० शा० १९.११७ अधिकृत्य भारती ।

गायकः। गायकस्य तु वामपार्श्वे वैणिकः। वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ। गातुरभिमुखं गायिका।[1]

स्त्री-बाल-मूर्खाविकीर्णे च रङ्गे कुतूहल-जनन समर्थवाद्यमुपपन्नं भवति।[2] पूर्वरङ्गस्य विविधेष्वङ्गेषु बहुविधंवाद्यं नियोजनीयमेव।[3] किं विधं वाद्यं कस्यामवस्थायां प्रयोज्यमिति भरतोऽधोविधं प्रपञ्चयति—

धंधंधेधेटं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
रथविषमादिगतमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम्॥
त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु।
ध्रं घें घें घें प्रायं तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात्
कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यमिति॥
दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धः।
व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वाविद्धमार्गबन्धो विधातव्यः॥
दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रांधंद्रांधकुताम्।
धेधेटा प्रायं खञ्जविकलपङ्गुवामनादीनाम्॥
ट घटाघे चेटकुसत्त्वादीनां थोकटखुखणेत्यादिकम्।
यतिपाशुपतशाक्यादीनां धहुधहुधेधे प्रायम्॥
औपस्थापक-निमुण्डवर्षवरादीनां
घेटां घोंटां मांटांण्णाणाप्रायम्।
वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां
खों ध्रो धो खो खो इति प्रायम्॥ ना० शा० ३४.२२७-२३४
गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटिप्रायम्॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।

स्त्रीणां वाद्यं भरतेन तत्राग्रे वर्णितम्।

---

१. ना० शा० ३४.२१५।

२. ना० शा० ३४.२२२।

३. नान्दी—शुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं योज्यम्। रङ्गद्वारे प्ररोचनायां जर्जरे, त्रिगते चार्यां चाङ्गितमार्गाश्रितं सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम्। महाचार्यां वितस्तिमार्गाश्रितं प्रदेशिनीग्रहम्। ना० शा० ३४.२२४

सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां स्त्रीणां समुत्पद्यन्ते। आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति ।[1]

भरतो नाट्यप्रयोगे वाद्यस्य माहात्म्यमनुदर्शयति—

वाद्ये तु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ।
वाद्ये च गीते च हि सम्प्रयुक्ते
नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ।। ३४.३०४

अभिनवगुप्तो नाट्यस्यार्थबोधे संगीतस्योपयोगं निदर्शयन्नाह—

गीतातोद्याभ्यां रामरावणादिविशेषास्पर्शनेनैव रसभावचर्वणौचित्यमाधीयते साम्यं च यतो भवन्ति सर्वाः सिद्धयः इति ।

रङ्गपीठेऽदृष्टमपि यद् व्यज्यतेऽभिनयेन, तस्य प्रथमरूपं वाद्यप्रयोगेषु वर्तते ।

'गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटि प्रायम्'

इत्यनेन ज्ञायते यत् वंकिटिप्रायेणवाद्येन गजवाजिनां सम्प्रचारः प्रतीयते ।

भरतानुसारेण अभिनयकाले प्रायो निरन्तरमेव संगीतं प्रवर्तयेत् । तथा हि—

एवं गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।
अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ।। २८.७

त्रयोऽप्येते समूहा एकीभावं नेयाः ।

अन्यच्च

चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ।
आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ।। ३४.२९४
नाटके सप्रकरणे भाणे प्रहसने तथा ।
मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ।। ३४.२९५

भरतो नाट्याभिनये वाद्यस्याद्यन्तयोजनां निरूपयति ।[2] वाद्यानि रसभाव-प्रयोगानुरूपाणि विधेयानि । सर्वाणि वाद्यानि उत्सवे, नृपाणां प्रयाणे,

१. ना० शा० ३४.२३६ ।
२. एवमेतेन विधिना कर्तव्यं बुधैः ।

मंगलोत्सवे, शुभकल्याणयोगे, विवाहकरणे, उत्पाते, सम्भ्रमे, सङ्ग्रामे, पुत्र-जन्मनि च प्रयोज्यानि । उद्यान-गमनादिषु अल्पं वाद्यं भवेत् । वीर-रौद्रादि-प्रधानानि रूपकाणि उत्थानकाव्यानि सन्ति । तेषामभिनये सर्वातोद्यानि प्रयोज्यानि सन्ति । त्रिपुष्करं नाम वाद्यं विश्रामहेतोः शोभार्थं भवति ।[1]

भरतो रसानुरूपान् वाद्य-मार्गान् निर्दिशति । तथा हि—

रसाः	वाद्यस्य निर्दिष्टमार्गाः
१. शृङ्गार-हास्ययोगे	अड्डितो मार्गः
२. वीराद्भुतरौद्राणां योगे	वितस्त-मार्गः
३. करुणरसे	आलिप्तकरणमार्गः
४. बीभत्स-भयानकयोः	गोमुखी मार्गः

एवमेव व्यभिचारिभावादि-विषयेऽपि वाद्यानि प्रयोज्यानि ।[2]

आङ्गिकाभिनयो गीतवाद्यप्रमाणेन विधातव्यः इति भरतोऽवोविधं निर्दिशति—

यद्वृत्त तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।
गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ ३४.१८३

नृत्ताङ्गहारानुसारि वाद्यं च भवति—

यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३४.१८९

ध्रुवा-प्रयोगः गीतञ्च

यथा वर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत् ।
एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥
ना. शा. ३२.४२५

भरतानुसारेण गति-विभ्रमं दृष्ट्वा ध्रुवा कर्तव्या । तथा हि

रथपत्रवाजिवारण-विमान-शिबिकास्थ-पक्षियानेषु ।
द्रुतपदवर्णावर्णैः कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३२.३७२

---

१. ना० शा० ३४.१७--२१ ।
२. ना० शा० ३४.६३—६५ ।

अर्थात् रथादीनां यानानामभिनयावसरे प्रथमं तावत् द्रुतवर्णा गीतिः भंवेत् । ईदृशी ध्रुवा प्रयोक्तव्या ।

अन्यच्च—

यद्वृत्तौ वाहनगतौ ध्रुवापादो विधीयते ।
तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यमङ्गवाद्य-समं तथा ॥ ३२.३७७
आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाश-भाषणम् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाष-संश्रिता ॥ ३२.३८०
प्रासादिक्याश्रया चापि ह्रीर्ष्याक्रोधाश्रयापि वा ।
शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयोगतः ॥ ३२.३८१
यानि प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥
भाषां तु शौरसेनीं हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।
यद्यपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३२.३८३
दिव्यानां संस्कृतं गानं प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेव तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥ ३२.३८४

अन्यत्र

पूर्वरङ्गे प्रयुक्ते तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।
ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥ ३२.४०३

सेयं ध्रुवा नाट्यं प्रकाशयतीति भरत आह—

तथा रसकृता नित्यं ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः ।
नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ताः ॥

ना. शा. ३२.४३०

सन्धिषु गान-विधानम्

भरतानुसारेण सन्धिषु गानस्य शास्त्रीय-योजना कर्तव्या ।[१] तथा हि—

मुखसन्धौ	मध्यमो ग्रामः
प्रतिमुखसन्धौ	षड्जः
गर्भसन्धौ	साधारितः
अवमर्श-सन्धौ	पञ्चमः
निर्वहण-सन्धौ	कैशिकम् ।

१. ना. शा. ३२.४२८, ४२९

पात्र-परिकल्पनम्

न केवलं मनुष्या, देव-दैत्यदानव-यक्षराक्षसादय अपि तु पशु-पक्षि-श्वापदादयोऽपि रंगपीठे मानवैरेवपात्रीभूय प्रतिनिधीकरणीया:।[1] पशुपक्षिरूपेण कथं रंगे प्रविशतीति भरतो निदर्शयति—

एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये।
आचार्येण तु ते कार्या मृत्काष्ठजतुचर्मभिः ॥२६.४

अर्थात् तेषां मृद्रूपाणि क्रियन्ते।

कश्चिन्मानवो वा नटो वा रंगे वर्णकैर्भूषणै राजरूपधरो भवति। अनेन प्रकारेण तस्य परभावः सिध्यति।

साधारणनियम आसीत्—

स्त्रियो हि स्त्रीगतो भावः पौरुषः पुरुषस्य च ॥ २६.१३

केवलं स्त्रीपात्राणि क्वचित्

सुकुमार-प्रयोगो यो राज्ञामामोदसम्भवः।
शृङ्गाररसमासाद्य तन्नारीषु प्रयोजयेत् ॥ २६.९

अनुरूपा प्रकृतिः—

यथावयो यथावस्थमनुरूपेति सा स्मृता।

तत्र पुरुषस्य भूमिकायां समानवयस्कः पुरुष इति।

रूपानुरूपा—

यदा पुरुषभावे स्त्री तथा स्त्रीभावे पुरुषो रंगेऽवतरति तदा रूपानुरूपा प्रकृतिर्भवति।

छन्दतः पौरुषीं भूमिं स्त्रीकुर्यादनुरूपतः ॥ २६.१५

देव-पार्थिव-सेनापति-मुख्यपुरुष-भवनेषु स्त्रीजनकृताः प्रयोगा भवन्ति। रम्भोर्वशीप्रभृतिषु स्वर्गे नाट्यं प्रतिष्ठितम्।[2] भरतः पुनः स्पष्टयति नाटकादि-विषये—

स्त्रीणां तत्तु प्रयोजयेत्। २६.२९७

---

१. मृत्काष्ठादिनिर्मित बाहुवक्त्रादिरपि। ना० शा० २६.४
अधिकृत्य भारती।
२. ना० शा० २६.२०।

सुकुमार-प्रयोगेषु नाटक-प्रकरण-भाण-वीथ्यङ्केषु स्त्रिय एव पात्राणि स्युः। शेषेषु आविद्ध-रूपकेषु पुनः युद्ध-संरम्भादिपूर्णेषु पुरुषपात्राणि नियोज्यानि। तत्र डिम-समवकार-व्यायोगेहामृगादिषु पुरुषाः सन्तु।

पात्राणां साधारणगुणा भरतेनोदिताः—

बुद्धिमत्त्वं सुरूपत्वं लयतालज्ञता तथा।
रसभावज्ञता चैव वयःस्थत्वं कुतूहलम्॥
ग्रहणं धारणं चैव गात्रावैकल्यमेव च।
निजसाध्वसतोत्साह इति पात्रगतो विधिः॥

ना० शा० २७.९९.१००

भूमिका-विन्यासः

नाट्याभिनये बहुविधप्रकृतीनां भूमिकायां पात्राणि रङ्गेऽवतरन्ति। कीदृशं पात्रं कस्य भूमिकायामवतरत्विति निर्धारणार्थं पात्राणां गतिः, वाक्, चेष्टा, सत्त्वं, शीलं, स्वभावः इत्येतानि परीक्षणीयानि। गुणानुसारिणी पात्रभूमिका अधोनिर्दिष्टा—

प्रयोज्यः	गुणविशेषान्वितं पात्रम्
१. देवः	अङ्ग-प्रत्यङ्ग संयुक्तं, अहीनाङ्गं, वयोन्वितं, न स्थूलं, न कृशं, न दीर्घं, न मन्थरं, श्लिष्टाङ्गं, द्युतिमन्तं, सुस्वरं, प्रियदर्शनं च।
२. राक्षसः, दानवः, दैत्यः	स्थूलं, प्रांशु, बृहद्देहं, मेघ-गम्भीर-निस्वनम्, रौद्रस्वभावनेत्रं, स्वभाव-भ्रुकुटीमुखम्।
३. कुमारः, राजा च	सुनेत्र-सुभ्रुवः, स्वङ्गा, सुललाटाः, सुमुखाः, सुकण्ठाः, सुशिरोधराः, स्वङ्ग-प्रत्यङ्ग-संयुक्ताः, न दीर्घाः, न मन्थराः, न स्थूलाः, न कृशाः, स्वभावेन व्यवस्थिताः, सुशीलाः, ज्ञानवन्तः, प्रियदर्शनाश्च नरोत्तमाः।

४. सेनापतिः, अमात्यश्च	अविकलैरङ्गैः धीरं, वसनकर्मणि स्फुटं, न दीर्घं, न स्थूलम्, ऊहापोह-विचक्षणम्, अदीनं, प्रगल्भं, प्रत्युत्पन्न-विनिश्चयम् ।
५. कञ्चुकी, श्रोत्रियः	पिङ्गाक्षं, घोणनासम् ।[1]
६. दासः	मन्थरं, वामनं, कुब्जं, विकृतं विकृताननं, विष्टब्धनेत्रं, काणाक्षं, स्थूलं, चिपिट-नासिकं, दुर्जनं, दुःस्वभावं, विकृता-चारं च ।
७. तपस्वी	अतिकृशं, क्षामं च ।

इयं सूची तु संक्षिप्तैव । भरतानुसारेणान्यासु भूमिकासु देशवेषानुरूपाणि पात्राणि योज्यानि ।

गायक-वादकादीनां गुणाः

भरतो न केवलं गायने वादने च सौष्ठवं द्रष्टुकामोऽपि तु गायके वादके चापि तस्य सौष्ठव-विधानं साधु मनुते । तथा हि—

गायकः

प्रत्यग्रवयाः, स्निग्धः, मधुरस्वरोपचितकण्ठः, लय-ताल-कलावाप-प्रमाणज्ञः ।

गायिका

रूपगुणकान्तियुक्ता, माधुर्योपेत-सत्त्वसम्पन्ना, पेशल-मधुर-स्निग्धानुनादिसम-रक्तशुभकण्ठा, विहितगमक-विधायिनी, काललयकुशला, आतोद्यार्पितकर्णा, श्यामा च ।

वीणा-वादकौ

स्फुटरचित-चित्रकरणौ, गीतश्रवणाचलौ, प्रवीणौ, चित्रादि-वाद्यकुशलौ च ।

वंशवादकः

बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञ, सुसंगीतः, श्रावक-मधुर-स्निग्धो दृढपाणिः ।

---

१. कुटिला नासा यस्य तत् ।

संगीताचार्यः

आचार्यस्य षड्गुणा भरतेन परिगणिताः—

१. ज्ञानम्—शास्त्रावबोधः ।
२. विज्ञानम्—क्रियासम्पादनम् ।
३. करणम्—कण्ठहस्त-गौण्यम् ।
४. वचनम्—वचनस्य स्मृतिः ।
५. प्रयोगसिद्धिः—देशादि-सम्पदाराधनम् ।[1]
६. निष्पादनम्—शिष्यबुद्धिमनुसृत्यविद्यादानं च ।

मृदङ्गी

स्वभ्यस्तकरणः साम गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
सुसंगीत-प्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ ३४.२९९

पाणविकः

भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः ।
अभ्यस्तकरणैश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ ३४.३००

दर्दरी

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवादी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ ३४.३०१

श्रावण-गुणाः

भरतानुसारेण श्रावणः घनः, स्निग्धः, मधुरः, अवधानवान्, त्रिस्थान-शोभी च भवेत् । ते इमे गुणा वस्तुतः कण्ठस्य सन्ति । तत्र घनः सुस्वरः, स्निग्धः अरुक्षध्वनि-संयुक्तः, मधुरस्तु मनः प्रह्लादनकरः, अवधानवान् अधिके हीने च स्वरे सावधानश्च भवति । त्रिस्थान-शोभी तु शिरःकण्ठमुखेषु गतो माधुर्यं लभते ।[2]

श्रावणस्य पञ्चदोषाः सन्ति—कपिलः, अव्यवस्थितः, सन्दष्टः, काकी, तुम्बकी च । तत्र कपिले वैस्वर्यं, श्लेष्मकण्ठः, घर्घरायितं च भवन्ति । अव्यस्थिते

१. ना० शा० ३३–११ ।
२. ना० शा० ३३.१२–१५ ।

स्वराणामधिकता ऊनता च भवतः। सरूक्षदोषहतो भवति। सन्दष्टो दन्तयन्त्र-सन्दंशाद् भवति। काकी स्वरः रुक्ष एवोच्चारणस्थाने न विस्तरति। तुम्बकी-स्वरः नासाग्रेऽवरुध्यते।[1]

चारीसम्पादनायाङ्ग सौष्ठवम्

चार्यर्थं पात्राण्यधिकृत्य भरतो नियमयति—

शोभा सर्वैव नित्यं हि सौष्ठं समुपाश्रिता।
न हि सौष्ठव हीनाङ्गः शोभते नाटचनृत्तयोः॥

अर्थात् पात्रस्य सौष्ठवविशिष्टानि अङ्गानि भवेयुः।

सौष्ठवविभूषितं शरीरं भरतानुसारेण अचञ्चलम्, अकुब्जम्, सन्नतगात्रं, नात्युच्चं च भवेत्। कथं नाम शरीरस्य सौष्ठवं परीक्षणीयमिति भरतो नियमयति—

कटी-कर्णसमा यत्र कूर्पं रांशशिरस्तथा।
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत॥ १०.९२

शरीरस्य सौष्ठवं केन प्रकारेण प्रसाधनीयमिति भरतो निदर्शयति—

तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यवागूमृदितेन च।
व्यायामं कारयेद् धीमान् भित्तावाकाशिके तथा॥
भित्तौ प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं कारयेन्नरम्।
बलार्थं च निषेवेत नस्यं वस्तिविधिं तथा॥
स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा।
आहाराधिष्ठिताः प्राणाः प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः॥
अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा
व्यायामं कारयेद् धीमान् नरमङ्गक्रियार्थिनाम्।

कर्म-विधानम्

क्वचिल्लौकिककर्मवत् नाटचकर्म न भवतीति विशदयन् भरतो निर्दिशति—

न भेद्यं नैव च च्छेद्यं न प्रहर्तव्यमेव च।
रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत्॥

---

१. ना० शा० ३३.१६–२०।

अथवा योगशिक्षाभिर्विद्यामायाकृतेन वा ।
शस्त्रमोक्षः प्रकर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ।।

ना० शा० २१.२२४–२२५

अभिसरण-विधानम्

समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनावृता ।
नानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद् वेश्याङ्गना शनैः ।।
संलीना स्वेषु गात्रेषु त्रस्ता विनमितानना ।
अवगुण्ठन-संवीता गच्छेत्तु कुलजाङ्गना ।।
मदस्खलित-संलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसंचारा गच्छेत् प्रेष्या समुद्धतम् ।।

ना० शा० २२.२२७–२२९

प्रिय-प्रबोधनम्

कुलजा	अलङ्कार-शब्देन
वेश्या	शीतलैः गन्धैः
प्रेष्या	वस्त्रव्यजनैः[1]

वासोपचारः

गन्धमाल्ये गृहीत्वा तु चूर्णवासस्तथैव च ।
आदर्शो लीलया ग्राह्यश्छन्दतो वा पुनः पुनः ।।
वासोपचारे नात्यर्थं भूषणग्रहणं भवेत् ।
रसना नूपुरप्रायं स्वनवच्च प्रशस्यते ।। २२.२३८–२३९

अभिवादन-विधानम्

सव्योत्थितेन हस्तेन ह्यरालेन शिरः स्पृशेत् ।। ७३
नरेऽभिवादनं ह्येतदप्रत्यक्षे विधीयते
खटकावर्धमानेन कपोताख्येन वा पुनः ।।२५.७४
दैवतानि गुरुंश्चैव प्रमदाश्चाभिवादयेत् ।।
दिवौकसश्च ये पूज्याः प्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ।

१. ना. शा. २२.२३१

पाठ्य-विशेषाः

स्वप्नायितम्

सुप्तः पुरुषः यदि किञ्चिद् वदति तस्याभिनयो हस्तसंचारं विना विधेयः। अन्यच्च तत्र—

मन्दस्वरसञ्चारैर्व्यक्ताव्यक्तं पुनरुक्तवचनार्थम्।
पूर्वानुस्मरणकृतं कार्यं स्वप्नायिते पाठ्यम्॥ २५.९६

मरणकाले काकुः

प्रशिथिलगुरुकरुणाक्षरघण्टानुस्वरित-वाक्यगद्गदजैः।
ना० शा० २५.९७

बालानां पाठः

असमाप्ताक्षरं चैव बालानां कलस्वनम्।
ना० शा० २५.९९

जनान्तिकपाठः

कार्यवशादश्रवणम् हस्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः।
अव्यभिचारेण पठेत्।
२५५.९३,९४

गीत-विधानम्

यत्राभिनेयं गीतं स्यात्तत्र वाद्यं न योजयेत्।
अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं विधीयते॥ ४.२७६

विशेषलक्षणानि

देवानाम्

नित्यमेवोज्ज्वलो वेषो नित्यं प्रमुदितं मनः॥
नित्यमेव सुखः कालो देवानां ललिताश्रयः।
न चेर्ष्या नैव च क्रोधो नासूया न प्रसादनम्॥
ना० शा० २२.३२४,३२५

अभिनय-वेला

कालः	प्रयोज्यं रूपकम्
१. पूर्वाह्णे	श्रोत्ररमणीयं, धर्मोत्थानकृतं च।
२. अपराह्णे	सत्त्वोत्थान–गुणैर्युक्तं वाद्यभूयिष्ठं पुष्कलं, सत्त्वयुक्तं च।
३. प्रदोषे	कैशिकीवृत्ति-संयुक्तं, शृंगार-रस-संश्रयम्, नृत्तवादित्रगीताढ्यम् च।
४. प्रभाते	नर्महास्यबहुलम्, करुणप्रायम्, निद्रा-विनाशनम्।

मध्याह्नेऽर्धरात्रेऽपि नाट्याभिनयः प्रयोज्य आसीत्। केवलं सन्ध्यायां भोजनकाले च नाट्याभिनयो वर्जितः।[1]

भर्तुराज्ञया यस्मिन् कस्मिन् कालेऽपि नाट्यं प्रयोज्यमासीत्।[2]

सङ्केत-ग्रहणम्

बहूनां वस्तूनां बोधाय तेषां रंगपीठे उपस्थितिः नावश्यकी। केवलं सांकेतिकभावेन तेषामुपस्थितिः बोध्यते। तथा हि भरतः—

अंकुशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद् हयम्।
प्रग्रहग्रहणाद् यानमेवमेवापरेष्वपि ॥
अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ॥ १३.१०७,१०८

आभ्यन्तरं बाह्यं च नाट्यम्

दीक्षिताः शिक्षिताश्च जना अभ्यन्तराः सन्ति।[1] तादृशानां नटानां नाट्यमाभ्यन्तरनाट्यं प्रोच्यते। तद्विपरीता बाह्या अदीक्षिता अशिक्षिता जना भवन्ति। तादृशानां नटानां नाट्यं बाह्यमिति प्रोच्यते। भरत आभ्यन्तरं बाह्यं च नाट्यं विशदयति।

---

१. अर्धरात्रे नियुञ्जीत समध्याह्ने तथैव च।
सन्ध्याभोजनकाले च नाट्यं नैव प्रयोजयेत्॥ २७.९५

२. अथवा देशकालौ च न परीक्ष्यौ प्रयोक्तृभिः।
यथैवाज्ञापयेद् भर्ता तदायोज्यमसंशयम्॥ २७.९७

आभ्यन्तरं नाटचम्

अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
लय-ताल-कला-पात-प्रमाण-नियतात्मकम् ॥
सुविभक्तपदालापमनिष्ठुरमकाहलम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्य ज्ञेयमाभ्यन्तरं तु तत् ॥ २२.७५,७६
लक्षणाभ्यन्तरत्वाद्धि तदाभ्यन्तरमिष्यते । २२.७८

बाह्यं नाटचम्

एतदेव विपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ।
अनिबद्ध-गीत-वाद्यं नाट्य बाह्यमिति स्मृतम् ॥
शास्त्र-बाह्यं भवेद्यत्तु तद्बाह्यमिति भण्यते ॥ २२.७७,७८

भरतो बाह्यनटान् परिचाययति—

अनाचार्योषिता ये च ये च शास्त्र-बहिष्कृताः ।
बाह्यं प्रयुञ्जते ते तु न ज्ञात्वाचार्यकी-क्रियाम् ॥ २२,८०

अभिनवगुप्तानुसारेण बाह्यं नाटचं रसानुप्राणितं न सम्पद्यते। बाह्यं नाटचं तु अधुनातनरामलोलावद् ग्रामीणानां भवति ।

---

१. अभ्यन्तरः—Initated in, skilled or proficient in, familiar or conversant with, Apte : Sanskrit-English Dictionary.

संस्कृतपरिषदः प्राप्यपुस्तकानि

● डा० रामजी उपाध्यायेन रचितानि सम्पादितानि च	मूल्यम्
१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः)	रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (द्वितीयो भागः)	रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२०	रु० २५.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक—भागद्वयं, पृ० १३५०	रु० ६०.००
५. प्राचीन भारतीय साहित्य की सांस्कृतिक भूमिका (डी० लिट्० थीसिस)	रु० २००.००
६. Sanskrit & Prakrit Mahākāvyas (D. Phil Thesis)	रु० ५०.००
७. महाकविः कालिदासः (संस्कृतम्) पृ० सं० १६०	रु० १०.००
८. भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः (संस्कृतम्), पृ० सं० ४११	रु० २५.००
९. दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० ३००	रु० २५.००
१०. दशरूपक—नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम्	रु० १४.००
११. विंशशताब्दिकं संस्कृतनाटकम्, पृ० सं० २२५	रु० १५.००
१२. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः	रु० २५.००
१३. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका	रु० १५.००
१४. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम्	रु० २५.००
१५. आधुनिक-संस्कृत-साहित्यानुशीलनम्, पृ० सं० ३००	रु० ७.००
१६. सागरिका—१—१९ खण्डाः वस्त्रपुटावृताः	रु० ५००.००

● डा० वनमाला भवालकर-रचितानि	
१. महाभारत में नारी—(हिन्दी) शोधप्रबन्धः पृ० सं० ५२५	रु० ४०.००
२. पाददण्डम् रूपकम् (संस्कृतम्)	रु० २.००
३. रामवनगमनम् संगीतिका (संस्कृतम्)	रु० १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम्)—संगीतिका	रु० १.५०
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) (संस्कृतम्)	रु० १.००

● डा० राधावल्लभ त्रिपाठि-विरचितानि	
१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास पी० एच्० डी० शोधग्रन्थः	रु० २५.००
२. वाल्मीकि-विमर्शः	रु० १०.००
३. मुकुन्दविलासम्	रु० १५.००
४. नाट्यमण्डपम्	रु० १०.००

● प्रकीर्णानि	
१. सिद्धान्तसम्राट्—डा० मुरलीधर चतुर्वेदी	रु० १५.००
२. सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः	रु० ८.००
३. साहित्यसन्दर्भाः—डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	रु० ३.००
४. रसार्णवसुधाकरः सिंहभूपालः, सम्पादक डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी	रु० ८.००

प्राप्तिस्थानम् : सागरिका-समितिः, गौरनगर, सागर (म० प्र०)

सागरिका

विंशवर्षे द्वितीयोऽङ्कः

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सागरिका

विंश-वर्षे द्वितीयोऽङ्कः

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सम्पादकाः

डा० रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)
डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी
डा० राधावल्लभः त्रिपाठी
डा० रामगोपालः मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समितिः

५ नन्दनगर,

वाराणसी ५ (बी. एच्. यू०)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च
सागरिका–समितिः
गौरनगर, सागर

देयम्

प्रत्यङ्कम्	४.०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्	१५.०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य	२००.०० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रपुटबन्धाः Cloth Bound Vols.	५००.०० रूप्यकाणि
वर्षे १-५ प्रत्यङ्कम्	७.०० रूप्यकाणि
वर्षे ६-१० "	६.०० रूप्यकाणि
वर्षे ११-१५ "	५.० रूप्यकाणि
वर्षे १६-१९ "	४.०० रूप्यकाणि

अङ्कप्रकाशः
प्रतिवर्षम् आषाढाश्विन-पौष-चैत्र मासे
[जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च

मुद्रकः
हनुमान मुद्रण यन्त्र
पियरीकलाँ वाराणसी

विशेषाङ्क-विज्ञप्तिः

अन्ताराष्ट्रिय-संस्कृत-सम्मेलनावसरे सागरिकाया आगामि-प्रकाशनं विंशाब्दिको विशेषाङ्को भविष्यति। संस्कृतभाषया प्राच्यवित्तमानामनुसन्धानद्युतिर्विश्वप्राङ्गणे प्रसारणीयेति सागरिकायाः परमोद्देश्यम्। तदर्थं शोधनिबन्धं यथाशीघ्रं सम्प्रेष्यानुगृह्णन्तु भवन्तः।

रामजी उपाध्यायः
प्रधानसम्पादकः
५ नन्दनगर
वाराणसी ५ (बी. एच्. यू०)

विषयानुक्रमणिका

नायक-विमर्शः

रामजी उपाध्यायः

संस्कृत–नाट्यशास्त्रेऽभिनवगुप्तानुसारेण नायकोऽभिप्रायत्रयं स्पृशति ; तद्यथा—

१. नायकस्तु फलभोक्ता अङ्गी नायकः प्रधाननायको वेति अति–विशेष वचनम् ।

२. नायकस्तु प्रधाननायकः, तस्य नायिका, प्रतिनायकः, उपनायकः, अनुनायक इति मध्यमसामान्यवचनम् । तत्र पताका-प्रकरी-नायकाः उपनायकाः, लक्ष्मणादयः सहकर्माणोऽनुनायकाः सन्ति ।

३. नायकस्तु कथाबीजफलं प्रति प्रापयितुं नियुक्ताः सर्वे जना इति महासामान्यवचनम् । अत्रामात्यादिभ्यः प्रारभ्य दूत-प्रतिहार-पर्यन्तं प्रधाननायकस्य प्रतिनायकस्य उपनायकस्य च सहाया भृत्याश्च समाविष्टाः ।

शीलदृष्टया उपर्युक्ताः सर्वे नायका कोटित्रयेऽन्तर्भूताः उत्तमा,ः मध्यमाः, अधमाश्चेति[1] । एतेषूत्तममध्यमाश्चतुर्विधाः सन्ति — धीरोदात्तः, धीरललितः, धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तश्च । धीरोदात्तादयश्चत्वारोऽधमश्च रूपकेषु प्रधान नायका भवितु-मर्हन्ति ।[2]

सर्व इमे नायका योनिभेदेन दिव्याः, दिव्यादिव्याः, अदिव्याश्च संज्ञिताः । ते प्राणिनोऽप्राणिनश्च क्वचिद् भवन्ति ।

शृङ्गारप्रधानेषु रूपकेषु नायिका-संव्यवहार-दृष्टया दक्षिणः, शठः, धृष्टः, एकनायिकश्चेमे महत्त्वपूर्णभेदाः प्रधाननायकस्य भवन्ति । शृङ्गार-पथेऽपरश्च नायकभेदः चतुरः, उत्तमः, नीचोऽधमः, प्रवृत्तकश्च भवति ।

प्रकरणेऽस्मिन्नन्यत्र च नाट्यशास्त्रे नायकशब्दस्य प्रयोगोऽतिविशेष-वचने, मध्यमसामान्यवचने महासामान्यवचने वाभिप्रेत इति पाठकैरूह्यमेव ।

---

१. अर्थोपक्षेपक–प्रकरणे उत्तमादयो भेदाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

२. धीरोदात्तादयः प्रधाननायका उच्चकोटिकेषु रूपकेषु विलसन्ति । भाणप्रहसन–वीथ्यादिषु अधमा एव प्रधाननायकाः प्रयुज्यन्ते ।

प्रधाननायकः

भरतः प्रधाननायकं परिभाषते—

व्यसनी प्राप्य दुःखं वा युज्यतेऽभ्युदयेन यः ।
तथा पुरुषमाहुस्तं प्रधानं नायकं बुधाः ॥ २४. २१, २२

अभिनवगुप्तानुसारेण स कथां नयति स्वकर्तव्याङ्गभावमिति कथानायको निर्वहणे फलभागी[1] । फलभागित्वेन स फलनायकः । तस्य बहवः पर्याया अङ्गी नायकः, अग्र्यो नायकः, मुख्यो नायकश्च सन्ति ।

अभिनवगुप्तानुसारेण—

असौ नेता फलस्य चाक्रष्टा अमात्यसम्पादिताभिसन्धिप्रत्युपाय-परम्परार्जितस्यापि, यथा तापसवत्सराजे वत्सराजस्य राज्यप्रत्यापत्तिः कर्तव्यतायाममात्याभिसंहितायाम् इति[2] ।

कतिपयनाटकेषु फलनायकेन सह कार्यनायकोऽपि विलसति । तत्र कार्यनायकः प्रधाननायकाय फलं प्रापयितुं व्यवस्यति, फलनायकस्तु फलं भुङ्क्ते । कार्यनायकस्य प्रसिद्धमुदाहरणं मुद्राराक्षसे चाणक्यो वर्तते । तत्र चन्द्रगुप्तः फलनायकौ नाटकीयकार्यव्यापारप्रवर्त्तनाय न्यूनमेव विधत्ते, विपर्यये तु चाणक्यः फलमुद्दिश्य सविधानानि प्राक्कलयति, अपरांश्च कार्यार्थं नियोजयति, फलोन्मुखं च कार्यजातं प्रवर्तयति[3] । प्रतिज्ञायौगन्धरायणवेणीसंहारयोः कार्यनायकौ यौगन्धरायणः भीमश्च तत्रैव फलनायकौ उदयनः, युधिष्ठिरश्च प्रतीताः । सागरनन्दी पुरातननाट्याचार्याणामभिमत मुद्धरति—

साधकः साधनं साध्यं सिद्धिः सम्भोग एव च ।
इत्याह केऽपि नाट्यज्ञा सन्त, साध्यादिपञ्चकम् ॥

एतदनुसृत्य तेन भीमविजये भीमः साधकः इति वर्णितम् तथा च युधिष्ठरस्य राज्यप्राप्तिः सिद्धिरिति ।

प्रायो रूपकेषु कार्यनायकः फलनायकश्च समानः पुरुषो भवति । यथाभिज्ञानशाकुन्तले, मृच्छकटिके, नागानन्दे वा ।

१. ध्वन्यालोकलोचने पृ० ३४७
२. ना० शा० १९.५ अधिकृत्य भारती ।
३. तत्र चन्द्रगुप्तो वदति—राज्ये चारापिता वयम् । ७.८
चाणक्यस्य कार्यनायकत्वमेवाधोलिखितेन प्रमाण्यते—
मनुष्यशस्विनि पदे नियता प्रतिष्ठा । मुद्रा० ७.१४

धीरोदात्तादयः

उत्तम-मध्यमनायकानां धीरोदात्तादयश्चचतुर्भेदाः सम्भवन्ति। अधम-नायकास्तु एतान् व्यतिरिच्य प्रहसनादिषु प्रयुज्यन्ते।

रसस्तु कथानायकाश्रयस्तद्विपक्षाश्रयो वा निष्पद्यते[१]। एतस्य विश्लेषणमभिनवगुप्तेनाधोविधिना स्पष्टीकृतम्

नायककोटिः	रस–वैशिष्ट्यम्	वृत्तिवैशिष्ट्यम्
धीरोदात्तः	धर्मयुद्धवीरप्रधानः	सात्वती
धीरोद्धतः	वीररौद्रप्रधानः	आरभटी
धीरललितः	वीर-शृङ्गारप्रधानः	कौशिकी
धीरप्रशान्तः	दानधर्मवीरशान्तप्रधानः	भारती[२]

धीरोदात्तादिषु चतुर्षु वीररस-योग्यता वर्तते इति तेषां सामान्यो धर्मः। अतएव वीरं विहायापररसा एव तेषां विभेदकाः सन्तिः। तथा हि धीरोदात्तस्य धर्मवीरः, धीरोद्धतस्य रौद्रः, धीरललितस्य शृंगारः, धीर-प्रशान्तस्य शान्तः। एतेषां विशेषास्तु वृत्तिभिः स्पष्टतः परिचीयन्ते। मम्मटानुसारेण धीरोदात्तो वीरप्रधान एव[३]।

धीरोदात्तादिषु धीरस्य कोऽभिप्रायः ? अत्र धीरस्तु वीरस्यैव पर्यायः। उत्साह सम्पन्न एव धीरः।[४] भोजानुसारेणैते भेदा धैर्यमाश्रित्य निर्मिताः[५]। धीरोदात्तादीनामुदाहरणं भरतानुसारेणाधोलिखितकारिकया-स्पष्टमेव—

देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरललिता नृपाः।
सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ॥

---

१. ध्वन्यालोके ३.६

२. धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः, वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः, वीरशृंगार-प्रधानो धीरललितः, दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति चत्वारो नायकाः क्रमेण, सात्वत्यारभटीकैशिकीभारती वृत्तिप्रधानाः। ध्वन्या-लोकलोचने ३.६ अधिकृत्यवृत्तिः।

३. काव्यप्रकाशे ७.६२ कारिकावृत्तिश्च

४. मानियर-विलियम्स–कोशे धीरस्तु Brave, Courageous, Energetic भवति।

५. उद्धतो ललितः शान्त उदात्तो धैर्यवृत्तितः। सरस्वतीकण्ठाभरणे ५.१०६ धैर्यं यत्र गुणसन्निवेश–चारुत्वादुदात्तं स धीरोदात्तः इत्यादि भरतकोशे पृष्ठं २१८

धीर-प्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥ २४.१८

नाट्यदर्पणे ५.७ राजानस्तु चतुर्विधा इति पाठो लभ्यते ।

अत्र डिमादिषु नायका वस्तुतो धीरोद्धता देवाः सन्ति ।[1] नाटकेषु देवा नायका न भवन्ति । नृपाणां द्विविधं रूपं नाटकादिषु दृश्यते— अन्तःपुरीयं, बाह्यञ्च । अन्तःपुरे तेषां नायिकाविषयकः शृङ्गारो धीरललितत्वमेवोप निबध्नाति । यथा स्वप्नवासवदत्ते, अभिज्ञानशाकुन्तले, विक्रमोर्वशीये, मालविकाग्निमित्रे वा । यद् राज्ञां बाह्यं जीवनं, तत्रामात्यादीनां शौर्यं प्रायः प्रदृश्यते । ते धीरोदात्ताः प्रोक्ताः । धीरप्रशान्तोचिते दानधर्मवीर-शान्ते ब्राह्मणानां विप्राणाञ्चाधिकारो विशेषतरो लक्ष्यते । अतएव नात्र विसंवादो लक्षणीयः । तथापि यथालोके तथा नाटकादिषु चेतरेतरनायका-नामितरेतरचारित्र्य--विशेषो दृश्येत । यथा देवीचन्द्रगुप्ते नायकस्य चन्द्रगुप्तस्यौदात्त्यमेव विलसति ।

देवादीनां धीरोद्धतत्वं सामान्यं लक्षणम् । तेषां विशेषलक्षणमभिनव-गुप्तेन विशदीकृतम् । तथोक्तम्--यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षयोद्धतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्य-प्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिंहादयः ।

अधमा अपि प्रधाननायकाः

भरतोऽधमं प्रधाननायकं न प्रतिजानीते । तथोक्तम्—

अत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ।
मध्यमोत्तमप्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥ २४.१६

किं तर्हि न भवन्ति प्रधाननायका अधमा अपि ? बहुषु रूपकेष्वधमा एव प्रधाननायकाः सन्तीति नादृष्टं विपश्चिताम् । तदनुसृत्याभिनवगुप्तेन सिद्धान्तितम्--

हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः ।[2]

नाटचदर्पणानुसारेण

१—आ पिशाचाद् ब्रह्म यावत् देवाः सन्ति । ना० शा० १३.१८ भारती ।

२. तस्याः (वीथ्याः) सर्वरसत्वस्याभिधानात् पर्यायेण रसानां प्राधान्या-दुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव । तथा च कोहल :—
उत्तमाधममध्या भर्युक्ताप्रकृतिस्तथा एकहार्या द्विहार्या वा सा वीथीत्यभिसंज्ञिता॥
अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुवं प्रहसनभाणकादौ किं ब्रूयात ? हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः । कथाशरीरफलेन प्रधानतया सम्बध्यमानो नायक उच्यते ।
ना० शा० खण्डस्तृतीयः पृष्ठ ४५६ गा० ओ० सी०

भाण-प्रहसनयोः कस्याञ्चिद् वीथ्यां च नीचोऽपि नायकः तत्र स्पष्टीकृतम्-नीचोऽपीशः कथावशात् । ना० द० ४.७

योनिदृष्ट्या नायकाः

योनिदृष्ट्या त्रिविधा नायका भवन्ति--दिव्याः, दिव्यादिव्याः, अदिव्याः (मानुषाः) च। तत्र देवेषु ब्रह्मण आरभ्य पिशाचान् यावत्' सर्वेऽन्तर्भूताः[1] दिव्यादिव्यास्तु राजान एव भवन्ति। भारतीयधारणानुसारेणेमे नृपा लोकपालांशेन समुद्भूता देवा एव किन्तु मानुषीयोनिषु जाता अदेवा अपि भवन्ति। अत एव ते दिव्यादिव्या इत्युच्यन्ते।[2]। मानुषास्तु सुप्रतीता एव।

अभिनय-दृष्टया प्रकृतीनामिमे भेदा महत्त्वं भजन्ते। तद्यथा--

दैत्य-दानव-यक्षाणां नृपपन्नग रक्षसाम्।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः॥
दिवौकसां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते। ना. शा. १२.२३-२४
नाटके देवः प्रधाननायको भवितुं नार्हति।

अप्राणि-नायकाः

भरतानुसारेणाप्राणिनायका यथावकाशं नियुज्यन्ते। तथोक्तम्--

शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा
नाना प्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः॥
अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः।

ना. शा. २१. ९३, ९४

अभिनवगुप्तो विशदयति--

'शैलप्रासादादीनि निर्जीवत्वे प्रस्तुतत्वेन परिगणितान्यपि अवस्था-विशेषेषु नाट्यधर्मेण सजीवत्वेऽपि' इत्यादि।

एते क्वचिदधिष्ठातृदेवरूपेण प्रकटन्ति। यथा उत्तररामचरिते नद्यः। अन्यत्र च स्वरूपेणैव किंचिन्मनुष्यवदाचरन्ति। यथा दूतवाक्ये सुदर्शनादीनि।

परवर्तियुगे छायानाटकमेतदाध्याश्रित्य प्रपञ्चितमासीत्।

१-'दिव्यानां देवयोनीनां पिशाचादिब्रह्मान्तानाम्' ना. शा. १३.१८ अधिकृत्य-भारती।

२-दिव्यादिव्या एव राजानो यतो हि नाम ते देवांशजा इति लोकपालांशनिर्माणा राजानः। ना. शा. १२.२५ अधिकृत्य भारती।

देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसुकीर्तिताः। तत्रैव १२.२८

उपनायकानुनायकयोर्भेदः

नाटकीयेतिवृत्तेऽनुनायको मुख्यनायकेन सह कथारम्भादेव तस्य साह्यमाचरति। यथा प्रतिमानाटके, उत्तररामचरिते च लक्ष्मणो वर्तते। उपनायकौ– पताकानायकः, प्रकरी नायकश्च कथारम्भे न स्याताम्। तयोराविर्भावो विशेषकार्यार्थं परतो भवेत्।

प्रकरीनायकेन समानोऽनुनायकः स्वार्थं न समीहते। पताकानायकस्त्वनुबन्धानुसारतस्स्वार्थाय प्रवर्तते, स्वार्थसिद्धेरनन्तरमेव स प्रधाननायकस्य कार्यं साधयतीति साम्य–वैषम्यानुसारि विवेचनमेतेषाम्।

इमे सहायका एव कार्यपरायणं प्रधाननायकं फलं प्रापयितुमुद्योगिनो भवन्ति। यत्र प्रधाननायकः फलाय चेष्टमानो न दृश्यते,तत्र कार्यनायकश्चाणक्यवत् मुद्राराक्षसे तस्याभीष्टं साधयति। अनेन कार्यनायकादुपनायकस्य भेदः समुद्दिष्टः।

नायिका-संव्यवहारतो नायकभेदाः

नायिका–विषये नायकस्य वर्तनं परीक्ष्य प्रणयिनो नेतुः पाञ्चविध्यं भरतेन प्रतिपादितम्—

चतुरः, उत्तमः, मध्यः, नीचः, प्रवृत्तकश्च।[1]

चतुरः

समदुःखक्लेशसहः प्रणयक्रोधप्रसादने कुशलः।
योऽर्थी नात्मच्छन्दो दक्षश्चतुरः स बोद्धव्यः॥ २३. ५४

उत्तमः

मधुरस्त्यागी रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति।
अवमानितश्च नार्या विरज्यते चोत्तमः स पुमान्॥ २३. ५६

मध्यमः

सर्वार्थैर्मध्यस्थो भावग्रहणं करोति यो नार्याः।
किञ्चिद्दोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यमः स भवेत्॥ २३.५७

नीचोऽधमः

अभिनवकृते व्यलीके प्रत्यक्षं रज्यते दृढतरं यः।
मित्रैर्निवार्यमाणो विज्ञेयः सोऽधमः पुरुषः॥ २३.६०

प्रवृत्तकः

अवगणितभयामर्षो मूर्खप्रकृतिः प्रसक्तहासश्च
एकान्तदृढग्राही निर्लज्जः कामतन्त्रेषु

---

१. स्त्रीसम्प्रयोगविषये ज्ञेयाः पुरुषास्तथा पंच। ना० शा० २३.२३

रतिकलहसम्प्रहारेष्वककर्कशः क्रीडनीयकः स्त्रीणाम् ।
एवंविधस्तु तज्ज्ञैर्विज्ञेयः सम्प्रवृत्तस्तु ।। २३.६२

एतेभ्यो व्यतिरिक्तं ज्येष्ठं नायकमप्यस्मिन् प्रसङ्गे भरतो विवृणोति । तद्यथा,

यो विप्रियं न कुरुते नार्याः किंचिद्विराग-संज्ञातम् ।
अज्ञातेप्सितहृदयः स्मृतिमान् धृतिमान् स तु ज्येष्ठः ।।
ना० शा० २३.५५

इमे भारतीया नायकाः साधारणत एकनायिकाः सन्ति । न तेषां वैविध्यं प्रपंचयितुं धनञ्जयो मतिं कुरुते । स तु पूर्वं प्रत्यन्यया हृतं नायकमेव युवजन-प्रीतये सविशेषं महत्त्वपूर्णं मन्यते, तेषां भेदं च दक्षिणः, शठः, धृष्ट इति प्रस्तावयति । एतेषु धृष्टो वा शठो वा तावद् भरतस्याधमेन समानः ।[1]

अन्यत्र भरतः शठं परिभाषते--

वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादकः ।
योषितः किञ्चिदप्यर्थं स शठः परिभाष्यते ।। २२. ३१५

धनञ्जयस्यानुकूलो दक्षिणश्च नायको भरतेन प्रियः, कान्तः, विनीतः, नाथः, स्वामी, जीवितम्, नन्दन इत्यादिभिः नामभिः संकेतितः ।[2] धनञ्जयस्य शठो धृष्टो वा भारतीयनाट्यानुसारेण नायिकया दुःशीलः, दुराचारः, शठः, वामः, विकत्थनः निर्लज्जः, निष्ठुरश्चाभिधीयते ।[3]

धनञ्जयस्तु दक्षिणः, शठः, धृष्टः इति प्रकारत्रयमेव संक्षेपेण वर्णयति । भरतस्तावत् प्रत्येकस्य भेदानपि सूक्ष्मेक्षिकया सरसं विवृणोति । भरतानुसारेण दक्षिणादयो नायका अधोविधाः सन्ति--

दक्षिणः

कुलीनो धृतिमान् दक्षो दक्षिणो वाग्विशारदः । २२. ३१०

शठः

वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादकः ।
योषितः किञ्चिदप्यर्थं स शठः परिभाष्यते ।। २२. ३१५

निर्लज्जः

भरतस्य निर्लज्ज एव धनञ्जयस्य धृष्टः । तद्यथा

---

१. व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टः । गूढविप्रियकृच्छठः । दश० २.७
२. ना० शा० २२. ३०५–३११
३. ना० शा० २२. ३१२–३१९

वार्यमाणो दृढतरं यो नारीषूपसर्पति ।
सचिह्नः सापराधश्च स निर्लज्ज इति स्मृतः ॥ २२. ३१८

प्रियः

भरतस्य प्रिय एव धनञ्जयस्यानुकूलनायकः । तद्यथा

यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रभाषते ।
तथार्जवसमाचारः स प्रियस्त्वभिधीयते ॥ २२.३०५

सप्तदशशतस्य संस्कृतमहाकाव्यानि

रामलखन पाण्डेयः

रामचन्द्रोदयम्

रामचन्द्रोदयस्य नाम महाकाव्यस्य प्रणेता वेङ्कटेशनामा दाक्षिणात्यः कविः। प्रतिसर्गान्तिपद्यानुसारेण कविरेष आत्रेयगोत्रोद्भवस्य स्वसमानाभिधस्य वेङ्कटेशार्यस्य पौत्रः श्रीनिवासस्य च पुत्र आसीत्। एतस्य जन्म काञ्चीं निकषा १५९६ ई० संवत्सरेऽभूत्। रामानुजीयवैष्णवसम्प्रदायानुगत एष भगवति रामचन्द्रे महतीं प्रीतिं चकार। रामचन्द्रोदयम्, रामयमकार्णवः,[1] श्लेषमाला[2] चेत्यप्रकाशिता अस्य तिस्रः कृतयः प्राप्यन्ते।

ग्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितो रामचन्द्रोदयस्यादर्शः तञ्जापुरस्य सरस्वतीमहलग्रन्थालयये (B/D/43/D37311) सुरक्षितोऽस्ति। तस्य देवनागरीप्रतिलिपिरपि तत्र (९४० तथा ९४१) लभ्यते। सम्पूर्णतयोपलब्धस्याप्यस्य ग्रन्थस्य वर्णपदपादादिगतः प्रतिपृष्ठं पाठक्रमस्त्रुटितोऽस्ति।

रामचन्द्रोदयं त्रिंशत्सर्गेषूपनिबद्धं बृहत्कायं महाकाव्यं वर्तते। तत्र विशेषो यत् सर्वेषु त्रिंशत्सर्गेषु पद्यसंख्यापि शताधिकैव। अस्य महाकाव्यस्य व्याख्यामपि कविः स्वयमेव लिखितवान्। महाकाव्यस्य तद्व्याख्यानस्य च विरचनं तेन वाराणस्यां स्थितेन विहितम्[3]। रामचन्द्रोदयं १६५६ खिस्ताब्दे प्रणीतमिति महाकाव्यस्यान्यप्रमाणानि च ग्रन्थान्ते कविर्लिखति——

वेदपूर्णगुणपावकपद्यं व्यौमवह्निसमसर्गमुदारम्।
काव्यमङ्गुणशैलयुगाब्दे वेङ्कटोऽकृत कलौ कविवर्यः ॥
षट्त्रिंशदत्र वृत्तानि छन्दांसि च चतुर्दश।
खार्कप्राणा इह श्लोका अनुष्टुप्संख्यया मता ॥

१—तञ्जौरस्यसरस्वतीमहलग्रन्थालये कैट. १०३२३।

२—मैसूर O M L 260 (द्र० कृष्णमाचार्यस्य संस्कृतसाहित्येतिहासः, पृ० ३७३)

३—"काशीं गतेन क्लृप्तं काव्यं मुनिबाणतिथिमिते हि शके" इति ग्रन्थान्तव्याख्यान्ते।

रामचन्द्रोदयमहाकाव्ये रामस्य राज्याभिषेकं यावद् बृहती कथा विषयीकृता। प्रथमसर्गे सूर्यवंशस्य संक्षिप्तेतिहासेन सह दशरथस्याखेटगतापराधवशान्मुनिशापाधिगमनान्तं वस्तु विवेचितम्। अयोध्यां वर्णयन् कविर्लिखति-

दिक्षु दिक्षु महावीथ्यो वीथ्यां वीथ्यां मणीगृहाः।
गृहे गृहे महत्सौधं सौधे सौधे नवा स्त्रियः॥२८

स्त्रीषु स्त्रीषु शुभा भावा भावे भावे सदा मुदः।
मोदे मोदे परं गानं गाने गाने मनोयुगः॥ २९

द्वितीयसर्गे प्रधानतया दशरथस्य पुत्रेष्टियज्ञसम्पादनं प्रतिपादितम्। तदनुषङ्गतया रावणोपद्रवनिराकरणप्रयुक्तदेवादिकृतं विष्णुस्तवनं विलिख्य रक्षसां विनाशाय विष्णोरवतारसूचनं च स्वविषयीकृतम्। तत्र प्रकृतविषयानुकूलं विष्णुवर्णनं यथा--

समस्तदिक्पालकसारलुण्ठनप्रचण्डदोर्दण्डनिशाचरार्जितम्।
यशः समादाय करेण केवलं छलेन शंखस्य हसन्निवाच्युतः॥७३

तृतीयसर्गे राज्ञीनां दोहदवर्णनादारभ्य रामादीनां यौवनसौन्दर्योल्लासितान्तं वस्तु विविच्य मिथिलायां जन्मतो रामेऽनुरक्तायाः सीतायाश्चरितं कीर्तितम्। यौवनागमनं कविर्वर्णयति—

कालवस्तु किल येन कल्पते यस्य कालकलिता न पक्वता।
तद्धि कालपरिपाकसंभवं यौवनं सरसभावमाययौ॥७१

चतुर्थपञ्चमसर्गयोः विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणयोर्वनगमनम्, रक्षोविनाशमुखेन मुनियज्ञस्य निर्विघ्नसम्पादनम्, अहिल्योद्धारः, मिथिलाधिगमनं चेति वस्तु विलसति। चतुर्थसर्गस्योत्तरार्धे गङ्गावर्णनं विश्वामित्रमुखेन कारितम्। पञ्चमसर्गस्योत्तरार्धे मिथिलावर्णनं वर्तते--

स्फुटचित्रयुवावली लसन्मुखपूर्णेन्दुविलोकनाशया।
अपि कृत्रिमपुत्रिकाशतैरनिमेषत्वमधायि यत्पुरे॥५६
सितसौधसमूहभासिता घनमध्योपवनेन मेचका।
बहुवीचिपरस्पराहतिस्फुटफेनाब्धितुलां दधार या॥८३

षष्ठसर्गादारभ्यैकादशसर्गपर्यन्तं स्वयंवरविवाहादिप्रयुक्तमितिवृत्तं प्रचरति। अस्मिन् प्रकरणे कविता सर्वतोभावेन सर्वाधिकचारुतामुपगता। तदत्र विविधप्रसंगानुकूलतामवतार्य कविरनेकविधिना सीतारामयोः सौन्दर्यं वर्णयन् नहि श्रान्तिमधिगच्छति। विश्वामित्रमुखेन रामस्य परिचयं कारयन्नसौ लिखति—

अस्याङ्गे कलयसि यत्र सौकुमार्यं
तत्रैव स्फुटति सहस्रशोऽपि वज्रम् ।
यद्वीक्षा रचयति शीतलानशेषान्
सा दद्याद् जगदिदमौर्वगर्वघोरा ॥७.७४

सीतारामयोरुपमानानि यथा––

मेघेन विद्युद्रविणा प्रभेव धात्रेव वाणी हरिणेव लक्ष्मीः ।
शिखेव दीपेन कलेन्दुनेव रामेण सीता रमतामभिन्ना ॥ ८.२४

अत्रैव विवाहप्रसङ्गे विलक्षणं विनोदप्रभरं प्रकरणमवतार्य नायकयो वर्णनं कविः प्रस्तौति । जनको विश्वामित्रश्च सीतारामयोरनुरूपसंयोग-प्रशंसनक्रमे ऽकस्मादेव तौ द्वावपि एकैकपक्षगतौ भूत्वा स्वस्वपक्षगतस्या-धिक्यं दर्शयतः—

रामस्त्वयं नस्तव सापि रामा पयोधरोदारतनूगुणाढ्या ।
श्यामाम्बुभाविन्यखिलं समानं रामो बलीयानबला हि सा ते ॥१४॥
नृपो बभाषेऽथ बलीति योगिन् यदात्थ रामं तदिदं यथार्थम् ।
किन्तूदरे गर्तगभीरनाभौ बलित्रयं नाम बिभर्ति बाला ॥१५॥
मुनिर्जगादामुनयोनिजायाः कुलव्यपायान्न कुलोचिता सा ।
लोकेडितेक्ष्वाकुकुलप्रसूनो रघुद्वहोऽयं रमणीयभूमा ॥१८॥
नृपोऽब्रवीन्मे तनयाप्रसूर्या कुलाचलास्तां शिरसा वहन्ति ।
येष्वेकमर्को रघुवंशपूज्यः प्रदक्षिणं मेरुमुपातनोति ॥१९॥

द्वादशसर्गतश्चतुर्दशसर्गं यावदयोध्यायां विविधमहोत्सवादिकं सीता-रामयोः समागमसुखं च वर्णितम् । चतुर्दशसर्गान्ते रामराज्याभिषेकस्योप-क्रमो निरूपितः । पञ्चदशषोडशसर्गयोः कैकयीकोपवशाद् रामादीनां वन-गमनं विवेचितम् । सम्पूर्णोऽपि चतुर्दशसर्गो विविधैश्चित्रालंकारैः खचितो-ऽस्ति––

विवरे विवरे वीरो विवेराव वयोवरः ।
वरायो रेरिरायायो ययौ रायो वरावरः ॥३३

अग्रिमसर्गेषु वनगतेतिवृत्तं रावणहननादिकं यथावदुपस्थापितम् । त्रिंशसर्गे रामराज्याभिषेकवर्णनाद् रामस्य चिरं राज्यशासनमिति सूचनाच्च महाकाव्यमिदं समाप्तिं गच्छति ।

नानकचन्द्रोदयम्

नानकचद्रोदयस्य नाम संस्कृतममहाकाव्यस्य कर्ता देवराजकविरस्ति। डा० वर्णेकरः स्वकृते संस्कृतसाहित्येतिहासे लिखति यदस्य काव्यस्य कर्तारो देवराजस्य गङ्गारामश्चेति द्वाविति[1]। परं प्रकृते मङ्गलाचरणस्य टीकानुसारेण गङ्गारामेण केवलं प्रेर्यमाणो भूत्वा देवराजकविरेकाकी एव ग्रन्थममुं व्यरचयत्[2]। कदाचिद् गङ्गारामो राजानं भागमल्लं नानकीयां कथां श्रावितवान्। नानकपरवर्तिसिक्खगुरूणां कथां गङ्गारामस्य गुरुभ्राता देवराजस्तं नृपं बोधयामास। पश्चादसौ देवराजः सम्पूर्णामिमां गुरुगणकथां संस्कृतमहाकाव्यत्वेनापि व्यलिखत्। एकोनविंश-प्रस्तावस्यान्ते प्राप्तपुष्पिकानुसारेण देवराजकविः शाण्डिल्यगोत्रीयस्त्रिपाठिरघुपतिशर्मणस्तनय आसीत्[3]। वाराणसीवास्तव्योऽयमित्यापि तत्र सूचितम्।

महाकाव्यस्य भूमिकानुसारेण गुरुगोविन्दसिंहाय केशकोशकंकतिकादिप्रदाता द्वारिकादासाख्यः कश्चिदुदासिवर्यो परम्परागतां सिक्खगुरूणां गाथां स्वशिष्यद्वयं गङ्गारामं देवराजं च श्रावयामास[4]। तदनुसारेणैव गुरुगोविन्दसिंहः १६६६ तः १७०८ ई० वर्षपर्यन्तं सिक्खानां गुरुरासीत्। तदेवं प्रस्तुतकाव्यकर्ता देवराजकविस्तस्य गुरुगोविन्दसिंहस्य समकालिकत्वेन सप्तदशशताब्दिको निर्णीयते।

१–अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्य, पृ० ४७।

२–"अथ श्रीगुर्वङ्गदं प्रति बालसिन्धुना भाषाप्रबन्धेन निरूपितामपि श्रीगुरुनानकस्याविर्भावादारभ्य तिरोभावावधिलीलां मम काशीवासिनः संस्कृतकिञ्चित्परिचयस्य मनोविनोदाय विद्वन्मनोविनोदाय च संस्कृत–प्रबन्धेन गुरोर्निरूपयेति भागमल्लप्रार्थ्यमानो गङ्गारामप्रेर्यमाणोऽध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति न्यायमाश्रित्य ब्रह्मण्याविद्यिकीं प्रपञ्चोत्पत्तिं तत्त्वज्ञानात्तदपवादञ्च निरूपयन् तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां तदधिष्ठानं ब्रह्म लक्षयन् देवराजकविः प्रस्तुतग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यै प्रचयगमनाय च कृतमाशीर्वादात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं तावन्निबध्नाति"।

३–१६३९ वि० वत्सरे हरिप्रसादेन मुम्बापुर्यां जगदीश्वरमुद्रणालये मुद्राप्य प्रकाशितं नानकचन्द्रोदयम्।

४–१६७७ ई० वर्षे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयतः प्रकाशितं नानकचन्द्रोदयम्।

मुम्बापुरीतः संजातेऽतिप्राचीने प्रकाशने ग्रन्थोऽयमेकोनविंशति-प्रस्तावेषु समाप्तिं गच्छति। १९७७ ख्रिस्ताब्दे वाराणसीतः प्रकाशितं नानकचन्द्रोदयं चैकविंशतिप्रस्तावपरिमितं वर्तते। प्रस्तावेषु विभक्त-त्वादस्य ग्रन्थस्थ महाकाव्यत्वे दोषो न देयः। हेमचन्द्रादयो महाकाव्यस्य विभाजकत्वेन सर्गस्थानीयमन्यदमिधेयमपि निर्दिशन्ति[1]।

कथावस्तु

ज्वालादेवीं द्रष्टुं गच्छन्नङ्गदो नाम क्षत्रियवरो मार्गे तपोमूर्तिं नानकं साक्षात्कृत्य तस्य शिष्यत्वं जग्राह। कियद्दिनानन्तरं नानक एकाकी एव कुत्रचिज्जगाम। अङ्गदस्तु तेन विना जलहीनमीन इव यत्र तत्र बभ्राम। संयोगादेकदा बालसिन्धुनामा (बाला) नानकस्य बालबन्धुः तममिलत्। अङ्गदेन प्रार्थ्यमानः स गुरोरद्भुतां कथां कथयितुमारेभे—

"वार" इति नाम्ना ख्याते जनपदे "तलवण्डी" संज्ञिका नगरी वर्तते। तत्र वेदिक्षत्रियाणां कुले कालवर्मा जनिं लेभे। बन्धुरिव तत्रत्यो राजा रायवोलारस्तस्मै कतिचिद् ग्रामाँल्लिलेख। कालवर्मणो भार्या "नृप्ता" नानकीति कन्यां प्रासूत। पश्चात्तयोर्गेहे नानकः समुत्पन्नः। एकदा स गृहाद्धनं वस्त्राणि चानीय भिक्षुकेभ्यो व्यतरत्। तस्मात्क्रुद्धो पिता तं वने गोचारणाय समादिशत्। तत्र नानकस्य गावो लोकानां कृषिं चरन्ति स्म। वने शयानो फणीन्द्रवारितातपो नानकस्तेनैव पथा गच्छता कदाचिद् राज्ञा रायवोलारेण दृष्टः। स तं स्वसभायामानीय तं सत्कृतवान्।

उपनयनानन्तरं नानको हेलयैव शास्त्राणि पठतिस्म। अस्य पिता कदाचिदमुं भाण्डं विक्रेतुमादिशत्। स च भाण्डानि विक्रीय प्राप्तधनेन बुभुक्षितान् साधून् पर्यभोजयत्। कुपितः पिता तमताडयत् अत्रान्तरे जयरामेण सह नानक्याः परिणयः सम्पन्नः। बालसिन्धुना सह दानव्यसनी नानको भगिन्या गृहे सुरत्राणपुरे प्रेषितः। तत्र धनखाननृपो नानकाय भक्ताधिकारं दत्तवान्। नानकस्य विवाहः पक्षक-नगरस्थमूलचन्द्रचोणस्य पुत्र्या सुलक्षण्या साकं सम्पन्नः। विवाहानन्तरं रूपयौवनसम्पन्नापि सुलक्षणी बाल्यादेव विरक्तस्य नानकस्य मनो रमयितुं न शशाक। पश्चाज्जनानामुपालम्भैः गार्हस्थ्यशिक्षणैश्च नानको नायकतागुणेन कामक्रीडाभिः पत्नीं पर्यतोषयत्। तयोः श्रीचन्द्राभिधस्तनयो बभूव। सार्धचतुर्वर्षानन्तरं पुनरपि तत्पत्नी गर्भं

[1] काव्यानुशासन—८

दधार। तदैवैकदा वेत्रीनद्यां स्नानाय गतो नानको निमज्जनानन्तरं न बहिराजगाम। हा हेति रुरोद सर्वेऽपि स्वजनाः। परं तृतीये दिवसेऽकस्मादेव नदीजलान्निर्गत्य स शोकस्थं लोकं विस्मितं हर्षितं चाकरोत्। अपरस्मिन् दिने धनखाननृपस्य दायित्वप्रयुक्तं आयव्ययमेलनं विधाय विरक्तिचासाद्य नानको वनं जगाम।

वृत्तान्तज्ञानाय कालवर्मणा प्रेषितो मर्दनः (मर्दाना) नानकस्य सेवको भूत्वा तत्रैव तस्थौ। कदाचिद् मर्दनस्य फेरुसंज्ञकस्य वैणिकस्य वीणावादने "नानकोऽयं निराकारः" इत्येव ध्वनिः प्रादुरभूत्। फेरुः स्वीयां वीणां नानकाय समर्पितवान्। अथ नानकस्ताभ्यां सह यमनावादं गतवान्। तत्र लालसंज्ञस्य तक्षकस्य गृहे मासमेकं न्यवसत्। तत्रैव मलिकेन नाम यवनाधिकारिणा स्वगृहे भोजनविधौ समाहूतो नानकस्तत्र न गतः। किं कारणमिति तेन कुपितेन पृष्टः स वामहस्ते मलिकस्य शष्कुलीं दक्षिणे च लालस्य शुष्करोटिकां निनाय। अकस्मादेव जनैः स्रुतरक्ता शष्कुली पयःप्लुता रोटिका च दृष्टे। एकदा तत्रत्यनृपस्य पुत्रो रुग्णतामभजत। अभिचारशंकया नृपाज्ञया साधुभिः सह नानकोऽपि बन्दीकृतः परं नानकप्रभावात् शीघ्रमेव सर्वे मुक्ता अभुवन्। इतो गुरुः स्वजन्मभूमिं तलवण्डीमपि गत्वा तत्र रुग्णं बोलाररायं कोपाविष्टं स्वपरिवारं चोपदिदेश। अथासौ वङ्गदेशं गत्वा तत्र ब्रह्मपुत्रमतिक्रम्य कामरूपान् ययौ। तत्र प्राग्ज्योतिषपुरस्य स्त्रियो मर्दनं मेषं चक्रुः। नानकस्तु प्रतीकारेणता मेषीं विधाय मर्दनं मनुजं कृतवान्। तदनन्तरमुत्कलकलिङ्गगान्धारकेरलद्रविडानुल्लंघ्य स सिंहलद्वीपमगच्छत्। शिवनामराजस्य शुष्कमुद्यानं तत्र नानकः सपल्लवमकरोत्।

अत्रान्तरे यदा बालसिन्धुर्नानकस्य चरितं गायति स्म, अकस्मादेव गुरुरङ्गदो ध्यानस्थोऽभूत्। सप्तविंशतिदिनानि यावदङ्गदस्य समाधेरनन्तरं बालसिन्धुरग्रिमां कथामवोचत्—

अस्पर्शनाथस्य द्वीपतो गृहं निवर्तमानो मर्दनो राक्षसैः कटाहे पच्यते स्म। नानकस्तत्रोपगम्य "भो मर्दन, आयाहि, वीणां वादयस्व" इत्यकस्मात्कटाहान्मांसखण्डानुत्प्लुत्य वैणिकस्य मर्दनस्य रूपं दध्रुः। इतो नायको जनानुपदिशन् सैन्धवद्वीपम्, विषहरदेशम्, शिलमिला-द्वीपम्, ब्रह्मपुरनगरम्, वनमानुषप्रदेशमित्यादिस्थलेषु बभ्राम। एकदासौ सिन्धुसमीपे पञ्चत्रिंशत्क्रोशदीर्घं देहं दधानं तत्रैव मत्स्यराजं त्रेतायुगीनं स्वमित्र-

मप्युद्दधार। मक्कायां नानककृपया मर्दनो निर्निमेष एवाभ्यन्तरं गत्वा परैरदृष्टां शिवस्याश्ममूर्तिं दृष्टवान्। मदीनायां मस्जिदस्य द्वारसम्मुखं पादौ प्रसार्य शयानस्य नानकस्य पादद्वयं क्रुद्धौ यवनसाधुः यस्यामपि दिशि चकार, द्वारमपि तस्यां दिशि बभूव। अथावाभ्यामनुगतो नानकः सुमेरुयात्रायां गोरक्षप्रभृतिभिर्नवनाथैश्चतुरशीतिभिरन्यैः सिद्धैश्च परीक्षितो भूत्वा सुप्रसन्नः सुमेरौ व्यचरत्। व्यारगिरौ दत्तात्रेयेण सहापि गुरोर्वार्ता बभूव अनलाचितपर्वते प्रह्लादेन सत्कृतो ध्रुवेण च संगतः नानको वैकुण्ठमगमत्। तत्र विष्णुं स्तुत्वा तदुपदेशमुदासीनमार्गप्रतिष्ठापनादेशं च हृदिकृत्य ध्रुवलोकमाजगाम। मर्दनेन पृष्टे सति नानको भूगोलस्य खगोलस्य च सर्वां स्थितिमवर्णयत्। ततः कैलासे भवानीपतिं साक्षात्कृत्य ते लङ्कायां भूलोकभवतरितवन्तः। तत्र विभीषणेन नानकः सत्कृतः। मार्गे गान्धारदेशे मर्दनो दिवङ्गतः।

एकदा सूर्यग्रहणावसरे कुरुक्षेत्रमासाद्य नानकाज्ञप्ते मयि मांसं पचति सति नैके गृहस्था सघृणं निनिन्दुः। नानकस्तेषामाडम्बरं स्फोटयन् मांसभक्षणस्यादोषत्वं प्रत्यपादयत्। ततो दिल्लीपतेः वीराहंखानस्याज्ञया नैकैः साधुभिः सह नानकोऽपि बन्दीकृत्य कारागारे निक्षिप्तः। तत्र नृपः प्रत्येकं संन्यासिनं घरट्टे गोधूमं पेष्टुं ददौ। तदा स्वयं प्रचलितं नानकस्य घरट्टं दृष्ट्वा नृपः सर्वानपि मुक्तवान्। परं नानकस्तु मुक्तः सन्नपि तत्रैव तस्थौ। अत्रान्तरे विजिगीषुर्बाबरः वीराहंखानं पराजित्य दिल्लीपतिरभूत। कदाचित्तस्य भोजनं कृमिदर्दुररूपेण पर्यवर्तत। विचारिते परमेश्वरस्य कोपकारणं विज्ञाय कारागृहस्थं नानकं प्रार्थयत। नानकस्तमुपदिदेश। ततश्च नानकः पक्षकनगरं गत्वा तत्प्रान्तभागे सपत्नीको न्यवसत्। तत्र कदाचिदम्बा सुलक्षणी मामवोचद् यद्धो बाल! कियत्कालं यावत्स्वगुरुं विमुञ्च येन ममापि सान्निध्यमाश्रयतु गमनकाले "हे गुरो त्वयि प्रयाते तव पदे कोऽधिष्ठितो भविते" ति मयि पृष्टे सति अङ्गदनामा शिष्यो मम पदे स्थास्यतीति गुरुरवोचत्। ततश्चाहं तलवण्डीमगच्छम्। भवन्तं श्रुत्वा चात्र संप्राप्तोऽस्मि।

अथ बालसिन्धुरङ्गदेन सेव्यमानः द्वयोर्मासयोरनन्तरं दिवङ्गतः। श्रीचन्द्राभिधं पुत्रमुपदिश्य नानकोऽप्यन्तर्दधौ। अन्तिमसंस्काराय यवनाश्चार्याश्च नानकशरीरं विभक्तुकामा न किमपि तत्र दृष्ट्वा वस्त्रमेव विभज्य स्वस्वयोग्यां क्रियां चक्रुः। महनीयकीर्तेर्नानकस्य वंशो भुवि प्रथितोऽभूत्।

काव्यकला—

नानकचन्द्रोदयस्य कथावस्तु बालसिन्धुविरचितां नानकीयकथामनुगच्छतीति प्रोक्तं ग्रन्थादौ कविः—

बालाख्येन पुराङ्गदं प्रति कथा प्रोक्ता निजप्राकृत-
वाण्या नानकसंज्ञितात्मविशदज्ञानाम्बुधेः श्रीगुरोः।
गङ्गाराममुदाद्य सैव भवता गीर्वाणवाण्याकृता
श्रव्या मे कृपयेत्युवाच नृपतिः श्रीभागमल्लाभिधः॥

तदुक्तस्रोतोविनिर्गतं काव्यमिदं सामान्यजनानां तोषाय विद्वन्मनोविनोदाय चास्ति। अत्रत्यविषयवस्तूनि न केवलं चमत्कारातिशयेन सामान्यजनमनांसि रञ्जयन्ति, अपितु सत्त्वगुणोपेतानां धार्मिकीं मनःस्थितिमपि प्रमाणयन्ति। तद्वस्तुप्रतिपादनं च सरससरलं मित्रमिव मनसा संगच्छते अद्भुतरसपाकः काव्येऽस्मिन् बहुधा भवति। तेन सह क्रीडन्त इव विविधा भावाः शान्तरसेऽङ्गिनि स्वपरिणतिं विलासयन्ति। नानकस्य वनचर्यामुपलक्ष्य तदनुकूलपदच्छन्दप्रयोक्ता कविर्लिखति—

क्वचिद् वृक्षस्याधः क्वचिदपि लताकुञ्जनिवहे
क्वचिद्दर्यां सिंहैर्द्रुतपरिहृतायां स विनयैः।
क्वचितुङ्गे शृङ्गे तपति तपने द्वन्द्वरहितः
स तस्थौ स्वस्थात्मा विगतभयरागव्यतिकरः॥७.३॥

कथाप्रवाहे समायातं प्रकृतिवर्णनं कविर्नाधिकं विस्तारयति। अलङ्कारयोजना च रसानुगता काव्यप्रवाहे पटुतामाविष्करोति—

नवं देशमुपादाय राजेव सुदुरासदः।
क्रमेण कर्कशकरः प्रतताप प्रभाकरः॥ ५.८॥
...मुण्डमातृक! पाषण्ड! वितण्डावाद! पण्डित!
आयासि चण्ड! कुत्रात्र ध्वनयन् ज्ञानडिण्डिमम्॥११.२६॥
...स ददर्श ततो वेद्यां देवदारुतरोरधः।
यमिनं यमिनं मेने तपस्तीव्रेण तेजसा॥१.२१॥
प्राप्य जन्म खलु मानुषं जना नो भवन्ति हरिनामरञ्जना।
तान् हसन्ति फलपाकदम्भतो दाडिमद्रुततयः क्वचित्क्वचित्॥१.१३॥

नानकचन्द्रोदये सामाजिकस्थितिचित्राणि नैकत्र वास्तविकस्वरूपेण प्रतिबिम्बितानि। तात्कालिकी राजनीतिरपि महाकाव्ये समन्विता तत्रैतिहासिकतामुत्पादयति। विभिन्नाडम्बराणां विखण्डने विविधधर्माणां च समन्वयने कविर्नावसरं विजहाति।

अमरकाव्यम्

अमरकाव्यस्य रचयिता रणछोडभट्टः कठौडीकुलोत्पन्नस्तैलङ्गब्राह्मण आसीत्। अस्य पितरौ वेणी-मधुसूदनाख्यौ आस्ताम्। वंश-परंपरया मेवाडराजसभयानुवन्धितोऽसौ उदयपुरदुर्गे राज्ञो राजसिंहस्य राजकविरभूत्। अमरकाव्यातिरिक्तं राजप्रशस्तिनामकं चतुर्विंशतिसर्गप्रमाणमपरं महाकाव्यमपि कविनानेना विरचितम्[1]। राजप्रशस्तेः प्रारम्भिकरचनाकालः वि० सं० १७१८ तदनुसारं च १६५१ ख्रिस्ताब्दोऽस्ति[2]। तस्मादस्यामरकाव्यस्यापि रचना सप्तदशशताब्दावेव समभूदिति निश्चीयते। डा० ओझा काव्यनामानुशीलनभ्रमाद् अमरसिंहस्य शासनकाले (सं० १७५५–१७६७) यदस्य ग्रन्थस्य निर्माणं प्रतिपादयति तदनुचितम्।[3] वस्तुतो राजसिंहस्य (सं० १७०९–३७) मृत्योरनन्तरं तत्पुत्रस्य जयसिंहस्य शासने काव्यमिदं निर्मितम्। तद्वशाच्च दिवङ्गतानां मेवाडशासकानां चरितचित्रणपरत्वादेव अमरकाव्यमित्यस्य नाम कृतं न पुनरमरसिंहशासनपरत्वात्।

अमरकाव्यमेतदद्यावधि न कुतश्चिदपि प्रकाशितम्। अस्य चत्वारो हस्तलिखितादर्शा उदयपुरस्य सरस्वतीभण्डारे लभ्यन्ते। केन्द्रीयशिक्षासमाजकल्याणमन्त्रालयस्य सहायतया उदयपुरसाहित्यसंस्थानेन काव्यमिदं प्रकाशनार्थं सम्प्रति सम्पद्यमानं विद्यते। ग्रन्थस्यादर्शप्रतिषु वस्तुविभाजकत्वेन सर्गाणां श्लोकसंख्यानां चोल्लेखस्याविद्यमानादपि तत्र शोधसंस्थानं श्लोकसंख्याङ्कितसर्गेष्वस्य विभाजनेन महाकाव्यत्वमस्य प्रमाणयति। महाकाव्यमिदं मेवाडेतिहासस्यादिकालतो राजसिंहस्य राज्याभिषेकं यावद् विषयवस्तु निर्वहति। ग्रन्थान्ते चाग्रिमं मेवाडशासनेतिवृत्तं ज्ञातुं कविः स्वकीयमपरं महाकाव्यं राजप्रशस्तिनामकं पठितुं विनिवेदयति।

कथावस्तु

मङ्गलमनु मेवाडशासकस्य बाप्पारावलस्य पूर्ववर्तिनां मेवाडशासकानां संक्षिप्तपरिचयो दीयते। वाप्पारावलस्य पश्चात् मेवाडसिंहासने तत्पुत्रः

१—राजप्रशस्तिमहाकाव्यं १९७३ ई० वर्षे उदयपुरस्य शोधसंस्थानेन प्रकाशितम्। सागरिकायाः सप्तदशवर्षीयतृतीयाङ्के च "राजस्थानस्यैतिहासिकमहाकाव्यनि" इति शीर्षकान्तर्गतपरिचायितम्।

२—राजप्रशस्तिः १।१ ।

३—उदयपुर राज्य का इतिहास, भाग–१, पृ० ४२० ।

खुमानो व्यराजत। स युद्धे मालवराजं सिन्धुलं पराजितवान्, खमनौर-नामकं ग्रामं न्यवासयत्, नैकेषां मन्दिराणां जलाशयानां च निर्माणं कार-यित्वा विविधं दानादिकमकरोत्। खुमानस्य पश्चात् गोविन्दः, आलवः, राहपश्चेति मेवाडस्य राजान क्रमेणाभूवन्। एषु प्राथमिकयोर्द्वयोर्वर्णनं संक्षिप्य राहपस्य चरितचित्रणं विस्तरेण कृतमस्ति स, नैकदेशानां विजय-श्रियं लब्धवान्। यादव-सैन्धव-दाहिम-मौरिक-चौहान-कुमाउ-हूण-तोमर-परमार-प्रभृतिभिरनेकराजभिरयं सेव्यमान आसीत्। राहपस्य मृत्योरनन्तरं जसकर्णः, नागपालः, पुण्यपालः, भुवनसिंहः, भीमसिंहः, लक्ष्मसिंहश्चैते राजानो मेवाडशासनं चक्रुः। लक्ष्मसिंहस्य पुत्रो रत्नसिंहः पद्मिनीं परि-णीतवान्। तत्प्रयुक्तं च अलावद्दीनेन सहास्य युद्धमभवत् लक्ष्मसिंहे दिवङ्गते "अरसी" मेवाडस्य राजा बभूव। तत्पश्चात् हम्मीरः सिंहासनमध्यतिष्ठत्। हम्मीरः महापराक्रमी योद्धा आसीत्। स नैकयुद्धं चकार, अमीशाहं पराजितवान, स्वर्णतुलानामनेकग्रामाणां च दानमकरोत्। तदनन्तरं क्षेत्र-सिंहस्तत्रत्यशासकोऽभूत्। तत्पुत्रो लाखा प्रतापी राजा भूत्वा नैकस्वर्णतुला ग्रामाँश्च व्यतरत्। चुण्डायाः प्रतिज्ञावशादसौ वृद्धत्वेऽपि पुनर्विवाहमकरोत्। तत्पुत्रो मोकलः भाटियाकुलं विनाश्य पाटनस्य माण्डवस्य च राजानं युद्धेऽ जयत्। मुहम्मदः फिरोजशाहश्च रणक्षेत्रे तेन पराजितौ बभूवतुः। नित्य दानकर्मणि रतः स द्वारिकातीर्थस्य यात्रायां शत्रुद्वयेन हतः।

तत्पश्चात् कुम्भा मेवाडस्य राजा बभूव। स पराक्रमी, विद्वान्, संगीतज्ञश्चासीत् स एव चित्तौडदुर्गे कीर्तिस्तम्भं निर्मापितवान्। तेनैव कुम्भलगढदुर्गस्य निर्माणमपि कारितम्। कुम्भाराजं विनिहत्य तत्पुत्र उदा मेवाडस्य शासनमधिचकार। पितृहन्तारमेनं क्षत्रिया निनिन्दुः कुम्भाराजस्यै-वापरस्तनयो रायमल्ल उदाख्यं भ्रातरं पराजित्य राज्यं स्वायत्तीचकार। रायमल्लः प्रतापवान् योद्धा दानी चासीत्। तस्य पुत्रः संग्रामसिंहः स्वशास-नेन मेवाडस्य राज्यसीमानं बहु विस्तारितवान्। दिल्ली-मालवा-रणथम्भौर-सांभरी-अजमेर-नागौर-गुजरात-जोधपुर-डूंगरपुर, प्रभृतिराज्यानि स स्व-राज्ये योजितवान्। बाबरेण सहापि तस्य भीषणं युद्धमभूत। संग्रामसिंहस्य पुत्रो रत्नसिंहः "रतनसी" इत्याख्येन हाडानरेशेन युद्धे विनिपातितः। रत्नसिंहस्य पुत्रो विक्रमादित्यः वनवीरेण मारितः। वनवीरः पृथ्वीराजस्य अपरिणीतायाः प्रियायाः पुत्र आसीत्। असंतुष्टाः क्षत्रिययोद्धारः वनवीरं परित्यज्य दिल्लीश्वरं सेवयामासुः वनवीरः कदाचित् सुलतानमपि बन्दी-कर्तुं प्रायतत। तस्मात्कुपितः सुलतानः संग्रामसिंहानुजस्य पुत्रेण उदय-

सिंहेन सहामिलत् । माहौलीग्रामे वनवीरं विजित्य उदयसिंहः मेवाडशासको बभूव। असौ महापराक्रमी महादानी चासीत्। उदयपुरनगरीं अनेनैव स्थापिता। उदयसागरं नाम जलाशयमप्ययं निर्मापितवान्। अकबरो यदा मेवाडमाक्रम्य तस्थौ, तदायं तत्रत्यरक्षाभारं जयमलस्य स्कन्धे निधाय स्वयमुदयपुरे वसतिस्म। युद्धे राणा पराजितः। तस्मादुदासीनः स १६२८ विक्रमाब्दे दिवङ्गतः।

उदयसिंहस्योत्तराधिकारी प्रतापो बभूव। स स्वदेशभक्तः, स्वाभिमानी, विक्रान्तयोद्धा चासीत्। मानसिंहेन सहायं भोजनं न कृतवानिति रुष्टः स अकबरस्य सेनापतित्वेन हल्दीघाटीस्थले प्रतापेन सह भीषणं युद्धमकरोत्। प्रतापो रणक्षेत्राद्विनिर्गतः। पश्चादनेकवारममुना मुगलसेनया सह युद्धमकारि। मरणपर्यन्तमप्यसौ अकबरस्याधीनतां नैव स्वीचकार। १६५३ विक्रमवत्सरे प्रतापस्य मृत्योरनन्तरं तदीयपुत्रोऽमरसिंहः शासनमकरोत्। जहांगीरस्य पुत्रः खुर्रमः यदा तद्राज्ये युद्धं कर्तुमाजगाम तदासौ तेन सह सन्धिमकृत। १६७७ विक्रमाब्दे स मृतः। तत्पुत्रस्य कर्णसिंहस्य युद्धादिचर्चा नास्ति रचनात्मककार्यकलापस्य दानादिकस्य च वर्णनमस्ति। कर्णसिंहस्य पुत्रो जगत्सिंहः १६८५ वि० वर्षे राजा बभूव। स नैकानि निर्माणकार्याणि कारितवान्। प्रसिद्धं जगदीशमन्दिरं तेनैव निर्मापितम्। १७०९ विक्रमाब्दे स मृत्युमुपगतः। तदा तत्पुत्रो राजसिंहो राज्येऽभिषिक्तः।

काव्यकला

आकारे लघुतां वहदपि काव्यत्वदृष्ट्या अमरकाव्यं स्वकवेरपरां कृतिं राजप्रशस्तिमतिशेते। अस्य वस्तुविवेचनविधिर्व्यवस्थितः प्रौढतामुपगतश्चास्ति। तदीयं वर्णनशैली आद्यन्तं काव्यत्वापेक्षया ऐतिहासिकतामेवाधिकं भजति। जन्ममृत्योः राज्याभिषेकादीनां च प्रामाणिकतिथीनामुल्लेखस्तत्र गरिमाणं सम्पादयति। अनुष्टुबुपजातिछन्दसी सर्वाधिकसंख्यामुपयोज्य मालिनी–शार्दूलविक्रीडित–द्रुतविलम्बितादिछन्दसामप्यत्र प्रयोगः कृतः। अलङ्कारविनियोजने न क्वचिदपि स्वमनो दीयते। तथाप्युपमारूपकोत्प्रेक्षादयोऽलङ्कारा विलसन्ति। वस्तुतो वंशावलीमुखेन लिखितमैतिहासिकं काव्यमिदम्। कानिचित्पद्योदाहरणानि यथा—

ततो दिल्लीश्वरः सन्धिं विधातुं तत्परोऽभवत्।
पीलियाखालपर्यन्तं सीमास्तु भवतः भुवः ॥ १२.४४।
इत्युक्त्वा प्रेषयामास दूतं दूतेन तद्वचः।
राणेन्द्रस्याग्रतः प्रोक्तं मानितं तन्न भूभुजा ॥ १२.४५।

ततस्तु शीकरीमध्ये संग्रामार्थं स बब्बरः ।
क्षेत्रं सम्मार्जयामास कुरुक्षेत्रमिवापरम् ।। १२.४६ ।
ततः सेनेऽत्र मिलिते राणेशयवनेशयोः ।
अश्ववारैर्गजैः पूर्णे पत्तिभिर्बहुशस्त्रिभिः ।। १२. ४७ ।
नालिकाः कालिकारूपा विकटाः शकटस्थिताः ।
मुमुचुर्गोलकानीह ज्वलितास्तैश्चभूभटाः ।। १२. ४८ ।

काव्यारम्भे मङ्गलानुशासनविधौ कृष्णाष्टकम्, शिवाष्टकम्, भवान्यष्टकम्, गणेशाष्टकम्, सूर्याष्टकं चेत्यष्टकपञ्चकं कविर्विनियोजयति। अन्यत्र चालौकिकीं वर्णनामुपस्थाप्य स दैवीं शक्तिं मेवाडशासकेषु द्रढयति। तद्यथा मोकलस्य मुखाद् गङ्गाजलं निर्झरति। केनचिद् याचकेन काचिद्राजमहिलायाचनप्रसङ्गे "यया सह मामिदानीं विहरन्तं न पश्यतु तां भवान्नयतु" इत्युक्तवति कुम्भाराजे याचको यामपि राज्ञीं प्रति तदानीं गच्छ तयैव सह राजा विहरन् दृश्यते। प्रतापस्य कुन्तमूर्धायां स्थिता शकुनीदेवी शत्रुं हन्ति।

अमरकाव्ये अरबी–फारसी--लोकभाषादि–शब्दानां प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा पठान, सुलतान, सहिजादा, मोरचा, रोज, नालीवालो, बान्दीत्यादयः।

शोधच्छात्रः
सागर विश्वविद्यालये

दुष्यन्तो धीरोदात्तो धीरललितो वा

रामजी उपाध्यायः

दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तले धीरोदात्त इति विदुषां सामान्य-प्रतिपत्तिः। 'इदं मतं न सर्वथा साधु' इति विमर्शोऽत्र विशदीक्रियते। धीरोदात्तादि विषये ध्वन्यालोकलोचनेऽभिनवगुप्तो विशदयति—

धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः, वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः। वीर-शृङ्गारप्रधानो धीरललितः, दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति चत्वारो नायकाः क्रमेण सात्त्वत्यारभटीकैशिकी–भारतीलक्षणवृत्तिप्रधाना इति।[1]

अनया दृशा धीरोदात्तनायको धर्मयुद्धवीर-प्रधानो भवेत् सात्वती-वृत्तिप्रधानश्च। अत्र प्रश्नः समुदेति—किं नाम दुष्यन्तो धर्मयुद्धवीरप्रधान उताहो शृङ्गारप्रधानः। न खलु नाटकेऽस्मिन् नायकस्य वीर्यं शौर्यं वा सातत्यं भजते, अपितु शृङ्गार एव तस्य क्वचित् पूर्वरागरूपेणान्यत्र सम्भोग-विप्रलम्भाभ्यां विलसति। तेषु तेषु शकुन्तला-मिलन-वियोग-प्रसङ्गेषु नायकस्य शृंगारत्वं लालित्यमेव प्रकटयति। तत्र धीरललितो दुष्यन्तोऽन्यत्र नाटकेऽस्मिन् धीरोदात्तो भवितुं नार्हति। अयं विषयो धनिकेन दशरूपका-वलोके साधु विमृष्टः

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधायिनः। वत्स–वृषभ-महोक्षादिवन्न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो ललितादिरस्ति।.........
तथा च भवभूतिनैक एव जामदग्न्यः

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते॥

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन, कैलासोद्धारसार–इत्यादिभिश्च रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन, पुनः 'पुण्या ब्राह्मणजातिः' इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः, न चावस्थान्तराभिधानमनुचितम्। अङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वात्।[2] अङ्गिनस्तु रामादेरेक-प्रबन्धोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम्।

१—ध्वन्यालोक लोचनम्-३.६ अधिकृत्य

२—रूपकेषु प्रधाननायकोऽङ्गीत्यभिधीयते। प्रधानेतरनायकाः–उपनायकः, अनु-नायकः, प्रतिनायकः, सखी, अमात्यः–इत्येते अङ्गनायका इति संज्ञितम्।

अतएव दुष्यन्त आद्यन्तं धीरललित एव कालिदासेन वर्णित इति शास्त्रीया पद्धतिः।[1]

अन्यच्च—धीरोदात्तनायकः सात्वतीवृत्तिप्रधानः स्यात्। इयं सात्वती वृत्तिः शृङ्गारं तावन्निषेधति। तथोक्तं भरतेन—

या सात्वतेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तेन समन्विता च।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्वती नाम भवेत्तु वृत्ति॥

वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्थान–वचन–प्रकरणेषु
सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्वती वृत्तिः॥
वीराद्‌भुतरौद्ररसा निरस्तशृङ्गारकरुणनिर्वेदा
उद्धतपुरुषप्राया परस्पराधर्षण–कृता च॥

नाट्यशास्त्रे २०. ४१–४३

अनेन स्पष्टं प्रतिभाति यद्‌भिज्ञानशाकुन्तलेऽभावो वर्तते सात्वतीवृत्तेः। अतएव नास्ति तत्र धीरोदात्तावस्थाया अवकाशः। 'निरस्त-शृङ्गार-करुण-निर्वेदा' इत्यनेन शृङ्गारस्य सात्वतीवृत्त्या सह सामञ्जस्यमेव न कल्पनीयम्। सात्वतीं विना धीरोदात्तत्वं न विलसति। अतएव ब्रवीमि नास्ति शाकुन्तले दुष्यन्तस्य धीरोदात्तख्यातिः समीचीना।

तर्हि परिणमति यन्नाटकस्य नायको धीरललितोऽपि भवितुमर्हति यथा स्वप्नवासवदत्ते दृश्यत एव। भरतानुसारेण शृङ्गार एव विशेषतः नाटकोचितः। तथोक्तम्—

नाटकं सप्रकरणं भाणोवीथ्यङ्क एव च।
ज्ञेयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु।
सुकुमार-प्रयोगोऽयं राज्ञामामोदकारकः।
शृङ्गार-रसमासाद्य स्त्रीणां तत्तु प्रयोजयेत्॥ ना. शा. २६.२५-२७

अन्यच्च–यत्र यत्र वीररसोङ्गी, तत्र तत्रैवोदात्तो नायको भवेत्।

१—अभिनवगुप्तानुसारेण 'धीरललितत्वं राज्ञ एव वर्णनीयं नान्यस्य, सेनापत्यमात्ययोर्धीरोदात्तत्वमेव, देवानां धीरोदध्रत्वमेव'। अभिनवभारत्यां द्वितीयखण्डे पृष्ठ ४१४। अनेनापि दुष्यन्तस्य धीरललितत्वमेव सिध्यति। अभिनवगुप्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलं कामफलमिति संज्ञापयति। अभिनवभारती तृतीयखण्डे पृष्ठं ७२। अनेनापि नाटकस्य धीरललितत्वमेव व्यज्यते।

आचार्यश्रीमन्महावीरप्रसाद-द्विवेदिनः संस्कृतकवित्वम्

डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी

हिन्दीभाषायां साहित्य-समीक्षायाः प्रवर्तकः साहित्यमर्मज्ञेषु मूर्धयन्य आचार्यो महावीरप्रसादद्विवेदी संस्कृतपाण्डित्येन कवित्वेनापि च स्वप्रातिभं ज्योतिरदीपयत्। संस्कृतसाहित्यविषये भाषायां "कुमारसम्भवसारः" "वेणीसंहारसार" "विहार-वाटिका" (गीतगोविन्दस्यानुवादः), "स्नेह-माला" (भर्तृहरिशतकानुवादः) "कालिदासीया निरङ्कुशता" चेत्याद-योऽस्य प्रबन्धाः प्रथिताः। महाभारतमध्यनेन १९०८ ई० वर्षे भाषान्तरी-कृत्य प्रस्तुतम्। तथैव "नैषधचरितचर्चा" "विक्रमाङ्कदेवचरितचर्चा" चापि ग्रन्था अस्य अध्ययनविवेकं प्रमाणयन्ति।

संस्कृतपरम्परायां गहनमवगाहमानोऽयं महाभागः हिन्द्या सह संस्कृतम-प्यभिव्यक्तिसौकर्याय शिश्रिये। दिवङ्गतायाः स्वपत्न्या स्मृतौ अनेन लक्ष्मी-सरस्वत्योर्मन्दिरमेकं निर्मापितम्। तत्र भार्याया मूर्तिं प्रतिष्ठाप्य संस्कृतो-पनिबद्धः स्वोपज्ञो लेखोऽयं निधापितः—

नवषण्णवभूसंख्ये विक्रमादित्यवत्सरे ।
शुक्लकृष्णत्रयोदश्यामधिकाषाढमासि च ॥
मोहमुग्धा गतज्ञाना भ्रमरोगविपीडिता ।
जह्नुजाया जले प्राप पञ्चत्वं या पतिव्रता ॥
निर्मापितमिदं तस्याः स्मृतौ स्मृतिमन्दिरम् ।
व्यथितेन महावीरप्रसादेन द्विवेदिना ॥
पत्युर्गृहे यतः सासीत् साक्षाच्छ्रीरिव रूपिणी ।
पत्याप्येकादृता वाणी द्वितीया सैव सुव्रता ॥

अतोऽग्रे लक्ष्मीसरस्वत्योः संस्तवं विधाय कविनालेखि—

एषा तत्प्रतिमा तस्मान्मध्यभागे तयोर्द्वयोः ।
लक्ष्मीसरस्वतीदेव्योः स्थापिता परमादरात् ॥

स्वसुहृज्जनानां विषये प्रायशोऽयं मनीषी स्वगिरा स्वमनोभावान भिव्यानक्। श्रीपद्मसिंहशर्ममहाभागानां स्मृतावनेन लिखितम्—

संस्मृत्य तेऽद्य सरसं च कथाकलापं
सत्यं वदामि हृदयं शतधा प्रयाति ।
आर्तस्य निर्गतधृतेर्मम शोकशान्त्यै
त्वत्सन्निधौ गमनमेव विनिश्चिनोमि ।

पत्र-सन्देशादिप्रदानेऽप्ययं कदाचित् संस्कृतं प्रयुयोज । काश्याः 'श्रीराम' पत्रस्य सम्पादकं लेखसम्प्रेषणार्थमनुरुन्धन्तमयं स्वपत्रे शिखरिण्यां श्लिष्टाक्षरैः समदिशत्—

अनेकाधिव्याधिव्यथितहृदयं दीनवदनं
विहीनं पुत्रादिस्वजनसमुदायेन जगति ।
अतित्रस्तं ग्रस्तं हतविधिविलासैः सपदि मां
शरण्यं श्रीराम त्रिभुवनपते पाहि रमया ।।

वार्धक्ये विगतविभवः सर्वथा संन्यस्तः परिजनवियुक्तोऽप्ययं संस्कृत-व्यवहारं न जहौ । पत्रोत्तरप्राप्त्यैरसकृदनुबध्नन्तं कमपि सज्जनमयं समबोधयत्—

क्षीणशक्तिर्जराजीर्णो मन्ददृष्टिरहं बुध ।
पत्रदाने प्रदाने च न समर्थोऽस्मि क्षम्यताम् ।

अन्यदा आशीराकाङ्क्षमाणं श्री बनारसीदास-चतुर्वेदिनमयं संस्कृतै-राशीर्भिरवर्धयत्—

आत्मानुकूलं च विधाय कार्यं
सदैव सत्येन पथा प्रयाहि ।
कुर्वन् स्वशक्त्याथ परोपकारं
बनारसीदास सुखी भव त्वम् ।।[1]

श्रीद्विवेदिना कृतानि संस्कृतकाव्यानि "सुमन" इति सङ्ग्रहे प्रकाश्यं गतानि । तेषु—

(१) कथमहं नास्तिकः,
(२) कान्यकुब्जलीलामृतम्
(३) समाचारपत्र सम्पादकस्तवः
(४) सूर्यग्रहणं च

इति प्राधान्यमर्हन्ति ।

१—श्रीमहावीरप्रसादद्विवेदिविरचितानि पद्यानीमानि श्रीबनारसीदासचतुर्वेदि-कृत "संस्मरण" इति पुस्तकादुद्धृतानि ।

कथमहं नास्तिकः

अस्मिन् लघुकाव्ये भावसौष्ठवेन सह कविहृदयगतमौदार्यं सविशेषं लसति। कविना स्वहृदयगता आस्था विश्वासाश्च सार्जवं प्रकटीकृत्य वास्तविक आस्तिकभावोऽत्र चित्रीकृतः। तद्यथा--

नित्यं जपामि यदहं शुचि सत्यसूत्रं
लोके तदस्तु मम मन्त्रजपः पवित्रम्।
या सज्जनेषु भगवन् मम भक्तिरेषा
सैव प्रभो भवतु देवगणस्य पूजा॥
सर्वेषु जीवनिचयेषु दयाव्रतं मे
श्रेयो ददातु निखिलं नियतव्रतानाम्।
अच्छाच्छचन्दनरसादपि शीतलो मा-
मानन्दयत्वनिशर्मीश परोपकारः॥
अन्यद् ब्रवीमि किमहं जगदेकबन्धो
बन्धुर्न कोऽपि मम देव सुतोऽपि नास्ति।
तन्नास्तिकस्य भगवन्नथवास्तिकस्य
हस्ते तवैव करुणाम्बुनिधेर्गतिर्मे॥

कान्यकुब्जलीलामृतम्

अस्मिन् काव्ये ३४ पद्यानि लसन्ति। अत्र आचार्यद्विवेदिनः व्यङ्ग्य-गर्भा दृष्टिः सर्वंकषं परिस्फुरति।

कान्यकुब्जानां कुब्जता कविना सावहेलं विषयीकृता। तेषां जीवने परिव्याप्तान् दोषान् समुद्घाट्यासौ परिमार्जनाय साधु समुपदिशति। कान्यकुब्जेषु प्रचलिता यौतुकाद्याः कुरीतयः दुष्प्रवृत्तयः पाखण्डाश्च तेन भूतार्थदर्शिचक्षुषा निभाल्य प्रखरस्वरेणोद्घोषिताः। तेनास्य समसामयिकदशानामवगतिः समाजोत्थानचिन्ता च ज्ञायेते। कानिचित् पद्यान्युदाह्रियन्ते--

सदैव शुक्लारुणपीतवर्णपाटीरपङ्कावृतसर्वभाल।
आभूतलालम्बिदुकूलधारिन् हे कान्यकुब्जद्विज ते नमोऽस्तु॥

भवन्ति ते धन्यतमा द्विजा ये
त्वदीयसम्बन्धमवाप्नुवन्ति।
व्रजन्ति ते ब्रह्मपदं तथान्ते
त एव वंशं निजमुन्नयन्ति॥३

अहो दयालुत्वमतः परं किं
यथेहितं यद् द्रविणं गृहीत्वा ।
निन्द्यानपि त्वं विमलं करोषि
तदीयकन्यापरपीडनेन ॥४

शास्त्रीयवार्तासु भवत्यहो ते
मुखे रसज्ञा किल कीलितेव ।
स्थिते तु वैवाहिकभाषणे त्व-
माविष्करोष्यद्भुतवाक्पटुत्वम् ॥६

मन्ये तदेव त्वयि वासवोऽपि
न्यासीकरोत्यक्षिचयं स्वकीयम् ।
न चेन्निमेषेण कथं परेषां
दोषानसंख्यांश्च समीक्षसे त्वम् ॥८

पुनः पुनः पुत्रवधूपितुश्च
धनानि हृत्वापि धरासुरेन्द्र ।
निरन्तरं तस्य कदर्थनाया
न शोभते ते रसनोपयोगः ॥१०

परन्तु तत्तन्नियमावलीनां
निवेश्य पत्रं गृहपेटिकायाम्
उपस्थिते विप्र विवाहकाले
सर्वं क्षणाद् विस्मरसीति चित्रम् ॥२१
अध्यक्षतां किं, बहुना त्वदीयां
गृह्णन्ति ये तेऽपि तदा पलाय्य ।
सुलम्बि लाङ्गूलमितस्ततश्च
गृह्णन्ति भीता इव भो द्विजेन्द्र ॥ २२
त्यजालसं शीलय विप्र विद्यां निधेहि दुष्टं व्यवहारनाशम् ।
उदारतां बन्धुषु दर्शय त्वं कुरुष्व कार्यं सुजनायतं च ॥२३॥
समाचारपत्रसम्पादकास्तवः

वार्तापत्र सम्पादकानां निर्घृणतां दौरात्म्यं छद्म, लिप्सां च कविरत्र विशदं विवृणुते । तदीया नर्ममर्मावगाहिनी सोल्लुण्ठं सञ्चरन्ती दृष्टिः रचनाया रम्यत्वं भाषायाः मसृणत्वं साधयति । तथाहि—

पत्रे स्वकीये जगदेकनेत्रे शिशुं त्रिपादं त्रिशिरस्करं च।
सृजत्यजस्रं कुतुकेन तेन सम्पादक त्वं चतुराननोऽसि॥
देशोपकारव्रतधारकाय नानाकलाकौशल-कोविदाय।
निःशेषशास्त्रेषु च दीक्षिताय सम्पादकाय प्रणतिर्ममास्तु॥
आकृष्टमुच्चैर्लघुपत्रमूल्यं नवोपहारादिविधैर्विधाने।
समस्तमायाविशिरोमणित्वात् त्वमेव सम्पादक माधवोऽसि॥
स्वदोषराशिं च तृणं विधाय त्रुटिं समालम्ब्य लघुं परेषाम्।
अलेख्यलेखैः कृतकालनाशात् त्वमीश्वरो भीम भयङ्करोऽसि॥
त्वं लेखनीं पाणितले निधाय विराजसे वीर पदासने स्वे।
सुरेन्द्रसिंहासनमप्यचिन्त्यं तदातिगर्वेण तिरष्करोषि॥ ६॥
नम्रोऽसि मूल्यग्रहणे च मौनी पत्रोत्तरे दोषनिदर्शने स्वे।
रुष्टः कुतो नीतिविदस्त्वयैवं विलक्षणा नीतिरहो गृहीता॥

सूर्यग्रहणम्

अस्मिन् काव्ये आचार्यद्विवेदिना सूर्यग्रहणावसरे भारतेषु मनुष्याणां नाना चेष्टा विशद्य मूर्तीकृताः। अत्रापि अवसरविशेषं वर्णयता कविना समाजे परिव्याप्ताः पाखण्डमय्यः प्रवृत्तयः शब्दप्रहारैः साधु ध्वंसिताः। विशेषतो ज्योतिर्विदः पण्डिताः पुरोहिता वा ग्रहनक्षत्रादिभयं प्रदर्श्य कथं मुग्धान् जनान् लुण्ठन्ति इति सम्यङ् निर्दिष्टम्। तथोक्तम्

पूर्णोपरागमथपङ्कजबान्धवस्य
ज्ञात्वा तदा भुवि चिरेण भविष्यमाणम्।
लोकैरकारि कृत भारतवर्षवासै——
र्यद् यद्, वदामि तदहं, नियतैर्वचोभिः॥
युद्धं भविष्यति नृपेषु परस्परेषु
लोकं गमिष्यति यमस्य रुजा प्रजा च।
धान्यं धनं बहु हरिष्यति चौरवर्ग—
मित्यादि कैश्चिदिह सूरिभिरन्वभावि॥
तत्तन्निशम्य सहसा मनुजाः सशङ्कं
पञ्चाङ्गवाचकजनानभिवन्द्य केचित्।
दैवज्ञराज वद राशिफलं मदीय—
मेवं विरक्तमनसाञ्जलिबन्धमूचुः॥

अन्नांशुकद्रविणदानविधानमाशु
दोषक्षयाय परिपृच्छ्य बुधांश्च केचित् ।
उद्योगिनः समभवन् खलु तत्तदाप्तौ
नास्त्यालये तदपि देयमवश्यमेव ॥

दैवज्ञशरणं शिरसा नतेन
केचित् फलानि भयदानि निषम्य जग्मुः ।
केनापि पण्डितपते परिपाहि नस्त्वं
यत्नेन वाक्यमिति दीनतमं न्यवेदि ॥९-१०

यस्मिन् क्षणे चपलातिशयेन चन्द्र
उत्प्लुत्य मेघमधःस्थलतश्चकार ।
स्पर्शप्रमाणातिदिनेशबिम्ब--
स्तस्मिन् बभूव जनताक्षिशतैकलक्ष्यः ॥

दृश्यं विलोक्य तदिदं किल कोऽपि नादः
संश्रूयते स्म भुवि लोककृतः समन्तात् ।
स्नाने जपे हरिहरस्मरणे च दाने
सर्वेऽभवन् रुचिविचित्रतया निमग्नाः ॥ १६,१७

धर्मं प्रभो कुरु कुरु ग्रहणं प्रसक्तं
त्वं देहि देहि वसनं च धनं च धान्यम् ।
इत्यादि दीनवचनानि च याचकानां
केषां न कर्णकुहरे पतितानि तानि ॥१९

छायां करोति वियति स्म यदा यदेन्दुः
श्यामप्रभां वितनुते स्म तदा तदार्कः ।
आपत्सु दैवविनियोगकृतागमासु
घोरोऽपि याति वदने किल कालिमानम् ॥२०

सन्ध्या जगाम सहसा किमुपेत्यकाण्डे
वासेच्छुकं खगकुलं विरुतिं ततान ।
गावस्तु गेहगमनोत्सुकतां दधानाः
पुच्छं प्रसार्य परितश्चलिताः सशब्दम् ॥२४

खग्रासमाप खलु यः स दिवाकरोऽयं
स्वच्छे नभस्यतितरां महसा चकासे ।
सम्पदविपद्युगमिदं हि नितान्तलोलं
क्वापि नैव भजते स्थिरतां चिराय ॥३०

"उत्तररामचरितस्य प्रस्तावना-वैशिष्टयम्"

ओमप्रकाशः राजपाली

महाकविर्भवभूतिः 'उत्तररामचरितनाटकस्य' प्रस्तावनायां सर्वप्रथमं नान्दीपाठे ब्रह्मणोंऽशभूतां वाग्देवीं नमस्करोति।[1] तदनु सूत्रधारमुखेन कालप्रियानाथस्य यात्रायां स्वविरचितनाटकस्य प्रयोगं संसूचयन् स्वकीयाभिजात्यं पाण्डित्यं च परिचाययति।[2] एतदनन्तरं सूत्रधारोऽयोध्यावासिनो भूमिकां गृहीत्वा[3] रामराज्याभिषेकावसरेऽपि चतुष्पथं मानवसंचारशून्यं विलोक्याश्चर्यं व्यनक्ति। ततो नटः प्रविष्टो भूत्वा संसूचयति—यदभिषेकमहोत्सवः समाप्तः, अतिथयश्च गतवन्तः। तत्रेदमपि सूचयति यत् रामस्य मातरो गुरुजनैः सह दशरथस्य जामातृणा ऋष्यशृङ्गेणायोजितं द्वादशवर्षीययज्ञे कठोरगर्भां सीतां परित्यज्य गतवत्यः। ततोऽग्रे नटः कविसमालोचकानां विषये धारणांवर्णयन् सीताविषयकं लोकापवादं संकेतयति।[4] तत्र च सूत्रधारः कथयति—'यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत ततः कष्टं स्यात्।' पुनश्च नटः सूत्रधारं कथयति—'सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति।' ततः नटेन ज्ञायते यत् महराजजनकस्य निर्गमनेन सीतातिदुःखितास्ति। सीता परिसान्त्वनाय रामो धर्मासनं विमुच्य गतवान्।

---

१. इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्॥ उ० च०, १.१

२. सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण। अद्य खलु भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान्विज्ञापयामि—एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु। अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जतुकर्णीपुत्रः।
उ० च० प्रस्तावनायाम्।

३. अत्रेदं सूच्यते यदभिनेतॄणां देशकालानुरूपतावधेया।

४. सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥
उ० च०, १.५

नाटकीयमहत्त्वदृष्टया प्रस्तावनायां सूत्रधारनटयोः संवादेन सुस्पष्टं ज्ञायते यत् रामस्याभिषेकः सद्य एव संजातः। अपि च ज्ञायते यत् रामचन्द्रेण राजर्षिमहर्षिविभीषणादयः स्व-स्व निवासस्थानं सम्प्रेषिताः। राममातरश्च ऋष्यश्रृङ्गस्य द्वादशवर्षीये यज्ञे उपस्थानाय तदाश्रमं गतवत्यः, गर्भदुर्भरत्वात् सीता यज्ञे न गता, तस्या विषये 'रक्षोगृहस्थितिमूलकः' लोकापवादोऽपि प्रसारितः। अमुना वृत्तान्तेन रामोऽनभिज्ञोऽस्ति परमियमाशङ्का वर्तते यदि चेत् वृत्तमिदं रामेण ज्ञायते तन्महत्कष्टं भविष्यति।[1] अनयाशङ्कया प्रेक्षकाणां कृत ऽमङ्गलप्रतीतिर्न स्यात् अस्मात् कारणात्—'सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति' इत्युक्त्वा नाटकं सुखान्तं भविष्यतीति सूचितम्। प्रस्तावनाया अन्तिमः श्लोकोऽतिमहत्वपूर्णोऽस्ति।[2] श्लोकोऽयं नाटकस्य प्रस्तावनाया भावसौष्ठवं वर्धयति। श्लोकेऽस्मिन् नाटकीयवस्तुप्रकर्षो बीजरूपेण निक्षिप्तः। श्लोकेऽस्मिन् मिलनवियोगयोः उत्सवशोकयोः विषण्णतापरिसान्त्वनादयश्चभावाः सहैव प्रस्फुटिताः। अत्र सीतानिर्वासनात् प्राग् रामस्य दशा व्यञ्जिता।

उत्तरचरितस्य प्रस्तावना संस्कृतरूपकेषु दुर्लभान् भवभूतिकृतनाटकेष्वेवोपलभ्यमानान् कांश्चिदनन्यसामान्यविशेषानाविष्करोति। तद्यथा—

(१) कवेः वंशपरिचयः स्वभावानुकीर्तनं च।

(२) कथाप्रसङ्गच्छलान् कविना स्वकीयस्य वैयक्तिकभवस्याभिव्यक्ति स्वनिन्दकान् प्रति च कटाक्षपातस्तद्यथा—

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥

अत्र वाचामाचार्यतां कुर्वाणाः समकालिकाः पण्डितम्मन्या परोक्षेण निपुण शिष्टं चाधिक्षिप्ताः।

(३) प्रस्तावनान्तर्गतमेव नाटकप्रवर्तनम्। भवभूतेः रूपकद्वयं विहाय प्रायो न दृश्यते संस्कृतसाहित्ये तादृशं रूपकं यत्र प्रस्तावनान्तर्गतमेव नाटकं

१— अत्रेदं प्रेक्षकान् समुत्सुकं कर्तुं प्रयासः द्रष्टव्योऽस्ति।

२— स्नेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
　　नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान्।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
　　धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः॥ उ० च० १.७

परापतति। यथा मालतीमाधवे तथोत्तररामचरितेऽपिप्रस्तावना मूल-रूपकं क्रोडीकरोति। तद्यथा सूत्रधारो ब्रूते—

'एष कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः।'

तस्य एतत्कथनादेव प्रस्तावनाया देशकालादिकं स्थगितं भवति, अतीतगते च प्रसङ्गे वस्तु विश्राम्यति। अयं विशेषो मालतीमाधवेऽपि विलसति। तत्र सूत्रधार आह—'एष कामन्दकी संवृत्तः।'

पारिपार्श्विकश्चाह—'अहमप्यवलोकितः।'

वस्तुतः प्रस्तावनाया शास्त्रीयं रूढिगतं च स्वरूपं विपरिवर्त्य क्रान्त-दर्शिना भवभूतिना तदीयं मूलप्रयोजनं विशद्य साधितम्। एतदेव प्रस्ताव-नायाः प्रयोजनं यत् प्रेक्षकस्य तद्देशतत्कालबोधं स्थगितं विधाय नाट्य-संसारे सा तदीया मतिं स्थापयति। सूत्रधारस्य वचोभङ्ग्या नाहं सम्प्रति स्थूलभौतिकजगतो जीवः, अपितु कविनिर्मितसंसारेण सम्बद्ध इदानीं जात इत्यभिप्रायोऽवसेयः।

प्रस्तावनामध्य एव नाटकस्य समारम्भात् कविकृतैवेयं प्रस्तावना इत्यपि सुस्पष्टम्।

संस्कृतविभागे शोधच्छात्रः
विश्वविद्यालयः सागरम्।

राजकर्माभिचारप्रकरणम्

आचार्यः डा० श्री किशोरमिश्रः

कौशिकेन महर्षिणा स्वीये गृह्यसूत्रे द्वितीयेऽध्याये राजकर्माणि, षष्ठेऽध्याये चाभिचारकर्माण्युपदिष्टानि सन्ति। राजकर्मसु परसेनात्रासनादीनि क्रूराणि कर्माणि सङ्गृहीतानि वर्तन्ते। तत्प्रसंगेनैवास्माभिः भिन्नस्थलपठितान्याभिचारिकाणि कर्माणि शत्रुवित्रासनानि विनाशकारीणि च समुपनिबद्धानि।

राजकर्माभिचारकर्मसु पंचगृहीतभाज्यं भवतीति विशेषः प्रतिपदमुक्तः।[1] एतेनापि समानधर्मत्वादुभयोरेकप्रकरणे सन्निवेशो युक्तरूपः।

राजकर्माणि

राज्ञः सम्बद्धानि कर्माणि राजकर्माणीत्यभिधीयन्ते। अतएव राजकर्मसु राजाभिषेकः, पुरोहितकृत्यम्, परसेनात्रासनादीनि कर्माणि सङ्गतार्थानि भवन्ति। राजकर्माणि द्विविधानि—सरक्षं राजत्वापादकानि परभयनिवारणानि च। तत्र राजत्वापादकानि कर्माणि राजाभिषेकादीनि सूत्रेऽन्ते सन्निवेशितान्यपि प्रथमकरणीयत्वेनास्माभिः प्रकरणादावेवोक्तानि। परभयनिवारकाणि कर्माणि सांग्रामिकाणीत्यप्युच्यन्ते। तत्र समपेक्षितोऽग्निः विशेषविधिना समुत्पादितः सेनाग्निरिति कथ्यते। सांग्रामिककर्मसु च सन्ति केचन विशेषधर्माः। ते सांग्रामिककर्मणामादावस्माभिः स्पष्टं प्रतिपादितानि। यद्यपि जैमिनिनये (२।३।२) क्षत्रियव्यक्तावेव राजत्वं व्यवस्थाप्यते, परं कौशिकः क्षत्रियेतरस्यापि राजयोगाद्राजानं मन्यत इत्यनुशीलनाज्ज्ञायते। राजकर्मणां कालो देशश्च विशेषोपदेशमन्तरा यथार्हं ज्ञातव्यौ।

राजाभिषेकः

कौशिकसूत्रोक्तो राजाभिषेको द्विविधः लघुर्महांश्च। लघुरभिषेको माण्डलिकसामन्तयुवराजसेनापत्यादीनामपि भवति इति केशवः महाभिषेकस्तु परमेश्वरस्य माण्डलिकस्य भवतीति, दारिलः। जात्या क्षत्रियस्यापि राजत्वप्राप्तये अभिषेकः कर्तव्यः।

---

१. राजकर्माभिचारिकेष्वमुष्य त्वा·····उदानायेति पंचमम् (३।१५)

लघुरभिषेकः

गंगायमुनादिमहानदीनामदूरभवो देशो महानदः। तस्मिन् स्थाने कर्मेदमिति दारिलाशयः। तदर्थं मन्त्रोक्तानामपां (अ. ४।८।५) सम्मिश्रणेन शान्त्युदकं यथाविधि संसाधयेत्[१]। अभिषेककर्मणि क्रियमाणा हवनवेदिः परिगृह्या। तस्यां यथाविधि तन्त्रं कृत्वा स्थालीपाकं श्रपयित्वा वेद्या दक्षिणतो दर्भानास्तीर्य तत्र राजानं तिष्ठन्तमेव शान्त्युदकं कलशं भूतो भूतेषु (अ. ४।८।१) इति सूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनाभिषिंचेत्[२]। ततस्तल्पमास्तीर्य तल्पे रक्तमानडुहं चर्मास्तीर्य तत्र राजानमारोहयेत्[३]। तत एकैकमुदपात्रं राजा पुरोहितश्च गृहीत्वा प्रकृतसूक्तेन राजा आत्मन उपरि, पुरोधाश्च राज्ञ उपरि जलमभिषिञ्चेताम्[४]। ततः पात्रपरिवर्तनं कृत्वा पुनरभिषिञ्चेतामिति दारिलकेशवाभिप्रायो ज्ञायते।[५]। केचन "विपरिदधान" इति सूत्रोक्तेन पदेन राज्ञः पुरोधसश्च विशिष्टवस्त्र–परिधापनं मन्यन्ते। अभिषेकानन्तरं सहैव नाविति सौत्रं मन्त्रं ब्रह्मापरपर्यायः पुरोहितो राज्ञे वदेत्[६]। राजा च यो दुस्कृतमिति सौत्रं मन्त्रं प्रतिवदेत्[७]। ततः पूर्वशृतं स्थालीपाकं प्रकृतसूक्तेन सम्पात्याभिमन्त्र्य राजा प्राश्नीयात्[८]। प्राशनानन्तरं पुरोधाः प्रकृतसूक्तेन राजानमश्वमारोहयित्वा ऐशान्यां दिशं प्रति गमयेत्[९]। ततो राज्ञ आगमनानन्तरमुत्तरतन्त्रमिति केशवः। कर्मणोऽस्य गवां सहस्रं ग्रामवरश्च दक्षिणा देया[१०]।

१—भूतो भूतेष्विति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम (१७।१)

२—स्थालीपाकं श्रपयित्वा दक्षिणतः परिगृह्याया दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिंचति (१७।२)

३—तल्पार्षभं चर्मारोहति (१७।३)

४—उदपात्रं समासिंचेते (१७।४)

५—विपरिदधाने (१७।५)

६—सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् (१७।७)

७—यो दुष्कृतं करवत्तस्य दुष्कृतं सुकृतं नौ सहेति (१७।६)

८—आशयति (१७।९)

९—अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति (१७।६)

१०—सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा (१७।१०)

महाभिषेकः

महाभिषेकेऽपि शान्त्युदकसाधनादि विपरिधानान्तं कर्म पूर्ववदेव (१७।१-५) भवति[1]। परमत्र वेद्या दक्षिणे तल्पं विधाय तत्र दर्भानास्तीर्योपविष्टस्य राज्ञः अभिषेचनं भवति।[2] ततो द्वितीये महति तल्पे व्याघ्रचर्मास्तीर्य तत्र राजानमारोहयेत्[3]। आरोहणानन्तरं सहैव नाविति वचनप्रतिवचने कुर्यातामिति केशवः। दारिलस्तु प्रतिपदं विपरिधानान्तकर्मोक्तेः (१७।११) नैतदनुमन्यते। ततश्चत्वारः क्षत्रियाः पुरुषाः तल्पस्य चतुर्षु पादेषु पृथक् पृथक् स्थित्वा शयनं परिगृह्य समारूढं राजानं सभां प्रापयेयुः[4]। सभाप्राप्तस्य राज्ञः पादौ दासः प्रक्षालयेत्[5]। शूद्रवर्गेषु मुख्यत्वेनाधिकृतो महाशूद्रः पादप्रक्षालनावसरे जलं पातयेत्[6]। ततः विभीतक काष्ठकृतान् कृतत्रेतादिनामसम्पन्नान् चतुरोऽक्षान् गृहीत्वा राजा ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन चेति त्रिभिर्वर्णपुरुषैः सह द्यूत-क्रीडां कुर्यात्[7]। द्यूतक्रीडायां सर्वस्वं पणे संस्थापयतां क्रीडिनां सर्वस्वं राजा जयेत्। एवं सर्वस्वजयिनं राजानं वैश्य उपतिष्ठन् प्रार्थयेत्—"उत्सृजायुष्मन्" इति[8]। सूत्रे जैनमित्यपपाठः, जयिनमित्येव शुद्धं पाठं मन्यामहे। ब्लूमफील्डमहोदयेन भृशं परिश्राम्यतापि शुद्धः पाठो न ज्ञातः। प्रार्थितश्च राजा उत्सृजामीति सौत्रेण मन्त्रेण प्रतिवचनं दद्यात्[9]। ततो वैश्यः "यथाज्ञापयति देव" इत्येवं प्रतिवचनं स्वीकुर्यात्[10]। ततः पूर्वश्रृतं स्थालीपाकं प्रकृतसूक्तेन संपात्याभिमन्त्रितं

१—विपरिदधानानन्तमेकराजेन व्याख्यातम् (१७।११)

२—तल्पे दर्भेष्वभिषिंचति (१७।१२)

३—वर्षीयसि वैयाघ्रं चर्मारोहयति (१७।१३)

४—चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक् पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति (१७।१४)

५—दासः पादौ प्रक्षालयति (१७।१५)

६—महाशूद्र उपसिंचति (१७।१६)

७—कृतसम्पन्नानक्षानातृतीयं विचिनोति (१७।१७)

८—वैश्यः सर्वस्वजैनमुपतिष्ठत उत्सृजायुष्मान्निति (१७।१८)

९—उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो मे जनपदे चर्यतामिति (१७।१९)

१०—प्रतिपद्यते (१७।२०)

राजा प्राश्नीयात्[१]। प्राशनानन्तरं पुरोधाः प्रकृतसूक्तेन राजानमश्वमारोह्य ऐशान्यां दिशं प्रति गमयेत्[२]। ततः प्रत्यावृत्य राजा पुनः सभायामागच्छेत्।[३] तदनन्तरं मधुररसोपेतमन्नं ब्राह्मणेभ्यो राजा भोजयेत्[४]। ब्राह्मणभोजनान्ते रसत्वेन परिभाषितानि (८।१९) द्रव्याणि प्रकृतसूक्तेन संपात्याभिमन्त्र्य राजा प्राश्नीयात्।[५] ततो राजा यावत्यो राजपत्न्यस्तासां सर्वासां प्रासादेषु गच्छेत्[६]। अत्रावसरे कुर्युर्गामिति रूपेण सूत्रे संकेतितं मधुपर्कं राज्ञे दद्यादिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ मन्येते। न दद्यादिति भागलिः[७]। महाभिषेकेऽपि उत्तरतन्त्रं दक्षिणादानादिकर्म च पूर्ववदेव भवति।

प्रात्यहिकराजकृत्यम्

अभिषिक्तं राजानम् 'इममिन्द्र वर्धय' (अ. ४।२२।१) इति सूक्तेन प्रत्यहं प्रातः पुरोधाः अभिमन्त्रयेत्[८]। सूक्तेनानेनैव प्रत्यहं प्रातः राज्ञः समासेचनं विपरिधानं चेति कर्मणी पूर्वोक्तवत् (१४।४–५) कुर्यात्[९]।

प्रात्यहिकराजपुरोहितकृत्यम्

राज्ञः पुरोहितः प्रत्यहं वैश्वलोपीः समिधः सविता प्रसवानामधिपतिः (अ. ५।२४।१) इति सूक्तेन प्रत्यृचमग्नावादध्यात्[१०]। विश्वलोपशब्देनात्र चन्द्रस्य पूर्णादर्शनकालः अमावास्याख्यः संकेतितो वर्तते। अमावस्यायां संगृहीताः समिधः वैश्वलोपीः ताश्च शूद्रेणाहृताः स्युरिति केशवः।

१–आशयति (१७।२१)
२–अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिवादयति (१७।२२)
३–सभायामुदायाति (१७।२३)
४–मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति (१७।२४)
५–रसानाशयति (१७।२५)
६–माहिषाण्युपयाति (१७।२६)
७–कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ नेति भागलिः (१७।२७)
८–इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं प्रातः प्रारभिमन्त्रयते (१७।२८)
९–उक्तं समासेचनं विपरिधानम् (१७।२९)
१०–सविता प्रसवानामिति पौरोहित्ये वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय (१७।३०)

राज्ञः नूतनरथोपवेशनम्

सज्जे नूतने रथे सारथिना सहितं राजानं "नि तद् दधिषे" इत्यृचा, वनस्पते वीड्वंगः (अ० ६।१२५।१) इति तृचेन, अया विष्ठा (अ.७।३।१) इत्यृगुद्वयेन, अग्न इन्द्रश्च (अ. ७।११०।१) इत्यृगूद्वयेन, दिशश्चतस्रः (अ.८।८।२२) इत्यृगद्वयेनारोहयेत्[1] । मन्त्रवर्गविकल्पः केशवोक्तः । वनस्पते इति प्रतीकेन संहितायां स्थानत्रये मन्त्रः पठितः । तत्रसन्देहनिर्णये पूर्वापरमन्त्रयोः मध्यपतितस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणमिति सूत्रकारशैली । ततश्च पंचमसप्तमकाण्डयोः सन्दंशपतितस्य षष्ठकाण्डीयस्यैव ग्रहणं कर्तव्यमित्यस्माकं निर्णयः । अतश्च ब्लूमफील्डमहोदयेन संकेतितो द्वादशकाण्डीयो मन्त्रोऽत्र अनादरणीयः ।

साङ्ग्रामिकाणि

सांग्रामिककर्मसु विशेषविधयाग्निरुत्पाद्यते, सेनाग्निरिति च स व्यवह्रियते । अत्रैवाग्नौ सेनासम्बद्धानि शत्रुविनाशकानि च सर्वाणि कर्माणि भवन्ति ।

सेनाग्नि-साधनम्

सेनाग्न्युत्पादनार्थं अश्वत्थबाधकवृक्षयोन्यतरस्यारणिं निष्पाद्य तत्र मन्थेत्[2] । मन्थने इन्द्रो मन्थतु (अ. ८।८।१) इत्यृक् प्रयोक्तव्या[3] । मथ्यमानेऽग्नौ धूमं दृष्ट्वा अग्निपदरहितेन धूमम् (अ. ९।८।२) इत्यर्धर्चेन तमनुमन्त्रयेत्[4] जातेऽग्नौ एतेनैवार्धर्चेन धूमपदरहितेन तमाग्निमनुमन्त्रयेत्[5]। तत उत्पन्नमग्निं जीर्णरज्ज्वां पूतिरज्जुः (अ. ८।८।२) इत्यर्धर्चे पातयेत्[6] ।

सेनाकर्मसु सेनाग्नौ वक्ष्यमाणानि त्रीणि कर्माणि नित्यानि भवन्ति । तत्र स्वाहैभ्यः (अ. ८।८।२४) इति पदद्वयेन स्वमित्रबलवृद्धयर्थं बधक-

---

१-नि तद् दधिषे वनस्पतेऽया विष्ठाग्न इन्द्रो दिशश्चतस्र इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति (१५।११)

२-अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति (१६।११)

३-इन्द्रो मन्थत्विति (१६।६)

४-धूममिति धूममनुमन्त्रयते (१६।१२)

५-अग्निमित्यग्निम् (१६।१३)

६-पूतिरज्जुरिति पूतिरज्जुमवधाय (१६।१६)

काष्ठप्रज्वालिते सेनाग्नौ दक्षिणहस्तेनाज्यं जुहुयात्[१]। तत्रैवाग्नौ दुराहामीभ्यः इति पदद्वयेन वामहस्तेन इङ्गिडहोमममित्रक्षयार्थं कुर्यात्[२]। तथा च प्रधानहोमात् पूर्वमग्नेरुत्तरतः लोहितवर्णाश्वत्थस्य शाखां निहत्य तां नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां परिवेष्टयेत्। उत्तरतन्त्रे च तां शाखां "नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि" (अ. ८।८।२४) इति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि सुदूरं प्रक्षिपेत्[३]।

हस्तित्रासनम्

पृथिवीविजये आसीत् पुरा हस्तिबलस्य महत्त्वम्। हस्तिनां त्रासनेन परकीया सेना दुर्बला भवतीति कृत्वा हस्तित्रासनकर्म सूत्रकृतोपनिबद्धम्। हस्तित्रासने ये त्रिषप्ताः (अ. १।१।१) इति प्रथमस्य सूक्तस्य विनियोगः[४]। एतदर्थं स्वकीयारोहणीयं रथचक्रं सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तेन सम्पात्य तं रथं हस्त्यभिमुखं प्रवर्तयेत्[५]। अश्वादियानसाधनान् सूक्तेन सम्पात्य शत्रुहस्त्यभिमुखं गच्छेत्[६]। पटहभेर्यादिवाद्यानि सूक्तेनाभिमन्त्र्य परसेनाभिमुखं गच्छन् वादयेत्[७]। चर्मकृते दृत्याख्ये पात्रे चर्मपुटे वा सूक्ताभिमन्त्रिताः शर्कराः संस्थाप्य ना हस्त्यभिमुखं प्रक्षिपेत्[८]। शर्करावद् बालुकाप्रक्षेपोऽपि केशवसायणाभ्यामुक्तस्तत्र मूलं न विद्मः। कश्चन स्वीयः पुरुषः अपरिहितवस्त्रः प्रच्छन्नश्च तोत्रेण सूक्ताभिमन्त्रिताः शर्कराः हस्त्यभिमुखं प्रक्षिपेत्[९]। वेणुकाष्ठेन सम्पादितं प्रक्षेपणसानंतोत्रमिति दारिलः।

संग्रामजयाः

विद्मा शरस्य (अ. १।२।१) मा नो विदन्, अदारसृद् स्वस्तिदा (अ० १।१९, २०, २१।१) अव मन्युः, निर्हस्तः, परिवर्त्मानि (अ० ६। ६५, ६६,

---

१–स्वाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति (१६।१८)
२–दुराहामीभ्य इति सव्येनेंगिडममित्रेभ्यो बाधके (१६।१९)
३–उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललोहितेनामून् इति दक्षिणा प्रहापयाति (१६।२०)
४–पूर्वस्य हस्तित्रसनानि (१४।१)
५–रथचक्रेण सम्पातवता प्रतिप्रवर्तयति (१४।२)
६–यानेनाभियाति (१४।३)
७–वादित्रैः (१४।४)
८–दृतिवस्त्योरोप्य शर्कराः (१४।५)
९–तोत्रेण नग्नप्रच्छन्नः (१४।६)

६७।१) अभिभूः, इन्द्रो जयाति, अभित्वेन्द्रः (अ०६ । ६७, ८, ९९।१) इत्येतानि अपराजितगणोक्तानि सांग्रामिकाणि सूक्तानि सन्ति[1] । अत्र केशवमतेन चत्वारो वर्गाः । तत्र विद्मा शरस्येत्येकसूक्तात्मकः प्रथमः, मा नो विदन्नित्यादिसूक्तत्रयात्मको द्वितीयः, अत्र मन्युरित्यादि सूक्तत्रयात्मकः तृतीयः अभिभूरित्यादि सूक्तत्रयात्मकश्च चतुर्थो वर्गः । कर्मसु प्रत्येकं वर्गस्य विकल्पः ।

संग्रामजयार्थमाज्यमिश्रितान् सक्तून् सांग्रामिके हवनतन्त्रे मन्त्रगणेन जुहुयात्[2]। सक्त्वाज्ययोः पृथक् पृथग्घोमविकल्प इति केशवमतम् । धनुर्वृक्षकाष्ठेध्मैः प्रज्वालितेऽग्नौ सांग्रामिके हवनतंत्रे मन्त्रगणेन प्रत्यृचं धनुर्वृक्षसमिध आदध्यात्[3]। धनुर्वृक्षः कार्मुकमिति पर्यायौ । मध्यप्रदेशे कारीपदेनैतं व्यपदिशन्ति । एवमेव शरेध्मप्रदीपितेऽग्नौ शरसमिधानं कर्तव्यम् ।[4] पुरोधा राज्ञो धनुषं सांग्रामिके हवनतन्त्रे मन्त्रगणेन सम्पात्याभिमन्त्र्य हस्तेन संमृज्य राज्ञे प्रयच्छेत्[5] ।

संशितं मे (अ० ३।१९।१) इममिन्द्र (अ० ४।२२।१) इति समुच्चिताभ्यां सूक्ताभ्यामपि सक्त्वाज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तानि कर्माणि भवन्ति[6] ।

संग्रामजयकामः अश्वत्थकाष्ठनिर्मितायां पात्र्यां (कुण्डिकायां) नवानां गोमयशकलानामुपचयं कृत्वा तेष्वग्निं प्रज्वाल्य हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वा पात्रीसहितमग्निं धृत्वा पुरुषं हस्तिनं वा प्रचालयन् ऋधङ्मन्त्रः तदिदास (अ. ५।१, २।१) इति सूक्ताभ्यां प्रत्यृचमाज्यं जुह्वन् युद्धदेशे शत्रून् परिक्रमेत् । परिक्रम्य पात्रीं भूमौ निक्षिपेत्[7] । अत्र यावदुक्तमेव कर्म भवति, न हवनतन्त्रम् । सूत्रे त्रिवृदिति जैमिनिनयसिद्धान्तात् (जै. न्या. मा. १।३।५) नवसंख्यापरः, परिचयशब्दश्च परिपूर्वकाच्चिनोतेः गोमयशकलोच्चयपर इति वयमवगच्छामः । वराहोत्खातमृत्तिकया क्षत्रियजातीय-

१-द्र० कौ० (१४।७)

२-आज्यसक्तून् जुहोति (१४।८)

३-धनुरिध्मे धनुःसमिधमादधाति (१४।९)

४-एवमिष्विध्मे (१४।१०)

५-धनुः सम्पातवद् विमृज्य प्रयच्छति (१४।११)

६-इममिन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि (१४।२४)

७-ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वाग्निमाज्यं जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति (१५।१)

पुरुषैः कृतायां वेद्यां पुरोधाः ऋधङ्मन्त्रः तदिदास इति सूक्ताभ्यां पूर्वोक्तवत् (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तं कर्म कुर्यात्[१]। सूत्रे विहतशब्दः हिंसार्थकाद् हन्धातोः उगसर्गवशादुत्खननपरः। राजान इति वहुत्वोपदेशात् न्यवराणां क्षत्रियाणां वेदिकरणम्।

जयकामनायामेव एकेन वाणेन युद्धे हतस्य सैनिकस्य दाहाग्निमुपसमाधाय तस्याग्नेरुपरि रथचक्रं धारयित्वा दीर्घदण्डेन स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा रथचक्रस्य छिद्रेण अग्नेः परितः प्रकृतसूक्तद्वयेन प्रत्यृचमाज्यं जुहुयात्[२]। सूत्रे समयाशब्दः परितः इत्यर्थे इति हारिलः। उत्तिष्ठ संनह्य प्रहर इत्यादि सैनिकानामुत्साहवाचः श्रुत्वा पुरोधाः प्रकृतसूक्ताभ्यां तान् गमनायानुजानीयात्[३]।

शत्रुमभिमुखं पश्यन् यदि चिन्नु (अ. ५।२।४) इत्यृचं नमो देववधेभ्या (अ. ६।१३।१) इति सूक्तं च तज्जयकामः पठेत्[४]। भूम्यधिपतिर्वैश्यजातीयश्चेत् तस्य संग्रामप्राप्तौ पुरोहितः "यदि चिन्नु "इत्यृचा" नमो देववधेभ्य" इति सूक्तेन च पूर्वोक्तवत् (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तं कर्म कुर्यात्[५]। सेनापतिः सेनाया जयमिच्छन् युद्धोद्यतः पूर्वोक्तानि (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदान्तानि कर्माणि त्वया वयम् (अ. ५।२।५) इत्यृचा पुरोधसा कारयेत्[६]।

संग्रामजयकामेन शणरज्जुभिः कुञ्जरज्जुभिर्वा पाशान् निर्माय इङ्गिडादिना संस्कृत्य सांग्रामिके हवनतन्त्रे संदानं वः, आदानेन (अ.६।१.३-१०४।१) इति तृचाभ्यां संपात्याभिमन्त्र्य परसेनासंचारस्थानेषु प्रक्षिपेत्[७]। सूत्रे आदान-संदानानीति शब्दः पाशैः शत्रूणां वन्धनफलबोधकः।

राजा जयकामः युद्धकाले स्वसैनिकान् दृष्ट्वा ये बाहवः, उत्तिष्ठत (अ. ११।६,१०।१) इति अर्धसूक्ताभ्यां यथालिंगं सम्प्रेष्येत्, स्वयं चैते

१-वराहविहिताद राजानो वेदिं कुर्वन्ति, तस्यां प्रदानान्तानि (१५।२-३)
२-एकेष्वाहतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण रथचक्रस्य रवेण समया जुहोति (१५।४)
३-योजनीयां श्रुत्वा योजयेत (१५।५)
४-यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह (१५।६)
५-वैश्यस्य प्रदानान्तानि (१५।७)
६-त्वया वयमित्यायुधि ग्रामण्ये (१५।८)
७-संदानं व आदानेवेति पाशैरादानसंदानानि (१६।१)

जपेत्[1] । आभ्यामेव सूक्ताभ्यां पूर्वोक्तानि (१४।८-११) आज्यहोमादि धनुः प्रदानान्तानि कर्माण्यपि भवन्ति[2] । एतावत् खल्वत्र विशिष्यते यद् यत्राज्यस्य विधानं तत्र पृषदाज्याख्यं दधिमिश्रमाज्यमुपयुंज्यात्[3] । यानि च सेनासंचारप्रदेशेषु वपन (प्रक्षेपण)–रूपाणि मौञ्जशरपाशामपात्रादीनां कर्माणि तान्यप्येताभ्यां सूक्ताभ्यां कार्याणि । यानि च पूर्वं वाप्यत्वेन पदार्था उक्ताः तेभ्यः सहैव सन्धित्रययुक्ताः लौहमय्यो वज्रप्रतिकृतीः अर्बुदरूप-लौहगोलिकाश्च पूर्ववदेव तन्त्रेण प्रकृतसूक्ताभ्यां सेनासंचार-प्रदेशेषु प्रक्षिपेत्[4] । यत्र क्षत्रियाः सैनिकाः शिविरे विश्रमन्ति तत्र स्थले निखातो ध्वजदण्डः क्षत्रियोपासंगदण्डः कथ्यते । तस्मिन् दण्डे शितिपदीं गामजामविं वा आभ्यामेव सूक्ताभ्यां सम्पात्याभिमन्त्र्य मुञ्जरज्वा रहसि बध्नीयात्[5] । अन्यां च शितिपदीं प्रकृतसूक्ताभ्यां सम्पात्याभिमन्त्र्य शत्रुन् प्रतिगमयेत्[6] ।

शत्रुनिवारणम्

संग्रामे शत्रुकृतेषुबाधाया विनिवृत्तये विद्मा शरस्य (अ० १।२।१) इति मन्त्रगणे प्रथममुक्तेन सूक्तेन प्रयोगो भवति[7] । तत्र द्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशं द्व्यंगुलमात्रं छित्त्वा सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तेन सम्पात्याभिमन्त्र्यच बध्नीयात्[8] । दूर्वादितृणमूलबन्धनं वा तथैव कुर्यात् । सूत्रे द्रुघ्न्याशब्दोऽस्पष्टः, अव्याख्याख्यातश्च ।

खड्गादिशस्त्रनिवारणाय आरेऽसौ (अ० १।२६।१) इति सूक्तस्य प्रयोगः[9] । तदर्थं च सांग्रामिकेऽग्नौ फलीकरणानि, तुषान्, बुसानि अवतक्षणानि वा सूक्तेन जुहुयात्[10] । फलीकरणातण्डुलादिविवेचनेन पृथक्कृताः

१–ये बाहव उत्तिष्ठतेति यथालिगं सम्प्रेष्यति (१६।२१)
२–प्रदानान्तानि वाप्यानि (१६।२३)
३–होमार्थे पृषदाज्यम् (१६।२२)
४–वाप्यै स्त्रिषन्धीनि वज्ररूपाण्यर्बुदिरूपाणि (१६।२४)
५–शितिपदीं सम्पातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियायोपासंगदण्डे बध्नाति (१६।२५)
६–द्वितीयामभ्यस्यति (१६।२६)
७–प्रथमस्येषुपर्ययणानि (१४।१२)
८–द्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशतृणमूलानि बध्नाति (१४।१३)
९–आरेऽसावित्यपनोदनानि (१४।१४)
१०–फलीकरणतुषबुसावतक्षणान्याग्नौ जुहोति (१४।१५)

सूक्ष्मकणाः, तुषा धान्यवल्कलानि, बुसानिः पशुभ्यो देयतृणानि (भूसा), अवतक्षणानि च काष्ठशकलानि। शत्रुं शस्त्रप्रहरणोद्यतं दृष्ट्वा सूक्तं जपेत्[१]।

सेनामोहनम्

सेनामोहनाय अग्निर्नः शत्रून्, अग्निर्नो दूतः (अ० ३।१,२।१) इति सूक्तद्वयेन प्रयोगा भवन्ति[२]। मोहनं नाम स्वपरयोरज्ञानम्। तदर्थं फलीकरणानि पक्वौदनमिश्रणेन पिण्डीकृत्य सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तद्वयेन उलूखलद्वारा अग्नौ जुहुयात्[३]। एवमेव तण्डुलकणिका वा जुहुयात्[४]। शूर्पे एकविंशतिशर्कराः (क्षुद्रपाषाणमिश्रमृत्तिकाः) कृत्वा सूक्तद्वयेन परसेनाभिमुखं निष्पुनीयात्[५]। सूक्तद्वयेनानेन अप्वायै देवतायै निर्वापादिविधिना चरुं श्रपयित्वा सांग्रामिके हवनतन्त्रेऽग्नौ जुहुयात्[६]।

सेनोद्वेगकरणम्

परसेनोद्वेजनाय श्वेतानि चरणानि यस्या अजाया, मेष्या, एडकाया वा तस्याः पृष्ठं संशितं मे (अ. ३।१९।१) इति सूक्तेन सांग्रामिके हवनतन्त्रे सम्पात्याभिमन्त्र्य तां शत्रुसेनां प्रति संचारयेत्[७]। कर्मणानेन उद्विग्नेषु शत्रुषु युद्धं प्रारभेत[८]।

स्वसेनारक्षणम्

स्वसेनाया रक्षणकामेन दिक्शब्दयुक्ताभ्यां येऽस्याम्, प्राची दिक् (अ. ३।२६, २७।१) इति सूक्ताभ्यां प्रत्येकं दिश उपतिष्ठेत्। नमो देववधेभ्यः (अ. ६।१३।१) इति तृचेन वा षडावृत्त्या षड्दिश उपतिष्ठेत्[१]। षडावृत्त्योपस्थानमिदं जयकामः कुर्यादिति केशवसायणौ।

–अन्वाह (१४।१६)
२–अग्निर्नः शत्रुनग्निर्नो दूत इति मोहनानि (१४।१७)
३–ओदनेनोपयम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति (१४।१८)
४–एवमणून् (१४।१९)
५–एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनाति (१४।२०)
६–अप्वां यजते (१४।२१)
७–संशितमिति शितिपदीं सम्पातवतीमवसृजति (१४।२२)
८–उदवृधत्सु योजयेत् (१४।२३)
९–दिग्युक्ताभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते (१४।२५)

स्वसेनाया उत्साहजननम्

स्वसेनाया उत्साहकामेन त्वया मन्यो, यस्ते मन्यो (अ. ४।३१,३२१) इति सूक्तद्वयेन प्रयोगो भवति[१] । उभयोः सेनयोर्मध्ये स्थितः सूक्तद्वयस्यास्य आशीर्लिङ्गमन्त्रैः स्वसेनां, विनाशलिंगैश्च परसेनां निरीक्षेत[२] । शणपाशान् मुञ्जपाशान् वा इंगिडाऽलंकृतान् कृत्वा सांग्रामिके हवनतन्त्रे सूक्तद्वयेन सम्पात्य सक्रोधमभिमन्त्र्य परसेनासंचारस्थलेषु प्रक्षिपेत्[३] । सूत्रे भांगशब्दः शणवाची, अमरादिषु पठितो ज्ञेयः, अनूक्तशब्दश्च सक्रोधमुद्रयाभिमन्त्रणे साम्प्रदायिकः पाशवदेव अपक्वेषुमृत्तिकापात्रेषु वा तन्त्रं कृत्वा तानि प्रक्षिपेत्[४] ।

जयपराजयविज्ञानम्

संग्रामे जयपराजयज्ञानाय उभयोः सेनयोर्मध्ये इंगिडसंप्रेक्षितानि शरतृणानि निधाय "त्वया मन्यो, यस्ते मन्यो" इति सूक्तद्वयेनाभिमन्त्र्य आंगिरसेनाग्निना तानि दहेत्[५] । यस्याः सेनायाः सम्मुखं धूमो गच्छति तस्य पराजय इति जानीयात्[६] । आंगिरसोऽग्निश्चाण्डालगृहाग्निः सूतिकारक्षार्थं स्थापितोऽग्निर्वा भवति ।

तदर्थमेव तिस्रः स्नावरज्जूः ब्रह्मजज्ञानम् (अ. ५।६।१) इति सूक्तेनाभिमन्त्र्य स्वाभिमुखां रज्जुमात्मसेनां मध्यरज्जुं मृत्युमन्त्यरज्जुं च शत्रुसेनां भावयित्वा तिस्रोऽपि सहैव पृथक् पृथक् अग्न्यङ्गारेषूपरि निदध्यात्[७]। मध्यमा मृत्युरज्जुः तां सेनारज्जुमधिरोहति तस्याः पराजयः। यदि सेनात्वेन भाविता रज्जुः मृत्युरज्जोरुपरि आयाति तदा तस्याः सेनाया विजय इति जानीयात्[८] । अभिमुखागमनेऽपि तस्या जयं जानीयादिति केशवः ।

१–त्वयामन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भणानि (१४।२६)
२–सेने समीक्ष्यमाणो जपति (१४।२७)
३–भांगमौञ्जान् पाशानिंगिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति (१४।२८)
४–एवमामपात्राणि (१४।२९)
५–इंगिडेन सम्प्रोक्ष्य तृणान्यांगिरसेनाग्निना दीपयति (१४।३०)
६–यां धूमोऽवतनोति तां जयन्ति (१४।३१)
७–सांग्रामिकमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने (१५।१५)
८–पराजेष्यमाणान् [illegible] मृत्युः ([illegible])

युद्धार्हपुरुषपरिज्ञानम्

सैनिकानां युद्धयोग्यत्वपरीक्षणे एकमुदपात्रं नि तद् दधिषे (अ.।५।२।६) इत्यृचाभिमंत्र्य राजा तस्मिन् मुखावलोकनार्थं द्वौ द्वौ सैनिकावनुजानीयात्। राजा तयोर्मुखं तस्मिन् निरीक्षेत[1]। यदि कस्यचिन् मुखं तस्मिन्नुदपात्रे न दृश्येत तदा तं पुरुषं युद्धे न नियोजयेत्[2]। प्रतिपुरुषयुग्ममुदपात्रस्य पुरोधसाभिमन्त्रणं कर्तव्यम्।

जीवनपरिज्ञानम्

युद्धे आहतस्यान्यस्य वा जीवनसंशये जीविष्यति नवेति परिज्ञानाय तिस्रः स्नावरज्जूः ब्रह्मजज्ञानम् (अ. ५।६।१) इति सूक्तेनाभिमन्त्र्य अग्न्यंगारेषु निदध्यात्[3]। यदि ता उच्चैर्भवन्ति तदा जीविष्यतीति जानीयात्[4]। संग्रामे कीदृशानां विशेषतो हननं भवतीति ज्ञानाय तिस्रः स्नावरज्जूः प्रकृतसूक्तेनाभिमन्त्र्य पूर्वापरायतत्वेन अग्न्यंगारेषु पश्चिमाग्रा निदध्यात्। यदि प्रथमं रज्जूणामग्राणि दह्यन्ते तदा मुख्याः सैनिका हता भवन्ति। प्रथमं मध्यदाहे मध्यमाः, अन्त्यदाहे चावराः विशेषतो हता भवन्ति[5]। एवमेव स्नावरज्जु-स्थाने शरमया वीरिणमया वा इषीकाः परीक्षणार्थमुपयोक्तव्याः[6]।

परसेनात्रासनम्

परस्य सेनायास्त्रासनार्थं भेरीदुन्दुभ्यादि सर्वाणि युद्धवाद्यानि प्रक्षाल्य तगरोशीरयोः द्रवपिष्टेनानुलिप्य उच्चैर्घोषः (अ०५।२०।१) उप श्वासय (अ०६।१२६।१) इति सूक्तयोरन्यतरेण सांग्रामिके हवनतन्त्रे संपात्य पुरोधाः स्वयमेव त्रिराहत्य (वादयित्वा) वादकेभ्यः प्रयच्छेत्[7]। प्रक्षालनानुलेपनयोरपि सूक्तप्रयोगो युक्तः। अयमेव विधिः विहृदयम् (अ० ५।-

---

१–नि तद् दधिष इति राज्ञोदपात्रं द्वौ द्वाववेक्षयेत् (१५।६)
२–यन्न पश्येन्न युध्येत (१५।१०)
३–ब्रह्मजज्ञानमिति जीवितविज्ञानम्, तिस्रः स्नावरज्जूरंगारेष्ववधाय (१५।१२।१३)
४–उत्कुचतीषु कल्याणम् (१५।१४)
५–अग्रे बूत्कुचत्सु मुख्या हन्यन्ते मध्येषु मध्या अन्तेष्ववरे (१५।१७)
६–एवमिषीकाः (१५।१८)
७–उच्चैर्घोष उप श्वासयेति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य सम्पातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति (१६।१)

२१।१) इति सूक्तेनापि भवति । परं तत्र उच्चैर्मन्त्रप्रयोगेण होमः, प्रत्यृचं हवनान्ते स्रुवस्य किंचित् किंचिदूर्ध्वं नयनं च विशेषतो भवति[1] । श्रौतेऽपि चयनयागे उद्गृह्णन् इति विशेषनिर्देशे होमसाधनस्य प्रत्यृचमुन्नदनं भवति (का. श्रौ. १६।२।७) ।

सोमलतायाः खण्डेन मणिं सम्पाद्य हरिणचर्मण्युद्ग्रथ्य विहृदयमिति सूक्तस्योच्चैः प्रयोगेण सांग्रामिके हवनतन्त्रे सम्पात्याभिमन्त्र्य क्षत्रियस्य राज्ञोऽन्यथवे पूर्वोक्तकामेनैव बध्नीयात्[2] । परसेनायाः त्रासनाय परिवर्त्मानि (अ. ६।६७।१) इन्द्रो जयाति (अ. ६।९८।१) इति सूक्तयोरन्यतरेण राजा स्वीयां सेनां त्रिः परिक्रामेत्[3] । तदर्थमेव च सोमखण्डमणिं हरिणचर्मण्युद्ग्रथ्य सांग्रामिके हवनतन्त्रे परि वर्त्मानि इति प्रथमसूक्तेन सम्पात्याभिमन्त्र्य राज्ञे बध्नीयात्[4] । पूर्वशब्देन ये त्रिषप्तीयं सूक्तं दारिलोऽभिप्रैति । परं प्रकृतत्वान्मन्त्रलिंगाच्च परि वर्त्मानीति सूक्तस्यैव ग्रहणं युक्तं प्रतिभाति । केशवः कर्मेदं जयकामार्थमुपदिशति । तन्न युक्तम्, मन्त्रेषु त्रासनलिंगोपलब्धेः ।

अभयकरणम्

परकृतसेनोद्वेजनेन संभाव्याशान्त्यनुभवमूलिका धैर्यस्थितिः अभयम् । तत्कामेन पुरोधा मर्माणि ते (अ. ७।११८।१) इत्यृचा कवचमभिमन्त्र्य धारणाय स्वयमेव राज्ञे प्रयच्छेत्[5]। सेनाया अभयकामार्थमेव सूत्रोक्तानाम् (५९।२६) अभयं द्यावापृथिवीति (अ. ६।४०।१) सूक्तेन सप्तष्युपस्थानादिकर्मणामपि प्रयोगः कर्तव्यः[6] ।

सपत्नक्षयणम्

शत्रूणां क्षयफलकं कर्म सपत्नक्षयणमुच्यते । तदर्थं हि संपादितं सेनाग्निमरण्ये हुत्वा तस्मिन् सांग्रामिके हवनतन्त्रे इन्द्रो मन्थतु (अ० ८।८।१) इत्यर्धसूक्तेन अश्वत्थ-बधक-ताजद्भंगाह्व-खदिर-शरवृक्षेष्वन्यतमस्य सपत्न-

---

१–विहृदयमित्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्वर्तयन् (१६।२)
२–सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति (१६।३)
३–परि वर्त्मानीन्द्रो जयातीति राजा त्रिः सेनां परियाति (१६।४)
४–उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः (१६।५)
५–मर्माणि त इति क्षत्रियं सन्नाहयति (१६।७)
६–अभयानामप्ययः (१६।८)

क्षयणीः समिधः प्रत्यृचमादध्यात्[1]। तत्र बधकः करिमालक इति दारिलसायणौ। ताजद्भंग एरंडः। आह्वश्चपलाशः।

तथा च प्रकृतसूक्तेनैव पूर्वोक्तवत् (१४।२८) शणान् मौञ्जान् वा पाशान् सेनासंचारदेशेषु प्रक्षिपेत्[2]। तथैव आश्वत्थानि कूटानि, शणनिर्मितानि प्राणिवन्धनार्थानि जालानि वा प्रकृतसूक्तेन संपात्याभिमन्त्र्यच सेनासंचारप्रदेशे प्रक्षिपेत्[3]। एवमेव बाधकवृक्षदण्डानपि प्रक्षिपेत्[4]। सायणस्तु बाधकदण्डानां विशेषणत्वेन कूटानि जालानि च प्रयुनक्ति। सूत्रोक्तः कूटो निषादानां प्राणिवन्धन-साधनवाचीति सायणः।

स्वराष्ट्रप्राप्तिः

कश्चन राजा शत्रुभिः स्वीयाद् राष्ट्राद् विवासितश्चेत् पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशाय राष्ट्रस्थितजनानां स्वस्मिन् अनुरागप्राप्तये च अस्मिन् वसु (अ. ३।९।१) इति सूक्तेन कर्म कुर्यात्[5]। तत्र आव्रस्कारूढकाम्पीलकाष्ठसाधितेऽग्नौ समानवर्णवत्सायाा गोदुग्धे आनुशूकव्रीहिणां चरुं श्रपयित्वा सूक्तेन हवनतन्त्रे तं संपात्याभिमन्त्र्यच राजानमाशयेत्[6]। सूत्रे अवगमनमिति प्रजानुरागकरार्थकमिति दारिलः। सकृच्छिन्नासु व्रीहिषु तस्मिन्नेव काण्डे पुनः प्ररूढा व्रीहय आनुशूका उच्यन्ते। छिन्नायाः शाखायाः स्थाने पुनः प्ररूढा शाखा आव्रस्कजेत्युच्यते।

शत्रुभिः स्वीये राष्ट्रे मर्दिते सति पुनः स्वराष्ट्रप्राप्तये तत्र सर्वविधसम्पत्तिप्राप्तिकामनया रथचक्रनेमिखण्डेन मणिं सम्पाद्य तन्मध्ये स्वर्णनिवेशनेन हेमनाभित्वं कृत्वा मणेरुपरि पंचधातुवेष्टनानि विधाय त्रयोदश्यादि पर्वान्तं यथोक्तम् (७।१९) अभिवास्य प्रतिपदि तं सूत्रप्रोतं कृत्वा अग्नेरुत्तरतः आस्तृते बर्हिषि निधाय अभीवर्तेन (अ. १।२९।१) इति सूक्तेन हवनतन्त्रे मणिं सम्पात्याभिमन्त्र्यच शरकाण्डकृता भृष्ट्याख्याः समिधस्तेनैव सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा, तमभीवर्ताख्यं मणिं सूक्तोत्तमाभ्याम् उदसौ सूर्यः

१—तस्मिन्नवरण्ये सपत्नक्षयणीरादधात्यश्वत्थबधकताजद्भंगाह्वखदिरशराणाम् (१६।१४)

२—उक्ताः पाशाः (१६।१५)

३—आश्वत्थानि कूटानि भांगानि जालानि (१६।१६)

४—बाधकदण्डानि। (१६।१७)

५—अस्मिन् वस्विति राष्ट्रावगमनम् (१६।२७)

६—आनुशूकानां व्रीहीणामाव्रस्कजैः काम्पीलैः श्रृतं साह्रूपवत्समाशयति (१६।२८)

(अ१।२६।५) इत्याभ्यामृग्भ्यां राज्ञोऽवयवे बध्नीयात् । वेष्टने अयः सीसः लोहः रजतं ताम्रं चेति पंच धातवः[1] ।

शत्रुभिर्यस्माद् देशाद् राजापसारितो भवति तस्मादेव देशाद् वक्ष्यमाण-कर्मोपयोगीनि साधनानि सम्भृत्य यस्याश्च दिशो निःसारितः, तस्यामेव दिशि श्येनाकृतिपुरोडाशं कृत्वा जले दर्भानास्तीर्य दर्भोपरि पुरोडाशं निधाय तदुपरि मज्जनार्थं तद्देशलोष्ठं निधायास्तृतदर्भैर्बध्वा अचिक्रदत्, आ त्वा गन् (अ० ३।३,४।१) इति सूक्ताभ्यां जले एव निनयेत्[2] । सूत्रे शयनविधमित्यपपाठः, श्येनविधमिति युक्तम्, अभिचारकर्मत्वात् केशवोक्तेः, यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते (जै. न्या. मा. वि. १।४।५) इति श्रुतिन्यायाच्च । तथा च तस्यामेव दिशि वेदिं निर्माय दर्भास्तरणस्थाने तद्देशमृल्लोष्ठचूर्णान्यास्तीर्य तत्र वेद्यां यथा-विधि क्षीरौदनं पक्त्वा प्रकृतसूक्ताभ्यां संपत्याभिमन्त्र्य च राजा प्राश्नीयात्[3] । एवमेव पुरोडाशश्रपणं दिनत्रयं विधाय भक्षिते सति चतुर्थेऽहनि उद्वासित-राष्ट्रजनाः स्वयमेव राजानं स्वामित्वाय आह्वयन्ति[4] ।

व्याख्याता, वेदविभागे,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये,
वाराणसी ।

१—अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिमयः सीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभि वासितं बध्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा सम्पातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तमाभ्यामा-चृतति (१६।२८)

२—अचिक्रददा त्वा गन्निति यस्माद राष्ट्रादवरूद्धस्तस्याशायां शयनविधं पुरोडाशं दर्भेषूदके निनयति (१६।३०)

३—ततो लोष्ठेन ज्योतिरायतनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति (१६।३१)

४—तिसृ.णां प्रातरशिते पुरोडाशे ह्वयन्ते (१६।३३)

"रूपकेषु प्रस्तावनायाः प्रयोजनम्"

ओमप्रकाशः राजपाली

नाट्यनियमानुरोधेन नाटकेषु सर्वप्रथमं पूर्वरङ्गं, सभापूजां, कविचर्चां च सम्पाद्य प्रस्तावना प्रयोज्या[1]। वस्तुबीजपात्रादिपरिचयात्मिकां नाटकस्य भूमिकामुपस्थापयन्तीयं कविमधिकृत्यापि प्रस्तावना प्रभूतं सूचयति। तस्माद् देहे मुखमिव नाटके प्रस्तावनापि स्वमहत्त्वं सर्वातिशायित्वेन भजत्येव। महत्त्वपूर्णमिदं नाट्यशास्त्रीयतत्त्वं सर्वरूपकेषु सविशेषं दृश्यते।

आचार्यभरतानुसारेण स्थापकः सर्वप्रथमं प्रेक्षकान् मधुरश्लोकैः प्रसाद्य ततः परं कवेर्नामादिकं कीर्त्तयन् काव्यार्थानुगतां प्रस्तावनां प्रस्तौति[2]। नियमोऽयं नाभविष्यच्चेत्तर्हि कवीनां विषये ज्ञानं न सम्भवेत्। प्रसङ्गेऽस्मिन् भासकृतनाटकानां प्रस्तावनासु नाटचकारमधिकृत्य न किञ्चिदपि सूचितम्। फलतो भासविषये न किमप्यस्माभिर्ज्ञायते। अतः स्पष्टतया प्रतिभाति यत् तस्मिन् समये नाटचशास्त्रे प्रस्तावनाविषयको न कश्चित्ताद‍ृशो नियम आसीत्। भासस्य परवर्तिनस्तु सर्वे कवयो नाट्यशास्त्रीयं नियममनुसरन्ति। यत्र प्रस्तावनायां रचयितुः परिचयं नूनमनिवार्यतया दातव्यमित्यभिहितम्। फलतः नाट्यकाराणां जीवनदर्शनं प्रस्तावनातः प्राप्यते। नाटकविषयेऽपि महत्त्वपूर्णं नैकं तत्त्वं प्रस्तावनापदार्थेन परिचीयते।

प्रस्तावनायां नाटकस्य अभिनयावसरः, अभिनयस्थलं, तदुद्देश्यं चोल्लिख्यते। नाटकानामभिनयो विभिन्नावसरेषु भवतिस्म, इति प्रस्तावना-

---

१. तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजाः ततः परम्। सा० द० ६–२१
कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखम् ॥

२. सुवाक्यमधुरैः श्लोकैर्नानाभावरसान्वितैः।
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥

नुशीलनात् ज्ञायते। ये कवयो राजाश्रिता आसन्। ते समकालिकानां राज्ञा-मुल्लेखमपि प्रस्तावनायां कृतवन्तः। तेषां कवीनां नाटकानि राजसभायाः समक्षमभिनायन्ते स्म। किन्तु तद्भिन्नरूपकाणामभिनयो मन्दिरप्राङ्गणेषु यात्रोत्सवेषु चाभवत्। नाटकमिदं प्रेक्षकाणां मनोविनोदाय अभिनेयमिति प्रस्तावनायां कवयः सूत्रधारद्वारेण प्रायशः कथयन्ति। अतो नाटकं मनो-रञ्जनार्थं अभिनयार्थं च भवतीति प्रस्तावनाभ्यो ज्ञायते। प्राचीनकाले अभिषेक-विवाह-पुत्रजन्मादि-विभिन्नोत्सवेषु नाटकमभिनीतम्। भरत-मुनिना नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितं यत् तस्य नाटकं महेन्द्रोत्सवे आयोजित-मासीत्[1]। अतः स्पष्टतया प्रतीयते यत् प्राचीनकाले विभिन्नावसरेषु नाटका-दीनां रचनया अभिनयेन च प्रजानां मनोरञ्जनं क्रियतेस्म। अनेके कवयः किमपि विशेषप्रयोजनमधिकृत्यापि रूपकाणि रचितवन्तः। तथा हि पुरा नृपतीन् मोदयितुं राजाश्रितकवयः काव्यं चक्रुः। अतोऽत्र राज्ञां प्रमोद एव मुख्यं प्रयोजनम्[2]। कतिपय--नाट्यकाराणामुद्देश्यं स्व-नूतनकाव्यप्रयोजनमेव। केचन कवयो रचनायाः प्रयोजनं प्रतिपादयन्तः लोकोपदेशं तत्र दर्शयन्ति। अतः प्रस्तावनाध्ययनात् रूपकाणां महत्त्वं निर्धार्यते।

प्रेक्षकाणां रसास्वाददृष्ट्या प्रस्तावनाया विभिन्नाभिप्राया प्रतिभान्ति। नाट्यप्रस्तुतिसमये प्रेक्षकस्य चेतनां वर्तमानकालात् कालान्तरं संक्रमयितुं प्रस्तावको यतते। प्रेक्षकस्य चेतना तद्देश-तत्कालविशिष्टा एव भवति। अतः प्रेक्षकस्य वर्तमानावद्धचेतनायाः कालान्तरं देशान्तरं च संक्रमणं कलासर्जनाया महत्त्वपूर्णं लक्ष्यम्। परन्तु जटिलमिदं संक्रमणं सहसा न

१—महानयं प्रयोगस्य समयः समुपस्थितः।
अयं ध्वजमहः श्रीमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥

ना० शा०, १-५४

२—सूत्रधारः—आर्ये। इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरो विक्रमादित्यस्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषत्। अस्यां च कालिदासग्रथितवस्तुना नवेनाभिज्ञानशाकुन्त-लनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः, तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः।

(अ० शा० प्र०)

संभवति। अतो नाटकप्रस्तुतेः पूर्वमेव प्रेक्षकान् तत्भूमिकामेवाधिगमयितुं प्रस्तावनेयं अपेक्षिता। सूत्रधारस्यात्मकथनं तथा नाट्यकारस्य परिचयं प्रतिपादयन्ती प्रस्तावनेयं शनैः शनैः तत्कालं संगच्छति। अतः प्रेक्षकस्य चेतनायाः कालसंक्रमणं अस्य प्रमुखं लक्ष्यं भवति। यद्यपि नाट्यशास्त्रे वर्णिताः सर्वाणि पूर्वरङ्गस्य अङ्गानि प्रमातुश्चेतनां वस्तुजगतः कलाजगत् संक्रमयितुं यतन्ते तथापि तेषु प्रस्तावनेयं प्रमुखत्वं धारयति।

शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागे
सागरविश्वविद्यालयः सागरम्।

संज्ञाव्यवहारस्य प्रयोजनानि

डॉ० जानकीप्रसादद्विवेदः,

लोके व्याकरणशास्त्रे च संज्ञाव्यवहारेण समीहितार्थस्यावबोधो झटिति भवति। हस्तचेष्टादिभिस्तु क्वचिदिष्टार्थावबोधनेऽधिकं कष्टमनुभूयते। अपि च तेनोपायेनाभिमुखस्थितस्यैव पुरुषस्य बोधो भवति न तु यत्र कुत्रापि स्थितस्य। एवमर्थस्यासन्देहेनाशु बोधनाय संज्ञाव्यवहारोऽपरिहार्यः। अत एव चान्द्रव्याकरणस्य प्रणेता चन्द्राचार्योऽसंज्ञकस्यैव व्याकरणस्य रचनायै कृतप्रतिज्ञोऽपि स तदुद्देश्यपूर्तौ सफलो नाभूत्। दृश्यते च तत्र तत्र तदीय-व्याकरणे संज्ञाशब्दानां प्रयोगः। अत्र विषये मञ्जूषापत्रिकायां श्रीक्षितीश-चन्द्रमहोदयो दृष्टान्तमेकमदर्शयत्—'यथा गङ्गाप्रवाहपतितेन भल्लूकेन केनचिद् आक्रान्तो गङ्गास्नायी पुरुषस्ततो मुक्तिं वाञ्छन्नपि मुक्तो न बभूव, तथैवासंज्ञकस्यैव व्याकरणस्य रचनायै कृतप्रतिज्ञोऽपि चन्द्राचार्यः संज्ञाव्यवहारस्यापरिहार्यतापाशेन मुक्तिं न लेभे' इति।

अयं वाग्व्यवहाराश्रितः समस्तः संज्ञाप्रपञ्चो विकाररूपोऽपि लोके शास्त्रे च व्यवहाराय समादरणीय एवेति विदुषामनुभवः।

संज्ञानाम—

संज्ञिनां बोधार्थं प्रवृत्तायाः संज्ञायाः कानिचित् प्रयोजनानि लोक-शास्त्रयोरुदीरितानीह संक्षेपेण प्रस्तूयन्ते। एतेन संज्ञाव्यवहारविषये लोकशास्त्रयोः कियत् साम्यं वैषम्यं तदीयमहत्त्वं वेति प्रेक्षावन्तोऽधिगन्तुं प्रभवन्ति।

लोके संज्ञायास्त्रीणि प्रयोजनानि भवन्ति —

१—पापसमूहस्य प्रणाशः, २—लाघवेन व्यवहारस्य सम्पादनम्, ३—गुणादीनां प्रकाशनं च। तत्र पापप्रणाशरूपप्रथमप्रयोजनविषये माध्यन्दिन-शतपथब्राह्मणस्य (६।१।३।८–१८) अग्निजन्मसन्दर्भः प्रमाणम्। प्रजापते-स्तपसः प्रभावात् संवत्सरानन्तरमधिजातः कुमारोऽरोदीत्। प्रजापतिना पृष्टः स स्वरोदनस्य निमित्तं नामाभावमेवाख्यातवान्। साम्प्रतमहं नाम-रहितोऽस्मि, तेन मे पापं न नष्टम्, पापनाशाय नाम मे विधेहीति। ततो

नक्षत्रघटितादीनि नामानि पापनाशायालमिति मन्यमानः प्रजापतिस्तस्य कुमारस्य 'रुद्र' इति संज्ञाम्, ततश्च कुमारासन्तोषक्रमवारणाय नव नामान्यकार्षीत्।

नामकरणेन पापानि नश्यन्तीत्यभिप्रायेणैव नामकरणाख्यः एकः पावनतमः संस्कारो धर्मशास्त्रेऽभिहितः, स च जन्मतो। दशमे, एकादशे, द्वादशे वाह्नि विद्वद्भिरनुष्ठीयते।

लोके संज्ञाव्यवहारस्य द्वितीयं प्रयोजनं वर्तते–लाघवेन व्यवहारस्य-निष्पत्तिः। येन शब्देन संज्ञा क्रियते स शब्दो व्यापकोऽणीयांश्चाभिमतः। एवं विधेन व्यापकेनाणीयसा च शब्देन कृता संज्ञा लाघवेन व्यवहाराय कल्पते–समर्था भवतीत्यर्थः। यथा 'देवदत्त' इति संज्ञाशब्देन बोधित एक एव पुरुषो गमनाध्ययनादिविविधव्यापारेषु नियुज्यते, ततो निवार्यते चापि।

मातापितरौ पुत्रस्य यन्नामधेयं कुरुतस्तस्य व्यवहारं यदन्येऽपि कुर्वन्ति तत्र लाघवमेवोद्देश्यम्—"लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते 'देवदत्तो यज्ञदत्त' इति। तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति–इयमस्य संज्ञेति" (म० भा० १।१।१) इति।

जातिगुणक्रियाणां प्रकाशनमपि संज्ञया संभवति। लोके विश्वनाथअन्नपूर्णा–राम–विक्रमादित्य–घनश्याम–नृसिंह–ब्राह्मण–शरच्चन्द्र–क्षत्रियादि-संज्ञाः समाकर्ण्य अवश्यमेव कस्यचिद् गुणादेर्बोधो भवति। यत्र जातिगुण-क्रियाणामन्यतमं नाभिव्यज्यते सा संज्ञा व्यर्थैव भवति। संज्ञावतः पुरुषस्य तस्य जन्म यदृच्छाशब्दवन्निरर्थकमेव जायते। उक्तं च कविवरेण माघेन—

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः।
यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम्॥

(शिशु० २।४) इति।

यस्य नाम्न एतानि प्रयोजनान्यभिधीयन्ते तन्नाम चतुर्विधं भवति। तत्र तावत् प्रथमं नामास्ति–नक्षत्रदेवतावाचकपदघटितम्। यथा कृत्तिकानक्षत्रे जातस्य पुत्रस्य 'अग्निदत्त' इति नाम। कृत्तिकानक्षत्रस्याधिपतिर्देवो-ऽग्निः स्मर्यते, तस्य वाचकं यदग्निपदं तद्घटितं नाम भवति—'अग्निदत्त' इति।

द्वितीयं नाम नक्षत्रपादाक्षरेण प्रारभ्यते। यथा पुष्यनक्षत्रस्य द्वितीयपादस्य ज्ञापकं 'हे' इत्यक्षरम्, तेन च हेमचन्द्र–हेमाद्रि–हेमनाथप्रभृतीनि नामानि निधीयन्ते। एवं रोहिणीनक्षत्रस्य द्वितीयपादे जातस्य वासुदेव-वासन-वामनादीनि नामानि कर्तुं शक्यन्ते।

द्वितीय एष नामविधिरभिवादनकार्ये श्रेयस्करः उपनयनपर्यन्तं गोपनीयश्चाभिमतो गृह्यसूत्रकाराणाम्—

"नक्षत्रनाम च निर्दिशति, तद् रहस्यं भवति" (आप० गृ० १५।२–३)

"अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात्"

(आश्व० गृ० १५।९) इति।

जन्मनक्षत्राज्जातार्थप्रत्ययं विधाय यन्नाम क्रियते तत् तृतीयं नाम भवति। यथा रोहिणीनक्षत्रे जातस्य 'रौहिण' इति नाम। एवं पुष्यः, श्रवण इत्यादीनि :

चतुर्थं च नाम भवति घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृदन्तमेव न तु तद्धितान्तम्। अयमर्थः–अस्य नामधेयस्यादौ घोषसञ्ज्ञको मध्ये चान्तःस्थसंज्ञको वर्णः प्रयुज्यते। नाम्न आदौ वृद्धिसंज्ञकवर्णस्य प्रयोगो न क्रियते। पिता-पितामह-प्रपितामहेषु प्रसिद्धं शत्रुवर्गे चाप्रसिद्धमक्षरद्वयात्मकमक्षरचतुष्टयात्मकं वा कृत्प्रत्ययान्तं नाम करणीयं भवति, न तु तद्धितप्रत्ययान्तम्। यथा रामः, जयदेवः, जनार्दन इत्यादीनि नामानि।

व्याकरणशास्त्रे संज्ञाया अष्टौ प्रयोजनान्युपलभ्यन्ते—१. लाघवेनार्थावबोधनम्, २. अन्वर्थतावबोधः, ३. सुखेनार्थावबोधः, ४. शब्दशक्तिनियमनम्, ५. धर्मावाप्तिः ६. मङ्गलाचरणम्, ७. पूर्वाचार्यकीर्तिरक्षणम्, ८. विविधकार्यसम्पादनं च।

लाघवेनार्थावबोधाय संज्ञा समाद्रियते किं बहुना, महाभाष्यकारमते नाम तदेव भवति यतो व्यवहारस्य लघुभूतमन्यत् किञ्चिदपि वस्तु नास्ति—"संज्ञा च नाम, यतो न लघीयः" इति। शास्त्रे याः संज्ञा अन्वर्था न भवन्ति ता हस्तादिचेष्टावत् संकेतार्थबोधिका ताः —

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञा क्रियन्ते टि-घु-भादयः।

हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता इमाः॥ (पदमञ्जरी)

यस्याः संज्ञायाः कश्चिद् योगार्थोऽपि भवति, सा संज्ञान्वर्था भवति। पाणिनीयाष्टाध्याय्यामुपसर्जनप्रभृतयो महत्यः संज्ञा अन्वर्थाः सन्ति। उक्तं च महाभाष्ये—

"महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत, अप्रधानमुपसर्जनम्" (म० भा० १।२।४३) इति।

पूर्वाचार्यैरन्यैश्च शाब्दिकाचार्यैर्महासंज्ञाः किमर्थमाश्रिता इति विषये तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य वैदिकाभरणभाष्यकारेणोक्तम्—"महासंज्ञया यौगिकार्थः पारिभाषिकार्थश्चावगम्यते। अयमेव हेतुर्महासंज्ञानां समाश्रयणे—

अन्वर्थत्वं महासंज्ञा व्यञ्जन्त्यर्थान्तराणि च।
पूर्वाचार्यैरतस्तास्तु सूत्रकारेण चाश्रिताः॥ (१।२)

लोकप्रसिद्धस्यार्थस्यावबोधकः शब्दो यदि शास्त्रेऽपि तदर्थे प्रयुज्यते तर्हि तदर्थावबोधनेऽवश्यं किञ्चित् सुखमनुभूयते। सम्प्रदानादिसंज्ञाप्रयोगविषये इदमेवाभिमतमुदीर्यते व्याख्याकारैः—

सम्प्रदानादयः संज्ञा रुचिधारिर्विवर्जिताः।
लोकोपचारतः सिद्धाः सुखबोधाय दर्शिताः॥

(कात० वृ० टी० २।४।१६)

४–संज्ञायाः प्रयोगेण शब्दशक्तेर्नियमनमपि भवति। यः शब्दः शक्तिवशान्नानार्थान् अभिधत्ते, तस्योच्चारणेन तदीयसर्वेषामर्थानां प्रतीतिर्भवति। परमेकत्र सर्वेषामर्थानां प्रतीतिर्मा भूत्, ईप्सितार्थस्यैव च प्रतीतिः स्याद् इति प्रयोजनं सर्वनामादिभिरुपपन्नं भवति। एवमाचार्यैः स्वेच्छया प्रयोगेऽपि संज्ञानां शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वं न विहन्यते—

"सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियमनमात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः" (म० भा० प्र० १।१।२७) इति।

तासां संज्ञानां पाठेन कश्चिद् धर्मः प्राप्यते, यासां व्यवहारः (विधिसूत्राणि) स्वशास्त्रे नास्ति। एवञ्च ऋग्वेद–प्रातिशाख्ये पदवृत्तिसंज्ञाया उपादानविषये तदीयभाष्यकारेण उव्वटाचार्येण स्पष्टमुक्तम्—

"अत्र याभिः संज्ञाभिः शास्त्रकृद् व्यवहरति तावत्यः स्वव्यवहारार्थाः। याभिर्व्यवहारो नास्ति तासां ज्ञाने धर्मः फलम्"

(ऋ० प्रा०–उ० भा० २।२६) इति।

शास्त्रादौ, शास्त्रमध्ये, शास्त्रान्ते च केनचित् संज्ञाशब्देन प्रयुक्तेन मङ्गलमपि क्वचिद् उपपन्नं भवति। यथा वाजसनेयिप्रातिशाख्ये पठितापि सोष्मसंज्ञा न कस्मिश्चित् कार्ये विनियुज्यते। अतस्तस्यास्तत्र पाठस्य मङ्गलरूपं प्रयोजनमङ्गीक्रियते शिष्यसंव्यवहारार्थम्—

(द्र०–वाज० प्रा०–उ० भा० १।५४)।

"वृद्धिरादैच्" (अ० १।१।१) इति सूत्रे संज्ञिनिर्देशात् पूर्वं प्रयुक्तं 'वृद्धिः' इति संज्ञापदं महाभाष्यकारेण मङ्गलार्थं मन्यते—

"एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्" इति।

कार्यदृष्ट्या वृद्धिसंज्ञाया विविधानि प्रयोजनानि वर्तन्ते। तस्या मङ्गलरूपं प्रयोजनं तु केवलं संज्ञिभ्यः पूर्वमुपन्यासादेवास्तीति विज्ञेयम्।

कातन्त्रव्याकरणे "अवर्णादूटो वृद्धिः" (४।६।११६) इति सूत्रे औरिति कर्तव्ये यद् वृद्धिग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनं ग्रन्थान्ते मङ्गलमङ्गीक्रियते व्याख्याकारैर्दुर्गसिंहादिभिः–

"औरिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणं मङ्गलार्थम्"

(कात० वृ० ४।६।११६)।

पूर्वाचार्यकृतानां यासां संज्ञानां पाठः परवर्तिनाचार्येण क्रियते परं विधिसूत्राणि न क्रियन्ते, तासां पाठेन पूर्वाचार्याणां कीर्तेः परिरक्षणं भवतीति न तासां पाठो व्यर्थः, किं च पूर्वाचार्यकीर्तिरक्षकत्वात् सार्थक एवेति शुक्लयजुःप्रातिशाख्यस्य भाष्यकारेण उव्वटेन ग्राह्यं किञ्चिन्मतं दर्शितम्। (द्र०–यजुःप्राति०–उ० भा० १।५४)।

काचिदपि संज्ञा नैकेन प्रयोजनेनोच्यते, किं च तस्या अनेकानि प्रयोजनानि भवन्ति। महाभाष्यकारादिभिरेतद् व्याख्यातमेव यदेकेन संज्ञासूत्रं नारभ्यते। "नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति" इति भाष्यवचनव्याख्यावसरे कैयटेन स्पष्टमुक्तम्––

"अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यते इत्यर्थः। अन्यत्तु सत्रमेकेनापि प्रयुज्यते––मुद्गादण्" (म० भा० प्र० १।१।१२) इति। एतेन संज्ञा विविधप्रयोजनवती भवतीति सिध्यति। यथा पाणिनीये "वृद्धिरेचि" (अ० ६।१।८८) इत्यादिसूत्रेषु वृद्धिसंज्ञा तदीयसंज्ञिनां विधानाय व्यवहृता, "वृद्धिर्यस्याचामादिस्तत् वृद्धम्" (अ० १।१।७३) इत्यादौ वृद्धिमुद्दिश्य वृद्धसंज्ञाप्रभृतीनि च कार्याणि निर्दिष्टानि।

कातन्त्रादिव्याकरणेष्वपि संज्ञाया विविधानि कार्याणि प्रयोजनानि च दृश्यन्ते।

एवं संज्ञाव्यवहारस्य लोकोपयोगीनि त्रीणि शास्त्रदर्शितान्यष्टौ च प्रयोजनानि संक्षेपेणेह व्याकृतानि। तेषामयमेव निष्कर्षः साधीयान् प्रतिभाति यत् तत्तदीयगुणक्रियाकर्मादेः परिज्ञानार्थं नामानि विज्ञेयानि भवन्ति सर्वत्र। नाम्नामवश्यविज्ञानविषये शौनकस्येदं वचनमविस्मरणीयमेव––

अवश्यं वेदितव्यो हि नाम्नां सर्वस्य विस्तरः।
न हि नामान्यविज्ञाय मन्त्राः शक्या हि वेदितुम्॥

(बृ० दे० १।८०) इति।

अनुसन्धानाधिकारी
सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि० वि० वाराणसी

अङ्गनायकाः

रामजी उपाध्यायः

फलभागङ्गी नायको भवति। नाटकीयकार्यव्यापारेऽध्यवसिताः शेषाः स्त्री-पुरुषा अङ्गनायका इत्युच्यन्ते। एतेषां द्विधा विभाजनं समीचीनम्—प्रधाननायकस्योपकारकाः प्रतिनायकस्तस्योपकारकाश्च। तेषु प्रधाननायक-पक्षतः प्रथमं स्थानं कार्यनायकस्य विलसति।

कार्यनायकः

मुद्राराक्षसे चाणक्यवत्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणवत्, वेणी-संहारे भीमवच्च सर्वं नाटकीयं कार्यजातं कार्यनायकः फलोन्मुखं प्रवर्तयति। अत एव नाट्ये प्रधाननायकादपि अधिकतरमुत्कृष्टं तस्य स्थानं प्रत्यक्षतः प्रतिभासते। फलनायको रङ्गे केषु चिन्नाटकेषु न दृश्येत, क्वचिदेव दृश्येत वा, किन्तु कार्यनायकस्तत्र स्वानुपस्थितावपि सामाजिकान् सततं प्रभावयत्येव। स बीजादारभ्य फलपर्यन्तं चेष्टमानः परिलक्ष्यते। बहुषु नाटकेषु प्रधाननायक एव कार्यनायकोऽपि भवति।

उपनायकः

नाटकीयेतिवृत्ते क्वचित् पताकावृत्तं, प्रकरीवृत्तं च वर्तेते। एतयो-र्द्वयोर्नायकौ 'उपनायकौ' इति प्रोच्येते। पताकानायकस्तु कथामध्ये प्रकटति। अनुबन्धानुसारेण प्रथमं तस्य समीहितं नायकः साधयति, पश्चात् स नाटकान्तं यावन्नायकस्य साह्यमाचरति। प्रकरीनायकस्य स्वार्थस्तु परार्थ एव। सोऽपि नाटकान्तं यावन्नायकार्थं साधयेद्यथोत्तर-रामचरिते वाल्मीकिः। कथामध्य एव तस्यापि आविर्भावो लक्ष्यते।

अनुनायकः

नायकस्याद्यन्तं साह्यमाचरन्ननुनायको विशेषतो महाकाव्येषु लक्ष्मण-वद् विभाति। न स कार्यनायकवत् स्वतन्त्रः, न चापि पताकानायकवत् स्वार्थसाधकः। स प्रकरीनायकवन्निःस्वार्थो भवति, किन्तु नायकस्यानु-पस्थितिं न सहते। अनर्घराघवे लक्ष्मणोऽनुनायकभूमिकां निर्वहति।

पीठमर्दः

धनञ्जयानुसारेण पताकानायको पीठमर्दो भवति। पीठमर्दस्तावत् पारिभाषिकं पदम् । न तत्र पीठं न च मर्दनं व्युत्पन्नम् । पीठमर्दस्तु नायकस्यानुचरः, भक्तः, गुणैः प्रधाननायकात् किञ्चिदूनो विचक्षणः स्यादिति धनञ्जयो दशरूपके निददर्शयति ।[१]

शारदातनयानुसारेण पताकानायक एवोपनायको भवति । शारदातनयः पीठमर्द इति पदं व्युत्पन्नं मन्यते । तद्यथा,

पीठमध्यास्य पुरतः प्रयोक्ता नायिकादिषु ।
स पीठमर्दो विश्वास्यः कुपितस्त्री-प्रसादकः ।।

पीठमर्दस्तन्मतेन विदूषको भवति[२] । न हि खलु सुग्रीवादयः पताकानायकाः पीठमर्दाः। पीठमर्दास्तु नायिकाप्राप्तौ एव नायकस्य सहायाः। नैतन्निर्दिष्टं धनञ्जयेन । स तु पताकानायकं पीठमर्दं च पर्यायं मन्यते इति चिन्त्यम् ।

विदूषकस्य स्थानं शृङ्गारितनाटकस्य पात्रत्रय्यां वर्तत इत्यनेन तस्य महत्त्वं सूचितम्[३] । स नायकस्य राज्ञो नर्मामात्यः पारिपार्श्विकेषु गणितः[४] ।

कालिदासानुसारेणायं विदूषको राज्ञः प्रियसखो ब्राह्मणो भवति[५]। स प्रणयात्मकेषु रूपकेषु नायकस्य प्रथमः सहायको वर्तते । स तु न केवलं राज्ञामेव हासकारकोऽपि तु देवानामपि । तद्यथा भरतो वर्णयति—

लिंगी द्विजो राजजीवी शिष्यश्चेति यथाक्रमम् ।
देवक्षितिभृतामात्यब्राह्मणानां प्रयोजयेत् ।। २४.२०

अभिनवगुप्तानुसारेण देवानां विदूषकः लिङ्गी ऋषिर्भवति। राज्ञां विदूषकः कश्चिद् ब्राह्मणो नियुज्यते । अमात्यस्य विदूषको राजजीवी

१—दश० २.८

२—भावप्रकाशने पृ० ९४

३— नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां च सरस्वती ।
विदूषकमथोङ्कारः शेषास्तु प्रकृतीर्हरः ।। ना. शा. १–६७

४—ना. शा. ५.२८ अधिकृत्यभारती ।

५. विक्रमोर्वशीये पञ्चमाङ्के ।

भवति। ब्राह्मणानां विदूषकः शिष्य एव नियोजनीयः[1] विशेषतो राज्ञो विदूषकस्य प्रमुखं स्थानमासीत् रूपकेषु। तद्यथा,

विप्रलम्भसुहृदोऽमी संकथालाप-पेशलाः॥ ना० शा० २४. २१

भरतो विदूषकस्य विशेषं वर्णयति—

प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नर्मकृतो नर्मगर्भे निर्भेदः।
छेकविदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेयः॥ ३५. २५

अप्रणयात्मकेषु नाटकेषु क्वचिद् विदूषकस्य स्थानं नासीत्। उत्तर-रामचरिते, वेणीसंहारे, मुद्राराक्षसे च विदूषकाभावः प्रमाणयति यत् गम्भी-रार्थचिन्तनस्य वैदुष्यपूर्णप्रकृतौ विदूषकस्य हास्यादिकमवांछितमिति सुसम्मतम्। रामकाव्यात्मक-नाटकेषु विदूषकोऽपवाद एव।

विदूषकस्य विवरणं दशरूपकेऽतिन्यूनमेव वर्तते।

हास्यकृच्च विदूषकः। २. ६

स तु न केवलं वाचापितु स्वरूपेण, वेषेण च हास्यमुदपादयत्। भरतानुसारेण—

विदूषकस्य खलतिः स्यात् काकपदमेव वा। २१. १५५
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः।'
यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत्।
यदा तु वक्रवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः।
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः॥
काव्य—हास्यं तु विज्ञेयमसम्बद्ध—प्रभाषणैः।
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः॥
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः
यस्तादृशो भवेद् विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः॥

ना. शा. १२.१३८–१४१

१. भगवदज्जुकीये प्रहसने धूर्तसमागमे च आचार्यस्य शिष्यः शाण्डिल्यो दुराचारश्च विदूषकौ एव प्रयुक्तः। प्रतिज्ञायौगन्धरायणेऽमात्यस्य यौगन्धरायणस्य विदूषकः प्रयुक्तः।

विदूषकस्तु कुरूपो वानररूपो वासीदिति रूपकेषु प्रायशो वर्णितम्। कालिदासो विदूषकमालेख्यवानर इवेति चित्रयति।[१] नागानन्दस्य तृतीयाङ्के विटो विदूषकं कपिलमर्कट इति सम्बोधयति। करुणावज्रायुधे चन्द्रसूरिर्विदूषकं वर्णयति—

पादौ वक्रौ धनुरिव कटिर्वज्रमध्यानुकारा।

विटः

विटस्तु नाट्यशास्त्रीयो वैशिक एव। भरतानुसारेण अयमधमो नाट्य-कथापुरुषः। वेशप्रधान-प्रकरणेषु विटो नायको भवितुमर्हति। न सोऽधमो भवति। यथा मृच्छकटिके चारुदत्तः।

वेश एव वेश्या। वेश्योपचारे साधुः वैशिकः।[२] भरतस्तस्य त्रयस्त्रिंशद् गुणान् निबोधयति। तद्यथा,

शास्त्रविच्छिल्प-सम्पन्नो, रूपवान्, प्रियदर्शनः विक्रान्तः, धृतिमान्, वयोवेषकुलान्वितः, सुरभिः, मधुरः, त्यागी, सहिष्णुः, अविकत्थनः, अशङ्कितः, प्रियभाषी, चतुरः, शुभदः, शुचिः, कामोपचारकुशलः, दक्षिणः, देशकालवित्, अदीनवाक्यः, स्मितवान्, वाग्मी, दक्षः, प्रियंवदः, स्त्रीलुब्धः, संविभागी, श्रद्दधानः, दृढस्मृतिः, गम्यासु चाप्यविस्रम्भी, मानी च।[३] अनेन विटः प्रतिष्ठितो नागरिकः प्रतिभाति।

शारदातनयस्य विटः पूर्वोक्तवैशिकेन समान एव। तद्यथा--

वेशोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः।
ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च विटो मतः।
विटश्च कामसाचिव्यकरणे चोपयुज्यते।
माल्यभूषोज्ज्वलः कुप्यत्यनिमित्तं प्रसीदति।
विटः प्राकृतवादी च प्रायो बहुविकारवान्॥[४]

सिंहभूपालोऽपि विटं प्रायशः सर्वगुणसम्पन्नं परिभाषते।

---

१. विक्रमोर्वशीये प्रथमद्वितीयाङ्कयोर्मध्ये मिश्रविष्कम्भके। तत्रैव पञ्चमाङ्के स्वयमेव विदूषक आत्मानं निवेदयति— 'नन्वाश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः।
२. वेशोपचारे साधुर्वा वैशिकः परिकीर्तितः। ना. शा. २३. १
३. ना० शा० २३. २–७
४. भावप्रकाशने पृ० ६४, २६७ २७६

वैशिकस्य विटस्य वा पूर्णपरिचयश्चतुर्भाणी नामकेनोपरूपकचतुष्टयेन प्रतिफलति। तत्र नायका अनायका वा विटा वेश्योपचारे सम्यक् प्रवर्तन्ते। ते तत्र राजकुमारा ब्राह्मण-युवका, वणिजः, शूद्रा वा सर्वे वेश्यानिरता एव स्वजीवनं सफलयन्ति। वृद्धोऽपि विटो स्वानुभवेन प्रवीणः सन् कामुकान् वेश्याश्च परामर्शैर्बोधयति।

भाणनामके रूपके वैशिको वा विटो वानुत्तमोऽपि वेशोपचार-कर्मणि न विशेषमहत्त्वपूर्णं स्थानं भजते, यथा मृच्छकटिकादिषु प्रकरणेषु। अस्मिन् प्रकरणे स शकारस्य मित्रमेव तस्य कामुकतां सम्पूरयति।

ईदृशो महत्त्वपूर्णो विटो धनञ्जयेनातिसंक्षेपेण वर्णितः —

एकविद्यो विटश्चान्यः।

बहुरूपमिश्रानुसारेण सैकविद्या मन्मथतन्त्रमेव। विटस्तु केवलं हास्य-शृङ्गारात्मकरूपकेष्वेव विलसतीति अभिनवगुप्तमतम्।[1]

शकारः

शकारस्तु भरतेन परिभाषितोऽधोविधो वर्तते--

शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिलान्ध्रजाः॥
शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः
शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुल्कसादिषु॥ १७.५४

अनया कारिकया स्पष्टं प्रतिभाति यत् नाटकीया प्रकृतिः शकारः कस्याश्चिद् शकारनाम्न्या विशिष्टजातः प्रतिनिधीभूतो नृपस्य नायकस्य सान्निध्यमभजत्। अभिनवगुप्तोऽपि तत्रैव शकाराणां जातिं मन्यते। तस्या जातेः सामान्यलक्षणं स प्रवदति--शकारा नीचाभिजना आर्थीभूतत्वेन सदर्पाः। मानियरविलियम्स-महोदयः स्वकोशे शकारं व्याख्याति—'शक-वंशीयः, शकः, राजश्यालः (राज्ञो हीनकौलिकपत्न्या भ्राता), नाटकेषु मूर्खः, हास्यास्पदं, सदर्पः, नीचः, निर्दयश्च, यथा मृच्छकटिके संस्थानकः। स शकारीं (शपरायणां भाषां) वदति। अभिनवगुप्तः शकारमधोविधं बहुलीकरोति--

शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः। शकारोपलक्षितशकारजनपद-वासीत्यन्ये। यद्वक्ष्यते—'शकाराभीरचण्डाल' इत्यादि। हीनाशय उत्तम-पदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये[2]।

---

१. अभिनवभारतीप्रथम खण्डे पृष्ठं ३२
२. ना० शा० १२.१४८ अधिकृत्य भारती।

अभिनवगुप्तानुसारेण। योग्यतां विनापि शकारः मूर्धन्यपदेऽधिष्ठित आसीत्। वस्त्राभरणसंस्पर्शालोकनगर्व-योगः शकारस्य तेन वर्णितः। स विशेषयति--न चार्यदेशजातिः शकारः कश्चित् प्रसिद्धः। स म्लेच्छजातीयः।[1]

बाह्यसहायाः

भरतानुसारेण (युव-) राजः, सेनापतिः, पुरोधाः, मन्त्री, सचिवः, प्राड्विवाकः, कुमाराधिकृतश्च, नायकस्य सहायाः सन्ति। अन्येऽपि तत्र सहाया भवेयुरिति भरत आह—

एते चान्ये च बहवो मान्या ज्ञेया नृपस्य तु। २४.७५

भरतनिर्दिष्ट-सहायेषु युवराजः सेनापतिः, सचिवः, प्राड्विवाकः, कुमाराधिकृतश्च धनञ्जयेन न संगृहीताः। अस्मिन् प्रसङ्गे नायकस्य सहायो राजा भवेदिति भरतः स्पष्टयति[2]। कथं नाम राजा स्वयमेव स्वकीयः सहायः स्यादिति सन्देहे समुत्पन्नेऽभिनवगुप्तो व्याख्याति-युवराजोऽत्र राजशब्देनोक्तः। अत्र धनञ्जयस्याधोलिखित-कारिकाभिनवगुप्तानुसरन्ती किंचिन्नवीनं तथ्यमुद्घाटयति—

मन्त्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने। दश० २.४२

कथं कश्चिद् राजा नायकः स्वयमेव स्वकीयः सहायः स्यादिति समाहितमेव—

राजा यदान्यस्य कस्यचिन्मन्त्रिणो वा दूतस्य वा कार्यं करोति तदा स स्वयमेव स्वकीयः सहायः। अन्यत्रापि धनञ्जयो नायिकासहायेषु स्व इति गणयति तत्र धनिकानुसारेण नायिका स्वयंदूती भवति।

शारदातनयस्तावद् वैतालिको, वन्दी मङ्गलपाठकः, सूतो, मागधश्चेति सहाया इति गणयति।

---

१. ना० शा० १२.१४८ अधिकृत्य भारती।

२. राजा सेनापतिश्चैव पुरोधा मन्त्रिणस्तथा।
सचिवाः प्राड्विवाकाश्च कुमाराधिकृतास्तथा॥ २४.७५

धनञ्जयेन तपस्वी ब्रह्मवादी, सुहृत्, कुमारः, आटविकः, सामन्तः, सैनिकः, वर्षवरः, किरातः, मूकः वामनः, म्लेच्छः, आभीरः, शकारः इति बहुजना नायकोपकारकाः परिगणिताः[1]।

सर्वे ते नायकस्य सहाया गुणानुसारेण ज्येष्ठाः, मध्यमाः, अधमा वा भवन्ति।

प्रतिनायकः

धनञ्जयानुसारेण प्रतिनायकस्तु—

'लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद् व्यसनी रिपुः'

दश० २.९

एतादृशेन प्रतिनायकेन नायकस्य मर्यादा नश्येदिति विचारणया प्रतिनायक-विषयकं रुद्रटमतं समीचीनं प्रतिभाति यत् स गुणी, अभिजातश्च स्यात्। पामरः प्रतिनायकः सहानुभूतिं न जनयेदित्यपि विचारणीयम्।

१. दशरूपके २. ४३-४४

स्वर-विवेचनम्

डा० युगलकिशोरमिश्रः

प्रातिशाख्यवाङ्मये वर्णसमाम्नायस्योपदेशः कात्यायनकृते वाजसनेयि-प्रातिशाख्ये एव दृष्टिगोचरो भवति। तत्र स्ववैशिष्ट्यात्, ध्वनेः आधारभूतत्वाच्च स्वर–वर्णानां प्रथमतयोपदेशः। अनुशीलनेनेदं ज्ञानं भवति यत् 'स्वर' शब्दस्य विविधा अर्थप्रयोगाः सन्ति।

(क) 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इति धातोः करणे घ प्रत्यये सति निष्पद्यते स्वर शब्दः[1]। तेन हि स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन व्यञ्जनमिति निर्गलितोऽर्थः। शिक्षावल्ल्यामपि तथ्यमिदमेवमुक्तम् स्वर्यंते शब्दचते व्यञ्जनमेभिः, इति।

(ख) वेदाङ्गनिघण्टौ स्वरशब्दो वाङ्नामसु पठितः उक्तञ्च—"जिह्वा। घोषः। स्वरः। (नि० १।११।११) इति। तत्र स्वर शब्दो वागर्थे उपयुज्यते। यथा—"तीर्थे सिन्धोरधिस्वरे।[2] अत्र स्वरोपेते शब्दवतीति सायणः। स्वरैर्युक्ता शब्दात्मिका वागिति। एवमत्र स्वरशब्दो वागर्थमभिव्यनक्ति।

(ग) वेदारम्भे अन्ते च यस्त्रिमात्रिकः प्रणवः "ओम" इत्युच्चार्यंते सोऽपि स्वर एव। उक्तञ्च—तैत्तिरीयोपनिषदि—यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः वेदान्ते च प्रतिष्ठितः इति।[3]

(घ) निघण्टौ स्वरतीति पदं गत्यर्थक धातुषु परिगणितमस्ति।[4] अतश्च 'स्वरशब्दस्य व्युत्पत्तिः'—स्वर्यन्ते गम्यन्ते ज्ञाप्यन्ते अर्था एभिः इति भवति। अनयैव व्युत्पत्या वेदार्थज्ञापकत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरिता अपि स्वर संज्ञया व्यवह्रियन्ते।

१—इदमप्यत्रावधेयं यत् स्वार शब्दोऽपि स्वृ धातोः करणे घञ् प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। एवं स्वृ धातोः गुणे रपरे च कृते 'स्वर' इति वृद्धौ तु 'स्वार' इति चैवं रूपद्वयं जायते। अतश्च स्वर एव स्वार इति

२—ऋ० सं० ८।७२।७

३—तै० उ०

४—नि० २।१४

तदत्र स्वरशब्दस्य वर्णविशेषद्योतने एव मुख्यप्रयोगः कृतः शाब्दिकैः। अतएव "स्वयं राजन्ते नाऽन्येन व्यञ्जन इति स्वराः" इत्यभिप्रयन्ति वैदिकाभरणकाराः।[१] स्वर्यन्ते शब्द्यन्त इति स्वराः" इति तु उवटाचार्यपादाः[२] पतञ्जलयस्तु स्वयं राजन्त इति स्वराः[३]। एवं वर्णान्तरनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रतया स्वसम्भवोच्चारणं येषां भवितुमर्हति ते स्वराः ज्ञेया। अनश्च वेदाङ्गशिक्षासु प्रातिशाख्येषु ऋक्तन्त्रादिषु व्याकरणेषु च स्वरशब्दः अकारादौ प्रयुक्तः। तेषां स्वराणामानुपूर्वी द्विधा। प्रथमा–वेदाङ्गोक्ता नैगमिका, द्वितीया–आगमिका वर्णमालोक्ता चेति। वेदाङ्गशिक्षायाम्--

द्विविधं वर्णजातं हि स्वरो व्यञ्जनमुच्यते।
अकारादि स्वरो ज्ञेयः कादिव्यञ्जनमुच्यते॥[४]

तत्र अकारादिर्यो वर्णसमूह एकविंशतिसंख्याकः स स्वरसंज्ञया ज्ञेयः। तत्र अ, इ, उ, ऋ, ऌ इति पञ्चप्रकृतिभूताः। ए, ऐ, ओ, औ इति चत्वारः प्रकृतिविकृतिभूताः। आ, ई, ऊ, ॠ, इति चत्वारो विकृतिभूताः। तत्र अवर्ण–इवर्ण–उवर्णाश्च कालभेदेन ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञया त्रिधा विभक्ता नव संख्याका भवन्ति। ऋवर्णो ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधः।[५] ऌवर्णोऽप्यत्र ह्रस्वप्लुतभेदेन द्विविधः। चत्वारः सन्ध्यक्षरा दीर्घप्लुतभेदेन द्विविधाः। एवं रीत्या एकविंशति संख्याकाः स्वराः सम्पद्यन्ते। उक्तञ्च—

त्रिषष्ठिश्चतुष्षष्ठिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः॥[६]

अथ च ऋक्प्रातिशाख्ये द्वादश स्वरा उक्ताः। यथा--अ, आ, ऋ, ॠ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, इति। उक्तञ्च--

"अष्टौ समानाक्षराण्यादितः। ततश्चत्वारि सन्ध्यक्षराण्युत्तराणि। एते स्वराः।"[७]

१—तै० प्रा० १।५ वै० आ० भा०
२—ऋ० प्रा० १।१३ उ० भा०
३—म० भा० १।२।२९
४—शं० शि० ३ श्लो०
५—कातीयप्रतिशाख्ये ऋवर्णस्य प्लुतस्वरूपमपि निर्दिष्टम्। द्र० वा० प्रा०।
६—पा० शि० ३–४।
७—ऋ. प्रा. १।१–३

अत्र 'अं' इत्यनुस्वारः विकल्पेन स्वरधर्मवान् भवति[1]। अन्यत्र च शुक्लयजुप्रातिशाख्ये त्रयोविंशतिसंख्याकाः स्वराः कथिताः अकारादिलृकारान्ताः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिधाभूताः पञ्चदशसंख्याका भवन्ति। ततश्चत्वारि सन्ध्यक्षराणि–ए, ऐ, ओ, औ इति दीर्घप्लुतभेदेन द्विधा भवन्ति। उक्तश्च–"त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः।[2]

अपरश्च तैत्तिरीय प्रातिशाख्ये षोडशसंख्याकाः स्वरा भवन्ति। अ, इ, उ, एते त्रयः स्वराः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिधाभूताः नवसंख्याका ऋवर्णः ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधः, लृवर्णस्तु केवलो ह्रस्वमात्रिकः, ए, ऐ, ओ, औ एते चत्वारः केवलाः दीर्घमात्रिकाः। एवंविधया षोडशसंख्याकाः स्वरास्तैत्तिरीये उक्ताः। उक्तश्च–"षोडशादितः स्वराः"।[3]

अपि च पाणिनीये––अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ औ इति 'अच्' प्रत्याहारत्वेन स्वराः परिगृहीताः। "अच स्वरा": इति वरदराजाचार्याः।

एवं स्वरशब्देन वेदे अकारादौकारान्तो वर्णसमाम्नायो विशेषेण परिगृहीतः। लौकिक-साहित्ये स्वरशब्दः रुत, नाद, रव, ध्वनिशब्दपर्याय। यथा कण्ठस्वरः, विहगस्वर, भाण्डनादस्वरः, इत्यादयः। अत्र स्वरशब्देन सजीवनिर्जीवपदार्थानामभिव्यञ्जकं प्राकृतिकध्वनिमात्रमेव। अस्य स्वरशब्दस्य अर्थेन साकं कश्चनविशेपसम्बन्धो नास्ति। अतः "स्वरणं स्वरः" इति भाववाचकव्युत्पत्त्या लौकिकसाहित्ये प्रयुक्तस्य स्वरशब्दस्य स्वरूपं स्थिरं भवति।

स्वराणामर्थवत्त्वम्

स्वराणामुदात्तानुदात्त–स्वरिता इति त्रयो भेदाः सन्तीति पूर्वमेवोक्तम्। परश्चैते अस्वतन्त्राः सन्त एतेषामेव पूर्वोक्तानां वर्णानां धर्मपराः। अकारादि–स्वराणामुच्चारणे अन्येषां वर्णानां साहाय्यं नापेक्षते। अतएव व्याकरणमहाभाष्यकारेण महर्षिणा पतञ्जलिना स्वरव्युत्पत्ति–विषये प्रोक्तं यत् "स्वयं राजन्त इति स्वराः। एते स्वरा वर्णानां संहिताकरणे लौकिकभाषानिर्माणे अन्वर्थकव्युत्पत्तिरूपाः। यदा वयं धर्मधर्मिसम्बन्धेन तेष्वेव स्वरेषूदात्तानुदात्तस्वरितेति त्रयाणां धर्माणां विशिष्टं दर्शनमभिलषामस्तदा पूर्वोक्तया व्युत्पत्त्या सङ्गतिर्न जायते।

१––अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा। ऋ० प्रा० १।१५

२––शु. प्रा० ८।२८

३––तै० प्रा० १।५

एतस्मादेव कारणाद् वेदाङ्गभूतशिक्षा-प्रातिशाख्यग्रन्थेषूदात्तादि स्वराणामुच्चारणस्य विशिष्टंलक्षणं विशिष्टयाभिव्यक्त्या पारिभाषिकेषु शब्देष्वतीवावश्यंक सञ्जातम्। सविशिष्टाभिव्यक्त्यै उदात्तादिस्वराणां स्थाने क्रमेण आयाम-विश्रम्भाक्षेपादिरूपां पारिभाषिकी अन्वर्थो च संज्ञा कृता।[1]

एते उदात्तादि-वैदिकस्वरा न केवलं विशिष्टस्थान-प्रयत्नैरुच्चरितध्वनिमात्राः। अपितु स्वतन्त्रार्थ प्रत्यायन-विशष्टयोग्यता सिद्धाः। अत एवोक्तं निरुक्तकारैः—"अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः"।[2] अर्थविशेषस्य प्रतीतिरेव स्वराणांः तत्संस्काराणाञ्चोद्देशः। अतः स्वराः वेदे एव विशिष्टार्थबोधका भवन्ति। उक्तञ्च साहित्यदर्पणकारेण—"स्वरस्तु वेद एव विशेष-प्रतीतिकृत्.[3] अतएव तैत्तिरीय संहितान्तर्गते "त्वष्टाहतपुत्र'[4] इत्यनुवाके इन्द्रवधार्थमुद्युक्तो हतपुत्रस्त्वष्टा स्वरस्खलनेन स्वयमेव हत इति आख्यायिका सर्वत्र चारितार्थभूत्। ऋग्वेदभाष्यकारेण वेङ्कटमाधवेनाप्युक्तं यद् वेदे स्वरेणैवार्थव्यवस्था भवितुं शक्यते। उक्तञ्च--"माधवस्य त्वयम्पक्षः स्वरेणैव व्यवस्थितिः"।[5]

अतएवेदं सिद्धं यद् वैदिकानां शब्दानामुच्चारणं कर्त्तुं तस्य सम्प्रदायानुगतं-स्वरज्ञानं प्राथमिकं परमावश्यकञ्चेति।

प्रवक्ता-संस्कृतविभागे
काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालये
वाराणसी

१—ऋ० प्रा० ३।१ एवं शु० वा. प्रा० १।१०८-१०
२—नि० १।५।१५
३—सा० द० परि० ३
४—तै० सं० २।४।१२।१
५—ऋग्वेदानुक्रमणी १।१।२५

"संस्कृतरूपकेषु सूत्रधारः"

ओ३म्प्रकाशः राजपाली

अनेकसंस्कृतरूपकाणां प्रस्तावनासु सूत्रधारस्यास्तित्वस्य ज्ञानं भवति। रूपकाणां प्रयोगेण स जन–जीवने महत्त्वं लभतेस्म। प्राचीनकाले सूत्रधाराणां मण्डल्योऽभवन्। या मण्डल्यः सूत्रधारस्य नेतृत्वे द्वीपाद्–द्वीपे नाट्य–प्रदर्शनार्थं प्रयोगार्थं वा पर्यटनमकार्षुः।[१] यदाभिनेतारो देशादेकास्मात्-परदेशेऽभिनयार्थं गच्छन्तिस्म तदा तस्यैव देशस्य भाषां प्रायुज्यन्त, यस्मिन् देशेऽभिनयकाव्यस्य रचना कृता स्यात्।[२] एतेषां प्रमुखं प्रयोजनं नाटचप्रदर्शनमासीत्। अस्माद्धेतोर्नाटचकलायाः प्रचारे प्रसारे च नटानां सातिशयं योगदानमासीत्। इत्थं नाटचकलायाश्चरमोत्कर्षस्य सम्पादने नटानां गौरवास्पदं स्थानं भवेत्।

नटमण्डल्यः पुरातनकथानां जनेषु प्रचारं कृत्वा तासां मौखिकरूपेण प्रतिष्ठाकरणरूपं महत्त्वपूर्णं कार्यमकुर्वन्। नटमण्डलीनां नाटच-शालाया निर्माणेऽपि महत्त्वपूर्ण–योगदानं परिलक्ष्यते। सर्वप्रथमं एतासां नटमण्डलीनां नाटचप्रदर्शनेन प्रभावितो भूत्वैव बहवो राजानो नाटच-शालाया निर्माणमारभन्त। राज्ञां राजधानीषु चतुर्दिक्षु महाद्वारेभ्यो निर्गतानां राजपथानामुभयोः पार्श्वभागयोः द्वे नाटचशाले अभूताम्।[३]

नटमण्डलीनां प्रमुखं प्रयोजनमासीत् नाट्यकलायाः साधना उन्नति-

१—सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण। भो भो लवणोदवेला-वनालीत मालतरुकन्द-लस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः कमलाकुचकलशकेलिकस्तूरीकात्पत्रा-ङ्कुरस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः सभासदः, कुतश्चिद् द्वीपादागतेन कलहकन्दलानाम्ना कुशीलवेन रौद्रबीभत्सभयानकाद्भुतरस-भूयिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलायमुद्वेजितो लोकः।—अनर्घराघव प्रस्तावनायाः।

२—संस्कृत साहित्यस्य आलोचनात्मक इतिहास (द्वि० भागः) पृष्ठे—१५, डॉ० रामजी उपाध्यायः

३—संस्कृत साहित्यस्य आलोचनात्मक इतिहास (द्वि० भागः) पृष्ठे-१८, डॉ० रामजी उपाध्यायः।

श्च। एतादृशस्य महत्त्वपूर्णोद्देश्यस्य प्राप्त्यै सुनिश्चितं ताभिः भूयिष्ठः परिश्रमः कृतः। तत् एतादृक् महल्लक्ष्यमधिगन्तृणां कलाकाराणां संघस्य संचालकसूत्रधारविषये विचारः स्वाभावतो मनसि समुदेति। सूत्रधारस्य विषये भरतस्येत्थं कथनमस्ति--

नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम्।
रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः॥

शारदातनयः भावप्रकाशने सूत्रधारस्य व्युत्पत्तिं निर्दिशन् कथयति यत् सूत्रधारो नाटकस्य कथा–वस्तुनायकरसादीनां सूत्ररूपेण (संक्षेपेण) वर्णनं करोति तस्मात् सूत्रधारः कथ्यते। यथा—

सूत्रयन्काव्यनिक्षिप्तवस्तुनेतृकथारसान्।
नान्दी-श्लोकेन नान्द्यन्ते सूत्रधार इति स्मृतः॥
आसूत्रयन् गुणान्नेतुः कवेरपि च वस्तुनः।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोच्यते॥

—(भा० प्र०, द० अ०, पृ० २८८)

संगीतसर्वस्वकारः कथयति—

वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते॥

मातृगुप्तानुसारेण विविधगुणमण्डितस्य जनस्य संज्ञा सूत्रधार इत्यस्ति। यथा तेन प्रतिपादितं यत्—

चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभाषासमावृतः
नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्
वेशोपचारचतुरः पौरेषणविचक्षणः।
नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः॥
नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः।
छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः॥
तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः।
अवधार्य प्रयोक्ता च योक्तॄणामुपदेशकः॥
एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते।[1]

अस्मिन् विषये भरतकोशे वर्णितम्--

सूत्रधारः स्मृतो नाट्ये सूत्रं धारयतीत्यतः।
विद्वान् वाग्मी कविर्दक्षस्तौर्यत्रयविचक्षणः॥

१—अ० शा० (किशोर केलि०) प्रस्ता० पृ० ४

नाट्यप्रयोगकुशलो रसभावविवेचकः ।
नानादेशसमुद्भूतवेशभूषाविशारदः ॥
कामशास्त्ररहस्यज्ञो नानाशिल्पविचक्षणः ।
ऊहापोहान्वितः शक्तो धारणे चोपदेशने ॥
उत्तमप्रकृतिर्नाट्याचार्यः स सूत्रधारकः ।

—(भारतकोशे पृ० ६७०)

नाटकस्योत्पत्तिं पुत्तलिकानृत्यात् प्रतिपादयन् शर्मण्यविद्वान् प्राध्यापक-पिशेल-महादयो वदति—पुत्तलिकानृत्तकारयितुः संज्ञा सूत्रधारोऽस्ति यतो हि पुत्तलिकानर्तने स पृष्ठतः सूत्राणि गृह्णातिस्म। अस्मात् कारणादेव स सूत्रधारः कथ्यते। ततश्च इदमेव नाम नाटकस्य प्रयोक्त्रे प्राचलत्। परं मतमेतत् विद्वद्भिर्नादृतम्।

सूत्रधारस्यार्थोऽस्ति—रङ्गमञ्चव्यवस्थापकः। स प्रधानाचार्यो यो खलु सर्वाणि नाटकपात्राणि यथायोगं नियोजयति। प्रस्तावनायां तेषां परिचयं प्रयच्छति। मञ्चे पात्राणामागमनं निष्क्रमणादीनां निर्देशं करोति। प्रेक्षकाणां कृते संक्षेपतः कथापरिचयं कारयति। वस्तुतो नाटकीय-कथा वस्तुनः सूत्रं धारयति। अतः स सूत्रधारः कथ्यते।

आर० वी० जागीरदारस्यमतानुसारेण सूतस्य व्यवसाय एव कथा-वस्तुनो वर्णनं भवतिस्म। तदेव संस्कृतनाटकेषु सूत्रधार इति कथितः।[1] महाभारते यस्य सूतस्य वर्णनमस्ति स खल्वयमेव सूत्रधारोऽस्ति—

स्थपतिर्बुद्धिसम्पन्नो वास्तु-विद्या-विशारदः ।
इत्यब्रवीत् सूत्रधारः सूतो पौराणिकस्तथा ॥

(महाभारते १-५१-१५)

उपर्युक्तपंक्तिषु सूत्रधारस्य कृते स्थपतिः वास्तुविद्याविशारदश्चेति द्वे विशेषणे स्तः। यतो हि स खलु भूमि-परिमापनं करोतिस्म। कार्येऽस्मिन् प्रावीण्यलाभात् स "शिल्पग्रामवेत्ता" इत्युपाधिना सम्बोधितः। भूमिपरिमापनादतिरिक्तं भवननिर्माणं भवनसज्जादिकं चास्य प्रमुख-कार्याण्यासन्। मुद्राराक्षसेऽपि चाणक्य विनियोजितैः राजधानी-स्थितैः

१—Drama in Sanskrit Literature P 38–41

सूत्रधारै राजमार्गाणां राजप्रासादानां च सज्जाकरणस्योल्लेखः प्राप्यते।[1] वस्तुतः सूत्रधारो रङ्गमञ्चस्य निर्माता सम्पूर्णनाटकस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मतत्व-विवेचकः, चतुरः, धैर्यवान्, व्यवहारकुशलश्च भवति। स खलु प्रत्येकपात्रस्य पूर्वाभ्यासे नियोजयति, सर्वेषां पात्राणां सूत्रं संचालयति। तेषां वेशभूषा-दीनां व्यवस्थां च करोति। नाटकस्याभिनेयत्वगुणानां परीक्षकत्वात् नाटक-संचालनभरः स्वयमेव वहति। प्रेक्षकाणां प्रमोदाय नाटके नृत्य-सगीतयोश्च व्यवस्थां सूत्रधार एव करोति। तस्य प्रयोजनं भवति आनन्दानुभूतिः। परमस्यापि नाट्यशास्त्रे सीमानिर्धारितास्ति यतो हि नृत्यगीतादीनामा-धिक्यं हानिप्रदमपि भवितुं शक्नोति।[2] प्राचीनकाले सूत्रधारस्य कर्तव्यं भवति स्म यत् स नाटकेऽवसरानुकूलं नृत्यसंगीतयोर्विनियोजनं करोतु। नाटकानां क्वचिन् मुक्ताकाशतले विनिर्मितमञ्चेष्वभिनीयन्ते स्म। सूत्रधारः देवयोः स्तुतिं ऋतुप्रशंसां चाकरोत्। नाटकप्रदर्शनाय प्रयोगाय वा वसन्त-कालो ग्रीष्मर्तुश्चोपयुक्तौ स्वीकृतौ। अस्मात् कारणादेव संस्कृतरूपकाणां प्रस्तावनायां एतदेव ऋतुद्वयमधिकृत्य नटी गायति।[3] केषाञ्चित् रूपकाणां प्रस्तावना-लेखकः कविः, केषाञ्चिच्च स्वयं सूत्रधार एव भवति, न तु कविः। डॉ० रामजीउपाध्यायमतेन नाटकस्य प्रस्तावनाया लेखकः सूत्रधार आसीत् न तु नाट्यकविः।[4] सूत्रधारेण न केवलं नाटकस्य प्रस्तावना विलिख्यते प्रत्युत नाटके महत्त्वपूर्णभूमिकानिर्वाहोऽपि सफलतापूर्वकं

१—विराधगुप्तः—ततः पितृवधपरित्रासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मलय-केतौ विश्वासिते च पर्वतकभ्रातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्द-भवनप्रवेशे, चाणक्यहतकेनाहूययाभिहिताः कुसुमपुरनिवासिनः सर्वे एव सूत्रधाराः—यथा सांवत्सरिकवचनादद्यैवार्द्धरात्रसमये एवाभिमतः चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति, ततः प्रथमद्वारात्प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनम्' इति।

—(मु० रा०, द्वि० अं)

२—ना० शा० ५-१६२, १६३, १६४,

३—Drama in Sanskrit Literature P 4–8

४—दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् प्रथमसंस्करणे पृ० १९४,

क्रियते। बहुरूपकाणां प्रस्तावनावसानेऽस्यसङ्केतः प्रेक्षकेभ्यः कृतः।[1] कतिपय रूपकाणां प्रस्तावनायां सूत्रधारेण स्त्रीपुरुषपात्राणां नामोल्लेखः कृतोऽस्ति।[2] केषाञ्चिद् रूपकाणां प्रस्तावनायां सूत्रधारेण स्वसहयोगिभिरभिनेतृभिः सम्पादितस्याकल्प्य-प्रसाधनस्यापि विवरणं प्रस्तूयते स्म।[3]

शोधच्छात्रः
सागरविश्वविद्यालये

१—रत्नावलीप्रियदर्शिकायाञ्च वत्सराजस्य, मालतीमाधवे कामान्दक्याः विद्धशालभञ्जिकायां अमात्यहरदासस्य, कर्पूरमञ्जर्यां चन्द्रवर्मणश्च भूमिका सूत्रधारेण स्वयमेव निव्यूंढाः। इति तेषा प्रस्तावनासु वर्णितम्।

२—सूत्रधारः—(आकर्ण्य। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। सहर्षम्)

आर्ये। एष मम यवीयान्भ्राता गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः प्राप्त एव। तदेहि। आवामपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभवावः।

३—अतन्द्रचन्द्रप्रकरणे १-८।

संस्कृत-वृत्तम्

क्षेत्रवासी पण्डा

सागरविश्वविद्यालये संस्कृत महोत्सवः

अनुष्मिन् संवत्सरे सागर-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागे त्रिदिवसीयः संस्कृतमहोत्सवः समायोजितः। विभागीयछात्राणां कृते वादविवाद-निबन्ध-प्रतियोगिते चानुष्ठिते। १-८-८० दिनांके "धर्मस्य गतिशीलते" ति विषय-मधिकृत्य विचारगोष्ठी समायोजिता, यस्यां पं० सुन्दरलाल शास्त्री, पं० जीवनलाल अग्निहोत्री, पं० बच्चूलालः अवस्थी, श्री रा० ल० पाण्डेयश्च व्याख्यातवन्तः। समापनदिवसे विश्वविद्यालयस्य कुलपति-महोदयानां प्रो० दत्तात्रेय-प्रभाकर-जठार-महाभागानां सभापतित्वे प्रमुखविदुषां प्रो० रामजी उपाध्यायानामभिनन्दनं साधु निर्व्यूढम् यत्र विभागस्यास्य प्राक्तनछात्रैरिदानीं दमोहनगरस्थ-शासकीयमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षवर्यैः श्रीमद्भिः डॉ० भागचन्द्र-जैन-महोदयैः श्रद्धाञ्जलि-रर्पिता, अन्यैरपि बहुभिरध्यापकैः छात्रैश्च प्रो० उपाध्याय-महोदयाः सम्मानिताः।

नाट्यप्रयोगः

विभागेऽस्मिन् प्रतिवर्षं संस्कृतनाटकानामभिनयः साधु विहितः। वर्षेऽस्मिन् बोधायन-विरचितं "भगवदज्जुकं" नाम नाटकं २७-२-८१ तिथौ प्रस्तुतम्। प्रयोगोऽस्य नितरां रुचिकरः प्रशस्यश्चाभूत्।

रेडियो-नाटकस्य प्रस्तुतीकरणार्थं डॉ० राधावल्लभ-त्रिपाठि-महोदया आकाशवाणी-भोपालकेन्द्रेणामन्त्रिताः। तेषां महोदयानां निर्देशनेन विभागीय-छात्राणामध्यापकानां सहयोगेन च रेडियो-नाटकमेकं भट्टनारायण-विरचितं वेणीसंहार-तृतीयाङ्कात् सम्पादितं भोपाल-केन्द्रतः २७-१२-८० दिनांकस्य रात्रौ प्रसारितम्।

व्याख्यान-माला

अस्मिन् संवत्सरे विश्वविद्यालयानुदान-आयोगस्य द्वे व्याख्यानमाले समायोजिते। प्रथममाला विक्रम-विश्वविद्यालयस्य हिन्दी-विभागाध्यक्षः

डॉ० राममूर्त्ति–त्रिपाठि-महोदयः जनवरी-मासस्य १५–१६ दिनांकयोः त्रीणि व्याख्यानानि व्यदधात्। तेषां विषया यथा—"संस्कृतकाव्यशास्त्राचार्याणां दृष्टौ कालिदासः", "काव्ये वाच्यार्थव्यतिरेकः", "साधारणीकरणं" च। द्वितीयव्याख्यानमालायां बम्बई–विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभाध्यक्षः प्रो० एस० ए० डांगेमहोदयः १०-२-८१ दिनांके "वैदिकाख्यानानां स्रोतो विकासश्च" "वैदिक परिशीलनं तथा सिन्धुमुद्राः" इति विषय-द्वयमाश्रित्य व्याख्यातवान्।

शोधकर्तृणां विभागीय–छात्राणां च कृते डॉ० ब० ला० अवस्थी–डॉ० चन्द्रमणिशर्मणोः व्याख्यानानि समायोजितानि।

कवि–गोष्ठी

१०–२–८१ दिनांकस्यापराह्णे संस्कृत–कवि–गोष्ठी विहिता, यस्यां प्रमुख–कविः विक्रमविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः श्री श्रीनिवास–रथ–महोदयः तस्य सरसकविताामाधुरीधारया समुपस्थितसहृदयान् स्नपयति स्म। अस्मिन्नवसरे डॉ० ब० ला० अवस्थी, पं० प्रेमनारायणः श्री रा० ल० पाण्डेयश्च स्वविरचितकाव्यान्यपठन्।

सम्मेलनेषु प्रतिनिधित्वम्

शान्तिनिकेतनेऽखिलभारतीय–प्राच्यविद्यापरिषदः सम्मेलनं अक्टूबर–मासे समायोजितम्, यस्मिन् सागर-विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्ष-वर्यैः डॉ० राधावल्लभ त्रिपाठि–महोदयैः शोध–निबन्धः प्रस्तुतः।

मीमांसामधिकृत्य तिरुपतिनगरस्थ–श्री वेंकटेश्वर–विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभाग–समायोजिते विश्वविद्यालयानुदानायोगान्तर्गताखिलभारतीय-शीतकालिकाधिवेशने सागर–विश्वविद्यालयतः डॉ० बालशास्त्रीमहोदयाः प्रतिनिधित्वं कृतवन्तः।

नूतनप्रकाशनानि

संस्कृतविभागान्तर्गतया संस्कृतपरिषदा सत्रेऽस्मिन्नधोलिखिता ग्रन्थाः प्रकाश्यतां नीताः।

१. वाल्मीकि–विमर्शः	डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी
२. नाट्यमण्डपम्	"
३. मुकुन्द-विलास–महाकाव्यम्	(सं०) "
४. मध्यकालिको नाटकालोकः	डॉ० रामजी उपाध्यायः
५. श्रीहर्ष के रूपक	डॉ० गोकुलप्रसादः त्रिपाठी
६. अर्वाचीन-संस्कृत-महाकाव्यानुशीलनम्	डॉ० रहस्यबिहारी

विभागे सम्पन्नाः शोधप्रबन्धाः

सत्रेऽस्मिन् डी० लिट्० उपाधये द्वौ शोधप्रबन्धौ स्वीकृतौ–

शोधकर्त्ता	शोधप्रबन्धः
१. डॉ० राधावल्लभत्रिपाठी—	"प्राचीनभारते नाट्यस्योद्भवो विकासश्च"
२. डॉ० श्रीमती मनोरमा तिवारी—	"संस्कृतमहाकाव्यस्य विकासः— १००० ई०—१५०० ई०"

इमे विद्वांसः पी० यच्० डी० उपाधये योग्याः घोषिताः––

१. कु० गायत्री श्रीवास्तव—"ऐतिहासिक-संस्कृतरूपकाणां परम्परा"
२. श्री गोपीकृष्ण द्विवेदी "महाभारते युद्धनीतिः"
३. श्रीमती अर्चना मिश्रः महाभारतीय-जीवनमूल्यानि

शोध प्रगतिः

इमे छात्राः संवत्सरेऽस्मिन् शोधार्थं पञ्जीकृताः—

छात्र-नाम	विषयः	निदेशकः
१. श्री क्षेत्रवासी पण्डा	Irony in Sanskrit Drama	डॉ० रा० व० त्रिपाठी
२. श्रीरामप्रकाश शुक्लः	"बुन्देलखण्डस्य संस्कृत-साहित्ये योगदानम्"	,,
३. कु० सावित्री जैन	"संततारणस्वामिनो व्यक्तित्वं कृतित्वञ्च"	डॉ० भागचन्द्र जैनः
४. श्री राजाराम त्रिपाठी	"निरुक्तस्य सांस्कृतिकाध्ययनम्"	डॉ० बालशास्त्री
५. श्री परमानन्द मिश्र	"विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य काव्यशास्त्रीयभागस्याध्ययनम्"	,,
६. श्रीमती उपमा चौरसिया	"विश्वगुणादर्श-चम्प्वा अध्ययनम्"	,,
७. कु० मालती तिवारी	"विष्णुपद-भटटाचार्यस्याध्ययनम्"	डॉ० (कु०) कुसुम भूरिया
८, कु० प्रतिभा श्रीवास्तव	"रामचन्द्रस्य नाट्य-साहित्यम्	डॉ० (कु०) कुसुम भूरिया

उदयपुर-विश्वविद्यालयेऽनुसन्धानप्रगतिः

संस्कृतविभागस्येमे विद्वांसोऽधोलिखितविषयानधिकृत्य पी० यच्० डी० उपाधये प्रमाणिताः ।

नाम	वर्ष	विषयः
१. श्री सी० एस० पुरोहितः	१९६९	"मेवाडस्य संस्कृतसाहित्यं योगदानम्"
२. श्री विष्णुरामो नागरः	१९७०	"कालिदासीयकाव्येषु साद्दश्येतरालंकाराणां प्रयोगः"
३. श्रीमती राधाराणी सुखवाला	१९७३	"वल्लभसम्प्रदायस्तस्य सिद्धान्तश्च"
४. श्री मूलचन्द्रः पाठकः	१९७४	प्रमुखसंस्कृतनाटकेष्वतिप्राकृत-तत्त्वम्"
५. श्री पी० सी० जैनः	१९७४	"उद्यातनसूरिकृत-कुवलयमालाकथायाः सांस्कृतिकाध्ययनम्" ।
६. श्री वी० एल० जैनः	१९७५	"भट्टारकसकलकीर्त्तेरध्ययनम्"
७. श्री एस० पी० व्यासः	१९७६	"कश्मीर-शैवदर्शनेन बौद्धवेदान्त-दर्शनयोः समालोचनम्"
८. श्री जी० एल० शर्मा	१९७७	"राजस्थानी-भाषासाहित्ययोः संस्कृतस्य प्रभावः ।
९. श्रीमती कमला द्विवेदी	१९७७	'तन्त्रालोकस्य समालोचनात्मकाध्ययनम्" (३-४ आह्निकौ)
१०. कु० एच० एल० वलिया	१९७७	"शब्दप्रमाणस्यालोचनात्मकाध्ययनम् ।"
११. श्री वी. एल. अञ्जना	१९७८	प्रमुखसंस्कृतरूपकेषु धार्मिकतत्त्वम्"
१२. श्री बी० एल० शर्मा	१९७८	"प्रमुखसंस्कृतमहाकाव्येषु साद्दश्यमूलकालंकाराः"

शोधार्थं पञ्जीकृताः छात्राः

नाम	वर्षः	विषयः
१. श्रीमती उमा भार्गवा	१९७७	"रामचन्द्रस्य नाटकानां समालोचनात्मकाध्ययनम्" ।
२. श्रीमती कामिनी कटारिया	१९७७	"अमरचन्द्रस्य संस्कृतमहाकाव्यानामालोचनात्मकं परिशीलनम्"
३. श्रीमती गायत्री पनवार	१९७८	"संस्कृतनाटकेषु त्रासदीयतत्त्वम्"

४. कु० सरिता भार्गवा	१९७८	"पुराणेषु शैवस्तुतीनामनुशीलनम्"
५. श्री आर. एल. कामदः	१६७६	"भारतीयदर्शने मानवीयतत्वम्"
६. श्री टी. एस. जोशी	१६७९	"जीवन्धरकृत--अमरसारकाव्यस्यालोचनात्मकसंपादनं, अनुवादो-अध्ययनं च"
७. श्री हुकमि चान्द नागदा	१९७६	"संस्कृत-शाक्तस्तोत्रसाहित्यम्"
८. श्री वासुदेवः शास्त्री	१६७९	"संस्कृते सूक्ति–साहित्यम्"

संस्कृतवृत्तम् (२)

राधावल्लभः

संस्कृत पत्रिकाः

प्रायशो वर्षद्वयं यावन्निःस्पन्दा सर्वगन्धा पुनरप्यवरोधमवधूय समुच्छ्वसन्ती सम्पादकस्य वीरभद्रस्य वीरतां प्रकटीकरोति। व्यङ्ग्यचित्रालङ्कृता विचित्रवस्तुविन्यासविभूषिता समसामयिक-सामाजिक-राजनीतिक-प्रसङ्गेषु समर्मदारणं कटाक्षपातं कुर्वाणा क्वचित् कटुसत्यसमुद्घाटनेनाप्रियतां भजमानापि पत्रिकेयं आधुनिकरुचिसम्पन्नानां संस्कृतपाठकानां मनोहरतिस्म। सम्पादकीयसमुद्योगात् पत्रिकायाः क्षीणः कलेवरः पुनरपि पुष्टिं यात्विति वाञ्छामहे।

दिवङ्गताः श्रीमन्तः पण्डितधुरीणा वे० राघवन्महोदयाः 'संस्कृत-प्रतिभा' मपि सहैव दिवं नीतवन्त इति चिरात् संशयो जायतेस्म। प्रायशो द्वयोर्वर्षयोर्न दृष्टः 'प्रतिभायाः' प्रकाशः। सम्प्रति डॉ० विद्यानिवासमिश्र-महोदयानां सम्पादकत्वेऽस्या नवोन्मेषः प्रकटित इति कर्णाकर्णि श्रूयते।

पुण्यपत्तने ज्ञानसत्रम्

पुण्यपत्तने ज्ञानप्रबोधिनीति संस्थया विश्वविद्यालयेन मानितं 'संस्कृत-संस्कृति-संशोधिके' त्यनुसन्धान-केन्द्रं प्रारब्धम्। अस्यानुसन्धानकेन्द्रस्योद्घाटनसमारोहः सौर-ज्येष्ठ-पञ्चदशदिवसे शुक्रवासरे ९-३० वादने सम्पन्नः। विद्यावाचस्पतयः सुरेन्द्रबार्लिंगे-महोदया अध्यक्षपदमलञ्चक्रुः। तत्रादौ ज्ञान-प्रबोधिनीशालाया प्राचार्यैः अभ्यङ्करमहोदयैर्वेदमन्त्रपाठपुरस्सरं मङ्गलमनुष्ठितम्। अस्मिन्नवसरे छात्रद्वयेन 'अनुसन्धानकार्यं निरलसं नैपुण्येन च करिष्याम' इति व्रतं गृहीतम्। सरस्वतीपूजनं विधाय तेन स्वमार्गदर्शकगुरुणां पूजा व्यधायि। अनुसन्धानविषयाणां परिचयःतस्मिन् काले प्रकटीकृतः। अध्यक्षाश्चैवं प्रबोधितवन्तः—'अनुसन्धानं प्रातिभमेवास्ति। न कोऽप्यनुसन्धाता भवामी'ति कृत्वा अनुसन्धाता भविष्यति। अनुसन्धानार्थं या प्रज्ञा प्राणभूता, सा यदि विद्यते, तर्हि भवति वास्तविकी अनुसन्धानप्रगतिः। यस्मिन् जने सा विलसति, स एवानुसन्धान-कर्मणि प्रवृत्तः स्यान्नान्यः। परेषामनुकृतिं विधाय निष्पन्नमनुसन्धानं नादर-

णीयं भवति। स्वीया प्रतिभा तत्र प्रमाणीकर्तव्येति। ज्ञानप्रबोधिनी-सञ्चालकः पेंडसे–महोदयश्चास्मिन्नवसर आह–अस्माकमनुसन्धानं मा भवतु प्राक्कलितया दिशा। अनुसन्धातारो नूतना अदृष्टपूर्वा दिश उन्मीलयन्तु। अस्माकं संस्कृतिः साहित्यं च पूर्वाग्रहं विहाय परिशीलनीये। तदर्थं प्राथमिकशालात एव संस्कृतं पाठनीयं, सर्वत्र तस्यः प्रचारः कार्य इति। उद्घाटनमहोत्सवेऽस्मिन् सर्वमपि कार्यजातं संस्कृतेन निर्व्यूढम्।

●

ग्रन्थ-समीक्षणम्

श्रीहर्ष के रूपक-ले०-डॉ० गोकुलप्रसादः त्रिपाठी। प्र० – संस्कृत–परिषद्, सागर-विश्वविद्यालयः, सागरम्। प्रथमं संस्करणम्–१९८१। मू०–४०

संस्कृतनाट्यकारेषु महाकवेर्बाणभट्टस्य समकालिकः सप्तमशतकोद्भवः कान्यकुब्जनरेशः श्रीहर्षो नूनमनुत्तमं स्थानं भजते। अस्य प्रियदर्शिका रसिकानां प्रिया, रत्नावली च सहृदयहृदयेषु रत्नमालेव राजते। तथैव नागानन्दमस्य नाट्यनैपुण्यं प्रमाणयति। वस्तुतो नाटिका-प्रणयनक्षेत्रे इदम्प्रथमतया अयमेव प्रगल्भते स्म, यन्निदर्शनमनुकृत्य नाटिकानां पृथुला परम्परा संस्कृतसाहित्ये निरन्तरं प्रचलिता। अथैतस्य कविताकामिन्या हर्षभूतस्य श्रीहर्षस्य व्यक्तित्वकृतित्व-समीक्षणपरो विस्तृतो विवेचनात्मकः प्रबन्धो नेदानीं यावत् क्वचिद् दृश्यतेस्म। ग्रन्थोऽयमभावममुं सक्षमं दूरीकरोति। अत्र श्रीमता त्रिपाठिना श्रीहर्षस्य जीवनं, व्यक्तित्वं कृतित्वं कृतित्वविशेषाश्च सम्यग् गवेषिताः। पौरस्त्यपाश्चात्त्योभयविधसमीक्षासरणिभ्यां श्रीहर्षप्रणीतानि रूपकाणि विशदं निकषमाणेन लेखकेन तुलनात्मकमूल्याङ्कनाय दिश उन्मीलिताः। लेखकस्य तलावगाहिनी दृष्टिः मर्मावगाहनक्षमा श्रीहर्षस्य रससृष्टिं भाषाव्यक्तिं पात्रवैशिष्ट्यं रङ्गनैपुण्यं च निपुणं शीलयति। भास-कालिदासपरम्परायाः प्रभावः, तत्प्रसङ्गे च श्रीहर्षस्य विशिष्टमवदानं परवर्तिरूपककारेभ्यस्तस्योत्तमर्णत्वमपि विवेचयन् ग्रन्थोऽयं श्रीहर्ष विषयकसर्वाङ्गीणानुशीलनं प्रस्तौति।

गुरुमाहात्म्यशतकम्–डॉ० कैलासनाथ द्विवेदी प्र०–सुबोध प्रकाशनम्, कानपुरम्। मू०–२=५० रूप्यकाणि : प्रथम सं०–१९८१, पृ० ४६।

गुरुमाहात्म्यशतकं शतकपरम्परायां गुरोर्महिमानं प्रथयति। अत्र प्रणेत्रा श्री कैलासनाथद्विवेदिना विषयावतरण-सोदाहरण-विषयप्रतिपादन पुरस्सरं गुरुकीर्तिः प्रख्यापिता। भूमिकायां विविधोपनिषत्पुराणेषु गुरुस्वरूपं स्वपाण्डित्यनिदर्शनपुरस्सरं प्रणेत्रा प्रतिपादितम्। सर्वत्र हिन्दीभाषयाऽनुवादः प्रदत्तः। काव्यमिदं बालानां सुखबोधाय युज्यते।

द यूनीक् व्यू-प्वाइंट ऑफ ए पोएट—ले० ए० व्ही० सुब्रह्मण्यम्। सुरभारती समितिः ओस्मानिया विश्वविद्यालयः, हैदराबादम्। प्रथमं संस्करणम्।

आङ्ग्लभाषोपज्ञेऽस्मिन् प्रबन्धे लेखकेन भारतीयदृष्ट्या कवेः कार्मण्यं सम्यग् विवेचनं विधाय प्रकटीकृतम्। कवेरुदात्तजीवनादर्शान् प्रबन्धोऽयं प्रत्याययति। सारस्वतं चक्षुः कथं निखिलं जगदुन्मीलयतीति निरूपितम्।

भारतीयज्योतिषम्

डा० राजमोहन उपाध्यायः

ज्योतिषविद्या धरामण्डले सर्वत्रैव चिरकालादेव सुप्रसिद्धास्ति। मुख्यरूपेणास्या द्वौ भागौ वर्तते। तत्र प्रथमभागस्य नाम गणितज्योतिषम्, द्वितीयभागस्य च फलितज्योतिषमिति। तत्र गणितेन ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्थित्यादिज्ञानं जायते, फलितेन च प्राणिनां शुभाशुभफलविवेचनं सम्पद्यते। पाश्चात्त्यानां मते ग्रीक-वैवलोनिया–अरव-चीन-प्रभृतिदेशेषु ज्योतिषस्य विशेषज्ञानमासीत्। भारतीयैस्तेषामेव ज्ञानमादाय स्वकीयं ज्योतिषं निर्मितमिति ते कथयन्ति। किन्तु तेषां ग्रन्थानां भारतीयशास्त्राणां च पर्यालोचनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् भारतीयज्ञानं मौलिकं स्वकीयं मतं संस्थापयत् चिरकालादेव राजते। तत्र मौलिकं तथ्यमपि स्पष्टमेव, यतः पुनर्जन्मसिद्धान्तस्याविष्करणं संरक्षणं संवर्द्धनञ्च भारते एव दृश्यते। अतः भारतीयज्योतिषस्य मौलिकं तथ्यं लोकपरलोकयोः साधनम्। इह लोके च ग्रहप्रभावानुकूलत्वसाधनं परलोके च सुकृतकर्मवशादनुकूलयोनिग्रहणमिति। तत्र वेदास्तावद् यज्ञकर्मप्रवर्त्तकाः यज्ञाश्च कालाश्रयेण प्रोक्ताः कालज्ञानञ्च ज्योतिषशास्त्रेण भवति। अतः ज्योतिषं वेदाङ्गरूपेण गृह्यते। वेदास्तावद् अपौरुषेयाः। तस्मात् भारतीयज्योतिषमपि अपौरुषेय[1]मेव।

तत्र शून्यगगनमण्डले भूमिसूर्याकाशगङ्गानीहारिकाणां क्रमेण दैर्घ्यविस्तारयोः ज्ञानसम्पादनेनेदं स्पष्टं भवति यत् ब्रह्माण्डोऽयमनन्तरूपेण विभाति। अनन्तस्य ब्रह्माण्डस्य कुत्रापि केन्द्रविन्दुकल्पनं भवितुमर्हति। किन्तु भूकेन्द्रं तु ध्रुवयोः निवद्धसूत्रे त्रिज्यान्तरे तिष्ठति। सूर्यस्य केन्द्रं भूकेन्द्रे नास्ति यतः तयोरेककेन्द्रं यदि भवेत्तदा भूस्फुट एव रविस्फुटो भवेत्। परञ्च तयोः पृथग् दर्शनात् भिन्ने केन्द्रे तिष्ठतः। भूमौ जनानां निवासो विद्यते परञ्च तेजस्तैक्ष्ण्यात् सूर्ये जीवानां निवासकल्पनं व्यर्थमेव। इदं तु स्पष्टमेव यद् भूसूर्ययोरन्तराले वितत-गगनमण्डले किरणजालसमूह इवानन्तानन्ततलानां संस्थितिः उपर्युपरि अस्ति। सूर्यकिरणाः भूमौ अवरोधं विना समागच्छेयुश्चेत् तदा प्राणिनामुद्भिदादीनां च जीवनसंभवो न भवेत्। परञ्चानेकविधतलानां प्रभाववशेनैव सूर्यतः निर्गताः किरणाः

१. ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगू यच्छौनकायामलम्।
[illegible]

परिष्कृताः सन्तः भूमौ समागच्छन्ति। तत्र भूसूर्ययोः सापेक्ष्यवशेन चतुरशीतिलक्षयोनिगतानां जीवानां विविधपदार्थानां चाहर्निशं सृष्टिस्थिति-लयात्मिकाः स्थितयो भवन्ति।

तत्र नभोमण्डले भूग्रहोपग्रहनक्षत्रतारकोल्काधूमकेत्वादीनां विभागाः कालक्रमानुसारेण पूर्वाचार्यैः कृताः। ये तत्र गतिमन्तः पिण्डास्तेषां 'ग्रह' इति संज्ञा। राशिचक्रे विद्यमानानां पिण्डसमूहानामाकृतिवशतः स्वनाम्ना विख्यातानि नक्षत्राणि सन्ति। एवमचलपिण्डानां राशिचक्रेतराणां 'तारक' इति संज्ञा सुप्रसिद्धा। अन्येषां पिण्डसमूहानां विभागा अपि तथैव सन्ति। परंच ग्रहानभितः परिभ्रमणशीलानामुपग्रहसंज्ञापि प्रथिता। यथा चन्द्रो भूमेरुपग्रह एवमेवान्ये 'उपग्रहा' अपि ज्योतिषशास्त्रे सुपरिचिता एव। तारकाणां भग्नकणा वातैजतसत्त्वानां कणा 'उल्का' नाम्ना विख्याताः। एवं ये चान्ये केतवः काले-काले प्रकटीभूय विलुप्यन्ति तेषामावर्त्तनक्रमः संहिताकारैः उपनिबद्धः। आकाशगङ्गाविस्तृता विराजमाना तारकाणां समूहवशेनैव स्वकीयं रूपं द्योतयति। नीहारिकाणां संस्थितिः अतिदूरेऽस्ति। प्रकाशवर्षानुसारेणापि लक्षप्रकाशवर्षैस्तासां दूरत्वं परिगण्यते। गगने एतादृशा अपि पिण्डाः सन्ति येषां प्रकाशः स्वस्थानाद् भूमिप्रादुर्भावकालात् प्रागेव संचरितः किन्तु नाद्यावधि भूमौ संप्राप्तः। प्रकाशस्य क्षणात्मिका गतिः १८६००० मील इत्यस्ति। अनेनास्य ब्रह्माण्डस्यापरिमेयत्वं निःसीमत्वं च स्वयमेव सिद्धम्।

खस्थानां पिण्डानामियत्ता कर्त्तुं केनापि न पार्यते। परं चैकस्य पिण्डस्य प्रभावेण अपरः पिण्डः प्रभावितो भवति इत्यत्र नास्ति सन्देहावकाशः। अतो भूमेः समन्ततः विद्यमाना ये पिण्डास्तेषां प्रभावेण प्रभावितेयं धरा प्रत्यहं प्रतिक्षणं च पर्यटति। एवमन्येऽपि पिण्डाः स्वस्ववर्त्मसु संचरन्ति। अतः संचरणशीलानां पिण्डानामियत्ता कथं सम्पाद्या इति महत्तमो गूढ-विषयः। इयं धरा च कदा संजातान्ये पिण्डाश्च कदा समभूवन् इत्यपि केनापि पुरुषेण ज्ञातुं न शक्यते। तात्पर्यमिदं यत् वस्तुस्थित्या ब्रह्माण्ड-विषये इदमित्थं रूपेण किमपि वक्तुं नैव शक्यते। परं च देशकालपात्राणां क्रमिकपरम्परया तेषां परम्परायां प्रसिद्धा विषया ऐतिहासिकरूपेण परि-वर्त्तमानाः कालक्रमेण ज्ञानप्रदायका भवन्ति। बीजवृक्षयोर्मध्ये कः प्रथमः समुत्पन्न इति न केनापि विज्ञेन पुरुषेणेदमित्थमुक्तम्। परं च व्यवहारे तयोर्मध्ये कः प्रथम इति व्यवहारो नावरुध्यते। तथैव सृष्टिविषयेऽपि व्यवहारेऽपि तस्य विवेचने प्रयोजनाभाव एव।

प्रत्यक्षदर्शनात् कालक्रमेण ऋतूनां परिवर्तनात् चन्द्रार्कयोरुपराग-दर्शनात् पूर्णिमायां चन्द्रस्य पूर्णता अमायां च तस्याभावदर्शनात् एवं ग्रहाणां प्रागुदयपश्चिमास्तावलोकनात् सूर्यसान्निध्यवशेन तेषां लोपदर्शनात्; मनुष्यपरम्परायां कौतूहलप्रदविषया आसन्नित्यत्र नास्ति सन्देहस्य लेशा-वसरः। भूमण्डलस्य भिन्ने भिन्ने भागे ते कौतूहलप्रदविषया अपि किञ्चि-दन्तरिता सन्तोऽपि सामान्यरूपेण व्यवहारे समत्वदर्शनात्तेषां प्रभावेण प्रभाविताः लोकगाथाः परिष्कृताः। विषुवद्धरातलीयखमध्ये सूर्यस्य दर्शनं समरात्रिन्दिवञ्च भवति। ध्रुवप्रदेशे षण्मासमितं सूर्यस्य दर्शनं तदेव दिनं तावती च रात्रिरेवं एकसौरवर्षसममेव तत्राहोरात्रप्रमाणं सिध्यति। एवं भिन्ने भिन्ने भागे दिनरात्र्योः भेदोऽपि गणितयुक्त्या प्रत्यक्षदृष्ट्या च सिध्यति। परं च यथार्थदृष्ट्या सूर्यस्य न कदाप्युदयः कदाचिदस्तमन् भवति। सूर्यः स्वमार्गेऽहर्निश भ्रमति न विराममुपगच्छति। धरेयं दीर्घ वृत्तानुकारा वृत्तवद्भाति। वृत्तेऽर्धदर्शनं अर्धस्यादर्शनं घट इव निजमूर्त्या छाययैवातपस्थयुक्त्या इव सिध्यति। अर्थादहोरात्रदर्शनमपि सापेक्ष्य-रूपेणैव सिध्यति। वस्तुतः भूमेः सकाशात् पिण्डानां दूरत्वञ्च नैक समम्। अतस्तेषां कर्णानुसारेण परिभ्रमणवृत्तान्यपि भिन्नानि भिन्नानि सन्ति। अतः कस्याप्येकस्य ग्रहस्यापरेण ग्रहेण सह न कदापि योगसंभवः। किन्तु प्रत्यक्ष-दृष्ट्या एकस्मिन् याम्योत्तरे तेषां संस्थितिः योगरूपेण परिगण्यते। एवमत्र यथार्थदृष्ट्या योगाभावः विचारदृष्टचा च योगसंभवो दर्शितो। किंबहुना लोके न कोऽपि एतादृशो विषयो दृश्यते यस्य वास्तविकं स्वरूपमन्यत् बाह्यदृष्ट्या चान्यद् न विभाति।

यद् हि ब्रह्माण्डे तदेव पिण्डे, यच्च पिण्डे तदेव ब्रह्मणि। अतः ब्रह्म-ब्रह्माण्डयोः, ब्रह्माण्डपिण्डयोश्च सादृश्यसम्बन्धात् ब्रह्मपिण्डयोरपि तादृशः सम्बन्धो वरिर्वति इतिकृत्वा भारतीया महर्षयो ज्ञानार्जने तत्परा बभूवुः। तत्र यथा लोके द्वे ध्रुवे भूमेः अक्षकीले इव विद्येते तथैव ज्ञानस्यापि द्वे ध्रुवे विज्ञानदर्शने वर्तेते। यथा भूकेन्द्रात् ध्रुवे समानान्तरे स्तः तथैव ब्रह्मणि केन्द्र-रूपेण विद्यमाने सति दर्शनविज्ञाने च ध्रुवरूपेणावतिष्ठतः। अतो विज्ञान-दर्शनयोः पर्यवसानं एकत्रैव भवति। तत्र दर्शनबिन्दुमादि कृत्वा विज्ञान-बिन्दुं यावत् चिन्तनं वा विज्ञानबिन्दुतः दर्शनबिन्द्वधिगमनम् एक-मेवास्ति।

प्रत्यक्षदर्शनकाङ्क्षिणो महर्षयः दर्शनविज्ञानयोः सामञ्जस्यं संस्था-पयन्तः शास्त्राणि विरचयामासुः। किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षापेक्षया आत्मप्रत्यक्षता-

विषये तेषां चाभिरुचिरासीत्। यतो हि चाक्षुषप्रत्यक्षं तु नावास्तविकम्। तत्र चाक्षुषप्रत्यक्षमेव वैज्ञानिकपक्षः। आत्मप्रत्यक्षपक्षस्तु अध्यात्मविद्योच्यते। लोके तु वैज्ञानिकः पक्षः भौतिकवादः अपरश्च अध्यात्मवादनाम्ना विख्यातो विद्यते। पूर्वं तावद् वैज्ञानिकः (भौतिकः) पक्षोऽत्र प्रतिपाद्यते।

तत्र ज्योतिषा ग्रहनक्षत्राद्यधिकृतं शास्त्रं ज्योतिषमित्युच्यते। गच्छतीति 'ग्रह' इति परिभाषया भ्रमणशीलानां पिण्डानां 'ग्रह' इति संज्ञा पूर्वमेवोक्ता। एतेषां साहाय्यवशेन भारतीयज्योतिषं त्रिस्कन्धात्मकं विभज्यते। तव वाराहीसंहिताया[1] मेतेषां परिभाषातीव स्फुटास्ति। यत्र ग्रहगतिस्थित्यादिनिरूपणं तद्गणितं सिद्धान्तज्योतिषं वा कथ्यते। तस्यैव पुरा 'तन्त्र इति संज्ञासीत्। संहितास्कन्धे[2] दिविभौमान्तरिक्षाणां पर्ययप्रभावाणां समग्रपरिचयो निबध्यते। होरास्कन्धे[3] चाहोरात्रशब्दस्य पूर्वापरवर्णलोपात् 'होरा' इति संज्ञा अन्वर्थिका जीवानां शुभफलकथने प्रतिपद्यते। यद्यपि होरास्कन्धे जातकशास्त्रं, मुहूर्तशास्त्रं, शाकुनम्, अष्टाङ्गविद्याप्रभृतिविषयाः सन्ति, तथापि सौलभ्याय संक्षेपेण 'होरास्कन्ध' इत्युच्यते। तात्पर्यमिदं यत् गणितस्कन्धेन ग्रहाणां दैर्घ्यविस्तारगतिस्थित्याकृतिप्रकृत्यादीन् विज्ञाय संहितास्कन्धेन च तेषां वर्णविन्यासपाञ्चभौतिकस्वरूपादीन् विज्ञाय तेषामुत्क्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनं च सम्यग् विज्ञाय, जातकस्कन्धद्वारा स्थितेः फलं, गतेः फलस्वरूपपरिणामं गमनफलादिकं सम्यग् विज्ञाय जातकस्य लोकस्य वा फलं वक्तव्यमिति कृत्वा एकस्यैव ज्योतिषशास्त्रस्य त्रिस्कन्धस्वरूपम् ऋषिभिः पुराकाले निर्धारितम्।

वैदिकवाङ्मये ज्योतिषस्य मूलविषयाः सूत्ररूपेणोपनिबद्धाः विराजन्ते। वेदार्थाः त्रिविधा भवन्ति। तत्र प्रसङ्गानुसारेण एकस्यैव शब्दस्य विविधा-

---

१. ज्योतिशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं,
तत्कात्स्न्योंपनयस्य नाम मुनिभिः संकोर्त्यते संहिता।
स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ,
होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः॥
—उपनयनाध्याये, श्लो० ६

२. वाराहीसंहितायाः संवत्सरसूत्राध्याये, श्लो० १७.

३. त्रैतव २१.

अर्थाः पूर्वविचारणीयाः । तदनन्तरं तस्य विनियोगः कार्यः । यदि सर्वत्रैव एकरूपेण तस्य प्रयोगः क्रियते तदा वैदिकज्योतिषज्ञानसम्पादनं न केवलं कठिनमपितु असम्भवमेव । यस्मिन् काले यत्र देशे या भाषा प्रचलिता भवति, सा भाषा भावबोधिका भवति, कालान्तरे तत्र परिवर्त्तनं भवति । यदि परिवर्तितभाषया तस्यार्थबोधः सम्पाद्यते तदा न समीचीनं भवति । इदानीं वेदार्थप्रतिपादनेऽपि त एव दोषाः सन्ति । अतस्तान् दोषानपहाय वेदार्थाः सम्पाद्याः । एवं कृते सति भारतीयज्योतिषस्य मूलज्ञानं वेदानुरूपं (वेदाङ्गरूपेण) च सम्यक्तया कर्तुं शक्यते ।

प्राच्यविद्या-सङ्कायाध्यक्षः

ज्योतिष-विभागाध्यक्षश्च

काशी-हिन्दू विश्वविद्यालये वाराणसी

पण्डितराज-विभावनम्

डॉ० कैलासपति त्रिपाठी

मृद्वीकापाकनिर्यन्मसृणरसभरीमाधुरीभाग्य-भाजां वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥

स्वोक्तां सूक्तिमेनां यथार्थतां प्रापयन् जगन्नाथपण्डितनरेन्द्रः कवते लोकोत्तरं कल्पयति च नितान्तं मर्मस्पर्शि किञ्चत्, मीमांसते युक्तियुक्तम्, आशेते च मञ्जुलतरे युक्तिग्राह्ये सत्यतरे क्वचित् पक्षविशेष इति दन्हवनीत्येतदीयं वचः प्रतिपदम्।

यादृशं मधुर्वषि साहित्यं समुदपादि पण्डितराजेन तदनुकूलैवासीत्तदीया जीवनभूमिरपि। प्रतिभाभास्वन्मूर्तिरसौ यस्माज्जनिं लेभेयदुत्सङ्गे वात्सल्य–सुधामातृप्ति परिपिबँश्चिरं चिक्रीड, यतश्चानुशीलिता साहित्य-विद्या सोऽभूत् सहृदयतिलकः श्रीमत्पेरुभट्टः यल्ललिया पाषाणोऽपि पीयूषमस्यन्दत। अत एव तु तदात्मजेन शास्त्रग्रन्थिष्वपि प्रवाहिता पर्व सब्रह्मचारिणी विदग्धबुधजनमनोमुग्ध–विधायिनी सुधाधारा यत्राम्नातानि विविधशास्त्र-सिद्धान्तसूक्तिशूक्तिमुक्तात्विषि महार्हाणि वाक्यानि।

पण्डितराजभणितिः पदवाक्यप्रमाणशास्त्र–चक्रनेमिप्रतिमाचार्यगण-परिचर्या संस्कृत–साहित्य विद्योत्सङ्गमवाप्य महामोदमञ्जिमस्वतामभि गच्छतीति नाविदितं तदनुशीलनपरायणानाम्। विविध-शास्त्रसंस्कारा-स्वादमसृणायां तद्वाचि विचित्रा विद्यते सारवत्ता। प्रणेतृ-प्रावीण्यमभि-व्यञ्जयन्ती रोचिष्णुता चापि न तत्र वर्तते पश्चात्पदा। आलोचनामृता-स्वादपरिचितस्वान्तानां तत्त्वार्थदर्शिन्याः प्रज्ञाया निकषोपलायिता पण्डित-राजस्य वाग्वक्रताऽनितरसाधारणीमपश्चिमामेतदीयां वैपश्चितीमभि द्योतयति।

एकस्मादेव गुरोः सर्वाविद्यालाभ इति परम्परां नानुसरति सर्वविद्याधरः पण्डितराजः। साहित्यविद्योपासनापूतस्वान्तेषु परां कोटिमाटीकमाना महामाहेश्वराः श्रीमदभिनवगुप्त पादा यथा बहुतरगुरून् पर्यचरन् तथैव

सर्वतन्त्र–स्वतन्त्रकवितार्किक–चक्रचूडामणिः पण्डितराजजगन्नाथः[1] समशिश्रियत् स बहून् गुरुजनान्।

अयङ्किल तैलङ्गो विप्रः पितापेरुभट्टः। माता चास्य लक्ष्मीः। वेदान्त-विद्यानेन श्रीमज्ज्ञानेन्द्र भिक्षोरधिगता। न्यायवैशेषिक शास्त्रानुशीलनं महेन्द्राभिधा द्विदुषोऽन्वस्थायि। श्रीखण्डदेवाचार्यात् काश्यां मीमांसा परि-शीलिता। शेषवीरेश्वरात् व्याकृति संस्कृतिरलम्भि। अन्याश्चापि विद्याः पर्यशीलितानेन, यतो हि सर्वविद्याधरतात्मनः रसगङ्गाधरेऽघोषि।[2]

प्रतीयते स्वल्पीयसा कालेन परिनिष्ठितं परिणतञ्च वैदुष्यमर्जितमनेन। यतो हि ससतत्तद्विद्या-विशेष-नदीष्णान् गुरूनुपास्य तानि तानि शास्त्राणि सविधि निपीय नवीनं तारुण्याञ्चितं वयो दिल्ली-वल्लभस्य पाणिपल्लवतले-ऽत्यवाहयत्[3]।

एतावतेदं निष्कृष्यते यल्लोकोत्तरसंस्कारवशात् बाल्ये न्याय–व्याकरण साहित्य–वेदान्त–मीमांसा–प्रभृतिविद्यासु परां वैशारदीमसावध्यगात्।

तैलङ्गवंशावतंसः, स्मरहरनगरसमुपासित–सरस्वतीकः, जयपुरनगर-नरेश सम्पर्कमवाप्य लोकोत्तर–प्रतिभामहिमविस्मापित–दिल्लीश्वरो जगन्नाथः शाहजहाँऽभिधस्य सम्राजः सभारत्नत्वमापत्।

सम्राट् शाहजहाँ कियानासीत् कला–समुन्नयन–समवहित–मानस इत्यागरानगरे विराजमानं विश्वविस्मयस्रोतस्ताजभवनमद्यापि स्मेराननं कीर्तयति।

तदीयेन कलास्नेहेन पण्डितराज–प्रतिमो वैदिको विप्रः प्रोदसाहि, समरक्षि, समुदनाधि च केनापिश्लक्षणतरेण विधिना।

शाहजहाँऽभिधानः सम्राट् १६२८ ई० वर्षे राजसिंहासनमध्य-तिष्ठत्। १६५८ ई० वर्षे अवरङ्गजीवेन तत् पुत्रेण कारागरे निक्षिप्तः, १६६६ ई० वर्षे यशोऽवशेषतां समश्लिक्षत्। तत् समयान्तपातिनः पण्डित-

---

१—तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितराज-जगन्नाथेन (आसफविलासः)

२— श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगत–सकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत्।
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहर नगरे शासनं जैमिनीयम्,
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः॥

३—दिल्ली–वल्लभपाणि–पल्लवतले नीतं नवीनं वयः।
भामिनीविलासः

राजस्यापि स एव समय इति विद्वांसो विश्वसन्ति निर्णयन्ति च। इदञ्चापि सम्भाव्यते यन्निःश्रीकताङ्कते उपरते वा शाहजहांख्ये सम्राजि परिवर्तिते च दिल्लीश्वरे निष्फला राजधानी नाचकर्ष तं कलाश्लाघ्यं पण्डितराजम्। अत एवान्ते ऽनेन मधुपुरी संसेविता। सैषा मधुपुरीदानीन्तनी मथुरा। "मधुपुरी मध्ये" इत्यस्य स्थाने "अन्धकशासनस्य नगरे" इति पाठोऽपि क्वचित् प्राप्यते तेनेदमाशेरते विद्वांसो यदसाव वसदन्ते काश्याम्।

यदाश्रये पण्डितराजो न्यवात्सीत् तेषु पञ्च नामान्याभ्यन्तरसाक्ष्यैः प्राप्यन्ते–नूरदीनः[1]=जहाँगीरस्तस्य शासनमासीत् १६०५ तः १६२७ ई० यावत्।

साहिजहान,[2] शलवदीन[3] = शाहजहां, यस्य शासनमासीत् १६२८ तः १६५८ ई० यावत्। असफ[4]खानः=नूरजहाँ–भ्राता यन्मृत्युः १६४१ ई० वर्षे जाता। उदयपुरीयो जगत्सिंहः[5], यस्य शासनमभूत् १६२८ तः १६५९ ई० यावत्। कामरूपेश्वरः प्राणानारायणो[6] यदीयशासनमासीदसमप्रदेशे १६३३ तः १६५९ ई० यावत्। समेषामेषां समयपर्य्यालोचनेनेदमवसीयते यत् पण्डितराजस्य साहित्यसर्जनप्रवणा प्रज्ञोपरि निर्दिष्टसमयसीमनि पर्युदलसत्। राजप्रसाद–संस्कृतिसुरभिता भगवद्भक्तिः—

स्मृतापि तरुणातपं करुणाया हरन्ती नृणामित्यादि पद्यैः पण्डितराजस्य काचिद्विशिष्टासक्तिरभिव्यज्यते कलिन्दगिरि–नन्दिनीतटसम्भूते सुरद्रुमे क्रीडन्त्याम् अभङ्गुरतनुत्विषां विद्युतांशतैर्वलयितायां कादम्बिन्याम्।

अत्रैवमप्याशयितुं शक्यते यन्मुगलसम्राजां राजप्रासादेऽम्लानमहसां मादनमेदुराणां नृपति–प्रसादनव्यग्राणां विद्युन्मूर्तीनां ललनाजनानां शतैः परिक्रता राजमूर्तिर्मेघमालां कृष्णामूर्तिश्च स्मारयितुं पण्डितराजं प्रैरिरत। पण्डितराजेन यवनसाम्राजां प्रासादव्यवहारा नेदीयस्तया परिवीक्षिता

१––व्याकुप्यन्नूरदीन–क्षितिरमणरिपुक्षोणिभृत् पक्ष्मलाक्षी॥ रसङ्गाधरः ९५
प० का० सं० पृ० २००

२––साहिजहानाभिधश्चक्रवर्त्ती–आसफ विलासः पृ० १.

३––भूमीनाक शहाबदीन भवत स्तुल्यो गुणानां गणैः।
र० गं० प० का सं० पृ० १०१

४––आसफविलासः

५––जगदाभरणम्

६––प्राणाभरणम्

आसन् । अतस्तत् प्रतिफलनमाञ्जस्येन तत् साहित्ये सम्भाव्यते । उद्यानोपवनाटवीविहरणपरायणानां सम्राजां सामन्तानाञ्चच्छविं प्रेक्ष्य मुहुर्मुहुः स्मृतिपदवीमधिरोहत्यरण्यविहारिणी भगतः श्रीकृष्णस्य मनोहारिणी मूर्तिः —

तां तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं किङ्करीकृत नवाम्बुदत्विषम् ।
स्वान्त मे कलय शान्तये चिरं नैचिकीनयन–चुम्बितां श्रियम् ॥

राजप्रासादे कृतज्ञतांव्यञ्जयतामुपकृत-विधेयजनानां भावानतव्याहारान् परिश्रुत्य पण्डितराजस्तमेव सनातनं यदुपतिं स्मरति—

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा—
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्पृशाम्यहमहम्भावावृतो निस्त्रपः ।
इत्यागश्शतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रतः ॥
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते मत्तो न मत्तः परः ॥

अत्र यदुपति-विषयिणी–कृतज्ञता–परायणा–विच्छित्तिच्छुरिता काचिद् भक्त्यभिव्यक्तिरनुभूयते ।

प्रपत्तिसंस्कृता मनस्विता

मङ्गलालयालक्ष्मीः भगवान् कृष्णो विष्णुपदी कालिन्दगिरि नन्दिनी च जगन्नाथाराध्याः । यदीयहृदये प्रपत्तिसुधालहरी सातत्येन लीलायते, यत्र च समाराध्यचरणारविन्दयोः क्षमाभ्यर्थन भावनाया अविरला धारा प्रसूयते तत्रैवाप्पयदीक्षितप्रभृत्यनूचानजनान् प्रतीर्ष्या कलुषितशेमुषीकत्वं कुत उदेतीति गवेषणेनैव किञ्चित् प्रत्येतुं शक्यते । नूनमत्र भवितव्यं केनापि गभीरतरेण क्षोभेण । रसगङ्गाधरेऽन्यत्र च पण्डितराजकृतिषु शास्त्रवार्ता प्रसङ्गे अप्पयदीक्षितेन सह कश्चिल्लोकोत्तरोऽस्निग्धो दृश्यते व्यवहारः । जैमिनीयमलंधत्ते रसनायामयं द्विज इत्यादीन्युदाहरणानि परस्परासौमनस्यसम्भारभूतिं संरम्भेण केनचिद् द्योतयन्ति । पण्डितराजेन तिरस्कार–नामालङ्कारः स्वेन विधिना कल्पितः । तदुदाहरणेऽप्पयदीक्षितमेवोदाहरण कर्मतामनैषीत् ।

सन्ति चात्र नैकविद्या दन्तश्रुतयः । तत्र प्राधान्यं भजते लवङ्गी वृत्तम् । श्रूयते पण्डितराजेन वैदुष्यातिशयोल्लास–महिम्ना राजप्रसाद-प्रासादावाप्त्युन्मादे लवङ्ग्यभिधाना काचिद्यवनललना परिणीता एतदाक्रोशेऽप्पयदीक्षितप्रमुखैः कैश्चित् पण्डितैः पण्डितराजोऽधिक्षेपपदवीं नीतः । इदमेवास्ति वैरबीजमप्यय–पण्डितराजयोरिति केचिदामनन्ति ।

परमत्र सन्दिहन्ति प्रेक्षावन्तः। यतो हि लवङ्गीति नामसंरचना ललनायास्तस्याः यवनीत्वं प्रत्याचष्टे। यवन–कुलोद्भूत–ललनाजनना-मान्यन्यादृशानि भवन्ति। यदि चोच्यतेयवनीनाम्न एव लवङ्गीति संस्कृतं रूपं किञ्चिदस्ती त्येदपि न प्रतिभाति सम्यक्। यतोहि पण्डितराजेन सहाबदीननूरदीनासफप्रभृतीनि कानिचिन्नामीनि संस्कृतसङ्घटासु लिखि-तानि स्वकृतिषु। तत्र च यादृशो गन्धो लभ्यते यवनपरम्परानुसारि नाम्नां न तादृशः कश्चिल्लवङ्गीतिनामनि। अतो लवङ्गी काचिदयवनकन्या-सोदिति न प्रतिभाति साम्प्रतम्।

लवङ्गी–प्रसङ्गसिक्तानि यानि कानिचित् पद्यानि पण्डितराज–समा-लोचनोद्यतजनमानसं मोदयन्ति तान्यपि तत्र तत्र प्रक्षिप्तानीव प्रतीयन्ते।

सनातनमान्यताभ्यर्चनपरायणस्य पण्डितराजस्य यवनीपरिणय–सम्भावनाभ्यन्तर–साक्ष्यैर्नितरां क्षीणवृत्ता। यतो हि पण्डितराजो न विरुणद्धि वैदिकीं मान्यताम्। न चाप्यतिशेते परम्पराम्। मर्यादापरिपालन-परायणे जनेऽन्यथा सम्भावना तदभ्युदयरोषकषायत्वाविष्करणमात्रमेव प्रतीयते।

असति च दोषे दोषाविष्करणेन विनीते परं संवेदनशीले पण्डितराज–स्वान्ते कश्चित् क्षोभ उदगात्। यश्च समालोचन-सरणौ किमपि नवं प्रस्थानं प्रत्यतिष्ठिपत्।

राषारुणितापि पण्डितराजभणितिरपूर्वामेवकाञ्चिन्माधुरीं सूते—

धूर्यैरपि माधुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानां
वन्द्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः। (भा० वि० ॥

यद्यपि काव्यशास्त्रे पण्डितराजेनाचार्यान्तिरवत् किमपि नवं प्रस्थानं न प्रावर्ति तथापि चिन्तिते सुविचारिते पथि या विविधशास्त्र संस्कारम-सृणा नदता—उदपाति तया नव प्रस्थान् सब्रह्मचारी कश्चिदाह्लादोऽनु-भूयते भावकैः। काव्य–वाक्येषु लोकोत्तराह्लादस्नातो वहो भागः क्वास्ते, तत् परिचयपर्यभ्यासः कथमिव भवतीत्यादि विवेचनस्य प्रौढः पन्थाः पण्डित राजः प्रावर्तयत्। अद्यतनालोचन प्रक्रियासु तत्परिपाटीविनियोगः काभ्या-ञ्चिदवापौदवापाभ्यां काव्यार्थ सङ्घटनाभावनदिशि महते क्षेमाय स्यादिति श्लाघीयसी सम्भावना।

●

नृत्यं नाट्यञ्च

रामजी उपाध्यायः

डा० राघवन् महोदयः Bhoja's S'rngaraprakas'a नामके ग्रन्थे परिणमयति—

We find the Das'arupaka of Dhananjaya saying at the opening that Natya is imitation of mood or character and that it falls into two classes : the major, depicting Rasa—Rasasrya and the minor, depicting Bhava—Bhavasraya. The former is called Rupaka and is only of ten kinds. दशधैव रसाश्रयम्, The latter is called Nayta and is Padarthabhinaya.

अन्यद् भावाश्रयंतत्रपदार्थाभिनयः ।[1]

राघवन्-महोदयस्यानेन वक्तव्येन 'दशरूपके नृत्यस्य नाट्यादभेदः इति मतिविभ्रमो जागर्ति। दशरूपके तु नाट्यनृत्ययोः स्पष्टमन्तरमनया दिशा प्रकटितम्—

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।
रूपकं तत् समारोपाद् दशधैव रसाश्रयम् ।। १.७
अन्यद् भावाश्रयं नृत्यमिति । १.१०

अत्र १.७ कारिकायां केवलमिदमेव कथितं यत् यावस्थानुकृतिर्नाट्यमिति प्रोच्यते, सैव रूपं, रूपकं वा भवति। नाट्यं, रूपं, रूपकं वा रसाश्रयं भवति।

यदि नामावस्थानुकृतिः केवलं भावाश्रिता स्यात्, तर्हि सा नृत्यं भविष्यति, न नाट्यं तत्र प्रवर्तेत ।

अत एव नाट्यं नृत्याद् भिन्नमेव ।

दशरूपके धनञ्जस्य नाट्यनृत्ययोर्भेदो धनिकेनाधोविधं स्पष्टीकृतः —
रसाश्रयान्नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव इत्यादि । बहुरूपमिश्रोऽपि तदेव समर्थयति—

1. Bhoja's S'rn'garaprakas'a p. 537 Ed. 1963

रसाश्रयान्नाटचाद् भावाश्रयत्वेन नृत्यमन्यदेव । नृत्यभेदाश्च डोम्बी-श्रीगदितादयो न नाटचभेदाः ।

अनेन विवेचनेन राघव-महोदयस्य नृत्य-नाटचाभेद-विषयकं मतं चिन्त्यं प्रतिभाति । नैतत् धनिकधनञ्जययोर्विमर्शमनुसरति ।

कालिदासीयमवनद्धवाद्यवैदुष्यम्

डॉ० सुषमा कुलश्रेष्ठः

महाकवेः कालिदासस्य ग्रन्थेषु तस्य विविधशास्त्रविषयकं पाण्डित्यं परिलक्ष्यते। व्याकरणदर्शनायुर्वेदवनस्पतिशास्त्रेषु सङ्गीतादिललितकलासु च कविः परमनिष्णात आसीत्। 'गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते'—इति न्यायात् सङ्गीते गायनस्य, वादनस्य, नृत्यस्य च त्रयाणामेव परिगणनं क्रियते। विभिन्नैः वाद्यैरुद्भूतस्य स्वरस्य लयस्य चानन्दोः वाद्यसङ्गीतेन वादनेन वा प्राप्यते। साङ्गीतिकानि वाद्यानि सन्ति चतुर्विधानि। आचार्यभरतमुनेरनुसारेण—

'ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम्।
घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो वंश उच्यते॥' ना० शा० २८.२

कालिदास एभिश्चतुर्भिरेव वाद्यैः संगमित आसीत्। प्रस्तुते लेखे कालिदासकृतिषूल्लिखितानां साङ्गीतिकवाद्येषु अवनद्धवाद्यानां विवेचनपुरस्सरं वादनकलाविषयकस्य कविकौशलस्यौदात्त्यं प्रस्तूयते।

यानि वाद्यानि अन्तोःरिक्तानि चर्मणा चावेष्टितानि सन्ति, करेण अन्येन वस्तुना वा ताडनेन शब्दायन्ते, तानि आनद्ध-वाद्यानि अवनद्धवाद्यनि वा कथ्यन्ते। आचार्येण भारतमुनिनावनद्धवाद्यानां संख्या शतं लिखिता। अवनद्धवाद्येषु पटहस्य, पुष्करस्य, मुरजस्य (मृदङ्गस्य), दुन्दुभेः भेर्याश्च्चोल्लेखाः कालिदासकृतिषूपलभ्यन्ते।

पटहः

'हिन्दीशब्दसागरे' पटहस्यार्थः 'नगाड़ा' 'दुन्दुभिश्च' इति लिखितः किन्तु पटहः न नगाड़ास्ति न तु दुन्दुभिः। सङ्गीतपारिजातानुसारेण पटहस्यार्थोऽस्ति 'ढोलकम्।' तत्र स्पष्टरूपेण लिखितम् 'पटहः ढोलक' इति भाषायाम्।' केषाञ्चित् विदुषां मतानुसारेणायं स्थूलेन चर्मणावेष्टितो भवति। अयं काष्ठदण्डेन करेण वा वादयितुं शक्यते। सङ्गीतसारानुसारमपि मध्यकालीनं ढोलकमेव प्राचीनयुगे पटहसंज्ञामलभत। ऐतिहासिकानां तथ्यानामाधारभित्तौ पटहोः भारतवर्षस्य प्राचीनतमेषु अवनद्धवाद्येषु प्रतीयते। पटहस्य यादृशं वर्णनं धर्मग्रन्थेषु सङ्गीतग्रन्थेषु चोपलभ्यते तेनेदं कथयितुं शक्यते यत्प्राचीनकालत एव सर्वाधिकः प्रचारः पटहस्यैवास्ति।

कैश्चित् ग्रन्थकर्तृभिस्तु मृदङ्गापेक्षया पटहस्याधिकं वर्णनं कृतम्। अस्यैकमेव कारणं सम्भाव्यते—पटहः शास्त्रीयसङ्गीते लोकसङ्गीते च समानरूपेण प्रयुज्यते यदा मृदङ्गस्य मर्दलस्य वा प्रयोगः शास्त्रीयसङ्गीत एव श्रेयस्करो मतः। मानसोल्लासभरतभाष्यसङ्गीतरत्नाकरसङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारप्रभृतिषु सङ्गीतग्रन्थेषु पटहस्य विवरणं विस्तरेण समुपलभ्यते। पटहः द्विविधो भवति देशी, मार्गी च।

प्रायः पटहोः हर्षस्यावसरेषु वाद्यते। मेघदूते यक्षोः मेघं प्रति वक्ति—'जलधर, यदि भवान् सन्ध्यातिरिक्तेऽपि काले उज्जयिनीस्थं महाकालं प्राप्नोति, तदा भवता तत्र सूर्यास्तपर्यन्तं स्थातव्यं यतः सायङ्कालीनायां भगवतः महाकालस्यारार्तिकायां भवतोः गम्भीरं गर्जनं पूजाकालिकः पटहो भूत्वा महतीं प्रशंसां लप्स्यते, भवांश्च स्वकीयायाः सेवाया अखण्डं फलं प्राप्स्यति—

'अप्यन्यस्मिन् जलधर! महाकालमासाद्य काले।
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः॥
कुर्वन्सन्ध्यावलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम्॥' पूर्वमेघे ३७.

अत्र मेघस्य गम्भीरे गर्जने पूजाकालिकस्य पटहस्य सम्भावना गोचरीकृता। कुमारसम्भवे कार्तिकेयस्य जन्मावसरे वाद्यमानान् पटहान् उल्लिखन् कविर्वर्णयति—'कार्तिकेयस्य जन्म-महोत्सवे शिवगणैः वाद्यमानानां पटहानां गम्भीरध्वनिः दिक्षु प्रसरन्ती पृथ्वीं प्राप्ता प्रतिध्वनिता च भूत्वा सूचितवती यत् पृथिव्यामपि पुत्रोत्सवः सम्पद्यते देवलोक इव—

दिक्षु प्रसर्पंस्तदधीश्वराणा—
मथामराणामिव मध्यलोके।
महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैः
दध्वान धीरः पटहः पटीयान्॥'

कुमारसम्भवे ११.३३

युद्धप्रयाणावसरे, युद्धारम्भे चापि वाद्यमानानां पटहानाम् उल्लेखः साहित्ये समुपलभ्यते। एवमेव युद्धारम्भेऽत्युच्चस्वरेण वाद्यमानान् पटहान् कविरेवं वर्णयति—

'सुरारिलक्ष्मीपरिपङ्क्हेतवो
दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः।
[illegible]
निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे॥

प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः
सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं
ররास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥'
कुमारसम्भवे १४.१७–१८

पुष्करः, मृदङ्गः, मुरजश्च

'मृदङ्ग' इति शब्दः आदिकाले पुष्करवाद्यस्य अभिधानमासीत्। पुष्करवाद्ये चर्मावृतानि त्रीणि मुखान्यासन्। द्वे मुखे दक्षिणतः वामतश्चास्ताम्, तृतीयं मुखं तु उपरिभागे आसीत्। तस्य पिण्डः मृदा निर्मित आसीत्। अतएवास्य नाम मृदङ्गोऽभवत्। किञ्चित्कालानन्तरं द्विमुखयुक्तस्य वाद्यस्य सृष्टिरभवत्। तस्य पिण्डः काष्ठनिर्मितोऽभवत्। एतेषां पुष्करवाद्यानामुत्पत्तिविषये नाट्यशास्त्रे कथानकमिदं प्राप्यते—

स्वातिः नारदश्च सङ्गीतवाद्यानामादिग्रन्थकर्तारौ स्तः। एकदा एकस्मिन्ननध्यायदिवसे स्वातिः जलानयनाय सरः प्रति गतवान्। नभः मेघैश्छन्नमासीत्, जलवृष्टिर्जाता। वायुवेगतस्तदा सरसि वर्षायाः जलस्य पृथुकाः विन्दवः निपतिता आसन्। तस्मिन् सरसि पद्मानां पृथुकेषु मध्यमेषु लघुषु च पटलेषु यदा वर्षाविन्दवः निपतिताः, तदा विविधाः ध्वनयः समुत्पन्नाः। तासामव्यक्तां मधुरतां निशम्य आश्चर्यचकितः स्वातिः तान् ध्वनीन स्वमनसि कृत्वा आश्रमं प्रति गतवान् विश्वकर्माणमकथयच्च— 'एतादृशान्ः ध्वनीन् समुपस्थातुमेकं वाद्यं निर्मातव्यम।' फलतः 'सर्वप्रथमं त्रिमुखयुतं पुष्करवाद्यं मृदा सृष्टम्। अनन्तरं तस्य पिण्डः काष्ठेन लौहेन वा निर्मितोऽभवत्। तदनन्तरमस्माकं मृदङ्ग–पटहझल्लरीदर्दुरप्रभृतीनि चर्मावृतानि वाद्यानि निर्मितानि।

आचार्येण सुधाकलशेन भगवान् शङ्करो मृदङ्गस्य मुरजस्य वाविष्कारकः कथितः। प्राचीनग्रन्थेषु मृदङ्गः पणवः दर्दुरश्च 'पुष्करवाद्यम्' इत्याख्यां लब्धवन्तः। ऐतिहासिकदृशा मृदङ्गमुरजादीनामुल्लेखो नोपलभ्यते वैदिकवाङ्मये किन्त्वनन्तरं मुरजा मर्दलाश्च मृदङ्गस्य पर्यायरूपेण प्रयुक्ताः। इदमेवास्ति मतं शाङ्र्गदेवस्य अभिनवगुप्ताचार्यस्य चापि। नामपरिवर्तनेन सह मृदङ्गस्य तत्स्वरूपं यत् प्राचीनकालादारभ्य भरतस्य समयं यावत् प्रचलितमासीत्, कदा लुप्तमिति ज्ञातुं साम्प्रतं कठिनमस्ति। यत् वाद्यमद्यास्माभिरुत्तरभारतीयैः 'मृदङ्गः' अथवा 'पखावजः' इति नाम्ना ज्ञायते, दक्षिणभारतीयैश्च यत् 'मृदङ्ग' इति कथ्यते, तत्तु भरतकालीनस्य

'मृदङ्गस्य केवलमस्ति एको भाग एव। मृदङ्गे परिवर्तनमिदं प्रायेण सप्तमशताब्द्या एव प्रारब्धम्। शार्ङ्गदेवसमये तु मृदङ्गः सम्पूर्णरूपेण परिवर्तितः।

मेघानां गम्भीरगर्जने मृदङ्गध्वनौ चातिशयं साम्यमनुभूतिपथमायाति अत एवौषधिप्रस्थनगरस्य गृहेषु वर्तमानानां मेघानां गर्जनमिश्रितो मृदङ्गध्वनिः तालेन लयेन च विवृतोऽभवत्। ताललयावेव मेघगर्जनाया मृदङ्गध्वनेश्चास्तां भेदकौ--

'शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम्।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः॥'

—कुमारसम्भवे ६.४०

मेघदूतेऽनेकस्थलेषु मुरजा उल्लिखिताः। यथा--

'निह्लादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्।

—पूर्वमेघे ६०

यक्षस्यालकानगरी अभ्रंकषैः प्रासादैः सुशोभितास्ति। प्रासादेष्वेषु च सङ्गीतध्वनिः प्रतिध्वनितोस्ति। सङ्गीतसम्पादनार्थञ्च मुरजनाम्नां मृदङ्गविशेषणां स्निग्धो गम्भीराश्च ध्वनिः सर्वत्र व्याप्ताः—

'विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः॥'

उत्तरमेघे १

सप्रमदा यक्षगणाः पुष्करवाद्यानां धीरगम्भीरध्वनिना सह स्मरोद्दीपकं मधुपानं विदधति—

'यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु॥'

—उत्तमेघे ५

मालविकाग्निमित्रे मृदङ्गस्य मायूरीमार्जनया जनैः ज्ञायते यत् मालविकाया नृत्यप्रस्तुतिर्भविष्यति।[1]

१—जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्मयूरैरुद्ग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य।
निह्लादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था मायूरी मदयति मार्जना मनांसि॥

—मालविकाग्निमित्रे १.२१

त्रिमार्जना

मार्जना प्राचीनसङ्गीतस्य महत्त्वपूर्णा प्रक्रियास्ति। मार्जना त्रिविधा भवति--मायूरी अर्द्धमायूरी कार्मारवी च (नाट्यशास्त्रे ३३.९२)। मायूरी-मार्जना मध्यमग्रामसम्वद्धा, अर्द्धमायूरी षड्जग्रामसम्वद्धा, कार्मारवी च ग्रामसाधारणसम्वद्धा वर्तते--

'मायूरी मध्यमग्रामेऽप्यर्द्धा षड्जे तथैव च।
कार्मारवी चैव कर्त्तव्या साधारणसमाश्रया॥'

नाट्यशास्त्रे ३३.६७

मार्जनानां प्रक्रिया विशेषतः त्रिपुष्करवाद्यप्रकरणे निर्दिष्टा यत्र विभिन्नेषु मुखेषु मृत्तिकालेपेन विभिन्नानां स्वराणां स्थापना विधीयते। मायूरी-मार्जनायां वामस्थपुष्करे गान्धारः, दक्षिणपुष्करे षड्जः, ऊर्ध्वगपुष्करे च मध्यमः स्थाप्यते। अर्द्धमायूरीमार्जनायां वामपुष्करे षड्जः, दक्षिणे ऋषभः, ऊर्ध्वगे च धैवतः स्थाप्यते। कार्मारवीमार्जनायां वामपुष्करे ऋषभः, दक्षिणे षड्जः, ऊर्ध्वगे च पञ्चमो निधीयते।[1]

एवं कालिदासनिर्दिष्टा मध्यस्वरोत्था मायूरी मार्जना तथ्यमिदं स्पष्टं द्योतयति यत् कालिदाससमये त्रिपुष्करस्य मृदङ्गस्य वादनं प्रचलितमासीत्।

रघुवंशस्यान्तिमो नृपोऽग्निवर्णः पुष्करवादनेऽतिनिपुणः, तस्य वादनेन नर्तकीनां सङ्गतिं विदधाति। आचार्याणामुपस्थितौ यदा नर्तक्यः नृत्यप्रयोगं कुर्वन्ति तदा तासां सङ्गतौ अग्निवर्णः नानाविधानां करणानां लयानाञ्च प्रयोगमेतादृशेन प्रकारेण करोति यत् नर्तक्यः स्वलयेन भ्रष्टा भवन्ति, अभिनये च स्खलनानि कुर्वन्ति। आचार्याणां साम्मुख्ये कृतस्खलनैस्ता अतिलज्जिता जायन्ते—

'स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती
लोलमाल्यवलयो हरन्मनः।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत्॥'

रघुवंशे १६.१४

मुनेः शातकर्णिनः जलभवने वाद्यमानस्य सङ्गीतमृदङ्गस्य घोष आकाशगामी निगदितः —

१—नाट्यशास्त्रे—३३.६३–६५

'तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥'

रघुवंशे १३.४०

अयोध्याया विलासिन्यो रमण्यो जलक्रीडासमये यदा गायनं वादनञ्च कृतवत्यस्तदा तासां करैः कृतं जलस्य मन्दं मन्दमास्फालनं मृदङ्ग प्रहारमस्मारयत्। प्रतीयते स्म यत् गीतानुसारी जलमृदङ्गः कर्णेषु रसवर्षणं विदधाति—

'श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति रक्तमासां
गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ।'

रघुवंशे १६.६४

दुन्दुभिः

वैदिकसाहित्ये वीणाया इव दुन्दुभेरपि उल्लेखः प्राप्यते। यथा तबलावाद्ये द्वे पात्रे (नग इति भाषायाम्) स्तः—दक्षिणपात्रं, वामपात्रञ्च उभये च 'तबला' इति संज्ञां लभेते एवमेव दुन्दुभावपि द्वे पात्रे भवतः–एकः बृहत्पटहो यस्य घोषो गम्भीरो भवति, अपरश्च लघुः पटहः, यस्य स्वरः अल्पीयान् तीव्रश्च भवति। इत्थं द्विस्वरयुतं द्विपात्रमिदं वाद्यं दुन्दुभिरित्यभिधीयते।

आनन्दोत्सवेषु विवाहाद्यवसरेषु च दुन्दुभिर्वाद्यते। संस्कृतसाहित्ये अनेकस्थलेषु नन्दनावसरेषु देवकृतस्य दुन्दुभिवादनस्य वर्णनमुपलभ्यते। कुमारसम्भवे वर्णितमिदं यत् कुमारकार्तिकेयस्य जन्मोत्सवे सर्वेषु गृहेषु दुन्दुभयः शङ्खस्य गम्भीरध्वनिना सहावाद्यन्त देवाश्च नभसि आगत्य पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः।

भेरी

भेरी मृदङ्गजातेरेवास्ति एकं वाद्यं द्विमुखयुतम्। इयं दक्षिणतः काष्ठेन वामतश्च करेण वाद्यते। कुमारसम्भवस्य चतुर्दशे सर्गे भेर्या गम्भीरध्वनेरुल्लेखो विहितः।[1]

१—'गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्गृहोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।
दिवौकसां व्योम्नि विमानसङ्घा विमुच्य पुष्पप्रचयान्प्रसस्रुः ॥'

—कुमारसम्भवे ११.३८

आधुनिककालस्य प्रचलितानि अवनद्धवाद्यानि सन्ति मृदङ्गः पखावजो वा, घटः, डमरुकः, दुन्दुभिः, ढोलकम्, तबला, खञ्जरी, नगाड़ा, ड्रमश्च।

इत्थं कालिदासकृतिषूपलब्धाः वाद्यवादनसम्बद्धा निष्णात उल्लेखाः स्पष्टं सूचयन्ति यत् कालिदासः साङ्गीतिकवाद्येषु निष्णात आसीत्। वस्तुतः सङ्गीतस्य तिसृष्वेव विधासु तस्याद्वितीयं वैदुष्यमासीत्। संस्कृत-साहित्यस्य नास्ति कोऽप्यन्यः कविः यस्य साहित्ये सङ्गीतस्य तादृशी सरसता मधुरता, निपुणता चोपलभ्येत यादृशी महाकवेः कालिदासस्य साहित्ये प्राप्यते। तस्य सङ्गीतदाक्ष्यं तदीयं साहित्यं विशिष्टगौरवं प्रददाति। पुरातन कालादारभ्याद्यपर्यन्तं कवेः सर्वातिशायिन्याः प्रसिद्धेः सम्भवतः इदमप्यस्ति कारणम्।

वरिष्ठ-प्राध्यापिका
संस्कृत-विभागे
दौलतराम महाविद्यालयः
देहली।

१—'गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करैर्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः।
महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनैरनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि॥'
कुमारसम्भवे १४.२७.

भारतीयनाट्यशास्त्रे विडम्बनायाः स्वरूपम्

क्षेत्रवासी पण्डा

पाश्चात्यनाटचचिन्तने कथावस्तुनो विकासाय प्रचलितासु युक्तिषु नाटचविडम्बनायाः (Dramatic irony) स्थानमन्यतमम् । "आयरनी" त्ययं शब्दः ग्रीकहास्योद्दीपकचरित्रात् 'एइरन' शब्दतः (eiron) विकसितः[1] ।

यदा काचिदुक्तिः वाच्यार्थं परित्यज्य तद्विपरीतं प्रकटयति, यदा वा शब्दस्याभिप्रेतार्थेन साक्षात्सङ्केतोऽर्थः विरुध्यते, तदा विडम्बना (irony) भवति, सा पुनः वाग्वैचित्र्यरूपा एव । तथा चोक्तम्—

A figure of speech in which the literal meaning of a word or statement is the opposite of that intended."[2] विडम्बनेयं द्व्यर्थवचनविन्यासद्वारेण भाविकार्यव्यापारं सूचयति । डब्ल्यू० एच० हडसन महोदयमतानुसारेण—"We may define irony, in the broadest sense, as the contrast between two aspects of the same thing, whether such contrast is perceived at the time or become apparent later".[3] विडम्बनायाः शाब्दिकार्थः स्पष्टतया प्रतिभासमानोऽपि गौणतां भजते, अभिप्रेतार्थस्तु प्रच्छन्नः सन्नपि प्राधान्यमादधाति ।

सेयं विडम्बना मुख्यतया द्विधा विभज्यते— वाचिकविडम्बना (Verbal irony), नाटचविडम्बना (Dramatic irony) च[4] ।

यत्र शब्द इच्छातोऽन्यथा वा वाच्यार्थमलीकं प्रमाणीकरोति अथवा स्वार्थस्य वैपरीत्यं दर्शयति, तत्र वाचिकविडम्बना भवति । अत्र शब्दस्य उक्तेर्वा विवक्षितार्थो वक्त्रा प्रथमत एव ज्ञायते, यस्तु श्रोतृभिः विडम्बनाद्वारेणानुमीयते ।' It is to be noted that Verbal irony depends on knowledge of the speaker's intention shared

---

1. "Encyclopedia of Poetry and Poetics"—P. 407.
2. "Concise Dictionary of Literary Terms—P. 150
3. "An Introduction to the Study of Literature" P. 297
4. "Encyclopedia of Poetry and Poetics"—P. 407

by the speaker and his audience."[1] अतः वाचिकविडम्बनायां वक्ता मुख्यतया वक्रोक्तिद्वारेण स्वाभिप्रेताशयं प्रकटयति।

नाट्यविडम्बना तु वाचिकविडम्बनातो भिन्नैव। रङ्गमञ्चे केनापि पात्रेण प्रतिपादितोऽर्थो यदा प्रेक्षकेषु भिन्नाशयं प्रकटयति, सोऽयमर्थश्च रङ्गमञ्चस्थपात्राणि न स्पृशति तदा नाट्यविडम्बना भवति। इत्थं प्रेक्षकाः पात्रेण ज्ञातादर्थादतिरिक्तमर्थं यत्र जानन्ति, तत्र नाट्यविडम्बना कथ्यते। प्रेक्षकैः गृहीतोऽयमर्थः विषयोद्दिष्टो भवति तथा पात्राणां वास्तविकं स्वरूपं प्रकटयन् भाविकार्यव्यापारं सूचयति। यस्यां स्थितौ कोऽपि सत्त्वोत्कर्षवान्नायकोऽसदृशीमवस्थां भजते तत्रापि नाट्यविडम्बना भवति। एव च नाट्यविडम्बनया पात्राणामायतिः (Destiny) सूच्यते। यथा कोऽपि महनीयो नायकोऽजानन्नेव स्वस्यैव विनाशं साधयति, प्रेक्षकाश्च प्रागेव तत्परिणतिमवगच्छेयुस्तत्रापि नाट्यविडम्बनैव स्यात्।

"Dramatic irony is a plot device according to which the spectators know more than the characters, the character reacts in a way contrary to that which is appropriate or wise, characters or situations are compared or contrasted for ironic effects, such as parody. There is a marked contrast between what the character understands about his acts and what the play demonstrates about them."[2]

इयं नाट्यविडम्बना प्रायः सर्वविधनाटकेषु चमत्कारं वितनोति, तेन नाट्यकारस्य नाट्यकौशलं च प्रकाशयति।

संस्कृतनाट्यशास्त्रे 'विडम्बने'त्ययं शब्दः यद्यपि न पारिभाषितः तथापि तस्य महत्त्वपूर्णकार्यमिदमधोलिखितैः प्रचलितनाट्य तत्त्वैः सम्पाद्यते। तेषु नाट्यतत्त्वेषु पताकास्थानकं सर्वोत्कृष्टम्, यतः सर्वविधेषु पताकास्थानकेषु विडम्बनेयं दृश्यते।

पताकास्थानकम्

नाट्यशास्त्रे वर्णितानि चतुर्विधानि पताकास्थानकानि विडम्बनायाः कार्यं निर्वहन्ति। पताकास्थानक लक्षयन् भरत आह—

1. "A Glossary of Literary Terms"—P. 81
2. "Encyclopedia of Poetry and Poetics"—P. 407

"यत्रान्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत्" ॥[१]

पताकास्थानकस्य सामान्यलक्षणमिदं नूनं नाट्यविडम्बना स्पृशति। यथा उत्तररामचरिते सीतां सस्नेहं परामृशन् रामः कथयति—

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो—
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः ।
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥" (१/३८)

तदानीं प्रतिहारी प्रविश्य विज्ञापयति—"देव ! उपस्थितः"। अत्र दुर्मुख उपस्थित इति प्रतिहार्यास्तात्पर्यविषयेऽपि रामोक्तस्य पूर्वश्लोकस्य यदि परमसह्यस्तु विरहः" इत्येकदेशस्य विरहस्य सान्निध्यात् समनन्तरभावी 'सीताविरहो' प्रेक्षकैरवगम्यते, न त्वयमर्थः प्रतीहार्या रामेण वा गृहीतः। अतः विषयोद्दिष्टं भाविव्यापारसूचकमिदं पताकास्थानकं नूनं नाट्यविडम्बनायाः स्थलम् ।

परन्तु सर्वं पताकास्थानकं यदि 'नाट्यविडम्बने'ति स्वीक्रियते तर्हि शाकुन्तले प्रियंवदानसूययो उक्तिरियं—"इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति"[२] इत्यस्ति चिन्तनीया। जीवितसर्वस्वेनेति पदेन यदत्र शाकुन्तलरूपं दर्शकैः गृहीतं, तदेव सख्योरभिप्रेतार्थं स्पृशति, यतो वक्रोक्त्या ताभ्यां शकुन्तलां प्रति वाक्यमिदं प्रयुक्तम् । अतोऽत्र नाट्यविडम्बना भवितु नार्हति, अपितु वाचिकविडम्बनाया उत्कृष्टमुदाहरणमिदम् । एवं तत्रापि "चक्रवाकवधुके ! आमन्त्रयस्व सहचरं, उपस्थिता रजनी"[3] इतीयं नेपथ्योक्तिरपि चिन्तनीया। अतः पताकास्थानकेषु कुत्रचिद् वाचिकविडम्बना कुत्रापि च नाट्यविडम्बना प्राप्यते ।

गण्डः

गण्डाख्यवीथ्यङ्गं नाट्यविडम्बनां स्पृशति। गण्डं लक्षयता विश्वनाथेनोक्तम्—"गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः"[४] । वस्तुतः यत्र नाटयकारः कथावस्तुनो भाविव्यापारं केनचिद् भिन्नविषयबलेन सूचयति तत्र गण्डो भवति, तथा च गण्डेऽस्मिन् नाट्यविडम्बनायाः सादृश्यं परिलक्ष्यते ।[५] यथा वेणीसंहारे दुर्योधनो भानुमतीं कथयति—

---

१. ना० शा० (का० मा० सं०)—१६।३१
२. अ० शा० (किशोरकेलि०)—पृ—५८
३. अ० शा० (किशोरकेलि०)—पृ-२२१
४. सा० दा०—६।२६०
५. [illegible] टीका—पृ—१५८

"अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥" (२।२३)

तदानीं कञ्चुकी प्रविश्य कथयति–देव भग्नम्, भग्नम् । राजा–केन, । कञ्चुकी–भीमेन । राजा–कस्य । कञ्चुकी–भवतः

अत्र "भीमेन मरुता भवतो रथकेतनं भग्न"–मिति कञ्चुकिनस्तात्पर्यविषयेऽपि दुर्योधनोक्तस्यान्तिमपदस्यान्वयात् श्लिष्टप्रत्युत्तरमिदं भाविनं दुर्योधनस्योरुभग्नं पिशुनयति, यत्तु प्रेक्षकै एव ज्ञायते । अतो विषयोदिष्टमिदं गण्डस्योदाहरणं नूनं नाट्यविडम्बनां स्पृशति ।

नालिका

वीथ्यङ्गेषु परिगणिता नालिकापि कदाचिद् विडम्बनामनुहरति । "सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका" इति नालिकाया लक्षणम्[1] । यथा रत्नावल्याम्––

सुसंगता––सखि, यस्य कृते त्वमागता सोऽयं पुरतः तिष्ठति ।

सागरिका––कस्य कृते अहमत्रागता ।

सुसंगता––ननु चित्रफलकस्य[2] ।

अत्र राज्ञः कृते त्वं (सागरिका) आगतेति सुसंगताया विवक्षितार्थः । अतः तस्या इयं वक्रोक्ति वाचिकविडम्बनां स्पृशति ।

कतिपयानि सन्ध्यंगानि कदाचिद् विडम्बनायाः कार्यं साधयन्ति ।

युक्तिः

युक्तिं लक्षयता रूपगोस्वामीप्रभुपादेनोक्तम्—

"सम्यक् प्रयोजनानां हि निर्णयो युक्तिरिष्यते" ।[3]

यथा रत्नावल्याम्––मयापि चैनां देवीहस्ते सबहुमानं निक्षिपता युक्तमेवानुष्ठितम्[4] । अत्र 'युक्तमेवानुष्ठित'मित्यनया वक्रोक्त्या अन्तःपुरस्थायाः सागरिकाया वत्सराजस्य दर्शनादिप्रयोजननिर्णयो यौगन्धरायणस्याभिप्रेतार्थः, यस्तु न सागरिकां न वासवदत्तां न वोदयनं स्पृशति परन्त्वयमाशयो दर्शकैरवगम्यते एव । तेन वाचिकविडम्बनाया उदाहरणमिदम् ।

---

१. द० रू०–३।१९

२. रत्ना०– द्वितीयोऽङ्क

३. ना० च० (प्र० व्या०), पृ० २५

४. यत्रत्रा०– प्रथमोऽङ्कः

परिभावना[1]

परिभावनायां कदाचिद् नाट्यविडम्बना दृश्यते। यथारत्नावल्याम्—

सागरिका—"कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः पूजां प्रतीक्षते, तत् अहमपीह स्थितैवैनं पूजयिष्यामि"[2]। इति परिभावनाया उदाहरणं नूनं नाट्यविडम्वनां स्पृशति। अनम्मन्यमानायाः सागरिकाया उदयनपूजनमिदं समनन्तरभाविनंमुदयनमिलनं प्रेक्षकेभ्यो विज्ञापयति। अतोऽत्र नाट्यविडम्वनैव भविष्यति।

करणम्[3]

करणेऽपि कदाचिद् विडम्बना लभ्यते। करणे भाव्यङ्कवृत्तस्य व्यंजना क्रियते[4]। यथा रत्नावल्याम्—"नमस्ते कुसुमायुध, अमोघदर्शनो मे भविष्यति"[5] इति सागरिकाया उक्ति अन्तराङ्कभाविनमुदयनदर्शनं सूचयति। अत्र नाट्यविडम्वना, यतो विषयेऽस्मिन् सागरिकानभिज्ञैव। कुत्रचित् करणेऽस्मिन् वाचिकविडम्वनापि प्राप्यते।

प्ररोचना

प्ररोचनापि कदाचिद् विडम्बनासंवलिता भवति। प्ररोचनां लक्षयता धनंञ्जयेनोक्तम्- 'सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना"।[6] यथा ललितमाधवे—

नववृन्दा—"अलं विलापैः समयक्रमस्य दुरूहरूपा गतयो भवन्ति।
शरन्मुखे पश्य सरस्तटीषु खलन्त्यकस्मात् खलु खञ्जरीटाः"॥
(७।५)

अत्र खञ्जरीटदृष्टान्तेन भाविकृष्णमिलनं सूच्यते। अतो नाट्यविडम्वनाया उदाहरणमिदम्।

नर्म[7]

कदाचिद् नर्मण्यपि वाचिकविडम्वना लभ्यते। उदाहरणमस्य नालिकायां दत्तम्।

---

१. "परिभावोऽद्भुतावेशः"—द० रू०–प्रथम प्रकाशः
२. रत्ना०–प्रथमोऽङ्कः
३. "प्रस्तुतार्थसमारम्भं करणं परिचक्षते"—ना० च० (प्र० व्या०)–पृ. ३२.
४. द० रू० (साव०, चन्द्रकला हिन्दी०) टीका पृ० २५.
५. रत्ना०–प्रथमोऽङ्कः
६. द० रू० (का० ४–'चन्द्रकला' हिन्दी० पृ–५५
७. "परिहासप्रधानं यद्वचः नर्म तद्विदुः"—ना० च० (प्र० व्या)–पृ० ३८.

कतिपयेषु सन्ध्यन्तरेष्वपि विडम्बना प्राप्यते ।

स्वप्नः—

वेणीसंहारे "नकुलस्याहिशतंव्यापादनमिति भानुमत्याः स्वप्नवृत्तान्तो भाविनं कौरवशतव्यापादनं पिशुनयति । स्वप्नवृत्तान्तोऽयं नाट्यविडम्बनाया उत्कृष्टमुदाहरणम् ।

लेखः

शाकुन्तले शकुन्तलाया दुष्यन्तं प्रति पत्रलेखनानन्तरं सख्योः समक्षं तत्पठनावसरे दुष्यन्तस्य तद्विषयकज्ञानं नाट्यविडम्बनां स्पृशति ।

चित्रम्

उत्तररामचरिते आलेख्यावलोकनावसरे दोहृदायाः सीतायाः वनगमनकामना समनन्तरभाविनं सीतापरित्यागं सूचयति । अत्र नाट्य-विडम्बना ।

एतदतिरिक्तमपि वक्रोक्ति–समासोक्ति–व्याजस्तुतिश्लेषाप्रस्तुतप्रशंसा–पर्यायोक्ति–विरोधादिष्वलंकारेषु विडम्बना प्राप्यते ।

केचिद् व्यङ्ग्यार्थो विडम्वनेति (irony) मन्यन्ते । सत्यमेवेदं यदुपर्युक्तेषु सर्वेषु स्थलेषु व्यञ्जनयैव श्लेषार्थोऽवगम्यते । परन्तु सर्वत्र व्यङ्ग्यार्थो विडम्बनां न घटयति । यत्र व्यङ्ग्यार्थो विषयोद्दिष्टो भवति यत्र वा भाविवृत्तान्तं सूचयति तत्र 'विडम्वने'ति कथ्यते, अन्यथा "सटायर्" (Satire) भविष्यति । अतः पताकास्थानकगण्डौ विहायान्यत्र श्लेषार्थं उपर्युक्तलक्षणं संघटयति चेत्तर्हि विडम्बना भविष्यति ।

अतः संस्कृतरूपकेषु विडम्बनायाः समुचितप्रयोगेण क्वचिद् कार्यव्यापारस्य क्षिप्रता, सहसा नवीनवृत्तस्य परायतनम्, भाविव्यापारसूचना, वक्रोक्तिवैचित्र्यं वा रूचिरं साध्यते ।

अनुसन्धाता,
संस्कृत विभागे
विश्वविद्यालयः, सागरम् ।

सागरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतपरिषदः प्राप्यपुस्तकानि

* डॉ० रामजी उपाध्यायेन रचितानि–सम्पादितानि — मूल्यम्

१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः) रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (द्वितीयो भागः) रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२० रु० ५०.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक (हिन्दी)—भागद्वयस्य रु० ६०.००
५. नाट्यशास्त्रीय–प्रयोगविज्ञानम् रु० २०.००
६. Sanskrit & Prakrit Mahakavyas (शोधप्रबन्ध) रु० ५०.००
७. महाकवि कालिदासः (संस्कृतम्), पृ० सं० १६० रु० २०.००
८. भारतस्य सांस्कृतिकनिधि : (संस्कृतम्), पृ० सं० ४११ रु०. २५.००
९. दशरूपक–तत्त्वदर्शनम् पृ० २००, रु० २५.०० विद्यार्थी सं० रु० १५.००
१०. आधुनिक-संस्कृत-साहित्यानुशीलनम् पृ० सं० ३०० रु० ७.००
११. सागरिका–१–१९ खण्डाः वस्त्रपटावृताः रु० ५००.००
१२. दशरूपकम् नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम् रु० १४.००
१३. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः रु० २५.०
१४. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका रु० १५.००
१५. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम् रु० २०.००

* डॉ० वनमाला भवालकर–रचितानि

१. महाभारत में नारी–(हिन्दी) शोधप्रबन्धः, पृ० सं० ५२५ रु० ४०.००
२ पाददण्डम् (संस्कृतम्) रूपकम् रु० २.००
३. रामवनगमनम् (संस्कृतम्) संगीतिका रु० १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम्)––संगीतिका रु० १ ५०
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) रु० २.००

* डॉ० राधावल्लभ-त्रिपाठि–विरचितानि

१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास––शोधग्रन्थः रु० २५.००
२. वाल्मीकि-विमर्शः रु० १०.००
३. मुकुन्दविलासम् रु० १५.००
४. नाट्यमण्डपम् रु० १०.००

*प्रकीर्णानि

१. सिद्धान्तसम्राट्—सं० मुरलीधर चतुर्वेदी रु० १५.००
२. सुसंहतभारतम्––(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः रु० ८.००
३, साहित्यसन्दर्भाः––डॉ० रेवा प्रसाद द्विवेदी रु० ३.००
४. रसार्णवसुधाकरः–सिंहभूपालः, सम्पादक-डॉ. रेवाप्रसाद द्विवेदी रु० ८.००
५. श्रीहर्षकी नाटिकाओं का अनुशीलन–डॉ० गोकुल प्रसाद त्रिपाठी रु० ४०.००

सागरिका

★

विंशवर्षे तृतीयोऽङ्कः

★

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

नाट्य परिषद् (पंजीकृत, क्र० १००९६) का प्रकाशन

नाट्

परम्परागत रंगमंच और नाटक का हिन्दी त्रैमासिक

पहला अंक जून १९८२ में प्रकाश्य

वार्षिक शुल्क बीस रुपया

आपका सहयोग प्रार्थित है।

सम्पर्क—नाट्यपरिषद्

संस्कृत विभाग, सागर विश्वविद्यालय

सागर ४७० ०२३ म. प्र.

सागरिका

द्विवेदी

मिश्रः

महामनापुरा

वाराणसी–५

(B. H. U.)

सागरिका

विश्वसंस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः

विक्रम–संवत्सरे २०३८

सम्पादकाः

रामजी उपाध्यायः (प्रधानः) डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी

राधावल्लभः त्रिपाठी डा० रामगोपाल मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समिति

महामनापुरी

वाराणसी–५

(B. H. U.)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च

सागरिका-समितिः

गौरनगर, सागर

मुद्रकः

देववाणी प्रेस

बड़ी मलदहिया, सी ३०/३६

वाराणसी

विषय-सूची

आमुखम्

विधाय भारतीवृत्त्या रङ्गदैवतपूजनम् ।
भारतीयस्य रङ्गस्य वृत्तं व्याख्यायते मया ॥
आदौ रङ्गसमुन्मेषो रङ्गायतिरनन्तरम् ।
रङ्गस्य विविधाः पक्षाः प्रस्तूयन्ते समासतः ॥
सतथ्यमिदमित्थं यदनुन्मीलितपूर्वकम् ।
रङ्गेतिवृत्तविज्ञानं रङ्गाय सुखकृद् भवेत् ॥

—राधावल्लभः

रङ्गसमुन्मेषः

नाट्यं नाम मनुष्यजातेः सहजो गुणः । अनुकरणं नाम सर्वत्र मानवेषु स्वाभाविकी प्रवृत्तिः, अनुकृतेश्च समुन्मिषति नाम नाट्यम् । नाट्यस्यानुकरणात्मकता मुनिना भरतेनाप्यूरीकृता । तथाहि—

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।–ना० शा० १।१०७
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ।–१।११२
सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतद् भविष्यति ।—१।११७

अतश्च सृष्ट्युद्भवक्रमे मनुष्यजन्मना सहैव नाट्यमप्यजायतेति वक्तुमुचितम् । तथापि आदिममनुष्येऽनभिव्यक्तदशायां विलसन् नाट्यं नाम कदा कथं च बहिः स्फुटत् संवादैः संवलितं सत् प्रेक्षकपुरतः प्रदर्शनार्हं रूपमाप इति प्रश्नो विमर्शमपेक्षते ।

विमर्शेऽस्मिन् इदम्प्रथमतया वेदेष्वेव परापतति अनुसन्दधती दृष्टिः । वेदानां कर्तारो नाट्यानुरागिणो गीत–नृत्त–वादित्र–दत्तरुचयो बभूवुरिति प्रमाणीकर्तुं शक्यते । तथाहि —तैरिन्द्रोषः प्रभृतीनां स्वदेवानां नृत्येन सम्बन्धः परिकल्पितः । अतश्च कृतमेव स्यान्नाट्येन तेषां जीवने पदमिति निश्चिनुमः । एवं स्थिते केचन पण्डिता ऋग्वेदस्य संवादसूक्तेषु नाट्यमूलमूरीकुर्वन्ति । सन्ति चात्र विप्रतिपत्तयोऽपि । १८६९ ई० वर्षे विपश्चिदपश्चिमेन मोक्षमूलरेण ऋग्वेदस्य मरुत्सूक्तम् (१।१६५) अनुवदता, सूक्तमिदं याज्ञिकानुष्ठाने पक्षद्वयविभक्तैर्नटैरभिनीयते स्मेत्यभाणि । अनन्तरं १८९० ई० वर्षे प्रा० सिल्वां लेव्ही अपि मतमिदमुपोद्वलयन् सामवेदे सङ्गीतविलसितं प्रमाणत्वेन प्रस्तौति स्म । अनन्तरं च मैक्डानल–विण्डिशौल्डेनबर्गप्रभृतयो भारतीय–विद्यापारावारपारङ्गताः पण्डिताः वैदिकसंवादसूक्तानि समीक्षाञ्चक्रुः ।

सन्ति ऋग्वेदे बहुसंख्यकानि संवादसूक्तानि । तेषु महत्त्वभाञ्जि—

उर्वशीसूक्तम् (१०।९५), सरमापणि–सूक्तम् (१०।१०८), लोपामुद्रागस्त्यम् (१।१७९), यमसूक्तम् वृषाकपिसूक्तम् (१०।८६ इन्द्रनेमिसूक्तम्— (८।१०), विश्वामित्रनदीसंवादः (३।३३)

इत्येतानि सन्ति। एतेषु नाटचतत्त्वमन्तर्गर्भितं दृश्यते। तद्यथा–

(१) न किमपि सूत्रं स्वत एव पूर्णत्वं भजते। केन किमुच्यत इति निर्देश एतेषु न लभ्यते। यथा हि उर्वशीसूक्ते "अथ पुरूरवा उवाच" उर्वशी प्रत्युवाच" इत्यादिवाक्यानि यावत् पाठकैः गायकैर्वा न योज्यन्ते, तावत् सूक्तमनन्वितमेव तिष्ठति। यथा नाटचाभिनयकाले क्वचित् सूत्रधारः प्रेक्षकाणां पुरतः पात्राणां कार्यव्यापारं व्याचष्टे, तथैव सर्वाणीमानि सूक्तानि व्याख्यासापेक्षाणि सन्ति। अतश्च एतेषां जनसमाज–समक्षं प्रयोगा अभूवन्, तत्कृत एवेमानि वस्तुतो रचितानि, प्रयोगेषु च नटाः शैलूष–गायका वा निर्देशवाक्यानि सूत्रधार–सदृशव्याख्यानं वा जनरुचिमवेक्ष्य स्वतः संयोजयाम्बभूवुरित्यनुमातुं सुकरं युक्तियुक्तं च।

(२) सर्वाण्येव संवादसूक्तानि प्रायशः कामपि जनरुच्यनुकूलां लोकप्रसिद्धां लोकविश्रुतां वा पुराणकथामाश्रित्य प्रवर्तन्ते। तेन च एतेषां नाटचप्रयोगे रञ्जकत्वं समपद्यत।

(३) कथाया नाटचप्रयोगयोग्य एवांशः संवादसूक्तेषु गृहीतः। उर्वशीसूक्ते उर्वशी-पुरूरवसं चिरन्तनकालाय परित्यज्य विलुप्ता, अनन्तरं क्वचिदसौ तां सरोवरे हंसिनीरूपेण विहरन्तीं ददर्श। अतः परं उभयोर्मिथो योऽत्यन्तमेव करुणासंवलितः शोकोद्रेकमयः संवादः सम्प्रवृत्तः, तमेव सूक्तमिदं विषयीकरोति। तथैव वृषाकपि सूक्ते वृषाकपिः इन्द्रस्य सख्यमुद्वहन् अपि छद्मना पौलोमीं चकमे। इन्द्रेण आविष्कृते तदीये रहःप्रणये उभयोः मिथः कलहः समजायत। परवर्तिकथाभागं सूक्तमिदं विषयीकरोति। गृहीतकथाभागस्य संवादसूक्तेषु सर्वत्र भावसन्धि–भावशबलतादिसंवलितत्वं नाटचप्रयोगक्षमत्वं च ज्ञायत एव।

(४) संवादसूक्तेषु अन्यसूक्तेष्वपि वा क्वचिन्नाटचशास्त्रीया हस्तपादाद्यभिनयमुद्राः करणाङ्गहारादीनि वा सङ्केतितानि। यावदभिनयसामग्रचा तत्तत् सूक्तं न प्रस्तूयते, तावदपि तस्य अपूर्णत्वम्। अतश्च अभिनयप्रयोजनं तत्तत् सूक्तमिति सिद्धचति। यथा हि एकस्मिन् इन्द्रसूक्ते (ऋ०१०।११९।९) इमां पृथिवीमिह वा निदधानि, इह वेति कथयति देवो इन्द्रः। सायणाचार्यश्चात्र भाष्ये विशदयति—

'इह वा अन्तरिक्षे निदधानि इह वा द्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति।'

अत्र सुस्पष्टमेव 'इह वा इह वे' ति कथनेन हस्तनिर्देशमुद्रा सङ्केतिता।

तथैव उर्वशीसूक्ते प्रथममन्त्रे, 'हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे' इत्यत्र पुरूरवसं विलोक्य पराङ्मुखीं अन्यत्र व्रजन्तीं चोर्वशीं निवारयितुं 'तिष्ठ' इति कथनात् आवाहन-निषेधादि मुद्राः स्युः। द्वितीये मन्त्रे उर्वश्याः 'दुरापना वात इवाहमस्मि'-इति कथनात् तस्य वेगेन गमन-पूर्वकमङ्गहारः, तथैव १५ तमे मन्त्रे पुनस्तस्या एव कथने 'पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो'—इत्यादौ निषेधसूचकः सङ्केतः स्यात्। तत्प्रत्युत्तरे 'नि 'वर्तस्व हृदयं परितप्यते मे' इति पुरूरवसो वाक्ये पुनर्निवार-णाय मुद्रा अपेक्ष्यते। अन्ततश्च मुहुर्मुहुरनुरून्धमानं सकरूणं परिदेवमानं पुरूरवसं न्यक्कृत्य उर्वशी प्रचलत्येव। सोऽपि सर्वथा हताशो भग्नहृदयः परावर्तत इति उभयोर्नाटचायितं विना सूक्तमिदं हृद्यं हृदयङ्गमं च न स्यात्। एतादृङ्नाटचाभिनयमुद्रादिव्यापारः संवादसूक्तेषु समान एव।

(५) संवादेषु प्रत्युत्पन्नमतिजनित उक्तिप्रत्युक्तिचमत्कारः प्राणत्वेन परिव्याप्तः। एतत्-संवादगतवैशिष्ट्यं तत्र नाटकीयतत्त्वमादधाति। उर्वशीसूक्ते नायको यत्किमप्याह नायिका त्वरितं तत् खण्डनं कुर्वन्ती आबभाषे। अस्मिन् सूक्ते १८ मन्त्राः तेषु नव पुरूरवःप्रोक्ता नव च उर्वशीप्रोक्ताः। पुरूरवसा कथितस्य एकैकस्य मन्त्रस्य पश्चादेव प्रायशः उर्वश्या कथितो मन्त्रः परापतति। तेन स्पष्टमेव नाटचं तत्र समुज्जृम्भते। सरमा-पणि-संवादे तु सरमा स्वतीक्ष्णव्यङ्ग्यपूर्णाभिः प्रत्युक्तिभिरेव क्रमशः पणीन् पराहतान् विदधाति।

संवादसूक्तानि कामं न भवन्तु भारतीयनाट्यस्योद्गमस्थानं, तथापि नाटचस्यादिमं प्राचीनतमं वा रूपं तेषु सुरक्षितमिति कथनं तु सर्वथा श्लिष्यत एव। अस्मत्संस्कृतेरुषःकाले यादृशं नाटचं प्रावर्तत, तस्य स्वरूपं संवादसूक्तेषूपलभ्यते। एतेषां च संवादसूक्तानामभिनयो याज्ञिकेष्वनुष्ठानेष्वजायत। यज्ञो हि नाम तदानीं नाभूद् धार्मिकमेव कृत्यं केवलम्, अयं तु समग्राया आर्यजातेः सांस्कृतिकोन्मेषाय रङ्गपीठा-यते स्म। यज्ञे देवेभ्य आहुतिभिः सह अशनपानादिकम् अथ च सङ्गीतकं विविधा क्रीडा मनोरञ्जनोपायाश्च समायोजिता अभवन्। उक्तं च यजुर्वेदे यद् यज्ञे 'नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं' (३०।६) च नियोजयेत्। अतो यज्ञे नृत्तगीतादिव्यापाराः साधारणा अभूवन्। कात्यायनश्रौतसूत्रा-

नुसारेण (२१ । ३ । ११) पितृमेधे नृत्य-गीत-वादित्रमायोजितम् । वाजपेययज्ञे यजमानस्य भार्याः गोधावीणाः काण्डवीणाश्च वादयाम्बभूवुः (१४ । ३ । ७१)। अन्यान्यपि वाद्यानि तत्रावाद्यन्त (१४ । ३ । ७५)। यज्ञे वीणावादनं बहु मन्यते स्म । तदानीन्तनाश्च वीणायाः श्रेष्ठा आचार्या सशिष्यास्तत्र तौर्यत्रिकायोजनाय निमन्त्रिताः । ते 'वीणागणगिन' इति भण्यन्ते स्म (२० । ३ । २)। वाजपेययज्ञे उत्तरमन्द्रारागेण गाथानां गायनमभवत् (२० । २ । ७) । अश्वमेधेऽपि वीणावादका आकारिताः तेभ्यः प्रत्येकशः स्वर्णमुद्राणां शतं वेतनमदीयत (२० । ३ । २-७)। यज्ञो हि नाम आर्याणां कलात्मकप्रवृत्तीनां सहजोल्लासस्य चाभिव्यक्तौ मन्यायते स्म । अत एव नाटचप्रयोगस्य तत्रानुषक्तत्वं सर्वथा युज्यत एव। यज्ञे बहून्यनुष्ठानानि नाटचप्रदर्शनभावनयैव सम्पादितानि । समुपस्थिता च जनता तानि दर्शं दर्शमानन्दमनुबभूव । तद्यथा-वाजपेययज्ञे रथधावनस्पर्धा एतादृशमेवायोजनम् (का० श्रौ० सू० १४।३।१६-४२) ।

एवमेव वैदिकसंवादसूक्तान्यपि यज्ञे जनताया रञ्जनार्थं यज्ञेऽभ्यनीयन्त इत्यविसंवादेन वक्तुं शक्यते । अभवच्च भूयसा संवादानामभिनयो यज्ञेष्विति वहुशो वैदिकग्रन्थाः प्रमाणयन्ति । तथाहि-अग्निष्टोमयागे अध्वर्युसोमविक्रयिणोः संवादः प्रस्तूयते स्म । अत्र सोमविक्रयी न वास्तविको विक्रेता, अपितु अध्वर्युपक्षीय एव कश्चिज्जनः विक्रेतुरनुकरणं विदधाति । अतश्च सुस्पष्टमेवात्रप्रहसनकोटिकं नाट्यमभिनीयते । कात्यायनश्रौतसूत्रे चास्य संवादस्य नाट्यरूपमेव इत्थं सूचितम्—

तं विक्रयिणे प्रयच्छति । पञ्चकृत्वः सोमं पणते । स आह-- सोमविक्रयिन्, क्रय्यस्ते सोमो राजा ३ इति । क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी । तं वै ते क्रीणानीति । क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी । कलया ते क्रीणानीति । भूयो वातः सोमो राजार्हतीति सोमविक्रयी । भूय एवातः सोमो राजार्हति। महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः । गौवै प्रतिधुक्, तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति ।

भूय एवेत्यतः प्रभृति चतुरावर्तयति ।
एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्धेन गवा ।
ते क्रीणानीत्यन्ततः । प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ॥'

[का० श्रौ० ७।७।२२-७।८।१२
चौखम्भा सं. सी. सं. पृ० ६६२]

एवं चाध्वर्यु–विक्रयिणौ स्वस्वसंवादात् पुनरावर्तयन्ति। अन्ततश्च स्थिरीभवति पणः। अध्वर्युः सोमेन सह न्यग्रोधमपि क्रीणाति। विनिमयेन च विक्रयिणे स्वर्णं प्रयच्छति। यदासौ यज्ञदैवतपूजनं विधाय साधयितुमीहते तदा सहसैवाध्वर्युपक्षीयास्तस्य हस्तात् स्वर्णमाच्छिद्य तं काष्ठदण्डेन ताडयन्ति।

वस्तुतोऽध्वर्यु–सोमविक्रयिणोः पात्रद्वयमभिनीयत एवात्र, न भूतार्थतया भवति सोमक्रयघटना। अन्ते च समुपस्थितानां प्रेक्षकाणां रञ्जनाय सोमविक्रयी ताड्यते। तदानीं आर्याणां कृते सोमस्य दुर्लभतां महत्त्वमावश्यकतां सोमविक्रयिणां च गृध्नुतां वीक्ष्य प्रहसनात्मकेऽस्मिन्नभिनये यद् विक्रयी सावमानं प्रधर्ष्यते तद् युक्तियुक्तमेव प्रतिभाति। नाट्ये सोमविक्रयिण एतादृशीं दुर्दशां दर्शं दर्शं तस्य लोभेन दुराग्रहेण वा संत्रस्ता आर्या आह्लादिता अभवन्नित्यनुमातुं शक्यते। अत एव चावगन्तुं शक्यते अस्य प्रहसनस्य तस्मिन् कालेऽतीव लोकप्रियत्वम्।[1]

एवमेव सोमयागस्य महाव्रताविधौ पुंश्चलीब्रह्मचारिणोः संवादोऽभिनीयते स्म। अस्यानुष्ठानेन धरित्र्या उर्वराशक्तिर्वर्धत इति विश्वास आर्याणामभवत्। वस्तुतः पुंश्चली ब्रह्मचारी चैतद् द्वितयमपि पात्रम् असामान्यं, लोकानां कृते कुतूहलजनकं च। उभावपि परस्परेण सर्वथा विपरीतौ, अतश्च तौ परस्परस्य समक्षमुपस्थापयन्नाट्यं कमपि चमत्कारं तनुते। संवादोऽप्यत्र अश्लीलतां स्पृशन् राजशेखरस्य कर्पूरमञ्जर्यां दासी–विदूषकयोर्वाक्कलहस्य स्मारयति। संवादोऽयं काठकसंहितायां (३४।५), कात्या० श्रौ० सूत्रे (१३।३।६–७) चोल्लिखितः। लाट्यायनश्रौतसूत्रे च संवादवाक्यान्यपि प्रत्तानि। तद्यथा—

"पूर्वेण आग्नीध्रीयं ब्रह्मचारी अन्तर्वेदि उदङ्मुखः तिष्ठेत्। बहिर्वेदि पुंश्चली दक्षिणामुखी। सा ब्रूयात्–दुश्चरितिन्नवकीर्णिन् इति॥ धिक् त्वा जाल्मि पुंश्चली ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य शिश्नपुणेजनि इति ब्रह्मचारी॥ एवम् आतृतीयं व्यत्यासम्॥

[ला० श्रौ० सू० ४।३।९–१२]

१–नाट्यमिदं वाजसनेयिसंहितायाम् (३०६), तैत्ति० ब्राह्मणे (३।४।२।१) शतपथे (१।२।५, ३।३।२।६) गोपथे (३।३।३।९) चापि उल्लिखितम्।

संवादेनानेन सह वणिक्शूद्रयोः संवादोऽप्येवमेवानुष्ठितः। अथ याज्ञिकानुष्ठानमात्राण्येतानि, कथमत्र नाट्यमिति चेन्न। यतः सर्वेष्वपि देशेषु सर्वासु च संस्कृतिषु आदिमकाले नाट्यं धार्मिकैस्तान्त्रिकैः कर्मकाण्डगतैर्वा विधिभिः संवलितं सदैव विकसति। याज्ञिकविधौ उपयुज्यमानानामप्येतादृशसंवादानां नाटचरूपं न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। वस्तुतस्तस्मिन्नतिपुरातने काले जनभावनासु समुन्मिषता नाट्येन धार्मिक–तान्त्रिक-याज्ञिकानुष्ठानेषु सुदृढमवलम्बं प्राप्य स्वस्वरूपमधिगतम्।

अतश्च–वैदिका आर्या न नाटच–सङ्गीतादिकलानां नामाप्यजानन्, एतास्तु तैरार्येतरजातिभ्यः शिक्षिता इति ये केचन पण्डितम्मन्या विवेकविश्रान्तं प्रतिपादयन्ति, तेऽश्रद्धेयाः। तत्र केचन नाटचशास्त्रप्रवर्तको भरतमुनिरवैदिक आसीदित्यूचिरे। कश्चिच्च विपश्चिन्नाटचस्यार्येतरोद्गममुपोद्बलयन् राज्ञो नहुषस्य दृष्टान्तमुपस्थापयामास।[1] 'न जुहोति' (न + हुट्) इति व्युत्पत्त्या तेन 'नहुष्' आर्येतरो नृपतिरिति स्थिरीकृतम्। इयं च सर्वथा भ्रान्तिरेव। नह् + उषच्' इति व्युत्पत्त्यां ग्राह्यो भवति नहुषइति शब्दो, न 'नहुष्' इति प्रातिपादिकम्। अयं च नहुष आर्यनृपतेरायुषः पुत्रः पुरूरवसश्च पौत्रः। नाटचशास्त्रस्य चरमेऽध्याये नाटचसमुन्मेषप्रसङ्गेस्य कर्तृत्वं बहु मतम्। अस्यैव प्रेरणया प्रार्थनया वा स्वर्गस्था भरता भूलोकमवातरन्। भरतोऽपि वैदिक एव ऋषिः प्रतीयते, 'वेदाभ्यासिनः संशितव्रता ऋषयो ब्रह्मणा नाटचवेदानुशीलनाय प्रेरिता' इति नाटचशास्त्रोक्तेः। नाटचप्रवर्तने वैदिकदेवस्य इन्द्रस्य भूमिकापि भृशं चर्चिता नाटचशास्त्रे। अस्यैव इन्द्रदेवस्य असुरेषु विजयमुपलक्ष्योत्सवत्वेन भरतमुनिना स्वकीयं रूपकमेकमिदम्प्रथमतया प्रायोजि। अनन्तरं चासुरैर्विनाशिते तत्प्रयोगे इन्द्रो जर्जरप्रयोगेण तान् जर्जरीकुरुते स्म। भरताय चासावेव नाटचप्रयोगेष्विदम्प्रथमतयोत्थाप्यमानं शक्रध्वजं प्राहिणोत्। इन्द्रमहसि च नाटचप्रवृत्तयः प्रकर्षमधिजग्मुरिति सन्ति वैदिकपरम्परायां नाटचप्रादुर्भावस्य तदभिवृद्धेश्च भूयांसि प्रमाणानि। एतद्विपरीतं न सन्ति तथा प्राचीनकालेऽवैदिक परम्परायां नाट्यप्रकर्षस्योल्लेखाः।

अथ भारते नाट्यस्योद्गमं व्याचिख्यासवो वहवो विपश्चितो मतान्तराणि प्रस्तावयाम्बभूवुः। तत्र मुग्धानलप्रभृतयो व्याचक्षीरन्[2]—नृत्येन

१—Sanskrit Drama : I. Shekhar, p. 28
२—Hist. of Sans. Lit. Macdonnel P. 346-47

नाट्योद्गम इति। यथा नृत्यस्य तत्त्वमादिमरूपेणैव मानवानां संस्कारेष्वन्तर्निहितं तथैव संवादतत्त्वमपीति नृत्येन नाट्योत्पत्तिं प्रतिजानतोऽस्य मते न किमपि क्षोदक्षमत्वम्। तथापि नृत्य-नाट्ये विकासप्रक्रियायां परस्परेण संश्लेषमभजन्निति तु सत्यम्। नाट्य-विकासस्य प्रथमसोपाने नृत्यप्रबन्धइत्यपरनाम्ना प्रथितानि उपरूपकाणि प्रथमं समुद्गतानीत्यपि प्रतीयते।

१८७७ ई० वर्षे श्रीमता शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितेन अनन्तरं च तमनुहरता पिशल्महोदयेन पुत्तलिकानाटयाद् भारतीयनाटयोत्पत्तिरूरीकृता। यद्यपि पुत्तलिकाचालनमुल्लिखितं महाभारतादौ[1] किन्तु मानवानां नाट्यं ततोऽपि प्राचीनतरमित्यपि उल्लेखैः सिद्धयतीति न पुत्तलिकाभ्यो नाट्योत्पत्तिः स्वीकर्तुं शक्यते। कामसूत्र-कथासरित्सागरबालरामायण-नाटकादिषु अपि पुत्तलकानां प्रयोगा वर्णिताः। तैर्नाट्योत्पत्तिः शक्या साधयितुम्। पुत्तलिकानां नर्तयिता स्वहस्तयोः सूत्रमधारयत् इत्यसौ सूत्रधारः कथितः। स एव सूत्रधारो नाट्यप्रयोगान् प्रवर्तयामास इति सिद्धयति पुत्तलिकानाटयेन नाट्योद्गम इति यत्कथितं तदप्यसाधु। यतो हि आवैदिककालाद् यज्ञवेदिमापनाय सूत्रधारणात् सूत एव सूत्रधारत्वेनापि समाम्नातः। अयमेव च रामायण-महाभारतकाले 'पौराणिकः' 'स्थपतिः' वास्तुविद्याविशारदोऽपि स्मृतः। उक्तं महाभारते—

स्थपतिर्बुद्धिसम्पन्नो वास्तुविद्याविशारदः।
इत्यब्रवीत् सूत्रधारः सूतो पौराणिकस्तथा॥[2]

न पुत्तलिकानां सूत्रधारणात् सूत्रधार इति संज्ञा। नाट्यस्य सूत्रज्ञत्वादसौ सूत्रधारः प्रोक्त इति सुस्पष्टमेवाभाणि भरतेन—

१— यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः॥

म० भा० वन ३१।२२

सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा। — तत्रैव ४।३६

२— सूतस्य नानाशिल्पविचक्षणत्वं विविधव्यवसायसमाश्रयश्च सिद्ध एव। अत्र टीकायां नीलकण्ठस्तं 'शिल्पग्रामवेत्ते'त्याह।

गानस्य च वाद्यस्य पाठ्यस्याप्येकभावविहितस्य ।
शास्त्रोपदेशयोगात् सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥

ना० शा० १५।७६

दशरूपक–भावप्रकाश– नाट्यदर्पणनञ्राजयशोभूषणादिपरवर्तिग्रन्थेषु सविस्तरं सूत्रधारस्य लक्षणं गुणाः कर्तृत्वं च निरूपितानि। न तत्र कुत्रापि पुत्तलिकानाट्येन तस्य सम्बन्धः सङ्केतितः। अपरं च पुत्तलिकानां नर्तयिता प्राचीनभारतेषु 'सूत्रधार' इति नैव कथ्यते स्म, अतश्च सर्वथा विप्रतीपमेव पुत्तलिकानाट्यात् नाट्यसूत्रधारस्यागमनम्। 'कथाकोष' इति जैनेषु प्रथिते ग्रन्थे, पुत्तलिका–नाट्यं वर्णितं, किन्तु पुत्तलिकानां नर्तयिता तत्र 'नर्तक' इति प्रोक्तो, न सूत्रधारः। एतेन तु न पुत्तलिकानाट्यान्नाट्योत्पत्तिरपितु नाट्ये निरता भरता एव क्वचिदाजीविका–प्रसिद्ध्यर्थं पुत्तलिका प्रयोगं संश्रितवन्त इति प्रमाणीक्रियते। द्वादशशतके विरचिते मेघप्रभाचार्यकृते धर्माभ्युदयनाटके नायकस्य पुत्तलो रङ्ग उपस्थाप्यते। तेन नाटकेषु चमत्काराधानाय क्वचित् परवर्तिकाले पुत्तलकाः प्रयुक्ताः अतश्च नाट्यमेव प्रत्युत पुत्तलकप्रयोगस्य मूलं न पुत्तलकप्रयोगो नाट्यस्येति सिद्ध्यति।

पुत्तलिकानाट्यवच्छायानाट्यस्यादिमत्वमपि केचिदूरी कुर्वन्ति। बृहत्तरभारतेऽनेकत्र अफ्रिकादेशेषु चातिप्राचीनकालाच्छायानाट्यं प्रचलितमासीदिति सुविदितमेव। किन्तु भारते छायानाट्यस्य नाट्यात् पूर्ववर्तित्वे साधकप्रमाणाभावन्मतमिदमनुत्थानोपहतमेव। यद्यपि आन्ध्रप्रदेशे चर्मपुत्तलकानां छायाभिर्नाट्यप्रदर्शनस्य परम्परा प्रचलिता विद्यते तथैव नीलकण्ठेन महाभारतटीकायां 'रूपोपजीवन' मिति पदमाटीकमानेन छायानाट्यं सङ्केतितमपि—

'रूपोपजीवनं जालमण्डपिका इति प्रसिद्धम्। यत्र सूक्ष्मवस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारैः राजामात्यादीनां चर्या प्रदर्श्यते।'

इत्येतेन पुरा भारते छायाभिर्नाट्यप्रदर्शनस्य परम्परा प्रचलिता आसीदिति यद्यपि ज्ञायते, तथापि न तेन छायानाट्यस्योपजीव्यत्वं सिद्ध्यति। संस्कृतरूपकेषु यानि छायानाटकानीति प्रथितानि, न तेषां छायाभिरभिनेयत्वाच्छायानाटकत्वमपितु कथावस्तुनि छायातत्वस्य

उत्तररामचरितस्य तृतीयाङ्कादिवत् प्रयोगा' दिति मतमुत्थाप्य[1] श्रीमद्भी रामजीउपाध्यायवर्यैः छायानाट्यविवादः साधु निराकृत इति नास्ति तत्र सम्प्रति शङ्कावकाशः।

रामायण–महाभारतादीतिहासकाव्यानां कुशीलवादिभिर्जनसमाजसमक्षं गायनेन नाटकं समुदियायेति कीथमहाभागः कथयति। मतेऽस्मिन गाथा–नाराशंसीतिहासप्रभृतिकाव्यानां चारणादिभिर्जनमनोरञ्जनाय गायनं आवैदिककालात् प्रचलितमासीदिति विद्यते क्षोदक्षमत्वम्। वैदिककाले सूतो वेदिनिर्माणप्रभृति यज्ञस्यानुषङ्गिककर्मसु प्रावीण्यं प्रकटीकुरुते स्म, स एव च कथा–व्याख्याने गाथा–नाराशंसी–प्रभृतिगायने पुराणपाठे च पाटवमाविष्चकार। महाभारतीया समग्रापि कथा सूतेन शौनकादिसमक्षं सम्यक् व्याकृतैव। अयमेव सूतस्तत्र 'सूत्रधारः' 'पौराणिकः 'स्थपतिः' वास्तुविद्याविशारदश्चाप्युक्तः। अतश्चेतिहासपुराणादीनि गायं गायं जनसमाजे तेषां लोकम्पृणत्वं साधयन् सूतः लोकरुचिवर्धनाय पश्चात् पारिपार्श्विकमेकं गायनेन सहाभिनयकर्मणि नियोज्य नाट्यस्य सूत्रधारः सञ्जात इति श्रीमनमोहनघोषाद्यरङ्गाचार्यादयो यन्मन्यन्ते तत् तथ्यमेव। किन्तु इतिहासपुराणादीनां गायनमेव नाट्यस्य बीजमिति यदि मन्यते तदनुचितमेव। नाट्यस्य बीजवपनं तु वैदिकसंवादसूक्तानां रचनायाः प्रागेव विहितम्। इतिहासपुराणादीनां पाठेन गायनेन च तत् बीजं पुनरपि सिक्तमङ्कुरितं पल्लवितं च। वैदिककालिकः सूत इतिहासपुराणकाले नाट्याभिनयव्यवसायमपि पारिपार्श्विकादिसाहाय्येनावलम्ब्य, नाट्यशालास्थापत्यनिर्माणात् क्वचित् स 'स्थापकः' क्वचित् रङ्गभूमिप्रमाणाय सूत्रधारणात् पुनरपि सूत्रधारः ततश्च नाट्यस्यापि तौर्यत्रिक–सूत्रधारः सम्बभूव। अत एव केरलेषु प्रथिताः 'चाक्यारइति संज्ञका पुरातना अभिनेतारः स्वात्मानं उत्तराया दिशि दक्षिणस्यां समागतस्यास्यैव सूतस्यान्वये जातान् मन्यन्ते।

सूतः कथां कामपि जनसमाजसमक्षं प्रस्तुन्वन् गायनाभिनयसमावेशेन तत्र हृदयावर्जकत्वं सम्पद्यत इत्यनुभवति स्म। श्रोतारोऽपि तस्मिन् सूते अभिनेतृत्वमारोपयन्तः प्रेक्षकत्वे परिणताः। कथकस्याभिनेतृत्वे श्रोतुश्च

१—'छायानाटकम्'—डॉ० रामजी उपाध्यायः सागरिका १०४, पृ० १–२।

प्रेक्षकत्वे इयं परिणतिः सर्वथा स्वाभाविका एवासीत्। इयं च भोजेन शृङ्गारप्रकाशे सोदाहरणं सङ्केतिता—

'तथाहि—कंसं घातयति इति उक्ते कंसवधमाचष्ट इति प्रतीयते।'[१]

वैदिकसूक्तानीव इतिहासपुराणयोरुपनिबद्धान्याख्यानान्यपि बहुशः संवादरूपाणि सन्ति। तत्र 'युधिष्ठिर उवाच' 'कृष्ण उवाच' इत्यादीनि वाक्यानि नाट्यनिर्देशवत् संवादेभ्यो पृथग् योजितानि। तेन चैतेषामाख्यानानां यदा सूतेन कथकेन वा जनसमाजे पाठे क्रियमाणे नाट्यत्वं सौकर्येण समपद्यत। एवमेव कुशीलवादिभि क्रियमाणं कथागायनं नाट्याभिनये सङ्क्रान्तमभवत्। आख्यानानां गायनाभिनयाभ्यां सह प्रस्तुतेः परम्परा परवर्तिकालेऽपि प्राचलत्। इयं भोजेनैव साधु विवृता—

नलसावित्री—षोडशराजोपाख्यानवत् प्रबन्धान्तः।
अन्यप्रबोधनार्थं यदुपाख्याति तदुपाख्यानम्।
आख्यानसंज्ञां तल्लभते यद्यभिनयन् पठन् गायन्।
ग्रन्थिक एकः कथयति गोविन्दवदवहिते सदसि।[२]

अतश्च नाट्योत्पत्तेर्भरतमुनिना कीर्तितायां पारम्परिककथायां नाट्यजन्मनि वैदिकसंहिताभिः सह इतिहासकाव्यानामप्यवदानमूरीकृतमेव—

नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्। १।१५
इतिहासो मया सृष्टः स सुरेषु नियुज्यताम्। १।१६

एतेन वैदिककाव्यमुपजीव्य समुद्गतं नाट्यं इतिहासपुराणेषूपनिबद्धानामाख्यानानां सामग्र्या उपचितमिति सिद्धम्। इतिहासोऽपि वेदस्यैवोपबृंहणम्, तथैव नाट्यमपि। एवं तस्मिन् काले इतिहासो नाट्यं च परस्परं भावयतः स्म।

नाट्यशास्त्राभिनयदर्पण–भावप्रकाशादौ वर्णिताभ्यो नाट्योत्पत्तिकथाभ्यो हिमालयोपान्तवर्तिप्रदेश एव भौगोलिकदृशा नाट्योद्गमस्थलमिति सिद्ध्यति। अस्मिन्नेव प्रदेशे अप्सरसः किन्नरा यक्षा गन्धर्वाश्च न्यवसन्। भरतस्य प्राथमिकेषु प्रयोगेषु नारदेन सह अप्सरसो गन्धर्वाश्च सम्मिलिता। आदौ नाट्यप्रयोगे तिस्र एव वृत्तय आसन्,

१—Srngara Prakasa – V. Raghavan. P. 620
२—दृष्टव्या ६१६ पृष्ठे।

अप्सरसां तत्र प्रवेशेन सह ब्रह्मणः प्रेरणया तत्र चतुर्थी कैशिकी अपि योजिता। हिमालय एव शङ्करस्यापि वसतिः तस्यैव प्रेरणया भरतेन पूर्वरङ्गे नृत्याङ्गहारादिकं ताण्डव-लास्यादिकं च योजितम्। नाट्यस्यैतेषु प्राथमिकप्रयोगेषु आसीत् महती प्रीतिः रुचिश्चेन्द्रस्य। पश्चादिन्द्रपदमधिष्ठति राज्ञि नहुषे तस्य प्रेरणया भरतः स्वर्गान्नाट्यं भूलोकं निनाय। एतद् वस्तुतो हिमालयोपान्तवर्ति क्षेत्रान्नाट्यस्य क्रमशः दक्षिणदिग्वर्तिक्षेत्रेषु प्रसारं सङ्केतयति।

आदिमावस्थायामार्याणां जीवनगतानां सोमविक्रय-सदृशदैनंन्दिनवृत्तानामनुकृत्या नाट्यमुदियाय। यज्ञे विनियोगेनास्य महात्म्यमुपचितम्।

अनन्तरं क्रमशः प्रवर्धमाने इतिहासपुराणसङ्ग्रहे तद्गता वृत्तान्ता अपि सूत्रधारादिभिर्नाट्यत्वेन प्रयोजिताः। एवं च नाट्यं नाम आर्यजातेः पुरातनस्मृतीनां सांस्कृतिकरिक्थस्य च संवाहकत्वेन समुल्ललास। भरतेन इदम्प्रथमतया प्रयोजितैः अमृतमन्थन-समवकार-त्रिपुरदाहडिमादिरूपकैः नाट्यस्यैतद्वैशिष्ट्यं क्रोडीकृतमेव। सोमविक्रय-सदृश-प्रारम्भिकरूपकेषु केवलं भारतीवृत्तिरेव प्राधान्यमभजत्। पश्चाच्च समुद्रमन्थन-त्रिपुरदाहसदृशेषु सात्त्वती आरभटी चाप्यास्ताम्। अनन्तरं स्त्रीपात्राणामुपादानं कैशिक्याश्च ग्रहणमभवत्। कलेवरदृष्ट्यापि प्रथममेकाङ्कानि रूपकाण्युपादीयन्त, अनन्तरं द्व्यङ्कानि पश्चाच्च त्रिपुरदाहडिम-समुद्रमन्थनसमवकार-सदृक्षाणि त्रिचतुरङ्कानि। एवं नाट्यलीलायितं क्रमश उल्लासमाततान। तदयमत्र सङ्क्षेपः—

बीजं तु प्रकृतिर्मूला वृत्तिर्याऽनुकृतेर्मता।
तद् बहुधा व्यकिरद् भूमावभिव्यक्तेश्च भावना॥
लोकवृत्तानुकरणं तौर्यत्रिकसमन्वितम्।
यज्ञ इन्द्रोत्सवादौ वासिञ्चद्रङ्गपादपम्॥
वृत्तिस्तमपुषन्नूनं नाट्यं स्तनन्धयं शिशुम्।[1]
आदौ सा भारती नाम पश्चात् तिस्रोऽपि मातृकाः॥

---

१. सर्वेषां काव्यमुख्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः।
आभ्यो विनिःसृतं ह्येतद् दशरूपं प्रयोगतः॥
इति भरतोक्तेः।

अङ्कादङ्कान्तरं गच्छन्नङ्कैः पुष्णन् कलेवरम् ।
रङ्गे च विविधं खेलन् लास्यं तेनेऽथ ताण्डवम् ॥
इतिहासपुराणानामाख्यानैरुपजीवितम् ।
सूत्रधारकृतारम्भं कुशीलवसमेरितम् ॥
रसैर्भावैरभिनयैर्धर्मिवृत्तिभिः ।
रङ्गस्योन्मिषितं जातं मङ्गलायतिरङ्गितम् ॥

रङ्गायतिः

वादकयुगमनु इतिहासपुराणकाले सङ्गीत-नृत्य-नाट्यकला बहुशो ववृधिरे। राजसंरक्षणमेतासां विकासायालमभवत्। राजकन्यकानां नृत्त-वादित्रादिशिक्षाग्रहणाय आचार्या नियुक्ताः। महाभारतेऽर्जुनो गन्धर्वेभ्यो नृत्यसङ्गीतादिकमधीयानः विराटकन्यकानां कलागुरुरभवत्। अस्मिन्नेव काले नाट्यनृत्यादिप्रदर्शनाय प्रेक्षागाराणां निर्माणं बाहुल्येन प्राचलत्। महाभारते नर्तनागाराः प्रेक्षागारा वा असकृदुल्लिखिताः।[1] राजपुत्राणामस्त्रविद्यानैपुण्यप्रदर्शनाय धृतराष्ट्रो विशालं प्रेक्षागारं निर्ममे, यन्मध्ये विस्तृतो रङ्गो निर्मापितः प्रेक्षाकालेऽनवरतं वाद्यान्यवाद्यन्त। यद्यपि भवनमिदमस्त्रविद्याप्रदर्शनाय निर्मापितं तथापि सङ्गीतादिकलानां प्रदर्शनायापि एतादृशाः प्रेक्षागाराः निर्मीयन्तेस्मेति महाभारताद् ज्ञायते। एतेषु प्रत्येकस्मिन्नागारे सहस्रशो जनाः प्रेक्षाकाले संगमिताः। तदानीं 'समाजा' अपि बहुश आयोजिता यत्र नृत्तगीतवादित्रैः सम्मर्दः समजनि। नगरेषु नटनर्तकसंघा संघटन्ते स्म।[2] युधिष्ठिरस्य राजसूये रामराज्याभिषेकोत्सवे वा गणिका नटाश्च सबहुमानमाकारिताः। तेन वैदिकयुग इवास्मिन्नपि काले यज्ञे नाट्यं प्रतिष्ठितमासीदिति ज्ञायते। नाटकमपि इतिहासपुराणेषु बहुशो उल्लिखितम्।[3]

तदानीं समग्राभिनयसामग्री-संवलितानि नाटकानि प्रयोगमापुरिति हरिवंशपुराणाद् ज्ञायते। पुराणेऽस्मिन् द्वारकायाः पिण्डारकक्षेत्रे यादवानामुत्सवो वर्णितः यस्मिन् अप्सरसो नृत्तगीतादिभिः श्रीकृष्णचरितं नाट्यत्वेनाभिनीतवत्यः। अन्यस्मिन् प्रसङ्गे श्रीकृष्णो भद्रनामानं नटमुत्पाद्य

१—म० भा० १।१३४।१०, ११।१८५।१६, ३।२०।२७

२—नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम्।
मनःकर्णसुखा वाचःशुश्राव जनता ततः॥ रामा० २:६।१४

३—रामा० २।६६।४ महा० २।११।३६, ३।५।१४ १२।६९।६० २।४।७, २।३३।४६, १।२९८।१०, १२।२६५, १२।३०।२३

तेन सह यादवानां छद्मनटमण्डलीं निर्माय वज्रनाभ–नगरं प्रेषयाम्बभूव। तत्रप्रद्युम्नो नायकं, साम्बो विदूषकं गदः पारिपार्श्विकमन्ये च यादवा नटीरभिनिन्युः। वज्रनाभ–पुरं प्राप्य ते रामायणनाटकं नाटयामासुः। दशरथर्षि–शृङ्गशान्तारामलक्ष्मणादिपात्राणां परमं प्रभविष्णु अभिनयं वीक्ष्य प्रेक्षकाः पौरा अतितरां प्रीयन्ते स्म। अनन्तरं नटानां कीर्तिः कर्णाकर्णि राजानं वज्रनाभं प्रति स्यन्दते स्म। सोऽपि तां नटमण्डलीं राजसभायां प्रेक्षणकप्रदानाय निमन्त्रयाम्बभूव। यादवाश्च तत्र कौबेर-रम्भाभिसारं नाम नाटकं प्रयुयुजिरे। तेषामभिनयनैपुण्यं वीक्ष्यासुरनार्य-स्तेभ्य आभूषणान्यवतार्य ददुः।

इतिहासपुराणकालमनु सम्प्राप्ते बौद्धयुगे नाटयोपक्रमा बहुधा व्यव-र्धन्त। तदानीं यावत् शिलालि–कृशाश्वप्रभृतयो नाट्याचार्याः कलित-कृतित्वा आसन्। ललितविस्तरानुसारेण राजपुत्राश्चित्रकलां वीणावादनं नृत्यं, गीतमभिनयं नाट्यप्रयोगं च शीलयामासुः।[1] अवदानशतके नृत्त-गीतवादित्रादिगोष्ठ्य उल्लिखिताः। तत्रैव राज्ञो बिम्बसारस्य स्वसभायां नटमण्डलीमानीय्य बुद्धचरितनाट्योपस्थापनमपि वर्णितम्। तत्र सूत्रधारः स्वयमेव बुद्धस्य भूमिकां जग्राह।[2] एषैव च नटमण्डली राजगृहेऽपि स्वनाटकं प्रस्तुतवती, यस्मिन् कुवलयाख्यनट्या अभिनयसौष्ठवं सौन्दर्यं च दर्शं दर्शं भिक्षवो भृशं मुग्धास्तत्प्रणयभिक्षवो बभूवुः, बुद्धश्च कुवलयाया आकर्षणात् तान् रक्षितुं कुवलयां स्वधर्मे दीक्षयामास। बौद्धागमेषु विनयपिटके कीटगिरौ संस्थिता रङ्गशाला वर्णिता। अवदानशतकस्या-परस्यां कथायां राज्ञः ककुच्छदस्याज्ञया शोभावत्यां नाटकं प्रयोजितं, यत्र नाट्याचार्य एव सूत्रधार आसीत्। संयुक्तनिकाये विदूषकमभिनयतो नटस्य प्रत्यक्षदृष्टमिव सजीव–चित्रमुपस्थापितम्—

नटानां भासमानां यो सो नटो रंगमज्झे समाजमज्झे संचलिकेन जनं हासेति रमेति—'

—गामणीसंयुत्तम्, संयुत्तनिकाये-४, पृ० ३०६

दीर्घनिकायेऽपि शोभणगरकस्य (नटमण्डल्याः) उल्लेखो विहितः।

---

१. ललितविस्तरे (मिथिला ग्रन्थमाला) पृ० १०८

२. अवदानशतके २।८४, २।१७, ३।३०

जैनेषु विश्रुते "राजप्रश्नीयागमे' देवकुमाराः देवकुमार्यश्च महावीर-समक्षं नृत्यनाट्यमकुर्वन्निति वर्णितम् । तत्र नृत्येषु आवर्त प्रत्यावर्त-श्रेणी-प्रश्रेणी-प्रभृतीनि, मण्डलरचनासु स्वस्तिक-श्रीवत्स-नन्दिकावर्त-वर्धमानक-भद्रासंहलास्य-मत्स्य-दर्पण-प्रभृतयश्च प्रयुक्ताः । ईहामृगे चन्द्रावलि-चन्द्रोद्गम-सूर्योद्गमादीनि च नाट्यानि तत्र प्रदर्शितानि । एवं च क्रमेणा-गमेऽस्मिन् ३२ नाट्यानि वर्णितानि । अनन्तरं च नटा महावीरस्य जीवन-चरितं नाटयन्ति स्म ।

कौटिल्यस्यार्थशास्त्ररचनाकाले व्यावसायिकानि नाट्यदलानि नगरान्न-गरं ग्रामाद् ग्रामं वाटन्तो नाट्यं दर्शयाम्बभूवुः । राजा चैतेभ्यो नाट्य-दलेभ्यः कथं शुल्कादिकं गृह्णात्विति विधानं कौटिल्येनोपकल्पितम् । एकस्याः प्रेक्षायाः कृते पञ्च पणकाः शुल्कं निर्धारिताः । नटाश्च चारत्वे-नापि राज्ञा शत्रुषु नियोजिताः । नट-नर्तक-गायक-वाग्जीवक-शौभिक-चारणप्रभृतयः कौटिल्येनोल्लिखिताः[1] । प्रेक्षागृहाणि नगरमध्ये न निर्मातव्यानि इति स निर्दिशति । तेन प्रेक्षागृहाणां स्वनगरे यथा-स्थानं निर्माणं राज्ञ एव दायित्वं तदानीं मतमिति ज्ञायते । अन्यच्च नटानां नटीनां च प्रशिक्षणायोपयुक्तां व्यवस्थां राजा सम्पादयेदिति कौटिल्यस्य निर्देशः ।

कामसूत्राद् ज्ञायते तदानीं नगरेषु नृत्यगीत-गोष्ठी-नाट्यप्रयोगादि-प्रेक्षायोजनार्थं सरस्वतीभवनानामवस्थितिः । पक्षस्य मासस्य वा सुनिश्चिते ऽह्नि एतेषु भवनेषु 'समाजो' ऽभवत् ।[2] समाजेषु एतेषु बहिष्टा-दागता नटा अपि प्रेक्षां दत्तवन्तः ।[3] इमे च बाहीका नटा नागरकैर्यथोचितं सत्कृता प्रथमे दिने प्रेक्षां प्रदाय अपरेद्युः स्ववेतनमगृह्णन् । वेतनं च तेभ्यो वितीर्य नागरका यथारुचि पुनरपि प्रेक्षां-प्रदानाय तान् प्रार्थयन्त, अन्यथा नटा आपपृच्छुः । उत्सवे व्यसने चैव इमे नटा राजपुरुषा इव सत्कृताः । एतेन च अपारः सम्भृतबहुविधव्यापारो नाट्यसंसारस्तदानीं समजायतेति वक्तुं युज्यत एव । एकतस्तु राजसभासु नियोजिता नटास्त-द्व्यतिरिक्ताः पुनरपरत आहिण्डमाना नाट्यमण्डल्यो नाट्योल्लासं वितेनुः ।

१—अ० शा० अध्यक्षप्रचारे ३८ ।

२—का० सू० नागरकवृत्ते—१५

३—तत्रैव—१६

एवमेव पतञ्जलिप्रोक्ताः शोभनिका ग्रन्थिकाश्चापि नाट्यजगति कामप्यभिख्यां ख्यापयामासुः । तैरप्यतिविचित्र–परम्परावाहिनि नाट्यलोके कंसबध–बलिबन्धादिनाट्यानि लोकम्पृणं विदधिरे । तद्यथोक्तं महाभाष्यकारेण—

ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति, प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्ति इति । चित्रेषु कथं — चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते । कंसाकर्षण्यश्च । ग्रन्थिकेषु कथम्–यत्र शब्दगडुमात्रं लक्ष्यते । ते ऽपि तेषामुत्पत्ति प्रभृत्याविनाशाद् ऋद्धीर्व्याचक्षाणाः सन्तो बुद्धिविषयं प्रकाशयन्ति । अतश्च सतो व्यामिश्रा दृश्यन्ते । केचित् कंसभक्ता भवन्ति । केचिद् वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खलु पुष्यन्ति । केचिद् रक्तमुखा भवन्ति, केचित् कालमुखाः ।

एतेन तावत् शोभनिका नाम चित्राणि जनसमाजे दर्शयन्तस्तत्राङ्कितानां दृश्यबन्धानां व्याख्यानं साभिनयमकुर्वंस्तथैव ग्रन्थिकाश्च ग्रन्थात् कस्माच्चिदपि काव्येतिहासादिकमपठन् तेषां पारिपार्श्विकाः सहायकानटा वा तदनुसारतो नृत्यन्ति, नाटयं वा कुर्वन्ति स्म इति महाभाष्यकारस्याभिप्रायः प्रतीयते । भोजेनापि ग्रन्थिकेन ग्रन्थपाठस्तदधिकृत्य गायनस्याभिनयस्य च परम्परा वर्णितेत्युक्तमेव प्राक् । शोभनिकाश्च चित्रितं पटं दर्शयन्ति स्म । परवर्तियुगेऽपि तेषां परम्परा प्रचलिता । बाणेन लक्ष्मीपटप्रदर्शयिता वर्णितः स्तथैव मुद्राराक्षसकारेण यमपटदर्शयिता ।

इत्थं च ख्रिस्तपूर्वशतकेषु नाट्यं विविधै रूपै स्वात्मानं प्रकटीचार । आदिमकाले प्रस्तूयमानं रूपकं न भवति स्म पृथक्तया लेखरूपेण निबद्धम् । इतिहास–पुराणान्युपजीव्य सूत्रधाराः कुशीलवादयश्च स्वत एव जनरुचिमवेक्ष्य अवसराकूलं तस्य रचनां व्यदधुः । एवं च प्रतिप्रयोगं कस्मिंश्चिद् रूपके परिवर्धनं संशोधनं वाजायत । एवं महाभारतादिवद् नाटकमपि कालक्रमेण विकसति स्म । अस्या विकासप्रक्रियाया उदाहरणं हनूमन्नाटकेऽवलोकयितुं शक्यते । नाटकस्यास्यादिमं रूपं नाट्यशास्त्रादपि प्राचीनतरं सम्भाव्यत इति श्रीमनमोहनघोषोऽनुमिनोति । प्रयोक्तॄणां परम्परयास्मिन्ननेकशः परिवर्तनं व्यधायि, अत एव विद्यतेऽस्य पश्चात् सङ्कलितयोः संस्करणयोरत्यधिकं वैषम्यम् । यस्मिन् अतिपुरातने काले भरतेन अमृतमन्थन–त्रिपुरदाहादि–रूपकाणि प्रयोजितानि, तस्मिन् कालेऽपि लिखितरूपकाणां परम्परा नासीदिति सम्भाव्यते, भरता मौखिकपरम्पर-

यैव नाट्यसाहित्यं रक्षन्तः संवर्धयाम्बभूवुर्यथा ऋषयः संहितादीन्। अत एव तस्मिन् काले नाट्यसाहित्यस्य रचनापि भरतानामेव तथैव दायित्वमभवद् यथा नाट्यस्य प्रयोगसम्पादनम्। शनैः–शनैः स्वतन्त्रतया नाट्यलेखनस्य तत्र मौलिककवित्वप्रकर्षस्य चावकाशमनुभवन्तस्ते नाट्यमण्डले नाट्यलेखकमपि समावेशयन्तिस्मेति भरतेनोल्लिखितः। तथापि नाट्यस्य प्रयोगप्रधानत्वात् तत्प्रयोजनमूलत्वाच्च नाट्यकारस्य पृथक्तया इयत्ता न तदानीं बभूव, अतश्च न ज्ञायन्ते तस्मिन् काले सम्भूतानां नाट्यकर्तॄणां नामादीन्यपि।

एवं च शनैः–शनैः समेधमाने नाट्यलीलायिते प्रथमं कविताकामिन्या ह्रासो नाट्यकृदग्रणीर्भास स्वप्रतिभाभासा भारतीयं रङ्गमण्डपं भृशं व्यदीपयत्। भासो राजसभायां सभ्यो बभूव, तदन्तर्गतमेवास्य रूपकाणि प्रयोगमापुरिति अग्रे सप्रमाणं विवेचयिष्यामः। भासमनु सौमिल्ल-कविपुत्रौ नाट्यकारेषु कामपि ख्यातिं गतौ। एतेषां भास–सौमिल्ल–कविपुत्राणां रूपकाणि बहुना कालेन कालिदासकालं यावत् रङ्गे मुहुर्मुहुः प्रायुज्यन्तेति प्रतीयते, यतश्च विक्रमोर्वशीये सूत्रधारो ब्रूते—

"पूर्वेषां कवीनां दृष्टाः प्रयोगबन्धाः।" नन्वत्र 'दृष्टा' इति कथनेन 'भृशं दृष्टाः अतश्चालं तै' रित्येव ध्वनिः।

समेषामेव कालिदासीयरूपकाणामिदम्प्रथमत्वेनाभिनयः विद्याविश्रुतानां कलाकोविदानां राजसत्कृतानां सभ्यानां समादृताया विद्वत्परिषदः' 'अभिरूपभूयिष्ठायाः परिषदो' वा पुरतोऽजायत। शाकुन्तलस्य केषुचित् संस्करणेषु तु 'राज्ञो विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषदिय' मित्यप्युल्लिखितम्। परिषदेषा नोदीयोमानं कमपि नाट्यकारं निकषोल्लीढमविधाय सहसा सत्कर्तुमुत्सहते स्म। अत एव मालविकायाः प्रस्तावनायां मारिष एतस्याः पूर्वपक्षं स्फोटयति—

'मा तावत्। प्रथितयशसां भास–सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ?'

अत एव मालविकायाः प्रथमप्रयोगार्थं परिषदा वसन्तोत्सवावसरो निर्धारितः, यस्य हर्षोल्लासप्रमोदपूरिते समये 'नूतनस्यापि कवेः क्रिया' कथंचित् सह्या स्यात्। किन्तु कवेः प्रथमेनैव रूपकेण परिषत्पण्डिता एतस्य प्रतिभया अपूर्वोऽयं परिचीय विस्मयान्विता 'एतत्क्रियायां बहुमानवन्तः'

सञ्जाताः। अतश्चविक्रमोर्वशीये सूत्रधारः "अहमद्या कालिदासग्रथितवस्तुना ......त्रोटकेनोपस्थास्य' इति तथा ब्रूते यथा केवलं कालिदासस्य नामग्रहणमेव पण्डितानां प्रेक्षकाणां सर्वथावधानं आक्रष्टुमलमिति अभिप्रायः प्रतीयते। ततश्च पुनरपि प्रेक्षकान् सावधानान् विधातुमयं तस्य निर्देशः— "शृणुत जना अवधानात् क्रियामिमां कालिदासस्य।' सर्वत्र विशेषणादिविहीनं कालिदासनामग्रहणं 'वर्तमानस्यापि कवेः' काममपि ख्यातिं प्रसृतां प्रत्याययति अथ शाकुन्तलस्य प्रथमाभिनयो न मालविकाग्निमित्रादिवद् वसन्तोत्सवेऽपि तु 'अचिरप्रवृत्ते उपभोगक्षमे ग्रीष्मसमये' समजनि, यस्मिन् 'दिवसाः परिणामरमणीया बभूवुः'। एतेन वसन्तोत्सवस्य क्षणिकहर्षप्रमोदाकुलः काल नैतादृशगम्भीरोदात्तवस्तुग्रथितनाटकस्य प्रयोगाय समीचीन इति चिन्तयन्तः परिषत्–पण्डिता अतिवसन्तं अचिरागतग्रीष्मं सुभगमनुकूलं समयं तत्प्रेक्षणाय प्रस्तावयाम्बभूवुरिति प्रतीयते।

कालिदासानन्तरं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं विवादास्पदतया नूतनवस्तुयोजनया च लोकप्रचारमाप। शाकुन्तलवदस्याप्यभिनयो ग्रीष्मकाल आयोजितः। परिषच्चास्य प्रयोगावेक्षणायातितरं कौतूहलाविष्टा आसीदिति 'अलमति विस्तरेण' इति नान्यन्तरं प्रयुक्तस्य पारम्परिकवाक्यस्थाने सूत्रधारस्यात्रैतत् कथनं ज्ञापयति—

'अलमनेन परिषत्कौतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण।'

प्रकरणस्य प्रस्तावना प्रथमप्रयोगसमये नाट्यकारस्य दिवङ्गतत्वमाचष्टे। नाट्यकारश्चात्र साहित्ये इतिहासेषु च सुविश्रुतो नृपतिः शूद्रकः कथितः। वस्तुतो मृच्छकटिकस्य कर्ता कोऽप्यज्ञातनामा कविस्तदानीमभवद् यः स्वकृतौ विवादास्पदत्वेन राजनीतिक–सामाजिक–प्रसङ्गानां यथातथ्यनिरूपणेन प्रयोगकाले विरोधः सम्मर्दो विघ्नाश्च स्युरित्याशङ्क्य स्वपरिचयं प्रकटीकर्तुं नोत्सहते स्म, चाक्याराश्चैतत् प्रकरणं भासनाम्नान्ये विरोधमुपशमयितुं शूद्रकनाम्ना प्रचारयामासुः, येन पुरातनकवेर्भासस्य, पुरातननृपतेः शूद्रकस्य कर्तृत्वज्ञापनात् समकालिकी अपि कथा पुरातनी प्रतीयेत, सामाजिकाः अन्ये वा विमता न विरुध्येरन्। अन्यदप्यवधेयं मृच्छकटिकप्रयोगविषये यत् प्रस्तावनायां प्रयोगकालो मध्याह्नः सूचितः। एतेन चास्य प्रथमः प्रयोगोऽसमान्यपरिस्थितिषु अन्ये जना मा जानन्त्विति दृष्ट्वा यथा छद्मलेखक नाम्ना तथैव छद्मस्थाने कृत इति अनुमानं जायते।

अनन्तरं महाराजपृथुसूनुसामन्तबटेश्वरदत्तपुत्रस्य विशाखदत्तस्यापूर्वं नाटकं शाकुन्तलादिवत् परिषदादेशेन प्रयोजितम् । नाट्यकारश्चासौ देवीचन्द्रगुप्तम् अभिसारिकावञ्चितकमि'ति रूपकद्वयेन प्रागेव स्वकृतित्वमहिम्ना तदानीं परिचित इति मुद्राराक्षसप्रथमप्रयोगसमये परिषदस्य कृते बहुमानवती दृश्यते । अरालपुरवास्तव्यस्य दिङ्नागस्य कृतिः 'कुन्दमाला' अपि तदानीं परिषदाज्ञयैव प्रदर्शिता । विज्जकायाः कौमुदीमहोत्सववस्तु पाटलिपुत्रराजसभायां कल्याणवर्मनृपते राज्याभिषेकसमये प्रयोज्यतां गतम् कान्यकुब्जनरेशः श्रीहर्षस्तु स्वसभायां नाटेभ्य आश्रयं ददौ, तेऽपि सामन्तसमाजसमक्षं यथावसरं तत्कृतानि रूपकाणि प्रयुञ्जिर इति रूपकाणां प्रस्तावनाभिः कुट्टनीमतकाव्याच्च ज्ञायते । प्रियदर्शिका रत्नावली चोभे नाटिके वसन्तोत्सवे प्रदर्शिते । नागानन्दं नाम गम्भीरं नाटकं तु न वसन्तोत्सवसदृशेऽत्युल्लास-चाञ्चल्य-कोलाहलसङ्कुले कालेऽनुष्ठानयोग्यमिति तद् इन्द्रमहसि प्रयोजितम् । एतेन आभरतात् इन्द्रोत्सवे नाट्यप्रयोगस्य या परम्परा प्रसृता सा श्रीहर्षस्य समयं यावन्निर्वाह्यते स्म इति सुकरमनुमातुम् । राजसत्कृतत्वात् आसीत् श्रीहर्षस्याश्रितानां नटानां कोऽपि संरम्भः, राजसभायामपि च विजृम्भते स्म चाटुकारितया सह आत्मश्लाघा, अत एव ते 'आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञान' मिति कालिदासीय सूत्रधार इव न विनयविभूषिताः, अपि तु 'नाट्ये च दक्षा वयम्' इति सर्वदा गर्वमुद्वहन्ति स्म । श्रीहर्ष इव पल्लवनरपतिरत्तिविलासप्रहसनकर्ताः महेन्द्रविक्रमः, तथैव कालञ्जराधिराजोऽनङ्गहर्षमायुराजः तापसवत्सराजनाटकप्रणेता च राजकीयां रङ्गशालां संवर्धयाम्बभूवतुः । अनङ्गहर्षस्तु तापसवत्सराजप्रस्तावनायामात्मानं- स्वगोष्ठीभावितात्मे'ति कथयति, एतेन स राजसभायाः पण्डितैर्नाट्यकोविदैश्च नाटकप्रणयने तत्प्रयोगे च प्रेरित इति प्रतीयते, तथापि नाटकस्यास्य प्रथमप्रयोगः न स्वल्पसंख्यकानां परिषत्सदस्यानां पुरतोऽनुष्ठितः, यतो हि प्रस्तावनायां 'जनाः' सामाजिकाश्च प्रेक्षकत्वेन सम्बोधिताः, न पुनः परिषत्तत्रोल्लिखिता । अस्मिन्नेव काले दक्षिणेषु कुलशेखरवर्मणा केरलीयो रङ्गपीठोऽत्युच्चशिखरं स्वसमुद्योमेनोन्नायितः ।

आ भासात् उपर्युक्ताः सर्वेऽपि नाट्यकाराः राजसभाया रङ्गशालयानुषक्ताः । एतद्ग्रथितानां रूपकाणां संविधानं रङ्गविधानं च राजकीयः प्रेक्षागारः प्रभावयति । न पुनः सर्वेऽपि प्रतिभाशीलाः रूपककाराः राजसभासु

प्रवेशमलभन्त। ते स्वरूपकाणि देवालय–रङ्गपीठे उपस्थापयितुं प्रायतन्त। देवालयेषु यात्रामहोत्सवा आयोजिता यत्र प्रायो नाट्याभिनयोऽभवत्। प्रेक्षागारा अपि देवालयेषु निर्मापिताः। एतच्च सर्वमस्माभिर्विष्णुधर्मोत्तर-पुराणमन्यांश्च शिल्पादिग्रन्थानुपजीव्य 'नाट्यमण्डपम्' इति प्रबन्धे विवृतमेव। भवभूतिः राजसभातो निर्विण्णो नटमण्डलेन मैत्रीं सन्धाय सर्वाणि स्वनाटकानि भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रामहोत्सवेऽभिनयार्थं तेभ्यः समर्पयाम्बभूव। एतन्नाटकानां वस्तुविन्यासः नाट्यविधानं च देवालय-प्रेक्षागारेण अमृष्टं प्रतीयते। यतो हि द्वयोर्नाटकयोः रामायणीयं वृत्तम्, अपरस्मिन्नपि बृहत्कथानुसारि लोकरञ्जकं वस्तु प्रपञ्चितम्, सर्वत्र अन्तःपुरिकादिक्षुद्रप्रणयवृत्तान्तमपाकृत्य विदूषकस्य दूषितांश्च विकृतकूर्दनादिसमन्वितनर्मप्रलापान् दूरीकृत्य भूरिभावभरितानि लोकमाङ्गल्यमयानि तत्त्वानि भवभूतिना रूपकेषु भावितानि। अनन्तरं मुरारेरनर्घराघवं नाटकमपि देवालये श्रीपुरुषोत्तमस्य यात्रोत्सवे प्रयोगात् प्राक् सञ्जाता अभूवन् केचन प्रयोगाः। तेषु दाक्षिणात्यः कश्चन नाट्यकारः भयानक–बीभत्सादिबहुलं नाट्यं प्रयोज्य जनतामुद्वेजितवान्। अतश्च जनताया रुचिपरिष्काराय सुचरितो नाम नाट्यकारः संयोगवशात् तत्र समुपस्थितः पूर्वसमुद्योगं विनैव तत्कालमनर्घराघवं प्रयोक्तुं सन्नद्धो बभूव। एतेनासमग्रसामग्रीका अपि तदानीन्तनाः स्वसुचरित–प्रयोगतया विश्वस्ताः कथमाकस्मिकतयापि प्रयोक्तुमुत्काः अभवन्निति ज्ञायते। बिल्हणकवेः कर्णसुन्दरीनाटिका एकादशशतके श्रीशान्त्युत्सवदेवगृहे भगवतो नागेशस्य यात्रायां रङ्गस्था विहिता। राजशेखरस्य तु पुनः सर्वाण्यपि रूपकाणि महीपाल–महेन्द्रपाल–युवराजदेवनृपाणां सदसि प्राप्तराज्याश्रयैर्नटैः प्रयुञ्जिरे।

एतद्व्यतिरिक्ता आसंस्तादृशा अपि तदानीं नाट्याचार्याः ये नाट्यं न राजसभामण्डपे न वा देवालयमण्डपेऽपि तु ग्रामेषु जनपदेषु यत्र कुत्रापि नाट्यमण्डपवर्जमनुतिष्ठन्ति स्म। भगवदज्जुकस्य प्रहसनस्य प्रयोग इदम्प्रथमतया एवमेव सञ्जात इत्यनुमीयते। यतो ह्यस्य रूपकस्य प्रस्तावनायां नोल्लिखिता राजपरिषन्नवा सूचितो देवालयस्य कोऽपि यात्रामहोत्सवः। सूत्रधारस्तु विदूषकं प्रति पुनरेतद् ब्रूते—

'अद्यास्मि बहिर्नगरादागच्छता अनेकसिद्धादेशजनितप्रत्ययेन लक्षणिना ब्राह्मणेनाहमादिष्टः—अद्य इतः सप्तमेऽहनि तव राजकुले प्रेक्षा भविष्यति। ततस्त्वत्प्रयोगपरितुष्टेन राज्ञा दत्तां महतीं श्रियमवाप्स्यसीति।'

एतेन राजकुलान्नाट्यानुष्ठाननिमन्त्रणप्रत्यर्थी सूत्रधारोऽयं न राजप्रासादरङ्गशालायां न वा देवालयप्रेक्षागारे स्वप्रहसनं सम्प्रति प्रस्तौति, उभयबाह्यः क्वचिदन्यत्रैवेति सुकरमनुमातुम् ।

इत्थं च राजसभा, देवालययात्रामहोत्सवा ग्रामजनपदाश्चेत्येतासु तिसृषु दिक्षु भारतीयनाट्यायतिः प्रसरन्ती दृश्यते ।

क्रीडन्ती विविधासु दिक्षु सततं राजाश्रये मन्दिरे
स्वातन्त्र्येण समुल्लसन्त्यपि पुना रङ्गप्रभोल्लासिता ।
आ भासाद् भरतेन तेन मुनिना या पितृवत् पालिता
नीता योन्नतिमद्भुतां सुकविभी रङ्गायती राजताम् ।

राजकीयो रङ्गः

आ महाभारतकालादेव राज्याश्रयं प्राप्य नाट्यं कमपि प्रकर्षमातनुते स्मेति पूर्वं निरूपितमेव। राजानः स्वयमेव नृत्तगीतवादित्रादिविचक्षणा अभूवन्। एवं स्थिते नाट्यप्रदर्शनादिषु तत्करणे योजने च पुनः पुनः तेषां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी अभूवन्। सुप्रथितं विद्यते बृहत्कथादौ भासादिषु वा राज्ञ उदयनस्य वीणावादननैपुण्यम्। १५० ई० पू० काल उत्कीर्णायां हाथीगुम्फाप्रशस्तौ खारवेलनृपतिरपि गान्धर्ववेदविचक्षण इति वर्णितम्। तद्विजयमुपलक्ष्य नृत्य–गीत–वादित्रमायोजितम्। चतुर्थशतके समुद्रगुप्तस्य वीणावादने प्रवीणता प्रथिता अभवत्। स्वमुद्रास्वसावुपवीणयन् मुद्रितः।

राजसभासु कवयो नाट्यकारो नाट्याचार्या नर्तका गणिका नटाश्च सबहुमानं पदमलभन्त इति सोमेश्वरस्य मानसोल्लासे[1] राजसभावर्णनात् स्पष्टमेव। नाट्यकारेषु भास इदम्प्रथमतया स्वप्रतिभा-भासा राजसभां समाजयतिस्मेति प्रतीयते। तस्यरूपकेषु राजकीया रङ्गशाला तत्रत्याश्च प्रयोगाः स्पष्टमेव सूचिताः। तद्यथा प्रतिमायां प्रतीहारी प्राह—

'सारिके, सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयान् विज्ञापय—कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवत इति।'

एतेन राजप्रासादे सङ्गीतशाला भासस्य काले निर्मीयते स्म, तत्र नटा नित्यं नाट्यमभ्यस्यन्ति चेति ज्ञायते। इमे नटा 'नटाकीया' इति प्रोक्ताः। एते तत्क्षणं–सूचनां प्राप्य यथेप्सितं यत्किमपि नाटकं आशु अभिनेतुं समर्था आसन्निति सर्वथा परिपक्वा तेषां नाट्यसाधनासोदित्यप्युपयुक्तसंवादाज्ज्ञायत एव।

अस्मिश्च नाटकीयसमाजे उभयात्मिका प्रकृतिः सङ्गता बभूव, स्त्रियोऽपि तत्र नियोजिता यथोचित-व्यापारेष्वित्यपि भासः सूचयति। प्रतिमायामेव नाटकीयेषु प्रसाधनादिसामग्रीसंचयाय नियुक्ता 'नेपथ्यपालिनी' तेन चित्रिता। आर्यरेवाख्येयं नेपथ्यपालिनी चेटिकया कयाचन चोरयित्वा नीते स्वसङ्ग्रहात् वल्कलवस्त्रे, सीतायां च देव्यां परिहासेन तत् परिदधानायां,

---

1—मानसोल्लासे ११।३, गायकवाड़ ओ० सी०, पृ० १०५

ससम्भ्रमं नूतनवल्कलवस्त्राणि देव्याः कृते प्रेषयति। एतेन च नेपथ्यपालिन्या सङ्ग्रहे सर्वविधपात्राणां कृतेऽनुरूपाणि परिधानानि सन्निधापितानीति नाटकीयानां साधनसम्पन्नता सूचिता भवति। भास इव कालिदासोऽपि स्वकाव्यकृतिभिः राजसभाया नाट्यमण्डपं मण्डयति स्म। तस्य समये नाट्याभिनय–प्रगतिः, प्रेक्षागृहविन्यासः, जवनिकासौष्ठबसङ्गीतक–कुतप–गीत–नृत्यादीनां प्रयोगविधिरित्येतत्सर्वमस्माभिः कालिदासीयरूपकत्रयमुपजीव्य 'कालिदासीयनाट्यविधान' मिति लेखे विस्तरशो निरूपितमेव।[1]

मध्यकाले सामन्ताः सम्पन्ना नागरिका गणिकाः श्रेष्ठिनश्च स्वभवनेषु प्रेक्षागारान्निर्मापयामासुर्यत्र स्वैरं नाट्याभिनयादिकमायोजितम्। शूद्रकेण मृच्छकटिके वसन्तसेनाया भवने स्थिता सङ्गीतशाला वर्णिता यत्र युवतयो गायन–वादन–नाट्याभिनयादिकमभ्यस्यन्त्यो ददृशिरे।

'पादताडितके' नाम्नि भाणे गणिकाभिः प्रयुक्ता प्रेक्षोल्लिखिता। इयं च प्रेक्षा वेश्याध्यक्षभवने समायोजिता। 'उभयाभिसारिकायाम्' रामसेना स्वतनुजां चरणदासं सङ्गीतकव्याजेन गृहमाकारयति।[2] सङ्गीतकं नाम गेयरूपकमित्यपि तत्रैव विशद्यते। प्रियङ्गुसेना विटं सूचयति यदद्य तया राजसभायां पुरन्दरविजयं नाम सङ्गीतकमनुष्ठेयमिति।[3] सङ्गीतकाभिनये गणिकाः परस्परेण स्पर्धन्ते। स्पर्धां श्रुत्वा विट आह--

'अहो देवदत्ताया अकुशलता या त्वया सह संघर्षं कुरुते। यस्यास्तावत् प्रथमं रूपश्रीनवयौवनद्युतिकान्त्यादीनां गुणानां सम्पत्, चतुर्विधाभिनयसिद्धिः द्वात्रिंशद्विधो हस्तप्रचारः अष्टादशविधं निरीक्षणं, षट्स्थानानि, गतिद्वयं अष्टौ रसाः त्रयो गीतावादित्रलया इत्येमादीनि नृत्ताङ्गानि त्वदाश्रयेणालङ्कृतानि।'

संवादेनानेन तदानीन्तना गणिका नाट्यशास्त्रनिरूपिताभिनयपद्धतिं सर्वाङ्गरूपेण सम्यक् शीलयन्ति स्मेति ज्ञायते। अन्यत्रोभयाभिसारिकायामेव 'मदनाराधनं' नाम सङ्गीतकस्य प्रयोगः ख्याप्यते[4] गणिका नाट्यशास्त्रंमध्यापयितुमाचार्या नियुक्ताः। दिवङ्गते श्रीहर्षनृपतौ तत्सभायां नियोजितो

१—सागरिका १६।४

२—चतुर्भाणी, पृ० १२३–३४

३—तत्रैव १४१–४२

४—तत्रैव पृ० १२३

नाट्याचार्यो वाराणस्यां मञ्जयाख्यगणिकां नाट्यं शिक्षयन्नाजीविकां निरवाहयदिति कुट्टनीमत-काव्याद् ज्ञायते। नाट्याभिनयादेव गणिका तदानीं 'पात्री' त्यपरनाम्नापि विज्ञाता।[1] नाट्याभिनयार्थं गणिका राजसभासु देवगृहेषु च सादरं निमन्त्रिताः। मेघदूते वेश्याः महाकालमन्दिरसान्ध्यपूजायां नृत्तं कुर्वाणा वर्णिताः। चतुर्भाण्यां मदनाराधनं नाम सङ्गीतकं भगवतो नारायणभवने गणिकाभिरनुष्ठितमिति सूच्यते।[2]

दशमशतकभवस्य राजशेखरकवेः रूपकाणि तदाश्रयदातुः नृपतित्रयस्य सभासु यथाक्रमं प्रयोजितानि इति प्राक् सूचितमेव। राजशेखरीयरूपकेभ्यस्तत्कालिकं राजसभाया नाट्यमण्डपं मत्तवारणीं ध्रुवागानपद्धतिं प्रसाधनसामग्रीं चर्चरीं एवमेव बहूंश्च नाट्यविषयानधिकृत्य अवितथं ज्ञानमुपलभ्यते इत्येतत्सर्वमस्माभि 'र्यायावरीयं नाट्यवृत्त' मिति लेखे विस्तरशः प्रपञ्चितमेव।[3] राजसभासु कथं नाट्यकर्म उन्नतपदमधिरोहति स्मेति कथासरित्सागरेऽप्यनेकत्र सूचितम्।[4]

विद्यापतेः 'पुरुषपरीक्षायां' एकादशतकभवस्य बङ्गनृपतेर्लक्ष्मणसेनस्य राजसभायामुत्तररामचरित-छायाङ्कस्याभिनयो वर्णितः। तद्यथा—

'बभूव गौडदेशे लक्ष्मणसेनो नाम राजा। तस्योमापतिधरो नाम मन्त्री गन्धर्वनामा नटश्चासीत्। एकदा राज्ञः सभावसरे स नटः कृतस्नानश्चन्दनबिन्दुभूषितललाटस्तत्राजगाम। तं दृष्ट्वा मन्त्रिणा कौतुकेनोक्तम्—अये गन्धर्व सबिन्दुमौलिर्दृश्यसे। तत्किं नटं नाम? गन्धर्व उवाच—उमापतिधर, पश्य मे कण्ठे चन्दनबिन्दुं, तस्मान्नटोऽस्मि'। एतेन त्वमुमापतिधरो नाम वृषापरपर्यायः अहं तु नटोऽर्थाच्छङ्करोऽस्मि त्वदारोहणकर्तेति सूचितम्। तच्छ्रुत्वा राजा स्मेराननो बभूव। मन्त्र्युमापतिधरश्चुकोपोवाच च—अरे नटाधम, चारणजायाजीव कथमेतादृशं प्रगल्भं वदसि। तव वचनेनाहमुमापतिधरस्तत्किमनड्वान् भवामि। नट उवाच—भवताप्युक्तं यथा ककारः शिरोबिन्दुना 'कं' भवति तथा त्वमपि नटमिति। नटं तु कुपठितं मूर्खं क्लीबं चाभिधत्ते। तदुत्तरं मया कृतं यदहं

१—तत्रैव, पृ० १६२

२—तत्रैव, पृ० १२३

३—सागरिका १८। १-२

४— क० स० सा० १२।४, १२।७

बिन्दुद्वयात्मकेन विसर्जनीयेनालङ्कृत क इव नटः सर्वज्ञो भवामि ।' उमापतिधर उवाच--'सर्वज्ञोऽसि तर्हि नाट्य भवभूतिकविकृतस्योत्तररामचरितनाटकस्य छायाभिधानमङ्कमाश्रित्य रामचेष्टितम् । नट उवाच–नाटयिष्यामीति । राजा सकौतुकस्तस्मै नटाय तथा कर्तुमाज्ञां ददौ । पश्चाद् वृत्ते रङ्गावसरे रामभूमिकां परिगृह्य नटो नृत्यमारेभे । नृत्यंश्च सीतास्पर्शार्थी स्पर्शमनासाद्य भूमौ निपतितो रामतादात्म्यात्तनुं त्यक्त्वा मुक्तो बभूव ।'

धारानृपतिर्भोजराजः सदैव स्वसभायां नूतननाटकप्रयोगाय सोत्सुकोऽभवत् । तेनाभिनयार्थं समस्तराजविडम्बननाटकमिति कथितानि प्रहसन-कोटिकरूपकाणि स्वयं निर्मापितानि, येषु विभिन्नराज्ञां चेष्टादिकं हास्योद्रेकायानुकृतम् । एवमेव स्वसिद्धरसनिर्माणक्षमत्वं ख्यापयतां योगिनां विषयेऽपि नर्ममर्मनिर्भरं नाटकं भोजेन नाटितमिति सर्वं मेरुतुङ्गाचार्यस्य प्रबन्धचिन्तामणौ विवृतम् । भोज पूर्ववर्ती सिद्धराजोऽपि नियमितं नाट्य-प्रदर्शनाय नाट्यशालां निर्ममे ।

राजसभासंस्था नाट्याचार्या अपि नूतननाटक–प्रयोगकुतूहलात् तन्मातृ-कोपलब्धये वा सुदूरं प्रोषिता इति गङ्गाधरकृत--गङ्गाप्रतापविलास–नाटकाद् ज्ञायते । नाटकमिदं १४४९ ई० वत्सरे चम्पानेरनृपतिगङ्गा-प्रतापस्य मोहम्मदशाहोपरिविजयमुपलक्ष्य कालीमन्दिरेऽभिनीतम् । एत–द्वितीयाङ्के राज्ञो गङ्गाप्रतापस्य राजसभायां नाट्यरसिको नाम नाट्याचार्यः सनाट्यं प्रविशति । नाट्याचार्योऽयं विजयनगरराजसभायामुषितपूर्वः । तत्र च चम्पानेरनृपतिना स्वजीवनचरितात्मकं नाटकं किमपि लेखापितं तत्प्रयोगमसौ कारयितुमिच्छतीति कर्णाकर्णिकया श्रुत्वासौ विजयनगरात् चम्पानेरं प्रति प्रस्थित इति स्वयमेवासौ राजानं सूचयति ।

दशमशतके राज्ञः कुलशेखर वर्मणो रङ्गेऽतिमहदुद्यमः दक्षिणेषु सुप्रथितमेव । न केवलं तपतीस्वयंवर–सुभद्राधनञ्जय–रूपकद्वयरचनया-ऽपि तु केरलेषु कूडियाट्ट–रङ्गमञ्च–परम्परा प्रवर्तकत्वेन नटानामायश्रय-दातृत्वेन रङ्गपरिष्कारेणाप्यसौ नृपतिर्जयते ।

राजसभाश्रित–पण्डितपरिषदः प्रभावेण तदन्तर्वर्तिरूपकेषु कलात्मकं सौष्ठवं मनोहारिता च लसतः । मुद्राराक्षस–मृच्छकटिक-सदृशयथातथ्यनि-रूपकाणां रचनापि राजसभानाट्यमण्डपान्तर्गतमेव सम्बोभवति । शास्त्रीय-दृष्ट्या राजसभायां नाट्यप्रयोगः परमं परिष्कारं प्रापितः । तदानीन्तना राज्याश्रिताः पण्डिता राजकुमारा गणिकाद्यश्च कथं भारतीयं नाट्यशास्त्रं

शीलयन्ति स्मेति जिनेश्वरसूरिकृतकथाकोशे वर्णितात् प्रसङ्गाद् ज्ञायते। काचित् गणिका राजकुमारसिंहसमक्षं स्वनृत्यं दर्शयति स्म। नाट्यशास्त्र-मनुसृत्य तया चतुःषष्टि हस्तमुद्रा अक्षि-भ्रू-नासा-कपोलादिमुद्राश्चा-भिनीताः। अनन्तरं कियन्नाट्यशास्त्रमनेन राजपुत्रेणाधीत-मिति कुतू-हलात् कुसृतिपरायणया तया जानन्त्यापि कपोलभङ्गस्थाने ताराभङ्गोऽभिनीतः। तत्क्षणमेवासौ राजपुत्रस्तां निवार्यापृच्छत्–कतमं शास्त्रमनुसृत्य नृत्यति भवती ? साप्याह–"भरतनाटचशास्त्रम्" राजपुत्रः सहेलमवादीत्–मया समग्रं नाट्यशास्त्रं सम्यगधीतम्, स्मर्यते च तत्सर्वमपि, न तत्र स्खलनमनुमतम्" इति।

राजसभा–नाट्यमण्डपानुशीलनेन "भारतेषु नाट्यमण्डपाः पुरा न निर्मिता' इति पाश्चात्यविदुषां मतमपास्तं भवति। न केवलं भासकालि-दासादिभिः राजप्रासादान्तर्वर्ति–रङ्गशाला वर्णिता, सङ्गीतरत्नाकर–शिल्प रत्नप्रभृतिग्रन्थेष्वपि सा निरूपिता, प्रत्यक्षमेव राजभी रङ्गशालानिर्माणम-प्यनेकत्रोल्लिखितम्। लिङ्गन्नकृते–कर्नाटकभाषायाः कालडीनृपविजयकाले (१७६३ ई०) वेङ्कटप्पराज्ञा इक्केरीतिस्थाने नाट्यशाला निर्मापितेति वर्णितम्। मैसूरनृपतिनरसरावः (१६३८–१६५६ ई०) स्वप्रासादे नाट्य-शालां स्थापयति स्मेति गोविन्दवैद्यः सूचयति। विजयनगरराजप्रासादेऽपि नाट्यमण्डप आसीत्। तथैव तञ्जौरराजप्रासादेऽपि। मुकुडशिलालेखेन (१०४५ ई०) धारवाडसमीपं मुकुटनाम्नि स्थाने राजादेशेन नाट्यमण्डप-निर्माणं ज्ञायते। एतैश्च प्रमाणै राजभी रङ्गशाला आ महाभारतकालात् आमध्यकालं यथावसरं मुहुर्मुहुः कारिता इति सिद्धम्। नागार्जुनीकोण्डा-यामुत्खनिता रङ्गशाला तु महाभारतोक्तधृतराष्ट्रनिर्मितप्रेक्षागारस्य स्मारयति। वस्तुतो भारतीयरङ्गे राज्ञामवदानं कलासमृद्धचै अलमभव-दिति निश्चप्रचम्।

देवालय-रङ्गः

प्रमुखदेवालयेषु पुरा प्रेक्षागारा अवश्यं निर्मिताः। विष्णुधर्मोत्तर-पुराणानुसारेण प्रेक्षागृहं देवालयस्योत्तरतः स्यात्।[1] तत्राधिष्ठातृदेवस्य यात्रामहसि आसप्त अहानि नाट्याभिनयो बभूव। स चैवं वर्णितो विष्णु-धर्मोत्तरे—

'अथ देवयात्राविधिर्भवति।....यस्या देवस्य यां तिथिः स्वकीया उक्ता तस्य तस्यां तिथौ यात्रां कुर्यात्।···शुभेऽह्नि विनायकपूजनं कुर्यात्। द्वितीयेऽह्नि ग्रहर्क्षपूजनं, तृतीयेऽह्नि नागपूजनं, चतुर्थेऽह्नि प्रमथपूजनं, पञ्चमेऽह्नि ब्राह्मण-पूजनं दीनानाथदानं च, षष्ठेऽह्नि स्नपनम्। तत्र बृहत्स्नपनं कृत्वा सर्वे एव नागरा जना सुशुक्लवाससः पवित्रकृतपाणयः महता वाद्यघोषेण सुभगानर्तितेन सरत्सरित्प्रस्रवणागारं नगरसन्निकर्षमासन्नतमं गच्छेयुः। तस्मादुदककलशा-नादाय गजपृष्ठगतान् वा वाससा शुभेनाच्छादितान् प्रवेशयेत्। प्रवेश्य श्रीभगवन्तं स्नापयेत्। भोगनिधि पूर्वकेण प्रतिष्ठान्तेन विधिना पूजयेत्। नृत्त-वाद्य-गीतैश्च श्रीभगवन्तमर्चयेत्। ततो यात्रादिने प्राप्ते प्रतिमाख्यां...अश्वैर्दा-न्तैर्व्यायतैर्वापुरुषैर्नगरे भ्रामयेत्।....एवं नगरे सम्भ्राम्य चिह्नागमं ज्ञात्वा प्रतिष्ठायां प्रतिमार्चायां महदुत्सवं कुर्यात्। द्वितीयदिवसादारभ्य यावत् सामर्थ्यं प्रत्यहं नट-नर्तक-मल्लैन्द्रजालिकादीनां प्रेक्षापूर्वकं धनं दद्यात्। प्रेक्षाकाले च प्रेक्षकं जनं माल्य-ताम्बूलानुलेपनादिदानेनार्चयेत्। अदृश्यानां प्रेक्षाकाणां भूतानां रङ्गा दिक्षु विदिक्षु सोदकमन्नाद्यं फलानि पुष्पाणि पललोल्लापिका मोदकानि विकिरेत्। प्रेक्षकाणां यथागतानां च श्रेयश्चास्तीत्युदीरयेत्। यथागताः प्रेक्षकाः आगामिनीं यात्रां पश्यन्त्वित्युदीरयेत्''।[2]

देवालया वस्तुतो विविधकलात्मकप्रवृत्तीनां प्रवर्तनकेन्द्रत्वेन नियोज-कत्वेन च तदानीं समुल्लसन्ति स्म। न केवलं यात्रापर्वसु अन्यदापि अनेकशो देवालयेषु प्रेक्षा आयोजिताः। कथासरित्सागरे ईश्वरवर्मा नाम वणिक्पुत्रः काञ्चनपुरे कस्मिंश्चिद् देवालये प्रेक्षणकमपश्यत्। तत्र सुन्दरी

१—उदक् प्रेक्षागारम्—वि० ध० पु० पृ० २७३

२—वि० ध० पु० तृ० खण्डे, ११७ अ०, पृ० ३५४

नाम नृत्याङ्गना नटति स्म ।[१] नटगणिकादिभ्यः प्रेक्षावसरदानाय कथं सर्वदा सर्वकालेषु मन्दिरद्वाराण्यनावृतकवाटान्यभवन्निति कुट्टनीमत काव्ये काश्यां विश्वनाथमन्दिरे रत्नावली–प्रयोगस्य विशद–वर्णनाद् विज्ञायते । एतच्च सर्वंमस्माभिः "कुट्टनीमते रत्नावल्याः प्रथमाङ्कस्य प्रयोग' इति लेखे सविस्तरं प्रकटितमित्यलं पुनरावृत्या ।[२]

जैनमन्दिरेष्वपि यात्रोत्सवा आयोज्यन्त । त्रिलोकप्रज्ञप्ति नाम्नि जैनागमे जिनमन्दिरस्थानाट्यशाला वर्णिता । एकादशशतके कृतायां नर्मदासुन्दरीकथायां जैनमन्दिरे यात्रोत्सवासरे प्रस्तूयमानानि नृत्य–नाट्यादीनि वर्णितानि तद्यथा—

जिणमन्दिरेसु जम्मी अणवरअपयट्टगीअनट्टेसु ।
पत्तो पिच्छइ लोओ तण ण भावेइ सुरलोअम् ।
कत्थइ नच्चंति नडा कत्थइ कुद्दंति रासयं तरुणा ।
गायंति चच्चरीओ खिल्लाविअ विविहकरणेहि ।
तह वट्टंते रंगे पिक्खणवक्खित्तमानसा लोआ ।
अन्नोन्न पेल्लणेणं इओ तओ विअरंति ।

— नर्मदासुन्दरीकथायां पृ० ८, २०, ४१-४२

तथैव कथाकोषप्रकरणे कुन्तला नाम राज्ञी स्व निर्मापिते जैनालये कथं नृत्य–नाट्यादि कारयतीति वर्णितम् ।[3]

केचन देवालया नाट्यशास्त्रानुशीलन–प्रयोगविधिशिक्षणयोश्च महान्तोविद्यापीठाः सञ्जाताः । यथा उत्कलेषु जगन्नाथमन्दिरे जयदेवकविकृत–गीतगोविन्दनाटचप्रयोग आसहस्राब्दं परम्परया नियमितं क्रियत अशिक्ष्यत तथैव तत्प्रयोगस्य शुद्धिरपि तथैव बहुकालं संरक्षिता । उज्जयिन्यां महाकालमन्दिरमप्येवमेव नाटच–कलाश्रयस्थाने प्रतिदिवसं महाकालस्य सान्ध्ये

१—क० स० सा०, १०।९, पृ० २९७
२—सागरिका १४।४
३—त्रिलोकप्रज्ञप्ति, ३।२२–६३
४—कथाकोषे पृ० १३० ।

पूजाविधौ गणिका नर्तनाय समुपतस्थुः। मेरुतुङ्गः प्रबन्धचिन्तामणौ—राजा विक्रमादित्योऽस्मिन् महाकालमन्दिरे नाट्यावलोकनार्थं प्राय आगच्छदिति वर्णयति।[1] पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदे पञ्चमकथायां कस्मिंश्चिद् देवालये यात्रामहोत्सवो वर्णितः, यत्र "नटनर्तकचारणसङ्कुले नानादेशागतजनावृते" देवतायतने महान् सम्मर्दः समजनि।

देवतायतनविततेऽस्मिन् नाट्यविलसिते राजानोऽमात्याः श्रेष्ठिनश्च साहाय्यमचरन्। भोजस्य समये कश्चिच्छ्रेष्ठी शिवालये नाट्यं समायोजयति स्म। एकदा नृपतिरपि तत्र प्रेक्षायै गतवान्, नाट्यप्रस्तावनायां तस्य श्रेष्ठिनः सम्पत्तिवर्णनमुपश्रुत्य 'कथमहमपहरेयमस्य वित्तजात'-मिति वासना भोजराजस्य चेतसि प्रादुरभवदिति मेरुतुङ्गो[2] वर्णयति।

दक्षिणेषु केरलीयदेवालया आसहस्राब्दमिदानीं यावत् परम्परासम्मतं नाट्यशास्त्रानुसारि संस्कृतनाटकानां प्रदर्शनं प्रथयन्ति। तत्र भासस्य रूपकाणि, सौगन्धिकाहरणं, तपतीस्वयंवरं, भगवदज्जुकं, मत्तविलासमाश्चर्यचूडामणिश्चेत्यादीनि बहुधाऽनुष्ठीयन्ते। एतादृशा बहुसंख्यका देवालयाः त्रिचूर-कोट्टायम्—एर्णाकुलम्—अलेप्पी प्रभृतिजनपदेषु अवस्थिताः। देवायतनेषु नाट्यशास्त्रानुशीलनं यथैकनिष्ठयाक्रियत तथा चिदम्बरस्थ-नटराजमन्दिरे भरतनिरूपितानां १०८ करणानां प्रतिमाभिः तत्सम्बन्धि-नाट्यशास्त्रस्थ लक्षणश्लोकानां च प्रत्येककरणस्या ध उत्कीर्णत्वाद् विज्ञायते। शारदातनयेन चोलराजानां शासने शारदामन्दिरे रूपकोपरूपकाणां प्रयोगान्ः स्वयं विलोक्य "भावप्रकाशे" तान् वर्णितवान्।

यथा राजकीय-नाट्यमण्डपे प्रयुक्तानां नाटकानां संविधानं राजवृत्तेन प्रभावितम्, तथैव देवालयस्थनाट्यमण्डपार्थं विरचितानां रूपकाणां संविधानमपि तदनुरूपतां गतम्। तथाहि—भवभूति-मुरार्यो रूपकाणि देवालययात्रोत्सवे प्रयोगार्थं विरचितानि रामायणोयेन वस्तुनोपजीवितानि। भवभूतेर्मालतीमाधवं तु लोकप्रियां बृहत्कथान्तर्गभितां कथामेकामनुसरति। राजकीये मण्डपे तु स्वल्पा एव अमात्यादयः कवि-पण्डिताश्च सभ्या प्रेक्षकाः, देवालयमण्डपे पुनः यात्रोत्सवे समागता सहस्रशो लोकाः। अत एव लोकरुचि मपेक्ष्य प्रावर्तत देवालयमण्डपार्थं रचितानां रूपकाणां

१. प्रबन्धचिन्तामणौ पृ० ८

२. तत्रैव।

वस्तुविन्यासः प्रयोगविधिश्च । कूडियाट्टरङ्गमण्डपे नाटकस्य प्रस्तावनायां केवलं विदूषकस्यैवाभिनयः बहूनि दिनानि प्रचलति । नाटकस्य संवादेष्वपि-विदूषकस्यः विचित्रा संवादांशा प्रयोगं रञ्जयन्ति ते । पुनर्मूलरचनाम-नपेक्ष्यैव विजृम्भन्ते । एवमेव अभिनयविधिरपि असंस्कृतज्ञाः प्रेक्षका अपि संस्कृत--संवादमगच्छन्त्विति धिया विशिष्ट प्रकारेणैव विकासितः केरलीयै-श्चयारैः ।

मन्दिरस्थ-नाटमण्डपस्य रचना कथं नाट्यकारेण कल्पितं वस्तुविधानं विशेषयतीति गङ्गाप्रताप-विलासनाटकाद् विज्ञातुं शक्यते । नाटकमिदं चम्पानेरदुर्गस्थ महाकालीमन्दिरमण्डपे प्रायुञ्जि । नाटकस्य प्रथमाङ्के कालीमन्दिरस्यैव दृश्यं विलसति । वास्तविके कालीमन्दिरेऽनुष्ठीयमानं कालीमन्दिरविषयनाट्यं कमपि चमत्कारं तनुते । अस्मिन्नेवाङ्के पूजकः ब्राह्मणान् महाकालीपूजनं विधातुं प्रेरयति, कालीपूजा च नाटके विधीयते । द्वितीयाङ्केऽपि नायको भगवत्या दर्शनार्थं तदेव मन्दिरं प्राप्नोति । संवादेषु मन्दिरभित्तिपूत्कीर्णा विविधदेवानां प्रतिमाः सूचिताः । ताश्च प्रतिमा वस्तुत-स्तत्र स्युरिति प्रेक्षकाणां कृते स्वाभाविकं दृश्यविधानं निर्मीयते ।

नाटकस्य षष्ठाङ्के युद्धस्य दृश्यं विस्तारितम् । मन्दिरप्राङ्गणे स्थान-स्यावकाशात् तदभिनेतुं सम्भावितमिति प्रतीयते । सप्तमाङ्के मोहम्मदः गजारू-चम्पानेर दुर्गमाक्रममाणः प्रदर्शितः । एतत्सर्वं मन्दिरप्राङ्गणस्य विशाल त्वादेव सम्भाव्यते ।

भरतेन अमृतमन्थनसमवकारः त्रिपुरदाहो नाम डिमश्च शिवस्य समक्षं हिमवतः निसर्गरम्ये स्थले प्रयोजितौ—

ततो हिमवतः पृष्ठे नाना नगसमाकुले।
बहुचूतद्रुमाकीर्णे रम्यकन्दरनिर्झरे॥
पूर्वरङ्गे कृते पूर्वं तत्रायं द्विजसत्तमाः।
तथा त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः॥

(ना० शा० ४।६, १०)

तत्रैव शिवोऽपि स्वशिष्यान् तण्डुप्रभृतीन् नाट्यं समुपदिशति स्म। एतेन मनुष्यनिर्मितकृत्रिमभित्त्यादिविरहितायामकृत्रिमायां निसर्गरङ्गशालायामपि तदानीं नाट्यं समुल्ललासेति ज्ञायते। भरतेनापि प्रथमं स्वनाट्यप्रयोगा मानवकृतप्रेक्षागृहं विनैव मुक्ताकाशमधोऽनुष्ठिताः। पश्चादसुरैः कृते विघ्ने रङ्गशाला सुरक्षार्थं निर्मातव्येति विचारः समुदियाय। सञ्जातेऽपि कृत्रिमप्रेक्षागृहस्य प्रादुर्भावे निसर्गरङ्गशाला रसिकानरञ्जयदिति परम्परा दृश्यते। तद्यथा कालिदासीयौ पार्वती–परमेश्वरौ हिमवत उपत्यकायामप्सरसां प्रयोगं ददर्शतुः—

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम्।
अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम्॥

(कुमार० ७।९१)

वस्तुतो कान्तारेषूपत्यकासु पर्वतकन्दरासु हिमवतः क्रोडे वा यथा तपस्विनां वसतिस्तथैव नटानां नर्तकानामप्सरसामपि वा निवासस्तेषु। सम्पन्ना नागरिका अपि तत्र विहारार्थं न्यवसन्निति मेघदूते शिलावेश्मानि प्रमाणयन्ति। तथैव च नृत्यनाट्यादीनामभ्यासाय विविध–ललित–शिल्प-कलानां वाभिव्यक्तयेऽपि पर्वतकन्दरा उपयुक्ताः। तद्यथा-औरङ्गाबाद-गुहायां नर्तनरता नर्तकी तत्र प्रवर्तितं नाटयव्यवसायं सूचयति। उदयगिरि-खण्डगिरि-गुहा अपि तथाविधा एव। नासिक–गुहायां तु 'अत्र नृत्यादिकं प्रयुज्यत' इति सूचयन् लेखः प्राप्यते। तथैव जूनागढगुहायामपि नृत्यं नाट्यं चाक्रियतेति प्रमाण्यते। पर्वतगुहासु नटा नर्तक्यश्चावसन् ते च तत्रैव स्वकलामाकलयन्निति मध्यप्रदेशस्थाम्बिकापुरे जोगीमारा–सीता-वेंगागुहाभ्यां सम्यग् ज्ञायते। अत्र ख्रिस्तात् द्विशतवर्षपूर्वकालिकं शिलालेख-द्वयं तदानीन्तनाः कलात्मकप्रवृत्तीः सङ्केतयति। तद्यथा—

(१) अदि पयंति हृदयं सभाव गुरु कवयो ए रातयं।

दुले वसंतिया। हासावनुभूते।

कुदम्फतं एक अलगं (त)।

(२) सुतनुका नाम देवदाशिक्यी। तम कमयिश

वालानशेये देवदिन्न नाम लूपदक्खे।

एतेन प्रथमगुहायां वसन्तोत्सवेषु कवयो हृदयावर्जकेन काव्यपाठेन रसिकान् रञ्जयन्ति स्मेति प्रतीयते। द्वितीयायां पुनः सुतनुका नाम देवदासी उवास, वाराणसेयो देवदत्तो नाम रूपदक्षश्च तां चकमे। रूपदक्ष इति विशेषणेन तस्य नाट्यादिषूपयुज्यमानं प्रसाधन-परिधान-विधि-नैपुण्यं परिचीयते।

गुहेयं नाटचप्रदर्शनाय तदानीमुपयुक्ता वा न वेत्यत्र अध्येतारो विप्रतिपद्यन्ते। वस्तुतो गुहाद्वारे जवनिका-बन्धनाय भूम्यां कृतं छिद्रद्वयं, गुहाभ्यन्तरे प्रेक्षकाणामुपवेशनार्थं सोपानाकृतिपीठकानि आसनानि, तत्सम्मुखं च रङ्गपीठमित्येतत्सर्वमस्या गुहाया प्रेक्षायोग्यत्वं प्रमाणयति। तथापि गुहान्तः प्रायशः चत्वारिंशत्संख्यकाः प्रेक्षका एव स्थातुमर्हन्ति इत्यत इयं न जनसाधारण-प्रेक्षणाय स्यात्। किन्तु गुहायाः पुरो विस्तीर्णं क्षेत्रं अभितश्च तत् सोपानाकृतिपीठकान्यासनानि निसर्गत एव उपस्थापयन्त्य उपत्यका इति समुचितेयं रङ्गस्थली। जनपदेभ्यो विप्रकृष्टत्वात् कथमत्र सहस्रसंख्यकानां प्रेक्षकाणामागमनं सम्भाव्यत इति चेत्, निकषा गुहास्थलं देवालयस्य विद्यमानत्वात् तद्यात्रामहसि सम्भाव्यते नाना दिग्भ्यो जनानामागमनं तन्मनोरञ्जनाय चाभूत् गुहायां सुतनुका-प्रभृतीनां नाटकीयानां वसतिरिति दिक्।

वेदस्य गौरवम्

डॉ० व्रजबिहारी चौबे

वेदो विश्वस्य प्राचीनतमः पवित्रतमश्च ग्रन्थोऽस्ति। भारतीय परम्परायां तस्य प्रामाण्यं सर्वैर्हिन्दुसम्प्रदायैः समानरूपेणाभ्युपगतं तस्य परमेश्वरनिःश्वासोद्भूतत्वात्। मानवस्य कल्याणार्थं यः कोऽपि धर्मः प्रवर्तितस्तस्याधारो वेद एव। उक्तं च मनुना—'वेदोऽखिलोधर्ममूलम्' (मनु० २.६) इति। वेदनाम दिव्या वाणो स्वयं परमात्मनाकृता। उक्तं च भगवता कृष्णद्वैपायनवेदव्यासेन महाभारते—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥

(महा० शा० २४४-५५)

ज्ञानार्थको लाभार्थकश्च विद् धातोर्निष्पन्नोऽयं वेदशब्दो ज्ञानस्य वाचकः। ऋग्वेदप्रातिशाख्यवर्गद्वयवृत्तेः प्रस्तावनायामुक्तं विष्णुमित्रेण–'विद्यन्ते जायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः' इति। अर्थात् येन ग्रन्थेन धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चतुर्विधपुरुषार्था ज्ञायन्ते प्राप्यन्ते वा स ग्रन्थो वेदः। सायणाचार्येणाप्ययमेवाभिप्रायोऽत्र प्रकटितः 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' (ऋ० भा० भूमिका) इति। किं नाम वेदस्य वेदत्वमिति ज्ञापयितुं सायणाचार्येणैकः श्लोक उद्धृतः —

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥

वेदः सर्वासां विद्यानां, सर्वेषां ज्ञानानां चाक्षयो निधिः। सर्वाः संस्था व्यवस्थाश्च वेदादेव प्रसिद्धा इत्युद्घोषयति मनुः —

सर्वेषां तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

(मनु० १-२१)

वेदस्य किं स्वरूपमिति विषये बहवो विचारा प्रकटिता विद्वद्भिः। आपस्तम्बबौधायनाचार्याभ्यां सर्वप्रथमं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकं स्वरूपं वेदस्य निर्धारितम् । अनन्तरं वेदस्येदं लक्षणं सर्वैः सूत्रकारैर्मीमांसकैर्भाष्यकारैश्चापि यथावत् स्वीकृतम्। परमधुना तु त्रिविधानाम् ऋग्यजुः साम्नां संकलनरूपाणाम् ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेदाथर्ववेदाख्यानां चतःसृणां संहितानामेव वेदत्वं समाम्नातम्। ब्राह्मणानि मन्त्रव्याख्यानानि मन्यन्ते। संहितासु ब्राह्मणग्रन्थेषु च ऋग्यजुः सामरूपं त्रिविधमन्त्रात्मकं स्वरूपमपि वेदस्य कथितम्—'त्रयी विद्या', 'त्रयो वेदाः' चेति वस्तुतो वेदस्वरूपविकासक्रमस्य तिस्रोऽवस्था सन्ति। प्रथमावस्थायां वेदशब्देन त्रिविधं मन्त्रात्मकं स्वरूपमवगम्यते। चतसृष्वपि संहितासु यत्र यत्र ज्ञानस्य वाचको वेदशब्द उद्धृतस्तत्र तत्र स त्रिविधमन्त्रात्मकस्वरूपस्यैव ज्ञापकः। ब्राह्मणग्रन्थेषुद्धृतानि 'त्रयो वेदाः', 'त्रयी', त्रयी विद्या' इत्यादि वचनानि अपि वेदस्य त्रिविधमन्त्रात्मकस्वरूवस्यैव पुष्टिं समर्थयन्ति। यदा कृष्णद्वैपायनेन व्यासेन त्रिविधानां मन्त्राणां यज्ञसौकर्यार्थम् ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेदाथर्ववेदा इति नामभिः चतस्रः संहिताः कृतास्तदा वेदशब्दश्चतसृणां संहितानां वाचकोऽभवत्। वेदस्य चतुःसंहितात्मकं स्वरूपं वेदस्वरूपविकासक्रमस्य द्वितीयावस्था आसीत्। ब्राह्मणानि मन्त्राणां व्याख्या सन्ति। यत्र मन्त्रा व्याख्याताः तत्र तेषु यज्ञानां सम्यग् विवेचनमपि कृतम्। यज्ञः परमेश्वरस्य रूपम्, अत एव तस्य विवेचकानां ग्रन्थानामपि अस्ति वेदत्वं ज्ञानरूपात्मकत्वाद् इति सर्वे सूत्रकारा मीमांसका वेदभाष्यकाराश्च मन्यन्ते। वेदस्य मन्त्र-ब्राह्मणोभयात्मकं स्वरूपं सूत्रकाले एव प्रचलितम्। सूत्रकालात्पूर्वं ब्राह्मणकाले नासीद् ब्राह्मणानां वेदत्वम्। अत एव वेदस्य ऋग्यजुःसामात्मकं त्रिविधमन्त्रात्मकं स्वरूपं, तेषामेव मन्त्राणां संकलनरूपं चतुःसंहितात्मकं स्वरूपं च मुख्यतयाङ्गीकर्तव्यम्। ब्राह्मणानां तु वेदत्वं गौणरूपेणैवाङ्गीकर्तव्यम्।

अहो कियद् विशालमासीद् वैदिकवाङ्मयम्। प्रारम्भादेव भार-

तीयानामस्ति वेदं प्रत्यास्था श्रद्धा भक्तिश्च। न कोऽपि वेदस्याज्ञामुल्लङ्घयितुं क्षमः। इतिहास-पुराण-स्मृत्यादीनां सर्वेषामपि धर्मग्रन्थानां प्रामाण्यं तावदेव यावत् वेदमनुसरन्ति। वस्तुतस्ते वेदमेवोपबृंहन्ति। ते वेदस्य साधकाः। उक्तं च व्यासेन महाभारते—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥

वेदस्याध्ययनं प्रवचनं च नित्यमेवकर्तव्यम्। उक्तं च महाभाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना--

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति' इति। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः', 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इत्यादिवचनानि वेदस्यैव स्वाध्यायत्वं प्रतिपादयन्ति। उक्तं च मनुना—

अनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥

वेदो जीवनयात्रायै धर्मस्य सुगमं श्रेयस्करं मार्गं दर्शयति। धर्मार्थकाममोक्षरूप-चतुर्विधपुरुषार्थस्य सम्यक् सिद्धिर्भवति वेदेनैव। यज्ञेषु देवतानां प्रीत्यर्थं वेदमन्त्राणां विनियोगेन पूर्णकर्मफलस्य सिद्धिर्भवति। उक्तं च यास्केन निरुक्ते--'कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे' इति।

वैदिकऋषय ऋत-सत्य-दीक्षा-तपो-ब्रह्मादीनां नानासूक्ष्मतत्त्वानां चिन्तनं मननं निदिध्यासनं च कुर्वन्ति स्म। सर्वे मानवाः कथं संघटिताः स्युरित्युद्दिश्य संघटनस्य महत् सूत्रं वेद उपदिशति--

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथापूर्वं संजानाना उपासते॥

पारिवारिकैकताया मूलमन्त्रः परस्परमविद्वेष इति प्रतिपादयन् वेद उद्घोषयति—

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्यो अन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो माता भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥
मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

(अथर्ववेद: ३.३०.१-३)

अयं वेदस्य महिमा गरिमा च। पाश्चात्त्या अपि वेदस्य गौरवं स्वीकुर्वन्ति । मोक्षमूलर-विल्सन-गेल्डनर-मैकडानल-कीथ-प्रभृतिभिः पाश्चात्त्यविद्वद्भिर्वेदस्य महत्त्वं मुक्तकण्ठं प्रतिपादितम् । तैर्वेदाध्ययनस्यानेकाः शाखाः प्रवर्तिताः ।

प्राध्यापक

विश्वबन्धुसंस्थानम्, होशियारपुर

शाकुन्तलीयो नायकः

डॉ० कुसुम भूरिया

नाटयशास्त्रस्य ३४ तमे अध्याये भरतमुनिना पुरुषाणां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो निरूपिताः ।

समासतस्तु प्रकृतिस्त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।
पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमाः ॥

—ना० शा० ३४।१–२

अत्रैव नायकानां चत्वारो भेदा अपि परिगणिताः । ते चोत्तममध्यम-प्रकृतिद्वये विश्राम्यन्ति—

तत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ।
मध्यमोत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥

—ना० शा० ३४।१६

नाट्यशास्त्रानुसारेण नायकास्त्रिधा विभिद्यन्ते—

!प्रकृतिभेदात्

उत्तममध्यमाधमाः (ना० शा० अ० ३४) ।

शीलभेदात्

धीरोद्धत–धीरललित–धीरोदात्त–धीरप्रशान्ताः (ना० शा० अ० ३४)

नायिकाप्रसङ्गाच्च

अनुकूल–दक्षिण–शठ–धृष्टाः (ना० शा० अ० २४) ।

दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः । स सत्त्वबलान्वितः प्रजापाल-श्च नृपतिर्विद्यते । नायकभेदानामुपर्युक्तं विभागमनुसृत्य तस्य चरित्र-विश्लेषणं प्रस्तूयते ।

अनुव्रतः पितुः पुत्रो माता भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुतस्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

(अथर्ववेद: ३.३०.१-३)

अयं वेदस्य महिमा गरिमा च। पाश्चात्त्या अपि वेदस्य गौरवं स्वीकुर्वन्ति । मोक्षमूलर-विल्सन-गेल्डनर-मैकडानल-कीथ-प्रभृतिभिः पाश्चात्त्यविद्वद्भिर्वेदस्य महत्त्वं मुक्तकण्ठं प्रतिपादितम्। तैर्वेदाध्ययनस्यानेकाः शाखाः प्रवर्तिताः ।

प्राध्यापक

विश्वबन्धुसंस्थानम्, होशियारपुर

शाकुन्तलीयो नायकः

डॉ० कुसुम भूरिया

नाटयशास्त्रस्य ३४ तमे अध्याये भरतमुनिना पुरुषाणां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो निरूपिताः ।

समासतस्तु प्रकृतिस्त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।
पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमाः ॥

—ना० शा० ३४।१–२

अत्रैव नायकानां चत्वारो भेदा अपि परिगणिताः । ते चोत्तममध्यम-प्रकृतिद्वये विश्राम्यन्ति—

तत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ।
मध्यमोत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥

—ना० शा० ३४।१६

नाट्यशास्त्रानुसारेण नायकास्त्रिधा विभिद्यन्ते—

प्रकृतिभेदात्

उत्तममध्यमाधमाः (ना० शा० अ० ३४) ।

शीलभेदात्

धीरोद्धत–धीरललित–धीरोदात्त–धीरप्रशान्ताः (ना० शा० अ० ३४)

नायिकाप्रसङ्गाच्च

अनुकूल–दक्षिण–शठ–धृष्टाः (ना० शा० अ० २४) ।

दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः । स सत्त्वबलान्वितः प्रजापालकश्च नृपतिर्विद्यते । नायकभेदानामुपर्युक्तं विभागमनुसृत्य तस्य चरित्र-विश्लेषणं प्रस्तूयते ।

प्रकृतिभेदः

प्रकृतिभेदानुसारेण दुष्यन्त उत्तमप्रकृतिको नायको विलसति। नाट्यशास्त्रे उत्तमप्रकृतेर्निम्नलिखिता गुणाः प्राप्यन्ते—

जितेन्द्रिया ज्ञानवती नानाशिल्पविचक्षणा।
दक्षिणाऽथ भगालक्षा दीनानां परिसान्त्वनो॥
नानाशास्त्रार्थसम्पन्ना गाम्भीर्यौदार्यशालिनी।
धैर्यत्यागगुणोपेता ज्ञेया प्रकृतिरुत्तमा॥

—ना० शा० ३४।२-४

उत्तमप्रकृतेर्निम्नलिखिता गुणा दुष्यन्ते विद्यन्ते—

जितेन्द्रियत्वम्

दुष्यन्तो जितेन्द्रियोऽस्ति न वेति विवादास्पदम्। एकतः स राजर्षिरिति कथ्यते, अन्यतश्च तस्याचरणं तद्विपरीतं दृश्यते।

प्रथमाङ्के आश्रमं प्रविश्य वृक्षान्तरितो राजा दुष्यन्तस्तपस्विकन्यकानां वार्तालापं शृणोति। तासां विश्रब्धं क्रियमाणस्य नर्मालापस्य छद्मना श्रवणं नास्ति जितेन्द्रियजनोचितम्। तृतीयाङ्के स्वबाहुपाशे बद्धां शकुन्तलां स आह—

अपरिक्षतकोमलस्य यावत्,
कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन।
अधरस्य पिपासता मया ते,
सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य॥ शा० ३।२१

(इति मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति। शकुन्तला परिहरति नाट्येन।)

नाटकस्यास्मादंशात् तस्य जितेन्द्रियता नाध्रियते। विवाहपूर्वमेव च तपोवने तस्य ईदृशो व्यवहारस्तं जितेन्द्रियत्वपदादधः पातयति।

एतद्विपरीतं पञ्चमाङ्के राजसभायामुपस्थितां सुन्दरीमपि शकुन्तलां दृष्ट्वा कथयति—**भवतु अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्।** अस्मात् कारणादेव प्रतीहारी तं श्लाघते—अहो **धर्मापेक्षिता भर्तुः। ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति** इति।

उपर्युक्तात् स्थलादतिरिक्तः स यत्र-तत्र राजर्षिरित्यपि कथ्यते—

शकुन्तला—**सखि यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवन-रक्षिता राजर्षिः** (तृतीयाङ्के) अपि च, अनसूया—**अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य**····(चतुर्थाङ्कः) ।

एतानि निदर्शनानि तस्य जितेन्द्रियत्वं सूचयन्ति । इत्थं जितेन्द्रिय-त्वाजितेन्द्रियत्वयोरद्भुतं मिश्रणं विद्यते दुष्यन्तस्य चरित्रे ।

कलावैशारद्यम्

दुष्यन्तो बहुज्ञानवान् विविधकलाविचक्षणश्च राजा विद्यते । स मृगया-शास्त्र-सङ्गीत-चित्रादिषु अबाह्यः । समुदाचारेणापि स विशिष्यते । पंचमाङ्के राजसभायां ऋषीणामागमनं श्रुत्वा स सर्वप्रथमं ऋषीणां तेषां गुरूणां च कुशलवृत्तान्तं पृच्छति—

राजा—**अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?**

अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः इति ।

दुष्यन्तः शिल्पकलासु विचक्षणो विद्यते । षष्ठांके दुष्यन्तनिर्मितं शकुन्तलायाश्चित्रं दृष्ट्वाप्सराः सानुमती कथयति--**अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तते** । तत्रैव विदूषकोऽपि कथयति--**तर्कयामि यैषा शिथिलकेशबन्धन····सा शकुन्तला ।**

पंचमाङ्के हंसपदिकाया "अभिनवमधुलोलुपः" इति गीतं श्रुत्वा "अहो रागपरिवाहिणी गीतिरिति कथनं तस्य चार्थावबोधस्तस्य संगीत-निपुणतां परिचाययति ।

दाक्षिण्यम्

राजा दुष्यन्तः स्वपरिजनेभ्य अत्यन्तं स्निह्यति । दयावशादेव स धनमित्रस्य वणिजो धनं तस्य मरणानन्तरमपि स्वकोषे न संगृह्णाति अपि तु तस्य भाविसन्ततिमेव तस्य धनस्य स्वामिनमुद्घोषयति--

ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । (षष्ठांके) तथा

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ शा० ६।२३

भगालक्षत्वम्

भगालक्षः अर्थादैश्वर्यवान्। दुष्यन्तस्य सम्राजः पदमेव तस्यैश्वर्यं प्रकटयति।

दीनानां हितचिन्ता

दीनानां शुभचिन्तको राजा दुष्यन्तो द्वितीयाङ्के राक्षसभीतान् मुनीन् रक्षति यस्योल्लेखः शिष्यस्योक्तौ—

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः।
हुंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति॥ शा० ३।१

षष्ठांके भीतं धीवरं भयमुक्तं कृत्वा पुरस्करोति।

नानाशास्त्रार्थसम्पन्नता

दुष्यन्तः शास्त्रार्थसम्पन्नोऽपि अस्ति। शास्त्रज्ञः स प्रथमाङ्क एव स्वसारथिं प्रति कथयति—**ननु विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम।**

तृतीयाङ्के स शकुन्तलां कथयति यत् गान्धर्वविवाहः शास्त्रसम्मतो विद्यते—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः॥ शा० ३।२१

गाम्भीर्यम्—

दुष्यन्तस्य गाम्भीर्यं प्रशंसनीयं विद्यते। पंचमाङ्के शार्ङ्गरवस्य कटुवचनानि स जोषं शृणोति कथयति च—'विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि।' षष्ठांके राजश्यालोऽपि तं प्रकृतिगम्भीरं कथयति—'मुहुर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यश्रुनयन आसीत्।'

औदार्यम्—

औदार्यगुणपरिपूर्णो दुष्यन्तः स्वप्रजाः प्रति कथयति—

येन येन वियुज्यन्ते…… दुष्यताम्। शा० ६।२३

स्वप्रजां पुत्रवत् पालयति सः, यस्योदाहरणं कञ्चुकिन इयमुक्तिर्विद्यते—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा। शा० ५।५

धैर्यम्

स धैर्यवान् राजास्ति । पंचमांके ऋषीणां वाग्वज्रं सधैर्यं शृणोति । प्रियावियोगदुःखितोऽपि स वणिजो धनमित्रस्य परिवारं प्रति धैर्यपूर्वकं विचारयति ।

त्यागः

दुष्यन्तः स्वप्रजासुखार्थं स्वसुखानि परित्यजति । वैतालिकोक्तौ—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृतिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ शा० ५।७

दातापि स विद्यते । षष्ठाङ्के धीवराय प्रभूतं धनं ददाति सः—'एष भर्त्रांगुलीयकमूल्यसम्मितः प्रसादोऽपि दापितः' (षष्ठाङ्कस्य प्रवेशकः) इत्थं नायको दुष्यन्तः उत्तमप्रकृतिगुणयुक्तोऽस्ति ।

शीलभेदः

आचार्यभरतानुसारेण देवा धीरोद्धताः, राजानो धीरललिताः, अमात्याः सेनापतयश्च धीरोदात्ताः, ब्राह्मणा धीरप्रशान्ताश्च नायका भवन्ति—

देवा धीरोद्धता ज्ञेया ललितास्तु नृपाः स्मृताः ।
सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥

—ना० शा० ३४।१८

अभिनवभारत्यामभिनवगुप्तो विवृणोति—'उदात्त इति वीररसयोग्यः। तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताः चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । (अभि० भा० भा० ~, पृष्ठः ४११)

नाट्यशास्त्र इदं नास्ति सुस्पष्टं यत् धीरोद्धतादीनां नायकानां कानि वैशिष्ट्यानि सन्ति । परवर्तिनाट्यशास्त्रकारैस्तत् विवृतम् । (दशरूपके २।३-५, साहित्यदर्पणे ३।३२-३४, रसार्णवसुधाकरे १।७३-७७ इत्यादि) ।

दुष्यन्तो धीरोदात्तो नायको विद्यते । धीरोदात्तस्य लक्षणं दशरूपकानुसारं विद्यते—

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ।
स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ दश० २।४

धीरोदात्तस्य निम्नलिखिता गुणाः सन्ति दुष्यन्ते—

महासत्त्वः

'शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः' अनया धनिकव्याख्यया दुष्यन्तो महासत्त्वः प्रतीयते । यद्यपि शकुन्तलावियोगेन शोकाभिभूतः सोऽस्ति, किन्तु स्वमित्रं विदूषकं मातलिभयात् त्रातुं तस्मिन्नेव क्षणे स्वकर्तव्यं साधयितुमुद्यतो भवति–'धनुस्तावद्' इति । (षष्ठाङ्के)

प्रथमाङ्के शकुन्तलया सह वार्तालापस्य मधुरसमये हस्तिविघ्नं श्रुत्वा शकुन्तलां परित्यज्य गच्छति--**गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे** । अनेन सिद्धैव तस्य महासत्त्वता।

क्षमावान्

दुष्यन्तः क्षमाशीलो नायकोऽस्ति । स ऋषीणां कटूक्तीः सहते सम्राट् सन्नपि । एतेन तस्य क्षमाशीलता परिचीयते । (पंचमाङ्कः)

अविकत्थनः

अविकत्थनः अर्थादनात्मश्लाघी । सप्तमाङ्के मातलिर्यदा तस्य शौर्यं शंसति तदा स कथयति--'अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ शा० ७।४

मातलिः कथयति च 'सदृशं तवैतत् ।'

स्थिरः

पूर्वं त्यक्ते मृगया-निश्चये स्थितः स सेनापतेः मृगयाप्रस्तावं पुनः नानुमोदते । कथयति च--**भद्र सेनापते । आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि ।**

पंचमांके सुन्दरीमपि शकुन्तलां न गृह्णाति सः ।

निगूढाहङ्कारः

दुष्यन्तस्याहंकारो विनयाच्छन्नो विद्यते। मातलिर्यदा तं श्लाघते तदा तस्य वार्तालापस्तादृश एव।

दृढव्रतः

दृढव्रतः अर्थादङ्गीकृतकार्यनिर्वाहकः सोऽस्ति। द्वितीयाङ्के तापसानां यज्ञरक्षायाः प्रतिज्ञां स करोति। तदैव नगरात् मातुः सन्देशं प्राप्यापि स नगरं न गच्छति, स्वकीये स्थाने विदूषकं प्रेषयति च। राक्षसान् निहत्य तेनाङ्गीकृतं कार्यं निर्वाहितम्। शिष्यस्योक्तौ 'अहो महानुभावः··· विघ्नानपोहति। शा० ३।१

इत्थं स धीरोदात्तो विद्यते।

नायिकाप्रसङ्गः

आचार्यभरतेन नाट्यशास्त्रस्य २४ तमेऽध्याये स्त्रीपुरुषसम्बन्धो वर्णितः किन्तु स्पष्टरूपेण अनुकूल-दक्षिण-शठधृष्टानां लक्षणानि न दत्तानि दशरूपके स्पष्टतस्तेषां लक्षणानि प्राप्यन्ते। तदनुसारेण दुष्यन्तो दक्षिण-कोटिको नायक सिद्ध्यति। परिभाषानुसारेण मुग्धयापहृतचित्तोऽपि दक्षिणो नायको ज्येष्ठां प्रति सहृदया (दक्षिणः) विद्यते—

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः। दश० २।६

अयं दुष्यन्तो बहुपत्नीको राजास्ति। तृतीयाङ्के स्वयमेव स कथयति— **परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे।** (शा० ३।१७) दुष्यन्तस्य वसुमती हंसपदिका च पत्न्यौ नामतः वर्णिते एव। उभे प्रति स सदयं व्यवहरति। पंचमाङ्के हंसपदिकाया गीतिं श्रुत्वा स सस्मितं कथयति— **सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः। तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि। सखे माधव्य मद्वचनादुच्यतां हंसपदिका। निपुणमुपालब्धः स्म** इति।

षष्ठांके शकुन्तलायाश्चित्रनिर्माणे तल्लीनं दुष्यन्तं दासी चतुरिका यदा देव्या वसुमत्या आगमनं श्रावयति तदा स तत्क्षणमेव विदूषकं कथयति— **वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च। भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु।**

अनेन प्रतीयते यत् शकुन्तलासक्तचित्तोऽपि स ज्येष्ठायाश्चित्तखेद मुत्पादयितुं नेच्छति।

अलंकारशास्त्रे काव्यबिम्बपरामर्शः

डॉ० अयोध्याप्रसादः द्विवेदी

समीक्षाशास्त्रे काव्यालोचनप्रतिमानपरं 'बिम्ब'-इति पदम् Image इत्यस्य अनुवादः[१]। 'अतीन्द्रियामनुभूतिम् इन्द्रियग्राह्यतामानेतुम्' अमूर्त्त-भावान्मूर्त्तचित्रैः प्रकाशयितुं काव्यनिर्मितिक्षणे कवीनां य उपक्रमः, स एव समालोचकैः 'बिम्ब' इत्युपलक्ष्यते। काव्ये रूपविधानमेव बिम्ब-सिद्धान्तस्य मूलम् इति वक्तुं शक्यते। नहि क्वचिद् बिम्बादृते कवि-कल्पना पाठकैरास्वाद्यते। अतः, सहजं स्वाभाविकञ्चेदं काव्यस्य धर्मः[२]। इदं बिम्बग्रहणवैशिष्ट्यमेव अर्थग्रहणपरेभ्य इतरशास्त्रेभ्यः काव्यं पृथक् करोति[३]। गच्छतु नाम 'बिम्बवादस्य' प्रचारश्रेयः पाश्चात्त्यान्प्रति किन्तु, बिम्बं चेत्काव्यस्यानिवार्यमुपादानं तर्हि काव्यप्रादुर्भावादेव काव्य-शरीरे तेन प्रतिष्ठितेन भाव्यम्। परं, नहि भारतीयकाव्यशास्त्रस्य विविध-प्रस्थानश्रेणीषु बिम्बसिद्धान्तस्य क्वचिद् विवेचनमुपलभ्यते। सार्वभौमिकं

---

१. संस्कृतसाहित्यशास्त्रे काव्यबिम्बविमर्शाय सागरिकायाः १९।४ अंके प्रकाशितः डॉ० राममूर्तित्रिपाठिनः काव्ये वाच्यार्थव्यतिरेक इति लेखो-द्रष्टव्यः।

२. 'The image is the constant in all poetry, and every poem itself is an image. Trends come and go, diction alters, metrical fashions change, even elemental subject-matter may change almost out of recognition; but 'Metaphor' remains the life-principle of poetry, the poet's chief test and glory'.

—The Poetic Image, P.17, C. Day Lewis

३. भारतीय साहित्यशास्त्र, पृ० ५१२, आचार्य बलदेव उपाध्याय।

स्वाभाविकञ्च काव्यतत्त्वमिदं कथन्न पौरस्त्यकाव्याचार्यैः सिद्धान्तितम् ? किमासन् तेऽनभिज्ञाः काव्यस्यास्य बिम्बात्मकवैशिष्ट्यस्य ? उत, न स्वतन्त्रतयाविवेचितमपि, तैर्मीमांसितेषु अलङ्कार-गुण-रीत्यादिषु कुत्रचिदस्यापि समाहारः स्यात्, अथवा कविकल्पनायाः व्यापकतया बिम्बस्य च कल्पनाप्रसूतितया सर्वामेव काव्योक्तिम् अभिव्यक्तिवैचित्र्यं वा तद् व्याप्नुयात्--इत्येषा स्वाभाविकी जिज्ञासा जागर्ति ।

वस्तुतः, प्रत्यक्षसौन्दर्यस्य दिदृक्षैव भारतीयकाव्यालोचनस्योद्भवभूमिः । तथ्यमिदं न केवलं दृश्यकाव्यस्य प्रकरणे समादरणीयम्[1] अपितु, श्रव्यकाव्यस्य कृतेऽपि तावदेव महत्त्वपूर्णम् । नाट्यस्य माहात्म्यहेतुस्तु तस्य दृश्यात्मको विशेष एव[2] । किन्तु, यदा कविर्दृश्यकाव्यमिव श्रव्येऽपि प्रत्यक्षानुभूतेर्मूलाधारमैन्द्रियतत्त्वमवतारयितुमिच्छति तदा प्रकृत्यैव स बिम्बविधानमाश्रयते । यतो हि प्रत्यक्षा मानसी काव्यार्थोपस्थितिरेव रसवत्ताया आधारः, यस्तु बिम्बविन्यासैरेव साध्यते। अतः स्पष्टं, यत् श्रव्यकाव्येष्वपि दृश्यकाव्यवत्काव्यार्थानुभूतिर्बिम्बमाध्यमेनैव भोक्तुं शक्यते[3] । बिम्बनशिल्पं विना श्रव्ये काव्यास्वादो दुर्लभ एव[4] । यदिह स्वल्प-

---

१. (क) 'नाट्यं नाम····आस्वादनरूपसंवेदनसंवेद्यं वस्तु····'
अभिनवभारती, पृ० २६

(ख) रूपं दृश्यतयोच्यते—दशरूपकम्, पृ० ४ ।

२. (क) 'काव्यं तावन्मुख्यतो दशरूपात्मकमेव । तत्र हि उचितैर्भाषा-वृत्ति-काकु-नेपथ्य प्रभृतिभिः पूर्यते रसवत्ता ।····काव्यं च नाट्यमेव'
—अभिनवभा०, पृ० ५०४ ।

(ख) 'सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः' —काव्यालङ्कारसूत्रम्, १।३।३०
'तद्धिचित्रचित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्' — ,, १।३।३३

३. 'If we realise Rasa in Kavya also, it is because of the intrinsic dramatic quality of the poem.'
—भोजः श्रृङ्गारप्रकाश, पृ० ७९, वी० राघवन्

४. 'न नाट्य एव रसाः काव्येऽपि नाट्यमान एव रसः । काव्यार्थविषये हि प्रत्यक्षकल्पसंवेदनोदये रसोदय इत्युपाध्यायाः । —यदाह काव्यकौतुके

विभावादिभी रसानुभूतिर्जायते तत्र हेतुः कविप्रयुक्त शब्दानां बिम्बात्म कत्वमेव[१]।

अस्मन्मते तु बिम्बप्रयोक्ता कविः अभिनेतुर्भूमिकां निर्वहति तेन प्रयुक्तानि बिम्बानि चाभिनयमिवाविकलमर्थमुपस्थापयन्ति पाठकानां पुरतः। अभिनेतुः अभिनयकौशलात् कवेः बिम्बनकलायाः प्रौढिः अधिकतरं गौरवमधिकरोति कायिकचेष्टाद्यनवसरेऽपि भावसम्मूर्त्तनसमर्थान् तत्कल्पशब्दान् प्रयोगदक्षत्वात्। इत्थं, वस्तुतो बिम्बनशिल्पं 'वागभिनये'-ति पदान्तरेण प्रकटयितुं शक्यते यन्नाट्याभिनयापेक्षया व्यापकतरमर्थमावृणुते।[२] अतएव बिम्बप्रयोक्तारः कवयो जयन्ति तराम्[३]।

संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य प्रथमाचार्यो भरत इदं वागभिनयात्मकं बिम्बनशिल्पं 'लक्षण'–इति नाम्ना प्रस्तौति—'काव्यबन्धास्तु कर्त्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः'[४]। कथनमिदं काव्यमात्रवैशिष्ट्यपरं न तु नाट्य-

---

प्रयोगत्वमनापन्ने काव्ये नास्वादसंभवः। वर्णनोत्कलिकाभोग-प्रौढोक्त्या सम्यगर्पिताः। उद्यानकान्ताचन्द्राद्या भावाः प्रत्यक्षवत्स्फुटाः॥

अभिन०, पृ० ५०४।

१. 'परिमितविभावाद्युन्मीलनेऽपि परिस्फुट एव साक्षात्कारकल्पः काव्यार्थः स्फुरति'। अभिनवभारती, पृ० ४९२।

२. 'The word 'Abhinaya' is usually translated as 'acting', but as it is used in 'Natya-sastra it has a very wide meaning, a meaning that includes not only what we understand by 'acting' but other things which go to make up the medium of expression.'
--Introduction to Bharata's Natya-sastra, P.28 by Adya Ranga Charya.

३. 'अतोऽभिनेतृभ्यः कवीनेव बहु मन्यामहे, अभिनयेभ्यश्च काव्यमेवेति'।
—भोजः शृङ्गारप्रकाशे, पृ० ८१

४. नाट्यशास्त्रम्। १६।१६९।

मात्रकम् । सर्व एव लक्षणभेदा यद्यपि बिम्बात्मकास्तथापि, भूषण[१]–दृष्ट[२]–सारूप्या[३]णां बिम्बधारणया अधिकतरं सामीप्यमस्ति । अस्मादतिरिक्तं श्लेष-प्रसादादीनां विवरणे बिम्बगुणा[४] एव प्रथिता इव ।

आचार्यदण्डिनाऽपि काव्ये मूर्तिमत्ता सबलं प्रतिष्ठापिता । तद्दृष्ट्या प्रत्येकं भावो विचारो वा बिम्बरूप एव, तस्याभिव्यक्तिरपि बिम्बात्मिकैव । प्रत्येकं शब्दः स्वतः एको बिम्बः । लोकव्यवहारस्य हेतुरयं शब्द-बिम्ब एव[५] । सकलमितिवृत्तं निखिलञ्च सांस्कृतिकमैश्वर्यम् अस्मिन्नेव दर्पण-वाङ्मयबिम्बेषु सुरक्षितमस्ति । येऽद्यास्माकं पुरतो न विद्यन्ते, तेषां कीर्तिः सम्पूर्णा च भावसम्पत् एभिः शब्दबिम्बैरेवास्माकं समक्ष-मुपस्थाप्येते[६] । भावाभिव्यक्तिमाध्यम शब्द एव । कथं तद्विना कविकर्म सत्तामियात्[७] ? अत एव तु दण्डी––'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली[८]' इति काव्यं परिभाषमाणः शब्दबिम्बमेवाधिकं मन्वानो दृश्यते । किन्तु, नैतत् । स सममेव शब्दबिम्बमर्थबिम्बमुभयमपि महत्त्वदृष्ट्या पश्यति । अन्यथा, कथं स सर्वप्रथममर्थालङ्कारं तत्रापि स्वभावोक्ति निरूपयेत् ? दण्डिनोऽलङ्कारवर्गीकरणप्रवृत्तिं परिलक्ष्येदं निष्क्रष्टुं शक्यते यत् आचार्योऽयं यत्रैकतोऽप्रस्तुतविधानजन्यबिम्बापेक्षातोऽभिधात्मकं

---

१. अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ।। नाटय० १७।६

२. यथाकालं यथादेशं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ।। नाटय० १७।२३

३. दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनाभिः समुद्भवम् ।
सादृश्यक्षमजनितं सारूप्यमिति संज्ञितम् ।। नाटय० १७।३५

४. नाट्यशास्त्रम् । १७।४२

५. काव्यादर्शः, १।३ तथा ४

६. ,, १।४ 'आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति' ।।

७. तथाहि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ।। भट्टतौत ।।

८. काव्यादर्शः १।१० ।

वर्णनपरं प्रस्तुतकाव्यवैभवमेवाकृत्रिमत्वेन विशिनष्टि तत्रैवापरतस्स 'समाधिं'[1] काव्यसर्वस्वम्[2] इत्युद्घोषयन् अप्रस्तुतविधानजन्यबिम्बमपि आद्रियते। भामहस्य बिम्बनविषयकं चिन्तनं तस्य 'भाविक'–नामकः प्रबन्धगुण उपस्थापयति। भूतो भावी चार्थो यत्र वर्तमानवन्नयनगोचरता-मायातस्तत्र भवति भाविको[3]गुणः। एतदर्थमर्थस्य चित्रात्मकत्वम्, औदात्यम्, अद्भुतत्त्वम्, सुष्ठु अभिनेयत्वम्, शब्दानुकूल्यं प्रसादयुक्तत्वं वा काव्यगुणा अपेक्ष्यन्ते। स्पष्टमेवात्र आचार्येण काव्यस्य रूपतत्त्वमेव स्वीकृतम्। तथ्यमिदं यावानुपादेयः प्रबन्धाय तावानेव मुक्तककृतेऽपि।

वामनस्य काव्यबिम्बमलङ्कारजन्यम्—'काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्'[4]। अलङ्कारः कविकर्मणः समग्रसौन्दर्यस्य द्योतकः[5]। सौन्दर्योत्पत्तिमूला रीतिः,[6] यस्या आधारः शब्दानां विनियोजनविशेषः,[7] शब्दानाञ्चायं प्रयोगविशेषः गुणानां सम्यगुन्मीलन एव शक्यते[8]। इत्थं वामनाचार्यमतेन गुणसंवलितानां शब्दानां विशिष्टप्रयोगः काव्यबिम्बस्य नियामकत्वेनोद्भावितः। भरत-दण्डिनोर्मान्याः पूर्वोक्ताः दशगुणाः वामनस्याप्यभिमताः। एभिर्दशगुणैर्युक्ता वैदर्भीरचनापद्धतिः श्रेष्ठबिम्बनविधिः तस्येष्टः। कालिदासस्य 'गाहन्ताम्.....' इत्यादिश्लोकमुदाहरता तेनेदमेव प्रकटितम्। वस्तुतो दण्डिवदाचार्यवामनोऽपि अभिधया विधीयमानं वर्णनात्मकं

१. अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना।
सम्यगाधीयते तत्र समाधिः स्मृतो यथा॥ काव्यादर्शः १।९३॥

२. तदेतत्काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः।
कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति॥ ,, १।१००॥

३. भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयङ्गुणम्।
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्थाः भूतभाविनः॥
चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता।
शब्दानूकूलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते॥ काव्यालङ्कारः ३।५३-५४॥

४. काव्यालङ्कारसूत्राणि, १।१।१।
५. ,, १।१।२ 'सौन्दर्यमलङ्कारः'।
६. ,, १।२।६ 'रीतिरात्मा काव्यस्य'।
७. ,, १।२।७ 'विशिष्टपदरचनारीतिः'।
८. ,, १।२।८ 'विशेषो गुणात्मा'।

काव्यबिम्बमेवादर्शत्वेनाङ्गीकुर्वन्निव प्रतीयते । काव्यबिम्बस्यैष रचना-विधिः कलाकारस्य वाग्वैभवं वितनुते सहृदयेभ्यश्च काव्यास्वादार्थमुत्तम-'शब्दपाकः'[१] अपि । अन्यच्च, समग्रतया तु वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीषु तिसृष्वपि रीतिषु कविकर्म तथैवाकारवत्तामादधाति यथा रेखासु चित्रम्[२] इति कथयता किं वामनेन काव्यस्य दृश्यात्मकं वैशिष्ट्यं नोत्थापितम् ?

कुन्तकस्य वक्रोक्तिसिद्धान्तस्तु काव्यस्य सम्मूर्त्तनप्रक्रियामेव व्याकुर्वन्निवाभाति[३] । यतो हि वक्रत्वं वस्तुतो रूपगतो धर्मः[४] । तदेव चास्य काव्यसौन्दर्यस्य हेतुः[५] । षड्विधेषु विवेचितेषु वक्रतायाः प्रकारेषु मुख्यत उपचार–विशेषणवक्रता एव बिम्बनशिल्पस्य सिद्धान्तं पुष्णाति । उपचार-वक्रतायां भिन्नप्रकृतिकयोः द्वयोः पदार्थयोर्मध्येऽन्योन्यसम्बन्धारोपो भवति । अस्यारोपणस्य प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्यत्किञ्चित्साधारणधर्म एव हेतुर्भवति[६] । अस्मिन्नुपचारविधौ अमूर्त्तस्य स्थाने मूर्तिविधानं, मानवीकरणं, सघनवस्तुनः स्थाने द्रववस्तुनः प्रयोगः क्रियते[७] । यथा—'हस्तापचेयं यशः' । विशेषणवक्रतायां विशेषणमाहात्म्येन वर्ण्यवस्तुनः स्वाभाविकं सौन्दर्यं प्रस्फुटति[८] । अस्यौचिती काव्यस्य जीवातुः[९] । बिम्बीकरणाय नहि

---

१. ,, (वृत्ति) १।२।२१ ।

२. ,, ,, १।२।१३ 'एतासु तिसृषु रीतिषु रेखास्विव चित्रं काव्यं प्रतिष्ठितमिति' ।

३. 'चित्रस्येव मनोहारि कर्त्तुः किमपि कौशलम्'—वक्रोक्तिजीवितम्, ३।४

४. 'उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन वर्णनम् ।
वस्तुनो वक्रशब्दैकगोचरत्वेन वक्रता' ॥

५. वक्रो० १।१० ।

६. वक्रो० २।१३ ।

७. 'यत्रामूर्त्तस्य वस्तुनो मूर्त्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानमुपचारात्' । १।१९ इत्यस्य वृत्ति ।
'सोऽयं स्वभावविप्रकर्षो विरुद्धधर्माध्यासलक्षणः पदार्थानाम् । यथा मूर्तिमत्वममूर्त्तत्वापेक्षया, द्रवत्वं च घनत्वापेक्षया, चेतनत्वमचेतनत्वापेक्षयेति ।' —तदेव, २।१३ इत्यस्य वृत्ति ।

८. वक्रो० २।१५, वृत्तिरपि ।

९. ,, ,, ,,

सर्वे शब्दाः समर्था भवन्ति प्रत्युत, पदार्थस्य प्रत्यक्षतुल्योपस्थापने विशेषाभिधानमेव शक्नोति[१]। अत एवाचार्यकुन्तकः कालिदासस्य श्लोक[२]मुदाहृत्य 'कपालिनः' इति विशेषप्रयोगमधिकृत्येत्थमुल्लिखति—'अत्र परमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसंभवेऽपि 'कपालिनः' इति वीभत्सरसालम्बनविभाववाचकः शब्दो जुगुप्सास्पदत्वेन प्रयुज्यमानः कामपि वाचकवक्रतां विदधाति[३]'। कलाकारो नहि किमपि वस्तु निर्मीति अपितु, कल्पनया तत्तथा दीपयति येनाभिधेयस्य प्रत्यक्षतुल्या प्रतीतिरूपजायेत[४]। वक्रोक्तिकारमतेनैतस्य कृते प्रासङ्गिक-सङ्गतिरप्यनुपेक्षणीया[५] एवमेव, आचार्यो राजशेखरोऽपि समीक्षते यत् यथाप्रसङ्गं कविरेकमेवेन्दुं क्वचित् 'अमृतांशुः' क्वचिच्च 'दोषाकरः' इति पृथक्-पृथक् निर्वक्ति[६]। एषैव बिम्बनरीतिः काव्योत्कर्षकारिणी; यदर्थं गुणालङ्काराणां समुचितसन्निवेशः अपरिहार्यः[७]। यतो नहि स्वता वस्त्वपितु, कवेर्बिम्बनशिल्पमेव महत्त्वपूर्णम्[८]। अस्मादेव कारणाद्राजशेखरो बिम्बनप्रवीणं कविवरं सर्वश्रेष्ठं कलाकारं

---

१. 'कविविवक्षितविशेषाभिधानक्षमत्वमेव वाचकत्वलक्षणम्।'
'विशेषाभिधानकांक्षिणः पुनः पदार्थस्वरूपस्य तत्प्रतिपादनपरविशेषणशून्यतया शोभाहानिरूपजायते।' तदेव—१।९ इत्यस्य वृत्तिः।

२. कुमारसंभवम्, ५।७१।

३. वक्रो० १।९ इत्यस्य वृत्तिः।

४. 'तदेवं सत्तामात्रेणैव परिस्फुरतः पदार्थस्य............तत्कालोल्लिखित इव वर्णनीय—पदार्थपरिस्पन्दमहिमा प्रतिभासते'.... । वक्रो० ३।२, वृत्तिः।

५. वक्रो० १।९ इत्यस्य वृत्तिः। सार्द्धमेव तुलनीयः पाश्चात्यबिम्बविचारः—
'An isolated image, an image viewed outside of its context, is only half the image. Every metaphor gains full life and significance only from its context'.
—दी डेवलप्मेन्ट ऑफ शैक्सपियर्स इमैजरी, पृ० ३, क्लीमेन।

.. काव्यमीमांसा, अध्यायः ९, पृ० १४६।

.. ,, ,, ६, पृ० ८१।

.. ३, पृ० १६६।

लक्षयति[१] । एतादृशानां कविवराणामेव 'मतिदर्पणे' विश्वं प्रतिफलति[२] । आचार्योऽयमर्थस्य बिम्बात्मकतामधिकं मनुते तदर्थञ्च विस्तारिचित्रणं श्लाघते—'स एव प्रपञ्चश्चित्रः[३]' इति । अर्थचित्रं विवृण्वन्नमरुशतकस्य यं श्लोकं काव्यमीमांसाकार उदाहरति स निराकरणादनन्तरं प्रसादनार्थं नायके पुनरुपस्थिते मानिन्या नेत्रव्यापारस्य शोभनं दृश्यबिम्बमस्ति--

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं-
चक्षुर्जातमहोप्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अर्थचित्रस्य बिम्बपरत्वं प्रायः सर्वैराचार्यैरेव स्वीक्रियते । शब्दचित्रात् चित्रकाव्यस्य भेदात् अर्थचित्रमधिकमाह्लादकरम्, तथापि काव्यप्रकाशकारेण काव्यस्याधमकोटौ शब्दचित्रसमकक्षमेव तदपि स्थाप्यते। वस्तुतः, ध्वनेः प्रतीयमानस्य वा उपस्थितिरनुपस्थितिः, तस्य स्फुटत्वमस्फुटत्वं वा काव्यभेदाधारः । नेदं विस्मर्त्तव्यं यद् भारतीयकाव्यशास्त्रस्य मुख्यो रसः, काव्यस्यैषा प्रथमा धूः, यत्परितः कविकर्मणः समग्रं बिम्बनचक्रं परिवर्त्तते । आत्मस्थानीयः अयमेव साध्यः । बिम्बमपि साधनमेव, न तु साध्यम् । नेह रूपवत्ता विभागहेतुः । तथापि, मम्मटाचार्यस्यार्थचित्रविषयकं चिन्तनं चिन्त्यम्; यत्र पण्डितराजः आक्षिपति शब्दचित्रापेक्षया चोर्ध्वं तदुद्धरति । सर्वप्रथममप्पयदीक्षितो--'यदव्यङ्ग्यमपि चारु तच्चित्रम्'[४] इत्युक्त्वा 'चित्रकाव्यस्य' बिम्बधर्मि व्याख्यानं प्रस्तुतवान् । व्यङ्ग्यराहित्येऽपि चारुत्वहेतुर्नूनमेव काव्यार्थस्य रूपबोधात्मकं सौन्दर्यमेवेह स्यात् । नैतावता अपितु, शब्दार्थोभयेति त्रिविधभेदेन चित्रकाव्यं त्रिधा विभज्य चित्रमीमांसाकारः तेषु सर्वाधिकं महत्त्वं ददाति अर्थ-

---

१. चिन्तासमं यस्य रसैकसूतिरुदेति चित्राकृतिरर्थसार्थः ।
अदृष्टपूर्वो निपुणैः पुराणैः कविः स चिन्तामणिरद्वितीयः ॥
का० मी० अध्या० १२, पृ० २०२ ।

२. का० मी०, पृ० १९७ ।

३. का० मी० ९, पृ० १४६ ।

४. चित्रमीमांसा, पृ० २७ ।

चित्रमेव[1]। वस्तुतः, दीक्षितस्य 'चित्रमीमांसा' बिम्बमीमांसा एव। परमेषा मीमांसा काव्यबिम्बस्य समग्रतां नोपस्थापयति, केवलं वाच्यबिम्बमेव विवेचयति। बिम्बन्त्वयमभिधात्मकं लक्षणात्मकं व्यञ्जनात्मकमपि भवति।

सरस्वतीकण्ठाभरणे निरूपिता--'छायोक्तिः' अपि बिम्बधारणया सादृश्यं भजते। 'छाया' एका अनुकृतिः 'अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया'[2]। बिम्बमपि न किमपि वस्तु, अपितु मानसी प्रतिमा—'More specifically in literary usage, imagery refers to images produced in the mind by language, whose words and statements may refer either to experiences which could produce physical perception were the reader actually to have those experiences, or to the sense--impressions themselves.'[3]

अनुकारः उभयत्र समः। वाक्यानामनुकारः प्रतिबिम्बो वा छाया—पदेनेहाभिप्रेतमस्ति तद्यथाह टीकाकारो रामसिंहः 'लोके बिम्ब-प्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बं चमत्कारितया प्रसिद्धम्। अत एव श्रव्यात्प्रेक्ष्यं ज्यायः' इत्याह। शब्दालङ्कारकाण्डे वाक्यानुकरणमेव प्रतिबिम्बवाचिना छायापदेन गुणवृत्तेनाख्यायते'[4]। अतः, शब्दभेदेऽपि भावसाम्यात्काव्यबिम्बं भारतीयालङ्कारशास्त्रे विश्लेषितं 'प्रतिबिम्बनम्'[5]। निदर्शनायामुपमाविवेचने च बिम्बप्रतिबिम्बभावो वर्णितः। इह बिम्बं मूलवस्तुने—उपमेयाय प्रतिबिम्बं तदनुकृत्यै उपमानस्थानीयम्[6]। अपरञ्चायं बिम्ब-

---

१. 'शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कवयः, न वा तत्र विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थमीमांसा प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते'।—चित्रमी०, पृ०, ३०।

२. सरस्वतीकण्ठाभरणम् २।३९।

३. प्रिंसिटनः एन्साइक्लोपीडिया ऑफ पोएट्री एण्ड पोएटिक्स, पृ० ३६३।

४. सरस्वतीकण्ठाभरणम्, २।३९ इत्यस्य टीका।

५. काव्यप्रकाशः, पृ० ६३६।

६. 'बिम्बं शरीरं प्रतिबिम्बं तच्छाया तयोर्भावः बिम्बप्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः आकारप्रत्याकारतुल्यत्वमिति यावत्'—काव्यप्रकाशे, टिप्पणी, पृ० ६३६।

प्रतिबिम्बभावः सादृश्यमूलकः[१]। परम्, पाश्चात्यबिम्बसिद्धान्तो न केवलं साहश्याश्रयी प्रत्युत यत्किमपि रूपयत् कथनं तत् तस्यान्तर्वर्ति[२]। सर्वा एव भोजराजनिरूपिता लोक-छेकार्भकोन्मत्त-पोट-मत्तोक्तयः काव्यस्य रूपवत्तामेव लक्षयन्ति। तेन लोकछायोक्तेरुदाहरणे उत्तरमेघस्य 'शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ, शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा' इति उद्धृतम्। 'लोचने मीलयित्वा' इति लोकप्रचलितप्रयोगः। यस्योपयोगोऽत्र काव्यबिम्बमिव कृतः। शीघ्रसमागमसंभावना चतुर्णां मासानां च सौकर्येण यापनमिति व्यञ्जनमेवास्य प्रयोजनम्। एवं भोजस्य दृष्ट्या प्रतिभावान् कलाकारः जीवनस्य सामान्यव्यवहारात् अन्यतः कुतोऽपि वा बिम्बमादत्ते[३]। प्रत्यक्षनामकमलङ्कारं विवेचयन् भोजराजः बिम्बमेव व्याकुर्वन्निव प्रतिभाति[४]। प्रसङ्गेऽस्मिन् तेनोद्धृतं शिशुपालवधस्य—

क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ।
स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्विवार मधुनीन्द्रियवर्गः॥ १०।३

इति पद्यं पञ्चज्ञानेन्द्रियैः संवलितं दृश्याघ्रेयादीनां मनोरमं संश्लिष्ट-

---

१. 'वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नतयाध्यवसितयोद्विरूपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः'—चित्रमीमांसा, पृ० ८९।

२. (It is) little word-picture used by a poet or prose-writer to illustrate, illuminate ond embellish his thought. It is a description or an idea........'

—शैक्सपियर्स इमैजरी एण्ड ह्वाट् इट् टेल्स अस, कैरोलिन स्पर्जियन, पृ० ९।

३. तुलनीयम्—'It (image) way be a simple analogy from everday things 'they'll take suggestion as a cat laps milk.'

—शैक्श० इमै०, पृ० ५।

४. 'प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते।
स्वानुभूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते॥ सर० कण्ठा०, ३।४६।

बिम्बमस्ति। उपमानविश्लेषणे अभिनय-आलेख्य-मुद्राबिम्बानां विश्लेषण-माचार्येण कृतमस्ति। इमानि सर्वाण्यपि प्रकृतबिम्बरूपाण्येव।

बिम्बसिद्धान्तस्य सर्वाङ्गीणं पूर्णञ्च विश्लेषणं ध्वन्यालोके प्राप्यते। प्रतीयमानमेवास्य बिम्बचिन्तनस्याधारः। स्वरूपबोधधिया वाच्यं साधनं प्रतीयमानं साध्यम्[1]। सौन्दर्यबोधदृष्ट्या तूभयोरपि सामरस्यं तारतम्यं वा यथावसरं चारुत्वापेक्षि जायते यतः प्राधान्यविवक्षाया आधारश्चारुत्वमेवास्ति[2]। चारुत्वं, सौन्दर्यमाह्लादो वा काव्ये उत्कर्षाधायकं तत्त्वम्। समीचीनमेवोक्तमानन्दवर्धनेन यत् काव्यस्य निर्णायको नहि काव्यनिष्ठो धर्मः अपितु, अनुभवितुः आनन्दमात्रा[3]। अस्मात् कारणात् भारतीय काव्यचिन्तने रसध्वनिरेव काव्यतमतां लभते[4]। वस्तुतो भावो रसो वा प्रमुखतत्त्वम्। सर्जनादृष्ट्या एतदेव काव्यस्य प्रादुर्भावभूमिः, अनुभव वेलायामपि कविकर्मणश्चरितार्थतापि तेनैव रूपेण भवति। अतो महत्स्वाभाविकं यदेतादृशं रसात्मकमर्थवस्तुपरं काव्यबिम्बमेव महाकवेः प्रतिभानिकषो भवेत्।

तत्प्रतीयमानं, वस्त्वलङ्कार–रसैश्चाक्षिप्तं भवति। 'भम धम्मिअ वीसद्धो[5]....' इत्याद्युदाहरणे गोदावर्यास्तटे गहनलतावने निवसतोन्मत्त-सिंहेन शुनो वधरूप वाच्यबिम्बन्तु स्पष्टमेव परम्, अनेनैव बिम्बमाहात्म्ये-नाक्षिप्तं—भ्रमणनिषेधरूपं प्रतीयमानं वस्तुबिम्बमपि विचारवद्भिर्विचार चक्षुर्ग्राह्यं भवति। भ्रमणमेको मूर्त्तक्रियाव्यापारः; तस्य कल्पनमेव बिम्बात्मकं, भवतु नाम भावात्मकमभावात्मकं वा। एवमेव, **अत्रान्तरे कुसुम-समययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः**[6] इत्यत्रापि सत्स्वपि शिवस्यानेकपर्यायवाचिषु पदेषु 'महाकाल'

---

१. ध्वन्या० १।९।
२. ध्वन्या० १।१३, (वृत्तिः)।
३. आनन्दवर्धने, पृ० ८८, रे० प्र० द्वि०।
४. ध्वन्या० १।५ तथा १।६ एवमुभयोर्लोचिनटीका।
५. 'भ्रम धार्मिक विस्रब्ध स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदावरीनदीकूललतागहनवासिना दृप्तसिहेन॥'
(संस्कृतच्छाया)। ध्वन्या०
६. **ध्वन्या० २।२१ इत्यस्य व्याख्याने उदाहृतम्।**

इत्यस्य प्रयोगो भगवतस्त्र्यम्बकस्य प्रलयङ्कार रूपं ग्रीष्मस्य च प्रचण्डतां सम्प्रेषयितुं समभूत्। स्वेन दृश्यात्मकमहिम्नैवेह ग्रीष्मकालस्य 'महाकालत्वम्' अनुभवपथमायाति। रसस्यानुभूतिस्तु विभावादीनां बिम्बधर्मितयैव सम्पद्यत इति तु सुतरां बोधगम्यमेव[१] । यथा—

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।। कुमा० ६।८४

इत्यत्र पितुः पार्श्वे अधोमुख्याः पार्वत्या लीलाकमलपत्रगणनरूपं वाच्यबिम्बं लज्जागोपनाय प्रयुक्तम्, येन क्रमशः लज्जयावहित्थया शिवगतां पार्वतीरतिं बोद्धा प्रमाता स्वयं यां रतिमनुभवति सा साक्षान्मानसी बिम्बात्मिकानुभूतिः[२]। एवं स्फुटं यद् वाच्यबिम्बमिव प्रतीयमानबिम्बमपि ऐन्द्रियवैशिष्ट्यसंवलितं जायते । दृश्यात्मकत्वं तस्यापि वैशिष्ट्यम्। वाच्यापेक्षया प्रतीयमानस्य रूपवत्ता यत् क्षीणतरा तत् त्वर्थस्य सूक्ष्मतत्त्वात्। कथयितुं शक्यते यत् वाच्यबिम्बं दीपशिखेव स्थायित्वं भजते परं, प्रतीयमानबिम्बच्छाया विद्युद्युतिसंकाशा क्षणिका विभाति। योषितां लज्जेव[३] प्रतीयमानमपि यदि कैश्चिन्नानुभूयते तर्हि तस्य सूक्ष्मतैव हेतुः, न तु रूपतत्त्वस्याभावे यथा कतिपयैर्हिन्दीभाषासमीक्षकैरालोचितम्।[४] प्रसङ्गप्राप्तमिह सम्प्रति एतदपि विचारणीयं यत्

---

१. 'यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोत्पद्यते। वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य वाङ्गत्वं प्रतिपद्यते अन्ततो विभावत्वेन। चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः, न च तदस्ति वस्तु किंचिद्यन्न चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति, तदनुत्पादने वा कविविषयतयैव तस्य न स्यात्। कविविषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते ।। ध्वन्या० ३।४२ इत्यस्य वृत्तिः

२. 'स काव्यव्यापारैकगोचरो रसध्वनिरिति'—ध्वन्या. १।४ इत्यस्य लोचनव्या०।
'वस्तुचारुत्वप्रतीतये स्वशब्दानभिधेयत्वेन यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तद् व्यङ्ग्यम्।
—ध्वन्या० ३।३३ इत्यस्य वृत्तिः।

३. ध्वन्या० ३।३७, 'मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि।
प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषिताम् ।।'

४. [क] 'दृश्यतत्त्व का जो अनादर, उपेक्षा और कहीं-कहीं दुर्दशा भी ध्वनिमत के अन्तर्गत हुई है....'।
—नयी कविताः स्वरूप और समस्याएँ, पृ० ६०, डा० जगदीश गुप्त

डॉ० उदयभानुसिंहमहोदयेन निगदितम्--'आनन्दवर्धनस्य 'छाया' पदेनापि बिम्बविधानस्य चित्रविधानस्य वाभिप्रायग्रहणं कर्तुं शक्यत'[१] इति। नैतत्सुचिन्तितमुक्तम्। यतो नहि ध्वन्यालोककारस्य 'छाया'--पदेन बिम्बसिद्धान्तस्य सामञ्जस्यं स्थापयितुं न शक्यते। वस्तुतः, सर्वत्र आनन्दवर्धनेन शोभा-कान्तिचमत्कारार्थेष्वेवास्याः प्रयोगो विहितः। तत्तु प्रतीयमानार्थानुरूपमेव, न तु बिम्बसिद्धान्तस्य साकल्योपस्थापकम्। आनन्दवर्धनस्य 'छाया' न चित्रार्थिका प्रत्युत चित्रस्य चारुत्वमेव।

रसवादिन आचार्यस्याभिनवगुप्तस्य 'चमत्कारः' अपि बिम्बभावोपस्थापकः। उभयस्य साक्षादर्थोपस्थापनं मनसश्च प्रतिमापरत्वं विशेषः[२]। कथयितुमुत्सहामहे यदयमेवाचार्यः सर्वप्रथमं बिम्बनशिल्पमधिकृत्य काव्यस्य मूल्याङ्कनं प्रस्तुतवान्। अभिनवभारत्यां रसप्रकरणे 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम्....' इत्यादिकं शाकुन्तलीयं श्लोकमुद्धरन् तेन मृगशावकादीनां विषयाणां प्रत्यक्षतुल्योपस्थितिर्विश्लेषिता[३]। अनेनेदं स्पष्टमाभाति यत् काव्यस्य रूपवत्तया-दृश्यतया-बिम्बधर्मितया वा प्राचीनभारतीयालङ्कारशास्त्रिणः सुपरिचिता आसन्। बिम्बनदिशा काव्य-

[ख] 'रस के भीतर व्यक्त होने वाले रूपतत्त्व पर, जहाँ तक मेरा ज्ञान है, किसी भारतीय काव्य-विवेचक ने दृष्टिपात नहीं किया है'।

--न० स्व० स०, पृ० ५७, डा० जगदीश गुप्त

[ग] 'संक्षेप में, स्वीकार करना होगा कि ध्वनि तथा रस के रूप में काव्य के अत्यन्त सूक्ष्म तत्त्वों का शोध करके भी भारतीय दृष्टि 'मूर्त्तता' के विषय में वैसी जाग्रत नहीं रही--जैसी पाश्चात्त्य दृष्टि।'

--तुलसीसाहित्य में बिम्बविधान, पृ० ३२२, डा० सुशीला शर्मा

१. प्रिंसिपुल्स ऑफ लिट्रैरी क्रिटिसिज्म इन संस्कृत,

--पृ० २२९, डा० रामचन्द्र द्विवेदी

२. 'भुञ्जानस्याद्भुतभोगास्पन्दाविष्टस्य च मनसश्चमत्करणं चमत्कार इति। स च साक्षात्कारस्वभावो मानसोऽध्यवसायो वा सङ्कल्पो वा स्मृतिर्वा तथात्वेन स्फुरन्नस्तु।' अभिनवभारती, पृ० ४७२।

३. '........इत्यादिवाक्येभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारात्मिका........प्रतीतिरुपजायते।........साक्षादिव हृदये निविशमानं चक्षुषोरिव विपरिवर्तमानं भयानको रसः।' अभिनवभारती, ४७०-७१।

समीक्षणं नास्ति नूतनोपलब्धिः काचन। तथापि स्वीकर्त्तुमिदं नात्र सङ्कोचः स्यात् यद्विंशशतके समीक्षाशास्त्रे प्रयुक्तस्य प्रचारितस्य च बिम्बस्य विवेचनं पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे नोपलभ्यते। किञ्च 'वाग्विकल्पनामानन्त्यात्' पृथक्त्वेन स्वतन्त्रत्वेनाप्रदर्शितेऽपि कुत्रचिदस्यापि भवेत्समाहार इति न स्यात्कस्यापि विमतिः। भारतीयकाव्याचार्याणां विवेचनेषु यत्र-यत्र बिम्बस्य चिन्तनसादृश्यमनुभूतं तदिह संक्षेपतः समीक्षितमेव। अस्मादतिरिक्तम् अनालोचितग्रन्थेष्वपि तदनुस्यूतमस्ति यन्नात्र विस्तरभिया विवेच्यते। किन्तु नेदं विस्मर्त्तव्यं यदधुना बिम्बं व्यापकार्थवत्तामादधाति। तस्य प्रारम्भिकी मूलविशेषता--मूर्त्तिमत्ता तु गौणो सञ्जाता। सम्प्रति, सकलमेव काव्यार्थं बोधयितुं तत् क्षमतेतराम्। एतस्मिन् दृश्य-श्रव्य-घ्रातव्य-स्पृश्यास्वाद्याननुनेयादीनां सर्वासामपि काव्यसम्पदां समाहारो भवति। पाश्चात्त्यालोचकानाम् आई० ए० रिचईस०–हर्बर्टरीड–सी० डे० लुईसप्रभृतिमहोदयानां चिन्तनपीयूषवर्द्धितेन बिम्बेन न केवलमैन्द्रियानुभूति जन्यं स्थूलचित्रमेवापेक्ष्यतेऽपितु, चेतनायां क्षणिकमप्युद्भूतमेकं धूमिलं सूक्ष्मतरमनुमितिगम्यं चित्रमपि गृह्यते। अनया दृष्ट्या समीचीनमादरणीययं निष्कृष्टञ्च ब्रिम्बलक्षणं पाश्चात्त्यकलासमीक्षकस्य कॉलरिज[१]महोदयस्य वर्ततेतमाम्, यदनुसृत्यास्माकं निखिलमपि पौरस्त्यकाव्यप्रस्थानजातं ब्रिम्बान्तर्वर्ति चेत्स्यात्तत्रापेक्षितं रूपवत्त्वम्।

संस्कृत-प्राध्यापक, महाराज-महाविद्यालये, छतरपुरम्, म० प्र०

---

१. An image may be, for example, a visual image, a copy of sensation or it may be an idea, any event in mind, which represents, something, or it may be a figure of speech, a double unit involving comparision.'

उद्धृतम्–जायसी की बिम्बयोजना–इत्यस्य ३७ पृष्ठे।

काशी-हिन्दूविश्वविद्यालये

पञ्चम-विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्

(२०३८ विक्रम-संवत्सरे)

अध्यक्षः प्रो० दाण्डेकरः रामचन्द्रनारायणः

निष्पत्ति-दर्शनम्

१. उद्घाटनम्—**श्री विश्वनाथ-प्रताप सिंहः** मुख्यमन्त्री, उत्तरप्रदेशस्य
२. अध्यक्षीय-भाषणम्—**प्रो० दाण्डेकरः रामचन्द्रनारायणः**
३. व्यवस्थापन-विधानम्—**डा० रामकरण शर्मा**
४. अनुसन्धान-व्याख्यानम्—**पञ्चशतप्राया विद्वांसो शोधनिबन्धैः ज्ञान-विज्ञानस्य विविधक्षेत्राणि प्राकाशयन्**
५. शास्त्रार्थ-परिपाटी-शास्त्रचर्चा-परिषद् आयोजकः — **डा० राजमोहन उपाध्यायः**
६. उपाधि-प्रदानम्-काशीहिन्दू-विश्वविद्यालयेनाष्टाभ्यो **प्रचेतनविद्वद्भ्यो डी. लिट्. (मानद) उपाधिः** वितीर्णः **कुलाधिपतिना महाराज-विभूतिनारायणसिंहेन**
७. संग्रहालय—हस्तलिखितग्रन्थ-प्रदर्शनम्, **भारतकला-भवने**
८. अभिनय—प्रेक्षणम् संगीतं च—**नागरी-नाटक-मण्डली-प्रेक्षागारे**
९. सारनाथ-दर्शनम्
१०. गङ्गादर्शनम्—तुलसीघट्टादयः, मनोरञ्जनकार्यक्रमाश्च
११. आयुर्वैदिक–प्रदर्शनी-आयोजकः **पं० शिवकुमारः शास्त्री**
१२. काशीराजन्यासस्य रजतजयन्ती—**शिवालयघट्टे**
१३. ग्रन्थ-प्रदर्शनी-आयोजकः **राष्ट्रियग्रन्थन्यासः**
१४. ब्रह्मोद्यस्य भागग्राहिणः—**भारतीयविदुषां सप्तशती वैदेशिकविदुषाञ्च द्विशती ।**

पूर्ववृत्तम्

संस्कृतं विश्वेषां मानवलोकानां भाषासु आदिमं स्थानमर्हति, यतो हि नामेदं विहाय नान्या कापि भाषा पुराणीतमत्वादनादिविशेषं लभते। न केवलं पुराणीतमा भाषापि तु मानवलोकस्य पुराणीतमा संस्कृतिरपि साहित्यद्वारेण संस्कृतमेव वेदादिषु समक्षयति। अत एव विश्वस्य सर्वे पुराविदः पूर्वजानां पुराणतमं वृत्तं जिज्ञासमानाः संस्कृतमेव सादरं समाश्रयन्ते। इदमुद्दिश्य फ्रान्सदेशस्य पेरिस-नगरे संस्कृतानुशीलनस्यान्ताराष्ट्रिय-संस्कृताध्ययन-परिषद् १९७२ खीष्टाब्दे दिल्लीनगरे समायोजितस्य विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य प्रथमाधिवेशनस्य प्रस्तावानुनुसारेण स्थापिता। अस्याः समाश्रये पुनः द्वितीयं विश्वसंस्कृतसम्मेलनम् इटलीदेशस्य ट्यूरिन-विश्वविद्यालये १९७३ ई० वर्षे, बर्लिनगरे १९७५ ई० वर्षे तृतीयं विश्वसंस्कृत-सम्मेलनं, पूर्वजर्मनीदेशे वाइमरनगरे १९७९ ई० वर्षे चतुर्थं विश्वसंस्कृत-सम्मेलनं च समायोजितम्।

भारते पञ्चम-विश्वसंस्कृतसम्मेलनं अस्य देशस्य सांस्कृतिकराजधान्यां काश्यां समायोजितमिति सम्मेलनस्य सञ्चालकानामौचित्य-विमर्शोत्कर्षं प्रकटयति यतो हि नामात्रैव संस्कृतस्य महामनीषिणां चरणविन्यासैः पूतपांसुभिः प्राच्यविद्यावतामभिनवविद्यानुसन्धानक्षेत्रेषु प्रगमनाय नीराजनाभिषेकः शश्वत् सम्भवति।

विगते अक्टूबरमासे २१–२६ तिथिषु ज्ञानार्णवनिष्णातानां विश्वविदुषां सम्मेलनं सोत्साहं महोत्सवरूपेण निष्पन्नम्।

अनुसन्धान-संहिता

पञ्चम-विश्वसंस्कृत-सम्मेलने पञ्चसु वर्गेषु शोधपत्राणि वाचितानि। तद्यथा—

१. साहित्यम्, काव्यशास्त्रम्, भाषाविज्ञानं च।
२. धर्मशास्त्रं दर्शनं च।
३. समाजशास्त्रम्।
४. शिल्पकलाः।
५. विज्ञानं यान्त्रिकी विद्या च।

अत्रास्माभिः शोधमहार्णवस्य संक्षिप्तिका प्रस्तूयते—

अभिनयप्रकरणे नाट्यरसस्य साधनता

Natyarasa as an instrument of stageability of Plays : Suryakant Bali.

नाट्यरसोऽभिनयौपयिकः सन् काव्य-रसाद् भिन्न एवेति प्रतिपादितम्।

वेदाङ्गं तु संक्रान्तिसाहित्यम्।

Vedangas as a literature of transition : Sukumar Bhattacharji.

वेदाङ्गेषु आर्येतरत्त्वानि धर्मविषयकाणि भाषाविषयकाणि च प्रथितानि। तानि प्रायशः पुराणानुबन्धानि सन्ति।

लोकानन्दनाटस्य पुष्पिकायाः समीक्षा।

On the five Actwise Colophons to Candragomin's Lokanandanataka : Biswnath Bhattacharya.

ख्रीष्टस्य पञ्चमशताब्दे प्रणीतं पञ्चाङ्कं लोकानन्दनाटकं कुमारमणिचूडजातकस्य कथामाश्रयते। अद्यावधीदं नाटकं तिब्बतीभाषानुवादेनैव लब्धम्। पञ्चानामङ्कानामन्ते पुष्पिकारूपेण यल्लिखितं तस्य तिब्बतीपाठस्य संस्कृतानुवादद्वारेणादर्शः प्रस्तूयते।

'इति श्रीमद्विरागः परमसुकृताभिधानो ।
धरां कृत्स्नां प्रसिद्धया विशति जयत्येक एव ॥
इदं स्वातन्त्र्यरायारुचिरमिह चन्द्रगोमि ।
प्रणीतं नाटकं स्यात् सहृदय-हृदाददानम् ॥'

अयमंशः संस्कृतनाटकेषु नवीनां प्रथां प्रकटयति ।

संस्कृत-महाकाव्य-परम्परा

Sanskrit Epic Tradition III : Fashions in formulae : J. L. Brockington.

महाभारतरामायणयोः लोकोक्तीनां, सूक्तीनामुपमादीनां च साम्य-वैशिष्ट्ये प्रदर्शिते अत्र। तदनुसृत्य रामायणमहाभारतयोः पौर्वापर्यं विश्लेषितम् ।

रिचर्डवागनेर-कृतौ भारतीयमैत्रीभावस्याधारशिला

The Indian Foundation of the conception of love in the Tristan and Isolde of Richard wagner : Giulio Cogni.

रिचर्ड वागनेरः १९५९ खीष्टाब्दे स्वात्मानं बौद्धजीवनदर्शने दीक्षितो बौद्धधर्मस्य मैत्रीभावं स्वनाटके लक्षीकरोति । तदनुसारेण मैत्री न केवलं द्वयोः प्राणधारिणोरेव सम्भवति, अपितु विश्वात्मकचराचरैर्मैत्री सम्पद्यते।

समुद्रमन्थनचम्पू-समीक्षा

A note on the Samud ramanthana Campu : K. S. R. Datta.

'समुद्रमन्थनचम्पू' काव्यस्य प्रणेता रामरायः (१८७५–१९१४ ई०) आन्ध्रप्रदेशस्य गुन्तूर-जनपदं समलञ्चकार। अयं महालेखकः काव्य-नाटक व्याकरण-स्तोत्र-दर्शनादीनि समाश्रित्य १४३ ग्रन्थान् निबध्नाति स्म । चम्पूकाव्येऽस्मिन् रमापरिणयम्, गरुडसन्देशश्च स्वतन्त्रचम्पू रिति शोभते अयं महाग्रन्थः १६०० पृष्ठेषु हस्तलिपौ प्रपन्नः ।

क्रमपाठस्य महत्त्वम्

Importance of the Kramapatha : G. V. Devasthali.

मूलतो वैदिकपाठस्त्रिविधो वर्तते—संहितापाठः, पदपाठः, क्रमपाठश्च। एते समाहारतः प्रकृतिपाठ इति संज्ञिताः। प्रकृतिपाठो वैदिकसंहिताया व्याख्यायां प्रथमतया माहात्म्यं भजते। एतेषु पाठेषु अधुना क्रमपाठ उपेक्षित एव विस्मृतः।

क्रमपाठः सार्थकपदानामेकत्र संहतिः प्रतिभाति। क्रमपाठांशः स्वतोऽर्थदृष्ट्या पूर्णः। क्रमपाठे एतादृशे सति तस्य महत्त्वं वैदिकव्याख्यायां स्पष्टमेव—

उपसर्गाणामाख्यातमूलता आचार्यधर्मेन्द्रनाथ

लैटिनपारसीकादिभाषाणामुदाहरण-सम्भृता धर्मेन्द्रनाथस्य 'उपसर्गाणामाख्यातमूलता' पद्यबद्धनिबन्धनेन चारुतामावहति।

वनीवाहनम्

Vanivahana : I. C. Heestermann.

शतपथब्राह्मणे 'वनीवाहयते' इति पदस्य प्रायः प्रयोगो दृश्यते। तत्र वनीवाहयते पदेन यज्ञविधाने उख्याग्ने रथेन वहनं विनिवेद्यते। इदं वहनं युद्धविजयानन्तरं लब्धधनस्य रथेन विजेतृभिर्हरणमनुकृतं भवेत्।

पूर्वोक्तमूलार्थे विस्मृते वनी प्रकर्ष इत्यर्थं द्योतयति।[1]

अप्रकाशित-काव्यकृतेः 'महाकविदत्तसूरेः काव्यकृतीनामध्ययनम्— K. R. Joshi.

विदर्भस्य महाकविर्दत्तसूरिः स्वकाव्यकृतिभिः ख्रीष्टस्य विंशशताब्दं समलङ्करोति स्म। तस्य कृतित्रयं प्रसिद्धम्—

(१) आत्मनिवेदनम्—महाकाव्यं सर्गाः ३३ श्लोकाः ३९०० विषय आत्मचरितम्।

(२) दत्तचित्रस्तुतिः ४१ श्लोकमयी

(३) संशयरत्नमाला—मोरोपन्तस्य संशयरत्नमालायाः संस्कृतेनानुवादः

आत्मनिवेदने कविर्न केवलं स्वचरितमेव वर्णयति, अपितु तत्रादर्शभूतानां युगपुरुषाणां—शिवराजलोकमान्यबालगङ्गाधरादीनां चरितं

१. वनीपदस्याधुनापि पारिश्रमिकद्रव्यार्थे प्रयोगो दृश्यते।

शिवायनतिलकायननाम्ना वर्णितम् । शिवायनं सर्गद्वयेन तिलकायनञ्च सर्गाणामेकविंशत्या निबद्धम् ।

शङ्करकवेः श्रीकृष्णविजयम्

Srikrisn Vijaya of Sankarakavi : Rajkumari kubba.

पञ्चदशख्रीष्टशताब्दस्य केरलीयः शङ्करकविः श्रीकृष्णास्य विजय-वर्णनया सह समकालिकस्य नृपतेः राजनीतिधर्मं विद्यावदानं चित्रयति। पञ्चदशशताब्दे केरलस्य सांस्कृतिकोपलब्धयः स्थाने स्थाने निर्दशिताः। तत्रत्या समृद्धिः, शान्तिः विभूतिश्च कविमुखेन चित्रिताः सहृदय मनांसि प्रीणयन्ति ।

पुर्तगालदेशीये नाटके पञ्चतन्त्रप्रभावः

From Visnusarman to GilVicente or the Influence of the Pancatantra in a Portuguese play of the XVIth century : Margarida C. de lacerda.

गिलविसेण्टः पुर्तगालस्य षोडशशताब्दीयो लेखकः पञ्चतन्त्रस्यान्य-तमां कथामाश्रित्य नाटकं रचितवान् ।

पश्चिमोत्तरामेरिकामहाद्वीपस्य कतिपय-स्थलनामानि भारतीय-मूलानि

Some aboriginal place-names of Western North-America with suggested Sanskrit Origins : Donald Lawrence and Makarand S. Jawedekar.

अलास्का—ब्रिटिशकोलम्बिया-वाशिङ्गटन-केलीफोर्नियादि शब्दानां भारतीयशब्दैः सह नैरुक्तिकं सामञ्जस्यं समायोज्य लेखको भारतैः सह अमेरिकायाः पुरासम्बन्धं विकल्पयति ।

तमिल-व्याकरणस्य संस्कृतव्याकरणाधारः

Sanskrit Grammar as Model for Writing Tamil Grammar : K. Meenakshi.

तमिलभाषायाः प्रथमं व्याकरणं तोल्काप्पियम् संस्कृतवैयाकरणिक-पारिभाषिकपदावलीमनुहरतीति लेखकेन विशदीकृतम् ।

अष्टाध्याय्यामार्येतराः शब्दाः

Non-aryan words in the Astadhyayi : Hari Mohan Mishra.

अष्टाध्याय्यां पञ्चाशत्प्रायाः शब्दाः आर्येतरमूलकाः विनिवेशिता दृश्यन्ते । तद्यथा—

पादपेषु—आम्र-कुमुद-कुलत्थ-कुस्तुम्बुरु-जम्बू-ताल-पीलु-बिल्व-मस्कर मुञ्जवंश-वेणु-शरादयः ।

प्राणिषु—गोधा-चातक-नकुल-नक्र-बिडाल-मयूर-पिच्छ-शुण्डादयः ।

मानुषेषु—पोटा, तुण्डादयः ।

लोकावासेषु—कन्था-कुटी-कुटीर-खेट-नगरादयः

नित्यप्रयोजनीयेषु—कवच-कार्मुक-कुण्ड-खट्वा-गुड-गोणी-चोर-चीवर-चेल-माला-शूर्प-हैलहिलादयः ।

संज्ञासु—आदक-कटुक-काल-कौपीनादयः ।

विशेषणेषु—कठिन-चिपटि-चिकिनादयः । एतेषु कतिपय शब्दाः कार्मुक-कुटीरादयः संस्कृतधातोर्निरुच्यन्त इति विसंवादोऽपि पाणिनेः प्रतिष्ठास्पदम् ।

मान्तिदृशास्तृशर्मणश्चातकसन्देशः—

P. C. Murli madhawan.

केरलेषु गुरुवायुपुरे भन्तिट्टनामके विद्वत्कुले शास्तृशर्मा (१) रत्नमालिका (२) गङ्गातरंगिणी (३) चातकसन्देशश्चोनविंशशतके विरचितवान् । गंगातरंगिणी गंगाया विश्वनाथस्य स्तुतिं प्रस्तौति । चातकसन्देशः पुनर्मेघदूतपथेन पूर्वभागे मन्दाक्रान्ताछन्दोभिः शङ्करनारायणक्षेमशिवपुर-गुणकापुर-कोटिलिङ्गपुरजयन्तमङ्गल - ग्रोध्रोनगरी - पूर्णवेदपुरी-व्याघ्रालय-हरिसङ्गीतदेशादीनां सरसवर्णनां विधत्ते । उत्तरभागे हरिसङ्गीतदेश-प्रियतमामन्दिरादिकं चित्रयित्वा कविः समकालिकपण्डितकवीन् वर्णयति ।

संस्कृतकाव्यशास्त्रे उत्कलस्य योगदानम्

Orissa's contributions to the theory of Sanskrit Poetics : Ketakinayak.

उत्कलदेशस्य साहित्यशास्त्रकाराः रसालङ्कारगुणरीतिदोषध्वनिनिरूपणे किञ्चिदन्यमेव चमत्कारपदमवलम्बन्त इति लेखकेऽन्यदेशीयैः साहित्यशास्त्रोपोद्घातान् तुलनात्मकदृष्ट्या समीक्षते। संस्कृतके मुस्लिम साधक इति शोभानाथ पाठकनिबन्धे कतिपयमुस्लिमशासकानां संस्कृत-संवर्धनाय प्रयासो वर्णितः तेषां राजसभा संस्कृत-पण्डितैः कविभिश्च समलङ्कृता बभूव।

वैदिकोऽध्वरो यज्ञस्य

Vedic term Adhvara and Yajna : Ramgopal.

अध्वरो यज्ञस्य पर्याय इति प्राचां मतमधुना स्वीक्रियते। अध्वरयज्ञ इति पदे अध्वरो यज्ञो नास्त्येव। अत्राध्वरस्य कोऽपि अन्योऽर्थोऽन्वेषणीयः अध्वरशब्दोऽध्वन् शब्देन समञ्जसति। अध्वनोऽर्थो गमनं पन्थाश्च भवति। एतदनुसृत्य अध्वरो लेखक दृशा विधिविधानसंयुक्त इति विशेषं सङ्केतयति। मूलतो विशेषणमिदं परवर्तिकाले स्वतो सुसम्पन्नं यज्ञं द्योतयति स्म। सोमयज्ञ एव सुसम्पादितोऽध्वर इति परत उद्भावना। यज्ञस्य व्यञ्जनया बहवोऽर्थाः सञ्जाताः, यथा--पूजा, प्रार्थना, पाठः, स्तुतिः। एतेषु हव्यस्यापेक्षा नास्ति। लेखकस्य विचारणा डा० गोण्डा महोदयस्य मतं विपरिणमयति। सोऽध्वरो गतिशीलः, यात्रिको वा मन्यते।

विवेकानन्द-रवीन्द्रनाथयोराङ्गलकवितायां भारतीयशाश्वतविचारणा

Classical and Indian thoughts in the English poems by Vivekananda and Rabindranatha : Subroto ray.

उपनिषदां जीवनदर्शनमाश्रित्य रवीन्द्रनाथो बहुलिखितवान्। तेन पाश्चात्त्यकवयो विचारकाश्च वासिता आसन्। विवेकान्दोऽपि आंग्लभाषया गद्यपद्यरचनाभिरुपनिषद्दर्शनं विदेशेषु प्रचारितवान्। तस्य कवितालेखकेनोदाहृताः।

उत्तररामचरिते कालस्य संरचना

The structure of time in the Uttararamacarita : Ranjit Sankar.

भवभूतिनाटकेऽस्मिन् भूतं वर्तमानेन संयोज्य कारुण्यं सम्यक् तनुते। तत्र प्रथमाङ्के चित्रदर्शने भूतकालिकघटनाः समीक्षिताः। तृतीयाङ्के यौवनदर्शनम् सप्तमाङ्के च गर्भनाटकदृश्ये भूतदर्शनमेवाभिप्रेतम्। अस्मिन्नेवाङ्के भूतं वर्त्तमाने समायाति विलीयते च।

'काव्येषु नाटकं रम्यम्' अभिप्राय-विमर्शः

On the Implications of the statement 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' : **Mukunda Madhava Sharma.**

अत्र प्रो० शर्मा 'सर्वविधेषु काव्यबन्धेषु नाटयतत्त्वमेव सर्वोत्कृष्टां रुचिरतामावर्जयतीति साधुप्रतिपादयति। इदमेव लोकोक्तेरभिप्रेतम्।

संस्कृतमहाकविश्चण्डीदासस्तस्य साहित्यञ्च Gangadatta Shastri.

चण्डीदासो हरियाणाप्रदेशस्य पुण्डरीकग्रामे १९०५ ई० वर्षे जातः। तेन २२ ग्रन्था विरचिताः। तेषु १ ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति चण्डीदास-ग्रन्थावल्याम्। तत्र महाकाव्यद्वयं, लघुकाव्यानि, स्तोत्राणि च विलसन्ति।

भाषा-विकास-पद्धतिः

Dilect Geography in Ancient India Rekha Sinha.

विकासक्रमेण भाषानामानि सन्ति—

वैदिकयुगे—दैवी आसुरी च।
यास्कयुगे—भाषा (लोकभाषार्थे)
पाणिनियुगे—छन्दस्, लौकिकः (प्राच्य-प्रतीच्योदीच्यमध्यदेशीयाः)
पतञ्जलियुगे—म्लेच्छभाषा अथवा अपशाब्दः (लौकिकभाषा)
वररुचियुगे—महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची च।

मणिपुर—जानपदेषु संस्कृतजीवनदर्शनं प्रभवति

The Influence of Sanskrit on the life and Thoudht of the Meitei People : M. Kirti Singh.

मणिपुरे मीतीजना वसन्ति । तत्रोत्तरप्रदेश–बङ्गासमप्रदेशेभ्यो गताः साधु-ब्राह्मण-वैष्णव-वणिजोभारतीयसंस्कृतिं प्रसारितवन्तः । मणिपुरे १८ खीष्टशताब्दतोगौडीय-वैष्णवधर्मो राजधर्म इति प्रतिष्ठापितः । लोकास्तत्र संस्कृतं संस्कृतसाहित्यञ्च पठितवन्तः । मणिपुरीभाषयासंस्कृत-ग्रन्थाअनूदिताः । स्थानीयशिल्पकलां समाश्रित्य संस्कृतेन ग्रन्था राजाश्रितकविभिः प्रणीताः । अस्यां स्थितौ तत्र मणिपुरे उत्कीर्णलेखाः, मुद्राः, मूर्तयः, ध्वजाश्च सर्वे भारतीयभाषां संस्कृतिञ्चोद्वहन्ति ।

वेङ्कामात्यस्य रूपकाणि

Rupakas of Verikamatya : M Shivakumar-swamy.

कर्णाटप्रदेशे रामपुरे वेङ्कामात्योऽष्टादशशताब्दे महीशूरराजानां हैदरालीं यावत् मन्त्री बभूव । तेन बहूनि नाटकानि, चम्पूः, शास्त्राणि च विरचितानि ।

मधुरा—विजयम् : मनोरमा तिवारी

मधुराविजयं वीरकम्पराजचरितं वा चतुर्दश-शताब्दस्योत्तरार्धेगङ्गा-देव्या विरचितम् । एतेन स्त्रीकवीनामुत्कर्षः प्रगुणी क्रियते । काव्यालङ्कार-सौष्ठवेन महाकाव्यतत्त्वेन च कृतिरियं सहृदयानामाह्लादस्थानमेव ।

ब्राह्मणेषु वैदिकधर्मस्य विवरणम्

The Exposition of Vedic Religion in the Brahmans with special reference to the Satapatha Brahmana : Goyadeva Arya.

लेखकोऽत्र वैदिकयज्ञप्रक्रियासु पिण्डब्रह्माण्डयोर्व्यञ्जनां दर्शयति ।

भारतीय-सांस्कृतिकादर्शेतन्त्रस्यप्रभावः

Influence Tantra on the cultrual life of India : Suresh Chandra Banerji.

लेखकस्तन्त्रे आयुर्वेदं, सङ्गीतं, नृत्यं, कलाः, अर्थशास्त्रं च समाश्रायर्यात । सर्वाणि दर्शनानि, धर्मपथाश्च तन्त्रानुयायिनो विराजन्ते ।

हिन्दुधर्म, शक्तिसम्प्रदायस्तस्य संस्कृतोद्गमश्च

Sakti Cult in Hinduism and its Sanskrit Sources : B. Chakravarti.

शक्तिसम्प्रदायस्य मूलमृग्वेदस्य देवीसूक्तं नास्ति। अयं सम्प्रदायो वस्तुतः पुराणेषु तन्त्रेषु च चण्डी-काली-दुर्गारूपेण देव्या असुरैर्युद्धं समाश्रित्य प्रवर्तते। कालिकापुराणयोगिनीतन्त्रयोर्वर्णनानुसारेण शक्तिपूजाया उद्भवो हिमालयेषु भारतीयमङ्गोल जनेषु प्रावर्तत। हिमालये महाचीनं गत्वा वसिष्ठः शक्ते रहस्यं तस्याः प्रसादन-विधिञ्चाधीतवान्। भारते समागत्य नीलाचलतः (कामाख्यादेशे) तां विद्यामध्यापयामास। पार्वतीदुर्गादिनामानि पार्वतोद्भवमस्य सम्प्रदायस्य सङ्केतयन्ति। शक्तिपूजायां वामाचारोऽवैदिक एव।

कालिकोटलिकू

Kali-Coatlicue : Marja Ludorika Garocka.

मैक्सिकोदेशस्यादिवासिनां कोटलिक्यूदेवी भारतीयकालीदेव्या संवदति। देवीद्वयं भयङ्करं, कपालभूषितं, लोकरक्षकं च वर्तते।

सत्यनारायणव्रतकथा तत्रोद्बृंहणञ्च

Satyanarayana Vratakatha and upabrimhana S. G. Kantawala.

उपबृंहणस्य निदर्शनं सत्यनारायणव्रतकथामाश्रित्य निष्पादितं लेखकेन। इयं कथा भविष्यपुराणे स्कन्दपुराणस्य रेवाखण्डे च वर्तते।

तन्त्रधर्मः

Tantrism : Juan Miguel de Mora.

तन्त्रधर्मोऽन्यभारतीयधर्मा इव नास्ति अवैदिकः।
जीनफिलि ओजानुसारेण—

The vestiges of the effective development of all Hindu thought to date are to be found in the Veda and therefore Tantrism in its deffe-

rent branches-either has its roots in the Veda or rests on it or adopts its formulas, but in no instance does it deny it.

तन्त्रं मोक्षाय प्रवर्तते। मोक्ष एव तस्य चरममुद्देश्यम्, किन्तु तत्र मोक्षेण सह त्रिवर्गस्यापि सामञ्जस्यं प्रसाधितम्। घोरतपसा शरीरस्येन्द्रियाणां वा शोषणं तन्त्रस्याविदितमेव।[१] इन्द्रियादीनामात्मना सोपानसम्बन्धो नोपेक्षणोयः। तन्त्रं व्यावहारिकाभ्यासपथेन मानवं वैज्ञानिकविधिनोन्नयति।

लेखकानुसारेण विश्वस्य विविधभागेषु पुरातनकालतः तन्त्रसदृशा धर्मपथा प्रचलन्ति। तन्त्रस्य वैचारिकस्तरउच्च एवाभाति। स एव प्रत्यक्षतः मैथुनादि-संवृतः स्पेन-न्यूस्पेन (मैक्सिको)-देशेषु प्रचरति।

शाकम्भरी शताक्षी च

Sakambhari and Sataksi : Amita Mukhergee.

शाकम्भरी, शताक्षा, भगवती शिवा, अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डनायिका, जगदम्बिका, अन्नपूर्णा, अन्नदा, नीलदेवी-इत्येतानि नामानि पर्याया एव विलसन्ति। शाकम्भरी अन्नदात्री रूपेण शोभते। लोकस्य रक्षायै इयं देवी शरशरासनादिभिः समलङ्कृता, तस्य पोषणाय च सरसफलैर्भृता मातृरूपेण तिष्ठति।

वैदिकसाहित्ये कर्मकाण्डे च गर्दभः

The ass in the Vedic Mythology and Ritual : Hukam chand Patyal.

गर्दभोऽश्व-वृषभ-गो-छाग-श्वान-सूकर-कच्छप-कपि-मण्डूकाहिगरुडादिभिः सह दिव्यं पदं भजते, अलौकिकशक्ति-सम्पन्नश्च राजते। गर्दभोऽश्विद्वयस्य वाहनोऽस्ति। तत्र गर्दभेष्टिः प्रचलितासीत्। अनेन यज्ञेन पापं प्रक्षाल्यते स्म।

महाभारते नारायणीयम्

The Narayaniya in the Mahabharata : V. G. Rahurkar.

---

१. कालिदासेनापि प्रोक्तम्--'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्'।

क्षीरोदधेरुत्तरदिशिश्वेतद्वीपेलब्धजनिर्नारायणसम्प्रदायो यथानाम-सात्त्विकतां सम्यग्विभर्ति । आत्मगुणानां विकासः, लोकरक्षा, विश्वात्मिकाहिंसा, प्रेमव्यवहार इत्येतादृशा लोकाभ्युदयपन्थानो नारायणेननारदाय ब्रह्मसंसदि व्याख्याताः । त एव परिवर्तियुगे वैष्णवधर्मं प्रपूरयन्ति ।

बौद्धसंस्कृतसन्दर्भाणामाधुनिकोपलब्धिः

Recent Discoveries of Buddhist Sanskrit Mss fram Tibet. : Gustav Roth.

इंगलैण्ड-फ्रान्स-जर्मनी-जापान-रूसदेशीया गवेषकाः १९०२ खीष्टाब्दतः १९१४ ई० पर्यन्तं बौद्धसंस्कृतस्य हस्तलिखितग्रन्थान् लब्धवन्तः । अस्यां दिशि राहुलसांकृत्यायनस्योपक्रमाः (११३५-१९३८ ई०) सविशेषं साफल्यमभजन् । तेन भारतेऽलभ्यानि बहूनि बहुमूल्यपुस्तकानि त्रिविष्टपदेशात् समानीतानि । तेषां संक्षिप्त-परिचयो लेखकेन प्रास्तावि ।

परिवर्तिलघूपनिषत्सु सरस्वती

Saras vati in the later Minor upanisads : Raghunath Airi.

परवर्त्युपनिषदस्तान्त्रिकप्रवृत्ति विशेषयन्ति । तेषु सरस्वती नदीरूपेण न समाम्नातापि तु शक्तिदेव्या स्वरूपं धारयति । सा सृष्टिरूपा वर्तते, महालक्ष्मी पुनर्लक्ष्मीरूपा, रुद्राणो च संहाररूपा भवतः । कृष्णस्य सहचरीरूपेण सरस्वतो कलहंसी भवति, स्वरासलीलयाचान्याः सख्योऽतिशेते । वाग्देवीरूपेण सा नारायणमाराधयति, तस्यानुज्ञया च महालीलां प्रयोजयति । देवीत्रये गायत्री, सावित्री, सरस्वती च प्रतितिष्ठन्ति । परवर्त्युपनिषत्सु सा ज्ञान-विज्ञानादीनामधिष्ठात्री देवीति प्रथिता वर्तते । सा अक्षरम्, परमनादः, शब्दब्रह्म, वैखरीति रूप्यते ।

गुप्तकालीनोत्कीर्णलेखेषु शिक्षापद्धतिः

Education Systems as are known from the Gupta Inscenptions : Manbendu Banerji.

उत्कीर्णलेखानुसारेण ज्ञान-विज्ञानयोश्चतुर्दश, अष्टादश वा शाखाः, शालातुरीयं व्याकरणं, अथर्ववेदः, शतसाहस्री (महाभारतश्च)

अध्ययन-विषया आसन्। आचार्य उपाध्यायश्चाध्यापकानां द्वैविध्यमासीत्। भट्ट इति विदुषामुपाधिरासीत्। चतुर्वेदिनो ब्राह्मणा चतुर्णां वेदानां पण्डिता आसन्। नैगमाश्च वेदव्याख्यातारो बभूवुः। अग्रहारेषु विहारेषु चाध्ययनं प्रचारत्। घटिकाप्रवचनसंस्थासीत्। शिष्या ब्रह्मचारिण इति संज्ञिताः। चतुर्विद्या, ज्योतिष-विद्या, लोकविद्या चाधीताः। कलाविदः शिल्पिनश्च साहित्यविषये प्रविष्टा आसन्।

महाराजप्रसेनजित् तथा प्रथमबुद्धमूर्तिः

King Prasenajit and first Buddha Image : K. Chaudhary.

फाह्यानानुसारेण कोसलाधिपतिः प्रसेनजित् श्रावस्त्यां बुद्धमूर्तिं निर्मापयामास। ह्वेनसांगानुसारेण कौशाम्ब्यां महाराजोदयनो बुद्धस्यमूर्तिं रचयामास। मूर्तिनिर्माणं गौतमस्यजीवनकाले बभूव। ब्रह्मप्रदेशस्य वट्टङ्गुलिराजजातके तस्य मूर्तिनिर्माणस्य वर्णना रोचते।

विधवा-पुनर्विवाहः

Widow Remarriage : V. L. Sethuraman.

लेखकः सोदाहरणं विधवाविवाहस्य प्रथां शास्त्रसम्मतत्वं च प्रमाणयति।

भारतीय-पशुशिल्पे जिर्राफः

The Giraffe in Indian Animal Art : Arion Rosu.

कोणार्के, श्रीशैले, मुद्विद्रौ च जुर्राफस्य प्रतिमानं वर्तते। होशङ्गाबादस्य गुहासु तेषां चित्रणमस्ति। पश्चिमभारते मुगलकलाकृतिषु च जुर्राफस्य दर्शनं भवति। ख्रीष्टस्य द्वादशशताब्दतः ऊनविंशशताब्दं यावत् भारतीय कलाकृतिषु जुर्राफस्यावस्थितिः साधुप्रमाणयति यद् भारतस्य पूर्वाफ्रीकादेशेन पश्चिमभारतेन च व्यापारिकसम्बन्धः सम्यक् प्राचरत्। अरबदेशीयैर्नाविकैः योरप-पारस-भारत-चीनादिषु देशेषु जुर्राफो नीतः।

किं भारतं कर्गदस्याविष्कारकः ?

Did India Invent Paper ? P. G. Gosawi

साधारणतश्चीनदेशः कर्गदस्थ कर्त्तेतिमन्यते। तत्र १०५ ई० संवत्सरे कर्गदं निर्मितं पश्चात् ख्रीष्टस्य दशम-संवत्सरे भारते कर्गदस्य प्रचारोऽजायत। नैतत् सत्यमिति लेखकेनाभिनवानुसन्धानमाश्रित्य साधु प्रमाणितम्।

वत्सनाभः, आयुर्वेदस्य रसप्रयोगो विषाधिकरणे

Contribution of Ayurvedic Rasa Therapy to the Medical Sciences in putting the poisonous Roots to Therapy with particular Reference to Aconites Vatsanabha : R. S. Singh and L. B. Singh.

बहवस्तत्रविषवृक्षा भारते विदेशेष्वपि सन्ति येषां मूलं, पत्रं, वल्कलं, शाखा, पत्रं, पुष्पं, फलमित्यादीनि प्राकृतरूपेण रसद्रव्यरूपेण वा मारणाय प्रयुज्यन्ते। सुदूरभूतकालेऽपि तेषां विषं प्रायुज्यत। धातूनां परिवर्तनेऽपि तानि प्रयुक्तानि। एतेषां प्रयोगो रोगाणां निदाने, विष-प्रभावस्य हरणेऽपि दृश्यते। विषस्य विषमौषधमिति निगदेन व्याख्यातम्। अत एव विषममृतस्य पर्यायोऽभवत्। एतत्सर्वं भारतस्य वैशिष्ट्यं विलसति। वत्सनाभ इति ख्यातो विषवृक्षः सविशेषं वर्णनमस्यां दिशि सम्यगर्हति।

महाभारते यूरेनस-नेप्च्यून-प्लुटो-विज्ञानम्

Uranus, Neptune and Pluto were knower to the Mahabharata : P. V. Vantak.

लेखको महाभारतीयग्रहाणां स्थितिमवधाय महाभारतस्य रचनाकालः ५५६२ ख्रीष्टपूर्वः संवत्सर इति प्रमाणयति, यतो हि नाम तस्मिन्वर्षे ग्रहाणां महाभारते चितास्थितिरभवत्, या पुनरपि कोटिशो वर्षाणामनन्तरमेव भविष्यति। तस्मिन् पुरातने काले व्यासेन 'यूरेनस-नेप्च्यून-प्लुटो' इति ग्रहानवर्णयत्। एतत्सर्वं योरोपीयैराधुनिकयुगे ज्ञातमिति-भारतस्यवैज्ञानिकं प्रगमनं महिमानमर्हति।

पुंसवनाधिकारे आधुनिकवैज्ञानिकानुसन्धानप्रक्रियायां संस्कृतस्योपयोगः

Avenucs for Harnessing Sanskritology to Modern

Experimental Research with special Reference to Pumsavana : V, VenkataChalam

पुंसवनमितिमहत्त्वपूर्णंशैशवसंस्कारो गर्भस्य पौत्रिकस्वरूपं विधातुं प्रायुज्यत। तस्मिन् विधौ अस्ति काचिद्वैज्ञानिकतेति विज्ञानयुजां संस्कृत-ज्ञानां च संगवेषणा प्रवर्तते ।

पार्वती-दुर्गा-ललिता-देवीनां साम्य-वैषम्य-निदर्शनम्

The asbeats of Golden Parvati, Durga and Labita : C. L. Prabhakar.

पार्वती एव दुर्गा-ललिता-रूपेण विलसति । तासु यत् किञ्चिदन्तरं विद्यते, तदपि लेखकेन विश्लेषितम् ।

वैदिकपञ्चाग्नयः, आगमिकपञ्चमूर्तयश्च

Five Vedic Fires and five Agamic Images : D. Sridhara Babu.

समूर्तपूजा,अमूर्तपूजा च वैखानसानां यज्ञविधानमनुसरति । अग्न्याधानं तु देवस्य प्रतिष्ठेव । वैदिकाग्नेः पञ्चरूपाणि दक्षिणः, गार्हपत्यः, आवाहनीयः,सभ्यः, आवसध्यश्च वैखानसागमस्य ध्रुवः, कुतुकः, उत्सवः, स्नपनः, बलिश्चेत्येतानि पंचविधमूर्तिरूपाणि व्यञ्जयन्ति । व्यङ्ग्य-साहश्येनामूर्तपूजा समूर्तपूजेति परवर्तिपूजाद्वयं मूर्तीनां मन्दिराणां च विधान-विकल्पनं समर्थयन्ति ।

शैवसिद्धान्तस्य संस्कृत उद्गमः

Sanskrit Sources of Saiwa Siddhanta : P. Thiru-gnanasambandhan.

शैवसिद्धान्तस्य वैदिकता नियता वर्तते । शैवानुसारेण वस्तुतः शिव एव वेदानामागमानां कर्तास्ति । ऋग्वेदे रुद्रसूक्त, यजुर्वेदे शतरुद्रीयं, श्वेततरोपनिषद्,श्रीरुद्रोपनिषद्,मृगेन्द्रकामिकपुष्करादय आगमाश्चवैदिक-परम्परामवगाहन्ते शैवसिद्धान्तस्य । ब्रह्मसूत्रे गीतायाश्च शैवसिद्धान्तोऽन्तभूत एव । वेद-शैवागमयोः सामञ्जस्यमभिप्रेतंलेखकस्य । तमिलनाडु-प्रदेशे तमिलसाहित्ये शैवसिद्धान्तस्यनिर्वर्णनं स्पष्टीकृतमत्र ।

विदेशेषु संस्कृताध्ययनम्

आस्ट्रिया

डा० ओबरहैमर पराशरभट्ट-विरचित-तत्त्वरत्नाकरस्य प्रथमभागं प्राकाशयत् । तस्यैव नाथमुनेर्न्यायतत्त्वं प्रकाशपथेवर्तते। स न्यायदर्शनस्य तर्कशास्त्रस्य च कोश-प्रणयने व्यावृतः ।

वियनानगरे बौद्धन्यायस्य गवेषणा प्रवर्तते । एतद्विषयमधिकृत्य शोधप्रबन्धद्वयं प्रणीतम् । ग्राजविश्वविद्यालये ग्रीस-रोम-भारतदेशानां सम्बन्धस्याकलनं मौर्ययुगाद् हर्षयुगपर्यन्तं प्रवर्तते ।

तत्र भारतीयविद्यापरायणाः संस्था-स्तत्रत्यानुसन्धानप्रकाशने व्यापृताः सन्ति—

(१) इंस्टिटयूट आव इण्डालोजी, वियना ।

(२) इंस्टिस्टयूट आव तिबेतन एण्ड बुद्धिस्ट स्टडीज ।

बेलजियम

१८४१ खीष्टाब्दे लोवेननगरस्य कैथोलिक-विश्वविद्यालये संस्कृत-शिक्षणस्य समारम्भोऽभवत् । तत्र नगरत्रये संस्कृतमध्याप्यते । प्रो० ए० शारपेकालिदास-लेविसकन इति ग्रन्थ समाप्ति नयति । प्रागेवद्वौभागौ प्रकाशितौ । अन्यत्र वेद-रामायण-महाभारत-पुराणादिषु वर्णितानां स्थलीनां स्थिति-परिचयग्रन्थो निर्मीयते प्राचीनभारते वैज्ञानिकपरम्परेति-हासस्यविलासोऽनुसन्धीयते ।

कनाडा

टोरण्टो-विश्वविद्यालये दक्षिणैशियानुशीलनकेन्द्रे संस्कृताध्ययनस्य संविधा विद्यते । ब्रिटिशकोलम्बिया विश्वविद्यालये संस्कृतेन पी. एच्. डी. उपाधयेऽध्ययनस्य सुविधा १९७९ खीष्टाब्दत उपकल्पिता । अस्मिन्देशेऽ-परेषु कतिपयविश्वविद्यालयेषु संस्कृताध्ययनं शनैः-शनैः वर्धत एव ।

कैनेडियन एसोशियेशन आव संस्कृत एण्ड रिलेटेड स्टडीज स्वकीये वृत्तपत्रे यथाकालं संस्कृत-जगति नूतनविकासक्रमं सदस्यानां कृते प्रकाश-यति । तत्र संस्कृत-साहित्ये भक्तिपथः, संस्कृत-व्याख्यापद्धतिः, कनाडा-

विश्वविद्यालयेषु संस्कृतभाषाध्यापनम्, संस्कृतनाटकमित्यादयोविषयाः तस्य कार्यक्रमे विन्यस्ताः। बहवो विद्वांसो भारतीयविषयानवलम्ब्यानुसन्धाने तत्र व्यापृताः।

संस्कृतविषयस्य ७०,००० पुस्तकानि टोरण्टो-विश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये संविशन्ति। अपदेषु विश्वविद्यालयेष्वपि संस्कृत-पुस्तकानां प्राचुर्यं वर्तते।

ब्रिटिशकोलम्बिया–ब्राक–कैलगैरी–मैकगिल–मैकमास्टर-न्यूफाउण्डलैण्ड-विण्ड्सर विश्वविद्यालयेषु संस्कृतायनस्य संविधासातत्यं प्रवर्तते। कतिपय-विश्वविद्यालयेषु अनियतकालिक-व्यवस्था सम्भवति।

चीन

बीजिङ्ग—विश्वविद्यालये तथा चाइनीज-एकेडेमी आव सोशल-साइंसेज इति संस्थयोरनुसन्धानपथेन संस्कृतविषयकाः पुराविद्याः संवर्धन्ते। बहवो भारतीयभाषाग्रन्थाः चीनीभाषयानूदिताः। भारतीय-दर्शनं विशेषतो बौद्धदर्शनं, कालिदासः, मनुस्मृतिः इत्येतानि तेषां प्रियविषयाः।

डेनमार्क

अस्मिन्देशे संस्कृत-पालिभाषया निबद्धा ग्रन्थाः तेषां दार्शनिक-भाषावैज्ञानिकसांस्कृतिकपक्षाश्च सादरमधीयन्ते। विदुषां तत्र कोश-निर्माण-प्रवृत्तिः साधुवादमर्हति। पालिकोशः, संस्कृत-तिब्बती-इंगलिश-कोशश्च तेषां महत् कर्म।

फेडरल-रिपब्लिक आव जर्मनी

ऊनविंशख्रीष्टाब्दस्यारम्भकाल एव संस्कृताध्ययनस्यारम्भोऽभवत्। इदानीं विंशतिः विश्वविद्यालयाः संस्कृतशिक्षाप्रवणाः सन्ति। प्रधान-विषयः, सहायकविषय इति द्विविधं संस्कृताध्ययनं प्रवर्तते। एम० ए० पर्यन्तं चतुर्वर्षीया शिक्षा भवति। पश्चाद् द्विवर्षीयः पाठ्यक्रमः पीएच्० डी० उपाधये प्रचरति। पश्चात् डी० लिट्० उपाधयेऽध्ययनक्रमः षड्वर्षीयो भवति। रीडरपदाय, प्रोफेसरपदाय वा डी० लिट्० उपाधि-रेवार्हतां व्यनक्ति।

तत्राधोलिखिता अनुसन्धानविशेषाः प्रवर्तन्ते—

१. वेदानुशीलनम् (उपनिषदो यावत्)
२. महाभारत-रामायण-पुराणानुशीलनम्
३. काव्याध्ययनम्
४. शिल्प-कला-विज्ञानादीनि
५. हिन्दुधर्मः
६. दर्शनम् (भाषादर्शन-युतम्)
७. जैनधर्मः
८. बौद्धधर्मः (गिलगिट् हस्तलेखानुशीलनयुतः)
९. सांस्कृतिक इतिहासः
१०. कलाया इतिहासः
११. सहकारिविज्ञानम् (पाठसमोक्षा, शिलालेखः)
११. भाषाविज्ञानम् (भारोपीयम् विशेषतः)

आधुनिकयोजनाः

१. जर्मनदेशस्थानां संस्कृतहस्तलिखितग्रन्थानां सूची
२. तुर्फानदेशे प्राप्तानां बौद्धग्रन्थानां संस्कृतकोशः
३. बौद्धसंस्कृतसाहित्यस्य सर्वेक्षणम्
४. नेपाल-जर्मन हस्तलिखितग्रन्थ-सुरक्षा
५. जैनसाहित्यस्य पद्यात्मकसूची
६. जर्मनदेशीयानां भारतीयपुराविदां शोधपत्रसूची

तत्र पञ्चसु पत्रिकासु संस्कृत-विद्या-विषयका लेखाः प्रकाश्यन्ते। देशेऽस्मिन् जर्मनओरिण्टल-सम्मेलनं मार्च २४–२९–१९८० वर्षेऽभवत्। संस्कृत-पालि-प्राकृत-ग्रन्थानां प्रकाशनं क्रियते। जे० लेपिङ्गमहोदयस्यानुसन्धानं भारतीयकृषि–सेचन विज्ञानमधिकृत्य प्रवर्तितम्।

बहुविधा जर्मनदेशीयानां भारतीयविद्या-विषयकानुसन्धानप्रवृत्तयो भारतीयविदुषामपि आदर्शपथं प्रदर्शयन्ति।

फिनलैण्ड

हेलसिङ्की–विश्वविद्यालये संस्कृताध्यापनस्य व्यवस्था वर्तते १९८० वर्षे दक्षिणेशिया-सम्मेलने वेदश्च समाजश्चेति विषयमधिकृत्योद्घाटन-

भाषणम भवत् । बौद्धावशेषाणां प्रदर्शनी १९८० वर्षे समायोजिता । तत्र ४०० वस्तूनि प्रदर्शितानि । १९८० वर्षे दक्षिण-भारतीयसंस्कृतिः समाजश्चेति विषयमधिकृत्य गोष्ठी अभवत् ।

तत्रत्यानां भारतीयविद्यानुरागः स्पृहणीय एव ।

फ्रान्स

फ्रान्सदेशे संस्कृतविद्यानुसन्धानमनुत्तममेवप्रचरति । इदानीं तत्र संस्कृतकाव्यं काव्यशास्त्रञ्च, धर्मं (वैदिक-पौराणिक-काश्मीरशैव-जैन-बौद्धादिकम्) इतिहासं; प्राचीनोत्कीर्णलेखं, व्याकरणं, तन्त्रं दर्शनं-भाषाविज्ञानं, कोश-रचनमायुर्वेदं चाधिकृत्य लेखराशिर्निबद्धः प्रकाशितश्चभारतीयं गौरवं संवर्धयति । तत्रत्याः प्रमुख-विद्वांसः जीन फिलियोजा-लुड्विकस्टर्न वाख-डैनियलडानेट-हेलीनस्टार्क-लिलियनसिलवर्न-जेक्समेस्टाइन-एरियनरोसु-इत्यादयो नित्यं भारतपुराविद्याप्रकर्षण-व्युत्पत्तौ निरताविलसन्ति ।

जर्मन-डेमाक्रैटिक-रिपब्लिक

वर्लिननगरे हम्बोल्ट-विश्वविद्यालये संस्कृतमध्याप्यते । तत्र एम० ए०, पीएच० डी० उपाधये प्रशिक्षणं भवति । संस्कृत-प्राकृत-साहित्येषु, प्राचीनेतिहाससंस्कृतिषु चानुसन्धानं प्रवर्तते । तत्र संस्कृत-नाटकविषयस्य व्याख्याता वर्तते । उख्वाल्टर-रुबेन तत्र भारतीयपुराविद्यायाः प्राचार्योऽस्ति । अत्रैव १९७९ ख्रीष्टाब्दे संस्कृतं विश्वसंस्कृतिं चाधिकृत्य विश्व-संस्कृतसम्मेलनमायोजितम् ।

लाइपजिगनगरस्य कालमार्क्स-विश्वविद्यालये वेदकाव्यादिविषयाणा-मनुसन्धान-निर्देशका व्याख्यातानियुक्तः ।

मार्टिनलूथर-विश्वविद्यालये संस्कृतस्य भारतीयपुराविद्यानां चानु-सन्धानव्यवस्था प्रचरति ।

वर्लिननगरं वाल्टररुबेन महोदयस्यानुसन्धानस्थली वर्तते । स भारत-ग्रीसदेशयोरैतिहासिकविचारणायाविकासमधिकृत्य ग्रन्थं प्रणीत-वान् । तत्र भारतीयदर्शनं च तुलनात्मकदृष्ट्यानुशीलितम् ।

लाइपजिगनगरे क्लासमाइलियस प्राचीनभारतस्य साहित्यिकेतिहासं प्रणीतवान् ।

हंगरी

हंगरीदेशे संस्कृताध्ययनस्य वर्षशतादधिकं व्यतीतम् । तत्र संस्कृत-भाषाविज्ञानम्, भारोपीय-भाषावैशिष्ट्यस्य तुलनात्मकविवेचनम्, प्राकृत-भाषा इत्यादीनि सविशेषमधीतानि । अनुसन्धान-परम्परा तत्र नित्य-नूतनोन्मुखी जागर्ति । कुशाण-युगस्य वैशिष्ट्यानि, शुकसप्ततिः कथा-साहित्यम्, पुरातन-सांस्कृतिकसम्बन्धाः इत्यादीनि विद्वद्भिरधीतानि । संस्कृतनाटकं ग्योर्गी कर्स महोदयस्यानुसन्धानक्षेत्रं वर्तते । पञ्चतन्त्र-नीतिशास्त्रादिकमधिकृत्य नवनवोन्मेषो निबध्यते । 'हंगरीदेशस्य विद्यार्णवे साहित्ये च भारतम्' इति तत्रत्यप्रकाशने भाषयानूदि-तानि संस्कृतपुस्तकानि सूचितानि । विज्ञानसंस्थाने तत्र संस्कृतहस्त-लिखितग्रन्थराशिः वर्तते । बहुषु शोधपत्रिकासु संस्कृत-विषयकाणि शोध-वृत्तानि प्रकाश्यन्ते । काश्यपीयकृषि-सूक्तिरिति ग्रन्थे भारतीयकृषेः पुरा-तन्त्रं वर्णितम् । होरकादोनां ज्ञान-विज्ञानात्मकशोधपत्रं प्रकाशितमेव ।

इटली

इटलीदेशे संस्कृताध्ययनं सस्पृहं संवर्धते । तत्र संस्कृत-विषयक-सर्वोत्तम-शोधपत्राय पुरस्कारो घोषितः । तत् पत्रं क्वाडर्नी डि इण्डोला-जिका टोरिनेसिया पत्रे प्रकाशिष्यते । टोरिनो-मिलनो-जेनोवा-पिसा-बोलोग्ना-रोमा-नैपोली-बारी-विश्वविद्यालयेषु साहित्य-दर्शनविभागेषु संस्कृताध्ययनं सविशेषं वर्तते । तत्र संस्कृतनाटकस्येतिहासः प्रकाशितः । कौटिल्यार्थशास्त्रमिटलीभाषयानूदितम्, संस्कृत-इटैलियनकोशो निर्मी-यते च ।

मिलन–विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-प्राचार्येण सी० डेला महोदयेन इटलीभाषया संस्कृतव्याकरणं विरचितम् । भाणविषयमधिकृत्य तत्रानु-सन्धानमुन्नीतम् । बुद्धचरितस्यानुवादस्ततः प्रकाशितः । बिल्हणस्य चौर-पञ्चाशिकानूदिता । जिनोवा-विश्वविद्यालये प्रो० एस० पियनो पुराणपाठ-विषयमाश्रित्यानुसन्धानं वितनोति ।

पिसा–विश्वविद्यालये संस्कृत-वैदिकभाषाविज्ञानमधिकृत्यानुसन्धानं विधीयते । वैदिकसंस्कृतिस्तत्रत्यानां पाटवक्षेत्रं सुप्रकाशितमेव ।

बोलोग्ना-विश्वविद्यालये भारतीयधर्माध्यात्मविषयकः शोधः प्रवर्तते। रोमविश्वविद्यालये गिलगिट-हस्तलिखित-ग्रन्थान् समाश्रिय बहुकृतम्। पातञ्जलयोगस्तत्रत्येभ्यो ज्ञानविज्ञानदृशा प्ररोचक एव।

बारी—विश्वविद्यालये भारतीयसंस्कृतेरप्रथितपथा उन्नीयन्ते डा० साल्पीमहोदयेन।

अन्यत्र विदुषां मणिचूडावदानम्, भगवद्गीतां, गरुडम्, संगीतम् चाधिकृत्यानुसन्धानं प्रवर्तते।

जापान

टोकियो-विश्वविद्यालये संस्कृतस्य पीठं विराजते। तत्र तकाकुसु इत्यादयो विद्वांसः संस्कृतोपासका बहुविधं संस्कृतकार्यं समपादयन्। तत्र भारतीय-बौद्धाध्ययनयोः परिषद् वर्तते। अथर्ववेदसंहितायाः सूक्तशतकस्यानुवादोऽभिचारपरम्परोत्थापकेन साहित्यविवरणेन सह प्रकाशितः। भगवद्गीताया अनुवादः, तस्याः पाठः, दर्शनं, धर्मं इत्यादीन् विषयान् समाश्रित्य विवरणेन प्रकाशितः। जापानीयसांस्कृतिकपरम्पराणां परिचयोऽत्रोविधो वर्तते—

जापानीभाषयानूदितं ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यं प्रकाश्यमानं वर्तते। अपरं च व्यासकृतं योगसूत्रभाष्यं जापानीभाषयानूदितं प्रागेव प्रकाशितम्। वैशेषिकदर्शनस्य मूलसूत्राणि जापानीभाषया सानुवादेनाकलितानि।

पञ्चतन्त्रस्य पुनरनुवादो विहितः ओ० तनकः शुकसप्ततेः दशकुमारचरितस्य चानुवादकः प्रथितः। वाइ० इवमोटो जापानी-भाषया वाल्मीकिरामायणस्यानुवादे व्यापृतः। तत्र भूमिकायां रामकथाया विश्वविस्तारो निदर्शितः। अनेनावदान-साहित्य-विशेषज्ञेन संस्कृतस्य बह्व्यः महत्त्वपूर्णाः कृतयः—कामसूत्रम्, मृच्छकटिकम्, सद्धर्मपुण्डरीकसूत्रम्, कतिपयोपनिषदः इत्यादयः प्रकाशिताः।

युवत्रयेण आर्यभटीयं, लीलावती, आपस्तम्बशुल्बसूत्रमिति विज्ञानसन्दर्भा अनूदिताः १९८० ख्रीष्टाब्दे प्रकाशिताश्च। जापानीयैः विद्वद्भिः 'सिन्धु-सभ्यता', अशोकः, धम्मपदम् इत्येतादृशा भारत-

माहात्म्य-द्योतका ग्रन्थाः प्रकाशिताः। जैन-प्राकृत-विषयका ग्रन्थाश्च तेषां रोचनप्रवृत्तिं संवर्धयन्ति।

लैटिन अमेरिका

ब्राजिलनगरस्य साओ पालो विश्वविद्यालये संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य चाद्यन्तशिक्षा प्रदीयते। तस्मिन् भूभागे संस्कृतविदुषां लेटिन-अमेरिकन-परिषद् १९८० ख्रीष्टाब्दे स्थापिता। तत्र संस्कृतविशेषज्ञानां सम्मेलने हिन्दुधर्मः, भवभूतिः, अमरुः, पञ्चतन्त्रम्, अनादित्वम्—इत्येदृशा विषया विवेचिताः। १०८१ वर्षे पुनः साओ पालो-विश्वविद्यालये संस्कृत-विदुषां प्रथमं लैटिन-अमेरिकन-सम्मेलनं सम्बभूव। तत्र विदुषां महत्तरः समवायः आसीत् शोधपत्राणां बाहुल्यञ्च प्रावर्तत।

पूर्वोक्तसम्मेलनयोर्विवरणं संस्कृत-संस्कृतिरिति नामके ग्रन्थे प्रकाशितम्। तत्र ऋग्वेदस्य स्पेनोभाषयानुवादः प्रणीतः, उत्तररामचरितस्यानुवादश्च प्रकाशितः; शङ्कराचार्यस्य मोहमुद्गरम्, भर्तृहरेर्नीतिशतकं च सानुवादं प्रकाशिते। ब्राजिलनगरे संस्कृत-व्याकरणं स्पेनीभाषया प्रणीतः।

मैक्सिको-नगरस्य १९८२ ख्रीष्टाब्दीयां संस्कृत-महाविद्वत्सम्मेलनं संस्कृतस्य भावि-प्रगतिदिशां सङ्केतयति।

नेपाल

नातिदीर्घोपेक्षाभाक् संस्कृतं पुनरपि उन्नयनाभिमुखं प्रवर्तते। इदानीं त्रिभुवन-विश्वविद्यालये संस्कृतसंस्थानं संवर्धितम्, अन्येषु च पञ्चषनगरेषु याज्ञवल्क्य-वाल्मीकीत्यादीनां महर्षीणां नाम्ना प्रख्याताः संस्कृत-संस्थाः प्रादुर्भूताः। पाठ्यक्रमे वेदः, साहित्यम्, वेदान्तः, मोमांसा, व्याकरणं, ज्योतिषं, धर्मशास्त्रमित्यादीनि संगृहीतानि।

नेपाले राजकीय-सङ्ग्रहालये हस्तलिखितसंस्कृतग्रन्थराशि वैशिष्ट्यं भजते। न केवलं तद्देशीया वैदेशिका अपि विद्वांसस्तत्र समागत्य ज्ञान-विज्ञान-प्रकाशं लभन्ते।

नीदरलैण्ड

नीदरलैण्डस्–प्रदेशे संस्कृताध्ययनस्य भास्वती परम्परा जागर्ति। १९७९ ख्रीष्टाब्दतस्तत्राधोविधमनुसन्धानं प्रावर्तत—

डा० जे० ब्राङ्कलर्स्ट पाणिनिमधिकृत्य १९८० ई० वर्षे शोधनिबन्धं पी०एच्०डी० उपाधये प्रणीतवान्। स इदानीमाद्यतनबौद्धसाहित्याध्ययनेन बुद्धस्य मूलवचनानि समुद्धर्त्तुं यतमान आस्ते।

डा० एच्० एल्० डैनीलसन शङ्करस्याद्वैतवेदान्तमधिकृत्य १९८० वर्षे पी० एच्० डी० उपाधिमवाप्तवान्।

श्रीमती एम० निह्नोम योगरत्नमालायाः सट्टिप्पणमनूवादकर्मणि व्यापृता वर्तते। श्रीमती एम०स्पर बूम यज्ञेषु रथायोजमधिकृत्य पी०एच्० डी० निबन्धमुपस्कुरुते। श्रीमती एच्० जे० एच्० टीकेन दाक्षिणात्यहालसप्तशत्याः पाठशोधं निर्माति।

प्रो० डा० टी० ई० वेट्टरः शङ्करदर्शनस्य विकासमधीते।

यूट्रेक्ट नगरस्य प्राच्यभाषा-संस्थाने डा० बोडविजः वेदेषु आत्मविमर्शः, अरण्यानी-सूक्तम्, द्यावापृथिव्योर्विवाहः इत्यादीन् विषयानधिकृत्यानुसन्धानपरायणः। डा० ए० ए० ब्रूनिस संस्कृते षष्ठीविभक्तेः कार्यमधीते। श्रीमती बर्गमहोदया अत्रेः समूर्तार्चनाधिकरणमधिकृत्यशोधेन पी०एच्० डी० उपाधये कार्यपरायणा।

१९८० ख्रीष्टाब्दे डा० दालेन-महोदयः वाल्मीकेः संस्कृतमधिकृत्य पी०एच्०डी० शोधनिबन्धं प्रकाशितवान्।

यूट्रेक्ट-नगरे बहवो विद्वांसो हिन्दु-तन्त्रधर्मे, साहित्ये चानुरागिणः सन्ति। तत्र कालिकापुराणस्यानुवादः सम्पादितः। डा० ए० नगटेरेन ईश्वरप्रणिधानं गवेषते। तत्र सङ्गीतशिरोमणिराङ्गलभाषयानूद्यते, मुत्तूस्वामी-दीक्षितस्य कमलाम्बिका-नवावरणकीर्तनं च सटिप्पणं धार्मिकमाहात्म्यानुयोजितञ्च व्याख्यायते।

बालिद्वीपीय-संस्कृतमधिकृत्य विवेचनात्मकमनुशीलनं प्रवर्तते, पुराण-तन्त्रयोरनुबन्धमाश्रित्य गवेषणा प्रचरति च।

ग्रानिञ्जानस्य 'भारतीयभाषा-संस्कृति-संस्थाने 'अयोध्यायाः पुरावृत्तमनुशील्यते। भारतीयतीर्थयात्रामधिकृत्य ततो डच-प्रबन्धः प्रकाशितः। डा० एल्० पी० वानडेन त्वष्टारमधिकृत्यानुसन्दधाति। हिन्दु-जैनबौद्धानां तीर्थानां यात्रामधिकृत्य डा० जे० एन्सिङ्कमहोदयो निबन्धं

निर्माति। ततो बोधिचर्यावतारस्य डचभाषयानुवादः प्रकाशितः। भारतीय-साहित्यस्येतिहास-प्रणयने डा० जी० जे० म्यूलेनबेल्ड-महोदयो वैज्ञानिकं यान्त्रिकं चाधिकरणं निर्माति।

ऐम्सटर्डम–विश्वविद्यालये डा० जे० ए० एफ० रूडवर्गन महोदयः पतञ्जलेर्महाभाष्यं किरातर्जुनीयस्य कुवलयानन्दस्य टीकाञ्चानुशीलति।

यूट्रेक्ट–विश्वविद्यालयतो लब्धावकाशः डा० जे० गोण्डा-महोदयः ऋग्वेदं, वैदिककर्मकाण्डं, शतरुद्रीयं चाधिकृत्य गवेषणा-रतः।

पोलैण्ड

पोलैण्डदेशे वार्सा-नगरे 'रामायणं तस्य प्राचीन-भारतीय-साहित्ये स्थितिः' इति विषयमधिकृत्य कार्यं प्रवर्तितम्। देशेऽस्मिन् 'मुद्राराक्षसस्य विवेचनम्, संस्कृत-नाटकस्य व्याख्या-पद्धतिः, भारतीय-संस्कृतौ नाटकस्य स्थानं, संस्कृतनाटक और बम्बइया-सिनेमा' इत्यादि विषयानधिकृत्य कार्यं प्रवर्तते। स्वप्नवासवदत्तं तत्र पोलिशभाषयानूदितः। 'प्राच्य-साहित्यस्य सैद्धान्तिकप्रश्नाः' इति समाधानं प्रस्तूयते च।

बरबारा ग्रैबवस्का जयदेवः 'वैष्णवगीतकाव्यञ्चेति पुस्तकं प्रकाशितवान्।

क्राकाउनगरे बौद्धदर्शनमधिकृत्यकार्यं प्रवर्तते। पोलैण्डदेशे 'पोलिश-साहित्ये भारतीयः प्रभावः' इति विषयमवलम्ब्य निबन्धाः प्रकाशिताः। जैनदर्शनानुशीलनं च तत्र प्रवर्तते।

संस्कृतस्याध्यापनं लूबिननगरस्य कैथालिन-विश्वविद्यालये, वार्सा-नगरस्य एकेडेमी आव कैथालिकथियोलोजीति संस्थायां विलसति।

रुमानिया

बुखारेस्ट-विश्वविद्यालये प्राच्य-भाषाविभागे संस्कृतं हिन्दी चाध्याप्येते। तत्र भारतीय-संस्कृतिपरायणाध्ययनमण्डलं विलसति च।

देशेऽस्मिन् प्राच्यविद्या- प्रवणा रुमानियायी-परिषद् प्रचरति।

सेरगिउ जार्जमहोदयो रुमानियायी-संस्कृतौ भारतमधिकृत्य प्रबन्धं प्रकाशयति।

रवीन्द्रनाथ-कालिदासादीनां कृतीनां तत्रत्यानां लोकप्रियरचनाभिस्तुलनात्मकं विवेचनं प्रस्तूयते प्रकाशनद्वारेण ।

स्पेन

स्पेनदेशस्य मैड्रिड-विश्वविद्यालये, सलमनका-विश्वविद्यालये च संस्कृतं पाठ्यते। तत्र मेघदूतस्य बृहदारण्यकोपनिषदो भगवद्गीतायाश्चानुवादः प्रकाशितः। विवेकचूडामणि-माण्डूक्योपनिषत्-पञ्चतन्त्रादिषुगवेषकाणामध्ययनं सम्यक् प्रचरति ।

श्रीलङ्का

लङ्कायां विश्वविद्यालयत्रयं स्नातककक्षायां स्नातकोत्तरकक्षायां च संस्कृताध्ययनं प्रस्तौति—

१. केलनिय विश्वविद्यालयः
२. जफना-विश्वविद्यालयः
३. पेरडेनिया-विश्वविद्यालयः

स्वीडन

स्वीडनदेशेऽधोलिखित-विश्वविद्यालयत्रये संस्कृतमध्याप्यते—

१. गोटवर्ग २. स्टाकहोल्म ३. उप्पसल

स्टाकहोल्ल-नगरे १९८० खीष्टाब्दे 'रायलस्वीडिश-एकेडेमी आव लेटर्स, इति संस्थया भारतीय-विद्या-सम्मेलमायोजितम् । तत्र प्रकाशिता इण्डोलाजिका टौरिनेन्सिया पत्रिका भारतीपुराविद्यामधिकरोति। उप्पसलत ओरियण्टालिया सूचना, स्टाकहोल्मतः ओरियण्टलिस्का स्टूडियर इति पत्रिकाद्वयं भारतीयविद्यात्मकलेखान् प्रकाशयति ।

उप्पसल-विश्वविद्यालये सामोपनिषद्, भगवद्गीता, तमिलभाषा चेति विषयानधिकृत्यानुसन्धानं प्रवर्तते, शोधलेखाश्च ततः प्रकाशिताः।

गोटवर्ग-विश्वविद्यालयतः विष्णुपुराणम्, व्याकरणञ्चाश्रित्याध्ययनं प्रवर्तितम् ।

स्टाकहोल्म विश्वविद्यालये आयुर्वेदस्यमूलपारिभाषिकशब्दावली, काव्यशास्त्रं, धर्मशास्त्रं, पुराशिल्पं, देवरहस्यं, बङ्गसाहित्यमिति विषयानधिकृत्य विद्वद्भिर्लेखाः पुस्तकानि च प्रकाशितानि ।

रूस (U. S. S. R.)

रूस-देशतोऽधोलिखितानि भारत-विषयकाणि प्रकाशनानि विलसन्ति पुस्तकरूपेण—

१. भारतीयेतिहासः
२. भर्तृहरेः शतकत्रयम्
३. प्राचीन-भारतीय-संस्कृतिः
४. भासः
५. वैदिकसाहित्यानुशीलम्
६. बौद्धधर्मदर्शनम्
७. मध्ययुगस्य साहित्यं संस्कृतिश्च
८. मध्ययुगस्य काव्यस्य चयनिका सानुवादा
९. आदिमकाव्य-विषयका शास्त्रीयप्रश्नाः
१०. ऐतिहासिकधार्मिकस्थलीनां पुरावृत्तम्
११. ब्राह्मणीयगद्यव्याख्या-विमर्शः
१२. भारते साहित्यिक-विकासः
१३. विद्यापतिः

तत्र विदुषां शोधनिबन्धा अधोविषयान् स्पृशन्ति-हरिवंश-पुराणम्, राजशेखरः, सिन्धुसभ्यता-लिपिः, अर्थशास्त्रीया समाज-व्यवस्था, भारोपीयभाषा-विमर्शः, लोकायत-दर्शनम्, शङ्करस्यवेदान्तदृष्टिः, महाभारते स्त्रीणां प्रतिष्ठा, भारतीयविज्ञान-शिल्प-यन्त्रादीनां विमर्शः, हीनयान-महायान-शब्द-समीक्षणम् शैवसम्प्रदायः, भारतीयाचारसंहिता-विमर्शः, भारतीय दर्शनस्य मूलप्रवृत्तयः, भारतीयधर्म-समीक्षा, मोक्षशास्त्रं महाभारते तीर्थवर्णना, वैदिकलौकिकसंस्कृतयोः विकासानुबन्धश्च ।

इंगलेण्डदेशे अतिप्राचीनकालतः संस्कृताध्ययनपरम्परा भृशंप्रवर्तते । विगतवर्षद्वये यच्छोधकार्यं संवृत्तं तेन तत्रत्यानां सांस्कृतिकप्रवृत्तयः प्रकाश्यन्ते—

रामायणस्य वाक्यरचनाविमर्शः, यज्ञोपवीतम्, उदात्तरामः, साक्य-निरुक्तयः, धातोरर्थाः, विज्ञानभिक्षोः कृतयः, संस्कृत-व्याकरणेऽव्ययम्, विरहभक्तिः, जातकमालानुवादः, एकायन-विमर्शः, धर्मस्योपयोगो

दुष्प्रयोगश्च, लङ्कावतारसूत्रे वादकौशलं, रामानुजस्य चिन्तनम्, नागार्जुनस्य तार्किकप्रक्रिया चैतानि शोध प्रकाशनानि।

तत्र भारतीय-विद्याध्ययनं सर्वाङ्गीणं सम्यग् विकसति शोधद्वारेण।

अमेरिका (युनाइटेड स्टेट्स आव अमेरिका)

अमेरिका देशे संस्कृतानुसन्धानं साङ्गोपाङ्गं विलसति। तथा हि—

ब्राउन-विश्वविद्यालये प्रो० डेविडपिङ्गरी 'संस्कृते विज्ञानम्' इति विषयमाश्रित्यानुसन्धत्ते।

कैलिफोर्निया-विश्वविद्यालये रामायणस्याङ्गलानुवादस्य प्रथमो भागः प्रकाशितः।

शिकागो-विश्वविद्यालये महाभारतमनूद्यते। अनुवादकार्यं शीघ्रमेव पूर्णतामियात्। नगरेऽस्मिन् अमेरिकनइंस्टीटयूट आव इण्डियन-स्टडीज प्रचरति। इयं संस्था भारतीय-संस्कृतिमधिकृत्य कृतकृत्या वर्तते।

हार्वर्डविश्वविद्यालये कम्प्यूटर-यन्त्रद्वारेण साहित्य-समीक्षा-तत्त्वान्यूह्यन्ते।

वाशिङ्गटन-विश्वविद्यालये भारतीय-दर्शन-विश्वकोशो निर्मीयते।

पेनिसिल्वानिया-नगरे—फिलालेल्फिया विश्वविद्यालये भारतीय-विद्यानाम् अत्रत्य शिल्पकलादीनां च भृशं गौरवं डा० स्टेला क्रमऋषेः प्रयत्नानुसन्धानानुशीलनादिभिर्माहात्म्यं भजते। तत्र शिवतत्त्वस्य कलात्मकविवेचनं सङ्ग्रहालय-साह्येन मूर्तिचित्रादिसाधनैरनुत्तमविधिना सम्पाद्यमानं दृश्यते।

युगोस्लाविया

जाग्रेब-विश्वविद्यालये संस्कृताध्यापनमुच्चस्तरीयं प्रवर्तते। यथा-कालं सर्वे भारतविद्यानुरागिणो विद्वांसो नवानुसन्धानोन्मुखा संगच्छन्ते, भारतीयसाहित्यं संस्कृतिञ्चानुप्रश्नं विमृशन्ति। तत्र पञ्चतन्त्रस्याभिनवोऽनुवादः १९८० खीष्टाब्दे प्रकाशितः। उपनिषद्दर्शनमधिकृत्य निबन्धो बेलग्रेड-नगरतः प्रकाशितः। अन्याश्च बहुविधाः संस्कृतप्रवृत्तयः तस्मिन् देशे सोत्साहं प्रवर्त्यन्ते।

काशी-हिन्दूविश्वविद्यालये

संस्कृतव्रताधिकृतानां सम्मानोपाधि-सम्भावनम्

कुलपतिः काशीनरेशः डॉ० विभूतिनारायणसिंहः

पञ्चम-विश्वसंस्कृत-सम्मेलनावसरे

काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयो वैदेशिकान् भारतीयांश्चाष्ट महापण्डितान् 'डाक्टर आव लेटर्स' इत्यनेन सम्मानोपाधिना विभूषितवान्—

१. प्रो० जान फिलिओजा—फ्रान्सदेशीयः

२. प्रो० जान गोण्डा—हालैण्डदेशीयः

३. प्रो० पाल थीमे—पश्चिमजर्मनी-देशीयः

४. प्रो० रामचन्द्रनारायणदाण्डेकरः-पुण्यपत्तनीयः

५. पं० रघुनाथशर्मा-वाराणसेयः

६. पं० चारुदेवशास्त्री-डिल्लीस्थः

७. पं० राजानकलक्ष्मण जू काश्मीरकः

८. प्रो० रामजी उपाध्यायः—वाराणसेयः

एतेषां महामनीषिणां परिचयः पुरस्क्रियते ।

प्रो० जान फिलिओजा

षडशीतिवर्षीयः फ्रांसदेशीयश्च अत्रभवान् फिलुओजामहोदयो बाल्यादेव विद्यार्जने सानुरागः । नवीने भैषज्यशास्त्रे प्राप्तोत्कृष्टोपाधिः डॉक्टर ऑफ लेटर्स'-पदवीमपि प्राप्य पैरिसस्य पाण्डुग्रन्थविभागीये प्रोफेसरपदे, भारतीयदर्शनविभागीये निदेशकपदे बहुषु चान्येषु महत्त्वपूर्णेषु शिक्षापदेषु प्रतिष्ठितः संस्कृतस्य महतीं सेवां कृतवान् करोति च। बहूनां शिक्षासंस्थानां सदस्यत्वेन संमानितोऽयं भारतीयं भैषज्यशास्त्रमधिकृत्य पाण्डुग्रन्थाँश्चाश्रित्य महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थान् विरच्य प्राचीकटत्। भारतीयं दर्शनमप्यधिकृत्य रचितग्रन्थरत्न एष आगमशास्त्रेष्वपि प्राप्ताधिकारः काञ्चीशैवसंप्रदायेऽपि ग्रन्थविशेषं प्राकाशयत् । भारतरोमसम्बन्धेष्वपि विद्वानेष महत्त्वपूर्णौ ग्रन्थौ प्राचीकटत् ।

प्रो० जान गोण्डा

लब्ध-प्रतिष्ठो गोण्डामहोदयो नैकासु संस्थासु संस्कृतस्य सेवां कृतवान् महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थाँश्च प्रकाशितवान् पुराणानि, महाभारतम्, संस्कृतरूपकम्, धर्मः, दर्शनम् भारतीयं भाषाशास्त्रं चैतेषु विषयेषु ।

प्रो० रामचन्द्रनारायणदाण्डेकरः

डाक्टर रामचन्द्रनारायणदाण्डेकरः सर्वविधस्य संस्कृतवैदुष्यस्य सुदुर्लभः संगमः। १९०९ खीष्टाब्दस्य मार्चमासस्य सप्तदशे दिने प्राप्तजन्मा श्रीदाण्डेकरो मुम्बईविश्वविद्यालयस्य एम० ए० परीक्षां संस्कृतविषये प्राचीनभारतीयेतिहाससंस्कृत-विषये च प्रथमया श्रेण्या तत्रापि प्राथम्येन चोत्तीर्णः। १९३८ खीस्टाब्दे विद्वानेष होल्डनवर्ग विश्वविद्यालयस्य पी एच० डी० शोधोपाधिं प्राप्तवान् ततः परं पुण्यपत्तनस्य फर्गूसनमहाविद्यालयं, पुणे विद्यापीठं, पुणे संस्कृतोच्चानुशीलनकेन्द्रं भण्डारकरप्राच्यविद्या-शोधप्रतिष्ठानं च सेवितवान्। पुणे-विद्यापीठस्य संस्कृतप्रोफेसरपदमसौ विंशति वर्षाणि भूषयित्वा तत्रैव कुलपतिपदमपि व्यभूषयत्। भारतीयवैदेशिकानां चानेकेषां शिक्षासंस्थानानां सदस्य एष साम्प्रतम् अन्ताराष्ट्रमहामण्डलस्य अध्यक्षपदं विभूषयति।

विश्वव्यापियशसो दाण्डेकर-महाभागस्य वैदुष्योत्कर्षः, विवेचनवैशद्यं, संशोधन-प्रामाण्यं, वेदेषु, धर्मेतिहासे च विशिष्य ग्रन्थसम्पादनं, सुदीर्घं सम्मेलनायोजनं, पौरस्त्य-परम्पराभिज्ञत्वं, पाश्चात्त्य विज्ञाननिकषग्राहित्वं, प्रभविष्णुमहानुभावश्च सर्वातिशायिकर्तृत्वेन न केवलं भारतीयानां वैदेशिकानामपि समादरभूमिः।

प्रो० पाल थीमे

थीमे-महोदयः ट्यूबिग्गन-विश्वविद्यालयस्य प्रसिद्धो भाषाशास्त्री, संस्कृतव्याकरणस्य परम्परागते क्रमे वेदविद्यासु च लब्धाधिकारः। तुलनात्मक ऐतिहासिके च भाषाविज्ञाने नवीनान् सिद्धान्तान् प्रावर्त्तयत।

वैदिकस्य लौकिकस्य च व्याकरणसंप्रदायस्य पारम्परिके कालक्रमे महदेवावदानं महोदयस्यास्य।

थीमे-महोदयस्य संमानो महत्तमस्य भारतीयविद्याविदः पाणिनि-व्याकरणे भृशं निविष्टस्य विदुषः सम्मानः।

पं० रघुनाथशर्मा

प्राध्यापकः श्रीरघुनाथशर्मा छात्रावस्थात एव पाणिनीये व्याकरणे वेदान्तेषु चाधिगतपाटवातिशयः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविषयस्य प्रोफेसरपदं वेदान्तविभागस्याध्यक्षपदं चालङ्कृत्य प्राप्त-वयाः सेवातो व्यरमत्। अहर्निशमनवरतया चाध्यापने प्रवृत्तो महर्षि-कल्प एष वेदान्तशास्त्रे व्याकरणशास्त्रे च प्रमाणभूत आचार्यः। असा-वस्य महामतेरुल्लेखनीयो विशेषो यदसौ व्याकरणस्य नवीनं प्राचीनं चेति उभयविधेऽपि प्रस्थाने वेदान्तेषु च प्राचीनां शास्त्रीयामध्ययनपर-म्परामनुरुध्य सुयोग्यान् शिष्यान् सम्यग् व्यनयत्। महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थान-प्यसौ व्यरचयत् यथा चित्रनिबन्धावली, वाक्यपदीयस्य नूतना विशाला च अम्बाकर्त्रीति व्याख्या च। सहस्राणि सहस्रशः पद्यान्यप्यसौ निरमा-न्निर्मीति च।

एतस्य शास्त्रवैदुष्यमाकलय्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाच-स्पतिरि'-ति संमानोपाधिना भारतस्य राष्ट्रपतिश्च संमानपत्रेण विद्वांसममुं सममानयत्। पञ्चाशीतिवर्षदेशीय एष इदानीमपि यथापूर्वमेव प्रवृत्तः शास्त्राणि अनुशीलयितुमध्यापयितुं च।

अस्य सुमेधसः सम्मानः संस्कृताध्ययनस्य शास्त्रीयायाः परम्परायाः कठोरस्य तद्रक्षणव्रतस्य सुदीर्घस्य स्वाध्यायतपोयोगस्य च सम्मानः।

पं० चारुदेव शास्त्री

प्राध्यापकश्चारुदेवशास्त्री संस्कृतवैयाकरणेषु अन्यतमः श्रेष्ठो विद्वान् आरम्भादेव संस्कृतभाषाया भाषात्वेन अध्ययनं कुर्वाणः, तस्यैव व्याकरणे च भृशम् अवदधानः प्राचीनान् संस्कृतप्रयोगान् अवचित्यानुशील्य च संस्कृतवाक्यरचनां सविशेषमधीतवान्। एष संस्कृतभाषाया वाक्यरचनायां विद्यमानान् सूक्ष्मसूक्ष्मानपि विशेषान् प्रत्यभ्यजानात्, व्यरचयच्च 'व्याकरणचन्द्रोदय'-नामकं शोधपूर्णं नवीनं विशालकायं च व्याकरणग्रन्थम्। प्रायेण पञ्चाशद् वर्षाणि गवेषितसंस्कृतवाक्यरचनाविशेषस्यास्य ग्रन्थ एष उपसर्गार्थचन्द्रिकानाम्नापरेण विशालेन ग्रन्थरत्नेनान्वयायि। द्वावपीमौ विदुषोऽस्य महान्तौ समुल्लेखनीयौ च ग्रन्थौ।

वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डस्य अनेन संपादितं १९३४ तमे खीष्टाब्दे लाहौरतः प्रकाशितं च संस्करणं ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिकतमं प्रथमं संस्करणम्, संस्कृतव्याकरणदर्शनस्य स्वाध्याये एतेन भृशमुपाकारि संस्करणेन।

पञ्चाशीतिवर्षीयोऽप्यसौ साम्प्रतमपि यथापूर्वमेव निरतः संस्कृतस्य भाषाया वाक्यरचनायां विद्यमानान् विशेषानवचेतुम्। सोऽयमस्य अमन्दोऽभियोगः संस्कृतस्य भाषात्वेन क्रियमाणे इदं युगे चात्यन्तमेवावश्यकेऽनुशीलने।

श्रीमतश्चारुदेवशास्त्रिण एवं विधान् संस्कृत-सेवा-विशेषानादृत्य भारतस्य राष्ट्रपतिः १९७१-तमे खीष्टाब्दे शास्त्रिवर्यममुं सम्मानपत्रेण समभावयत्।

एवं खलु संस्कृतस्य भाषात्वेनाध्ययने समुपार्जित-वितीर्ण-समुल्लेखनीय-नूतन-ज्ञान-राशेः प्राध्यापकस्य श्रीचारुदेवशास्त्रिणः संमानः जीवनव्यापिनः संस्कृतभाषास्वाध्याययोगस्य संस्कृतसेवाव्रतस्य च संमानः।

पं० राजानक लक्ष्मणजू

राजानको लक्ष्मणजू कश्मीरप्रतिष्ठिते महामाहेश्वराचार्यस्य श्रीमदभिनवगुप्तस्य तान्त्रिके शैवपीठे प्राप्तप्रमुखाचार्याभिषेकः, ततश्च महामाहेश्वरत्वेन संभाव्यमानः साम्प्रतमपि समाधिं शैवशास्त्राणि च सम्यगुपसेवते। श्रीनगरे प्रतिष्ठापित-शैवपीठ एष स्थित्वा भारतीया वैदेशिकाश्चेति सर्वानपि अध्येतॄन् प्रत्यभिज्ञादिषु शैवशास्त्रेषु संस्कृतमाध्यमेनेव आङ्ग्लभाषामाध्ययेनापि विनयति।

तस्यास्य विरक्तस्य महापुरुषस्य संमानः संस्कृतविद्यया संपृक्तस्य त्यागयोगस्य विशिष्टस्य जीवनदर्शनस्य च सम्मानः।

प्रो० रामजि उपाध्यायः

प्रयागविश्वविद्यालयतः प्राप्त-स्नातक-स्नाकोत्तर-डाक्टरआफ्फिला-सफी-पदवीक एषः सागरविश्वविद्यालयं सेवित्वा प्राप्त-डी० लिड-लङ्कृति-स्तस्य संस्कृतविभागस्य वरिष्ठप्रोफेषरपदात् अध्यक्षपदाच्च प्राप्तसेवा-विरामः साम्प्रतमपि नाटयशास्त्रस्यानुशीलने आधुनिकस्य संस्कृतसाहि-त्यस्य इतिहासनिर्माणे च यथापूर्वमेव व्यापृतः। 'द्वासुपर्णा' इत्युपन्यासः, 'भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः' इति शोधग्रन्थः अन्ये च महत्त्वपूर्णा विशा-लाश्च ग्रन्था अनेन विरचिताः। 'आधुनिकं संस्कृत-वाङ्मयम्' अस्य प्रमुखं कार्यक्षेत्रम्। अत्र विदुषाऽनेन भूयांसः शोधप्रबन्धा निर्मापिताः, विनिर्मि-तश्च त्रिभिः खण्डैः पूर्णः संस्कृतनाटयेतिहासः सुभृशं परिश्रम्य। इति-हासेऽस्मिन् भासमारभ्य इदानीं यावत् प्रायेण सर्वेषामेव प्राचीनानां नवीनतमानां च संस्कृतनाटककाराणां परिचयः अज्ञातचराणां लुप्तप्रायाणां च नाटयकृतीनां तथ्यात्मकः परिचयः सुलभः। एतेन साधितं यद् संस्कृतस्य स्रोतः इदानीमपि प्रवहति विरच्यन्ते चात्र भूयांसो ग्रन्थाः।

संस्कृतपत्रकारता-क्षेत्रेऽपि महदवदानम् उपाध्यायस्यास्य। एतेन प्रवर्त्तिता 'सागरिका'-नाम्नी त्रैमासिकी संस्कृतशोधपत्रिका विंशतिवर्षाणि पूरयित्वाधुनैकविंशति तमं वर्षं प्रवेक्ष्यति। पत्रिकयानया भूय उपकृतं संस्कृतलेखकानामध्येतृणां च विदुषाऽनेन।

नाटयशास्त्रविषये भूयांसो भ्रमा एतेन विदुषा इदंप्रथमतयापाकृताः। 'छायानाटकं किंस्वरूपमि'ति एतेनैव उपाध्यायमहाशयेन साधितम्।

महत्त्वपूर्णं शोधप्रबन्धं समर्प्य सागरविश्वविद्यालयतः प्राप्त-डी० लिड्-उपाधिरेष संस्कृताङ्ग्लहिन्दीभाषाभिः संस्कृतसाहित्यं भारतीयां संस्कृतिं च भृशमुपाकरोत्। अधुना पुण्यपत्तनेऽखिल-भारतीयप्राच्यपरिषदः साहित्यखण्डस्याध्यक्षभरं निरवहत्।

तस्यास्य रामज्युपाध्यायमहाशयस्य सम्मानः संस्कृतसाहित्य-संजीवन-व्रतस्य सम्मानः।

विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य का भाषा भवितुमर्हन्ति

काश्यां विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य समारम्भात् पूर्वमेव बहूनां संस्कृत-सुधियां सुव्यक्तं मतमासीद् यदीदृशेषु सम्मेलनेषु संस्कृत-निष्ठज्ञान-विज्ञानानां विचारणा यथापूर्वमाङ्गलभाषया प्रवर्तनीयेति न सर्वजन-हिताय कल्पः। अथ च न केवलं भारते संस्कृत-सम्मेलनेषु, अपि तु विदेशेष्वपि तत्र विदुषां शोधविचारणा संस्कृतेन विशेषतः सम्भावनीया। अनेन विधिना ये पण्डिता आङ्गलभाषावगाहिनो न सन्ति तेऽपि तत्र-सम्मानं समानरूपेणास्मिन् ज्ञानयज्ञे भागग्राहिणो भवेयुः। भारते तु संस्कृतविदोऽधिकांशत आङ्गलभाषा-विशारदा न सन्ति। तेषां महापण्डि-तानामपि तत्र विश्वसंस्कृत-सम्मेलनेषु, अखिलभारतीयप्राच्यपरिषत्सु वा योगो यथाकामो न भवति। नेयं स्थितिः श्रेयसीति सनातनसंस्कृता-नुरागिणां सुहितसम्मतं संस्कृतस्य, संस्कृतज्ञानां, विश्वसंस्कृतसम्मेलन-स्यायोजकानां च संवर्धनाय स्वीकरणीयम्।

तत्रापेक्षितमासीद्यद् विश्वसंस्कृत-सम्मेलनप्रसङ्गे यानि कानिचित् पत्रकाणि, विज्ञापनानि, भाषणानि, शोधपत्राणि च पुरस्कृतानि तानि भाषणानि, शोधपत्राणि च पुरस्कृतानि तानि सर्वाणि साररूपेण सम्यग्रूपेण वा यथायोगं संस्कृतेनाङ्गलभाषया चोभयविधिना प्रकाशितानि स्युः।

विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्याधिकारिणोऽद्यावधी मां सुविचारितां भव्यां भारतभारती-भावनीयां संस्कृतानुरागिणां प्रार्थनां नानुमोदन्ते इति न तेषां पन्थाः सर्वथा साधु प्रतिभाति।

विश्वस्य सर्वा भाषाः समानमानाः सन्त्येव। वैदेशिकभाषासु विशेषत आङ्गलभाषायां संस्कृतविषयको भारतीयपुरातत्त्वविषयकश्च यो ज्ञान-

निधिर्भारतीयैर्वैदेशिकैस्तपस्विभिर्मनीषिभिः सञ्चितः, तस्य सम्यग् लाभो पण्डितानां कृतेऽपि यथा भवेत्तथातैराचरितव्यमेव । वैदेशिकभाषाभिज्ञता संस्कृतज्ञानां सर्वत्र लाभायैव समुकल्प्यते । यथा मूलार्षभाषाया विकसितं रूपं भारते संस्कृतप्राकृतादिषु विलसति, तथैव विदेशेषु ग्रीकलैटिनाङ्गलजर्मनादिभाषादिष्वपि विलसतीति भाषाविज्ञानविदां नाविदितम् । तथापि भारतीयवैदिकमहर्षीणां ब्रह्मरक्षणस्योदातेनानुपमेन स्वाध्यायविधिना संस्कृतं विश्वस्य मूर्धन्या भाषा राजते इति सम्प्रधारणं संस्कृतसम्मेलनायोजकानां कार्यविधौ संस्कृतस्य योग्यं स्थानं बिधास्यतीति निवेदमविकलं कलनीयम् ।

पूर्वोक्तान् विचारान् परिलक्ष्य सागरिकया अयं विश्वसंस्कृतसम्मेलनविशेषाङ्कः पर्यवसितः ।

काश्या गौरवमण्डनम्

प्राच्यविद्यानां राजधानीयं काशी विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य महिमानं समवर्धयत्। पुरीयं विश्वसंस्कृत-सम्मेलनस्य ज्ञानमहायज्ञे मनीषिणां ज्ञानविज्ञानयोः समृद्धाहुतिभिः पुनः पुनः परिपूता। सर्वतः सफलः कार्यक्रमः सम्मेलनस्येति महात्मनो दाण्डेकरस्यसम्मेलनाध्यक्षस्याव-भृथाभिषेकवाणी प्रभोदयदस्माद्दशानां काशीगौरवधियां जनानां मनांसि।

अदूरदर्शिनां दोषज्ञानां समालोचकानां काशीगौरवाननुकूलं व्यव-स्थादिविषयकं संस्कृतस्य संस्कृतपण्डितानां च हानोपादानादिकं च त्रुटिनिदर्शनं मलीमसभक्तानामुदरदरीपूरणाय प्रचुरमात्रमासीत्।

किं न तैर्विचारितं यन्महारम्भेषु महतां दृष्टिः श्रेष्ठकार्येषु निबद्धा-भवति, न सा दोषदर्शनायाधोऽधः पश्यति। दोषदर्शनप्रकरणैः काशी-गौरवं क्षीयेतेत्यपि तैर्मनसि न कृतम्।

कतिपयतथाकथितपण्डितानां पारस्परिकमनोमालिन्यस्फोटस्य विगर्हितं दृश्यं सभासदां चेतांसि दुनोति स्म। न ते जनाः काश्या आभिजात्येनाभिनन्दनीयाः, यतो हि नाम ते काश्याः शिवपरम्परां क्षपयन्ति।

शास्त्रचर्चा-परिषद्

विश्वसंस्कृत-सम्मेलने शास्त्रचर्चा-परिषदः कार्यजातं भारतीयार्ष-परम्परानुरूपं सुश्रियं व्यधात् । तत्र नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः व्याकरणे, सिद्धान्तलक्षणेऽनवच्छेदकत्वानुसरण-विमर्शः, मीमांसायाम् अरुणाधिकरण-विमर्शः, ज्योतिषे ग्रहण-विमर्शः इत्यादयः प्रधानाः शास्त्रार्थविषया निर्धारिताः । शास्त्रचर्चायां प्रमुखा भागग्राहिणः पं० सीतारामशास्त्री, पं० रामयत्नशुक्लः, पं० रामकिशोरशुक्लः, पं० सुब्रह्मण्यशास्त्री, पं० राजारामशास्त्री, पं० गणपतिशास्त्री, पं० सुधांशुशेखरशास्त्री, पं० चन्द्रशेखरशुक्लः, पं० वासुदेवकृष्णशास्त्री, पं० केदारनाथशास्त्री, पं० उदयचन्द्रजैनः, पं० सन्निधानशास्त्री, पं० सुकर्णशास्त्री, पं० श्रीचन्द्रशास्त्री इत्यादयोऽखिलभारतीयसांस्कृतिक-प्रतिभां विषयप्रतिपादनस्य सनातनपद्धत्या साक्षात्कृतवन्तः । तत्र महा-पण्डिता बदरीनाथशुक्लाः, पट्टाभिरामशास्त्रीणश्चकाश्या वैदुष्यार्ण-वरत्नानि प्राकाशन्त ।

शास्त्रचर्चा-परिषदि गीर्वाण-वाणीविलासाय भारतस्य विविधदेशेभ्यः शतद्वयं पण्डितानां शास्त्राचार्याणामुपस्थितम् ।

मनीषिणां प्रबोधनम् दाण्डेकरः रामचन्द्रो नारायणः

संस्कृतभाषा साहित्यञ्च जगति सर्वेषामैक्यविधानं पुरस्कुरुतः। विश्वसंस्कृत-सम्मेलनं विश्वेषां हितवर्धकान् विचारविमर्शान् प्रकाशयितुं भारतीयानां वैदेशिकानां च भारतपुरातत्त्वविद्भ्योऽवसरं प्रयच्छति। तत्र सम्मेलनेन भारतीय-वैदेशिकवैदुष्यजुषां विचार-सङ्गमः चरेत्।

वैदेशिकानां संस्कृताभिनेवशः सुप्रथितः। ज्ञानार्णवे साधु मन्थनपरैस्तैरपि सांस्कृतिकगूढरत्नानानि सम्यगन्विष्टानि। वैदेशिकानामपि संस्कृताभ्यासे महती तपस्या प्रशस्ता। प्रगाढ तेषां ज्ञानं संस्कृतस्य। अनुसन्धानपद्धतिस्तेषां भारतीयविद्यानामुत्कर्षं समुत्तेजयति। सा पद्धतिर्भारतीयैरप्यनुकरणीया।

काशिनरेशो विभूतिनारायणसिंहः

यथा वाराणस्यां तथा विदेशेष्वपि विश्वसंस्कृत-सम्मेलनाधिवेशने संस्कृतं सहभाषारूपेण विचार-विनिमयस्योदारं साधनं भवेदिति अन्ताराष्ट्र्य-संस्कृतविद्यामहामण्डलेन सम्भावनीयम्।

अस्मिन् सम्मेलने कार्यां सर्वप्रथमं भाषाद्वयसमाश्रयेण संस्कृतस्य व्यवहार-भाषात्वमङ्गीकृतं सर्वैः। संस्कृताध्यापनाय नूतना प्रणाली समाहृता भवतु।

पाल थीमे [पश्चिमजर्मनी]

अयं काशीहिन्दूविद्यालयो युगान्तं यावत् जीव्यात् ।

रामजी उपाध्यायः

हिन्दूविश्वविद्यालयोऽयं भारतीय-संस्कृतेः समुन्नयनाय पं० मदनमोहनमालवीयेन स्थापितः । तस्यादर्शवाक्यमासीत्—

"सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यायामेनाथ विद्यया ।
देशभक्त्यात्मत्यागेन सम्मानार्हो सदा भव ॥"

अनेक समष्टिकल्याणभावना तस्य महात्मनो व्यज्यते । सा अस्माभिरात्मोत्थानायोरीकर्तव्या !

प्राचीनयुगे, मध्ययुगे आधुनिकयुगे च यत्किञ्चित् संस्कृतेन लिखितं तत्सर्वं रक्षणीयं भजनीयं च यतो हि नाम तत्र भारतस्यात्मा विशुद्धभावेन भूयसा विलसति लोकान् कल्याणपथे प्रवर्तयितुमुत्सहते च ।

डा० रेवाप्रसादद्विवेदी

शान्तिनिर्माणार्थं जगतीतले संस्कृतवाङ्मयमेव समर्थम् । मानवजातेरितिहासः भूयसांशेन संस्कृते निबद्धम् । तस्यज्ञानाय संस्कृतमध्येयम् ।

ग्रन्थसमीक्षणम्

सौप्रभम् (गद्यकाव्यम्)—लेखकः प्रकाशकश्च—श्रीवेदव्यासशुक्लः, गर्ग प्रकाशनम्, खोड़ा, वारा दीक्षित, देवरिया (उ० प्र०) पृ० ६५। मू० २५० रु०

सौप्रभे नाम्नि गद्यकाव्ये श्रीमता वेदव्यासशुक्लेन गद्यगुम्फने किमपि पाटवमाविष्कृतम्। वाणभट्टस्य सरणिमात्मसात्कर्तुमयमतितरां संरभते, तत्र सफलश्रमश्च दृश्यते। बाणभट्टतदेवायं वर्णनेषु प्रगल्भते, परिसंख्याद्यलङ्कारप्रयोगे च मुखरः प्रतीयते। काव्येऽस्मिन् प्रस्तावना-वर्णनानन्तरं विलसन्ति ग्राम-गृह-सुप्रभ-कामिनी-स्थाणु-मार्जारी-सरयू-देवलगृह-वनाश्रम - चण्डिका-संवसथ- पिष्टातक-प्रभृति-समावर्तनान्तात्रयो-विंशतिवर्णनाः। वर्णनेषु कविः क्वचित् संस्कृतवाङ्मयवैदुषीं विदग्धतां च लासयति नवीनकल्पनामनोहराभिरुक्तिभिः। तद्यथा-राजवल्लीनगरी-वर्णने—"सा च भारविरचना इवार्थगम्भीरा दण्डिपदसंघटनेव प्रतिपद-लालित्यमनोहर कालिदासोपमेव निरुपमा वाणकादम्बरीव साच्छोदरसा नैषधपुस्तिका इव सनला नृपभीमबालिकेव लोकत्रयं दमयन्ती विज्जि-केव श्यामा।

कादम्बरीवदत्रापि कथान्तर्गर्भिताः कथा दृश्यन्ते। शूद्रकराजसभा-यामिव शुकवृत्तान्तवत् उद्योतनृपतेः सभायामत्र विस्मयावह-मार्जार-वृत्तान्तो विनिवेद्यते। अनेकजन्मपरम्पराश्चात्रान्तर्भाविताः।

किरातार्जुनीय-शिवपुराणयोस्तुलनात्यकमध्ययम्, लेखकः प्रकाश-कश्च—स एव। १९७९-८०। पृ० १७४। मू०-११-रूप्यकाणि।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे पुराणवाङ्मयं परिशील्य काशीप्रसादजाय-सवाल्टेकट-स्टीनकोनो-पार्जिटर-प्रभृत्याधुनिकगवेषकाणां च मतानि भूतार्थतया समीक्ष्य शिवपुराणस्य काल २०० ख्रिस्ताब्दप्रायो निर्धारितः। तदनु पञ्चसु अध्यायेषु आद्यद्वयोः किरात-शिवपुराणयोः सुविस्तृतः परि-चयः, तृतीयचतुर्थयोश्च शब्दार्थभावसाम्य-रसालङ्कारच्छन्दो दृष्ट्या

समीक्ष्यप्रबन्धयोस्तुलनात्मकमनुशीलनं विहितम् । भारविः भारतं शिव-पुराणं चानुहरतीति लेखकोऽत्र सिसाधयिषतीति दिक् ।

ऊर्मिलीयमहाकाव्यम्—पं० नारायणशुक्लः,
प्र०—पूर्ववत् । पृ० २०० । मू० ४.७० रु० ।

अस्मिन् महाकाव्ये सप्तदशसर्गेषु कविना लक्ष्मण-भार्याया उर्मिलायाश्चरितं विषयीकृतं जन्मप्रभृति सौमित्रराज्याभिषेकं यावच्च तत् सम्यङ् निर्व्यूढम् । सरणिरस्य मनोहारिणी, उक्तगौरवजुषी वैदुषी प्रसादरम्या च भाषा । नगर-वन-गिरिसरिदाश्रम-प्रभृति-वर्णनान्यस्य काव्यस्य सौष्ठवं समेधयन्ति ।

वैनायकम्—नाटकम्—ले० प्र०—पूर्ववत् । पृ० ६५।१९७९ ।

सप्ताङ्केऽस्मिन् रूपके श्रीगणेशस्य चरितं रञ्जकतया रूपितम् । प्रथमाङ्के पुत्रजन्म प्रपञ्चितम् । तत्र पितुः शिवस्येदं वचः—

सर्वं सांसारिकं तापं हरते सुतदर्शनम् ।
ब्रह्मानन्दसमानं हि कुरुते हर्षमव्ययम् ॥

वात्सल्यं वर्धयति । अप्सरोभिः प्रस्तूयमाने नृत्ते शिवोऽपि हर्षगर्भ-निर्भरं नरीनृत्यति । अङ्कान्ते असुराचार्य-शनैश्चरयोर्वार्ता अमङ्गलशङ्कामुपजनयति । द्वितीयाङ्के शनैश्चरदृशा भग्नग्रीवो गणेशोऽसुरेशानुचरेण चोरिते तन्मुण्डे गजशावकशिरसमारोपणेन पुनर्जीव्यते । अनन्तरं गणेश-कार्तिकेययोर्मिथः कलहो वर्णितः । तृतीयाङ्के उर्वशी-मेनके पुरन्दर-सन्देशं त्रिपुरारिपुरः पुरस्कुरुतः । शिवश्च पुत्रौ परीक्षयति, यत्र गणेशो मेधावी प्रमाणी क्रियते । चतुर्थाङ्के देवराजानुमत्या गणेशकार्तिकेययोर-सुरविध्वसासमुद्यमो निर्दिष्टः । पञ्चमाङ्के गणेश-विवाह-निर्णयः पश्चिम-योश्चाङ्कयोस्तदन्वय, प्रदर्शितः । एवमस्मिम् नाटके वैनायकी पुराण-वार्ता यथाक्रमं विनिवेशिता । तथापि घटनाविन्यासशैथिल्यात् नूतन-परिकल्पनासमुन्मेषाभावाच्च नेयं कृतिः सर्वथा हृद्या, नापि प्रयोगाय योग्या । सर्वत्र हिन्दीभाषावाक्यरचनाभिमृष्टा असंस्कृता शैली मानसं दुनोति । तद्यथा—

यावान् समयो मिलति तावानत्रैव लगयामि । पृ० ४५ तेषां करद्वये मोदकः ।.........यादृशी कल्पना आसीत् तादृग् एव व्यवस्थापको मया

सम्प्राप्तः। पृ० ४१ सुष्ठु अस्ति।........एक प्रतिस्पर्धात्मिका परीक्षा आयोजयिष्यते पठन पृ० २१। समयेन पठतं वा खेलतम्। खेलनसमयो भवेत् समयादधिकमिति चिन्त्यम्। पृ० २६

शम्भुशतकम्। विठलदेवुनि सुन्दरशर्मा। प्र०—श्रीमती वि० नागरत्नम्मा, १-९-१११२।जी।३, दयानन्दनगरम्, हैदराबाद। आवृत्तिः प्रथमा, १९८२।पृ० ४२, मू० ४ रु०।

श्री वि० सुन्दरशर्मा ओस्मानियाविश्वविद्यालयस्य संस्कृताकादम्यां शोधसहायको वर्तते। प्रागप्यनेनमुकुटशतक-श्रीनिवास-वीराञ्जनेयशतकानि विरच्य प्रकाश्य च कापि ख्यातिरर्जिता। अस्मिन् काव्ये १०८ पद्यपुष्पाणां माला आराध्याय कविनार्पिता। कवेर्भक्तिभावनाभिव्यक्तिर्निश्छला सारल्यहृद्या च।

सुरवाग्विलापम्। ले० प्र०—दीपकघोषः। आनन्दमोहनमहाविद्यालयकलिकातायां प्राध्यापकः। द्वितीया आवृत्तिः, १९८२। पृ० २२। मू०—रुप्यकद्वयम्।

काव्यस्यास्य कर्ता विलापकाव्यगुम्फने निपुणः प्रतिभाति। प्रागप्यनेन मेघदूत सोत्प्रासमनुसृत्य मेत्रविलापं नाम काव्यं विरच्य प्रकाशितम्। अनन्तरं १९७३ ख्रिस्ताब्देऽस्य सुरवाग्विलापं प्रकाशितचरमभवत्, यत्र चतुर्दशपद्यान्यभवन्। तस्यैव ३१ पद्येषु विस्तारितेयं द्वितीया आवृत्तिः। अत्र कविः स्वप्ने स्वदुरवस्थया दूयमानां सुरसरस्वतीं दृष्ट्वा तद्विलापमाकर्णयति—

"मध्यक्षपायाः श्रुतवानहं ह्यः स्वप्नेऽबलारोदनशब्दमेकम्।
भङ्गेऽपि सुप्तेरभवत् स शब्दः पुनः पुनर्मे श्रुतिगोचरश्च॥
विहाय शय्यां परितः कुतूहलादन्वेषणेऽपि प्रचुरे ततो मम।
कुत्रापि गेहे न तु कापि लोकिता शब्दः श्रुतः केवलपुस्तकान्तरात्॥
का त्वं, विलापे वद कश्च हेतू रात्रौ गृहे मे किमिति प्रवेशः।
न दृश्यमानासि कथं पुनस्ते कण्ठस्वरः श्रोत्रपथं ममेति॥
अदृश्यमानाप्यददात् क्षणेन प्रत्युत्तरं सा परिपृच्छ्यमाना।
दिव्याङ्गनाहं सुरवाक्समाख्या ज्ञाताऽथवा संस्कृतवागितीह॥

ममोत्सवो भारतवर्षभूमौ सर्वत्र पूजा भविता मम श्वः।
तथापि तृप्तेः कणिकापि नास्ते प्रभूतखेदैरभिभूतचित्ते ॥"

स्पन्दकारिका—श्रीभट्टकल्लटवृत्तिसहिता, हिन्दीव्याख्याकारः—प्रो० नीलकण्ठगुरुटू। प्रका०—मोतीलाल बनारसीदासः, जवाहरनगरम्, दिल्ली-७। प्रथमं सं० १९८१। पृ० १६८+२५। मू० ३० रूप्यकाणि।

स्पन्दकारिका नाम शैवसम्प्रदाये स्पन्दशास्त्रस्य आकरो ग्रन्थः। कदायं रचितः केन वेति इदमित्यन्तया न ज्ञायते। स्पन्दकारिकामधिकृत्य सन्ति श्रीभट्टकल्लटक्षेमराज–रामकण्ठोत्पलप्रभृतीनामनूचानानां शैवाचार्याणां वृत्तयो विवृतयो वा। तासु श्रीभट्टकल्लटकृता वृत्तिरिदम्प्रथमतया आद्रियते। अस्मिन्। संस्करणे कारिका-वृत्त्योर्मूलमुपादाय भाषायां व्याख्यानं गुरुटूमहोदयेन व्यधायि। सामान्यपाठकेभ्यः स्पन्दशास्त्रपरिचयप्रदाने संस्करणमिदं सर्वथा अलम्।

शैवसिद्धान्तेषु व्याख्याकारस्य गुरुटूमहोदयस्याभिनिवेशः स्फुट एव। अनेन ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीश्वरसिद्धि-तन्त्रालोक-तद्विवेक-तन्त्रसार-त्रिंशिका - परमार्थसार-प्रत्यभिज्ञाहृदय - विज्ञानभैरव-शिवसूत्र-प्रभृतिशैववाङ्मयमधीत्य स्पन्दशास्त्रग्रन्थांश्च सविशेषं परिशील्य स्पन्दकारिकावृत्त्योराधिकारिकी शास्त्रकर्तुः वृत्तिकारस्य च परिचयोऽप्युपबृंहितः। स्पन्दसूत्राणां कर्ता क इत्यत्र उपस्थितासु विविधविप्रतिप्रत्तिषु सिद्धवसुगुप्त एव मूलसूत्रकार इति संशय-पूर्वपक्षे व्याकृत्यात्र सिद्धान्तितम्। स्पन्दस्वरूपम्, स्पन्दशास्त्रे प्रमातृभेदाः, तद्ग्राह्यविषयाः, पाशः, मुक्तिश्चेत्यादयो विषया अपि भूमिकायाम् अनुवादकेन परामृष्टाः।

हिन्दीव्याख्यायां मीमांसा-वेदान्त-प्रभृतीतर-दर्शनप्रस्थानानां मतानि उदाहृत्य प्रकृतशास्त्र-शद्धान्तैस्तेषां साम्य-वैषम्यादिकमपि टीकाकारेण शीलितम्। अन्ते सूत्राणां पारिभाषिकशब्दानां चानुक्रमणिके संयोज्य संस्करणस्यास्योपदेयता वृद्धि प्रापितेति दिक्।

जातकपारिजातः—श्रीदैवज्ञवैद्यनाथविरचितः, सौरभभाष्यसहितः। द्वौ भागौ। भाष्यकारः–पं० गोपेशकुमार ओझा। प्रथम सं० १९७९, १९८१। पृष्ठाः ११२५। मूल्यम्। ४५+६५ रूप्यकाणि।

भागद्वयात्मकोऽयं ज्योतिषग्रन्थः सुप्रथितकीर्तेः सर्वार्थचिन्तामणिकारस्य श्रीवेङ्कटाद्रेः पुत्रेण श्रीमता वैद्यनाथेन १४८२ वैक्रमाब्दे विरचितः। ज्योतिषशास्त्रे संहिता, होरा, सिद्धान्तश्चेति त्रयो विषयाः प्राधान्येन गण्यन्ते। जातकपारिजातः 'होरा'-ग्रन्थः। अत्र वैद्यनाथेन श्रीपतिपद्धति - सारावली - बृहज्जातक - सर्वार्थचिन्तामणि-प्रभृतिपुरातनशास्त्रेभ्यः सारं संहृत्य विशदं व्यवस्थापितम्। दैवज्ञानां मौहूर्तिकानां च कृतेऽयं विशिष्य उपादेयः। हिन्दीव्याख्याकारश्चात्र प्रख्यातो ज्योतिर्विद् विविधविरुदोपेतः एतच्छास्त्रविषयकहिन्द्याङ्ग्लभाषोपज्ञनैकग्रन्थानां प्रणेता पं० गोपेशकुमारः स्वभाष्ये सर्वथा सुगममिमं ग्रन्थं व्यधात्।

विश्वसंस्कृत सम्मेलनस्य पारितनिर्णयाः

१. उत्तरप्रदेशे संस्कृतेनोत्तमग्रन्थरचनामुद्दिश्य लक्षरूप्यकपुरस्कारं दास्यत इति विज्ञापयन् मुख्यमन्त्री अभिनन्दनीयः।

२. काशिराज-न्यासेन वराहपुराणं प्रकाशितमिति वर्धापनं न्यासस्येष्यते। काशिनरेशः पुराणविषयकश्रेष्ठग्रन्थाय दशसहस्ररूप्यकाणांपुरकारं दास्यमिति अभिनन्दनीय उपक्रमः।

३. अधोलिखित-प्रकाशनानि साधु अभिनन्दति, तेषां क्षिप्रपूर्त्यर्थं उत्कामयते च—

(क) संस्कृत-विश्वकोशस्य द्वितीयभागः।

(ख) पालिमहाकोशस्य द्वितीयभागः।

(ग) महासुभाषित-संग्रहस्य पञ्चमभागः।

४. संस्कृतादिप्राचीनभाषासु विरचितानां ग्रन्थानां सर्वेक्षणं यथाशीघ्रं सम्यङ्निष्पादनीयम्, यतो हि नाम ते क्षेपिष्ठगत्या विनाशोन्मुखाः प्रवर्तन्ते।

५. प्राच्यपद्धतिपरायणाः पण्डिताः संस्कृतानुशीलनविधौ भारतेषु-विदेशेषु च सहयोजनीयाः यतो हि नाम गम्भीरतरविषयेषु सम्यगवगाहनं नान्यथा कल्प्यते।

६. उत्कलप्रदेशस्य शासनाधिकारिणः श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यस्थापनेनाभिनन्दिताः।

विश्वसंस्कृत सम्मेलने पूर्वं पारितेषु प्रस्तावेषु निम्नलिखिता निष्पत्तये महत्त्वमर्हन्ति—

१. हस्तलिखितग्रन्थानां रक्षणाय, अध्ययनाय सौष्ठवपूर्णव्यवस्था।

२. केन्द्रीय-संस्कृत-ग्रन्थालयस्यस्थापना।

३. वेदानां कण्ठस्थीकरणायप्रबन्धः

४. संस्कृत-ग्रन्थानां स्वल्पमूल्यानि प्रकाशनानि

५. हस्तलिखित-ग्रन्थसंशोधनाय मातृकानाम्नीशोधपत्रिकायाः प्रवर्तनम्।

६. प्रचलितस्यानुसन्धानस्य विवरणपुस्तिका।

७. शिक्षण-क्रमे संस्कृतस्य यथावत् रक्षणम्

८. पण्डितानां सम्मानः

पञ्चम-विश्वसंस्कृतसम्मेलन-समीक्षा

शर्मण्यदेशस्य वायमरनगरे सम्पन्ने विश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य चतुर्थेऽधिवेशने सर्वेरपि पदाधिकारिभिः सम्भूय निरणायि—'पञ्चमं विश्वसंस्कृतसम्मेलनं' भारते वर्षे तत्रापि च वाराणस्यामायोज्येतेति। तदनुसृत्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कर्मसाचिव्ये शिक्षामन्त्रालयोऽखिलभारतीयं-समायोजनसमितिमेकां काशिराज श्रीविभूतिनारायणसिंहदेवस्य संरक्षकत्वेऽकल्पयत्, काश्याः काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, काशीविद्यापीठम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयश्चेति त्रयाणामपि वाराणसेयानां विश्वविद्यालयानां कुलपतयोऽपि यस्याः सदस्यत्वेनावृताः। काशिराजस्याध्यक्षतायां सम्पन्ने समायोजनसमित्यधिवेशने निरचायि—'दीपावली-पर्वकाले पञ्चमं विश्वसंस्कृतसम्मेलनमा' योज्येतेति। ततश्च १९८१ खीष्टाब्दस्य अक्टूबरमासे २१ दिनमादाय ६ दिनं यावत् षण्णां दिवसानामवधिः सम्मेलनस्य कृते निश्चितः २७ दिवसे दीपावलीपर्व आसीदिति। स्थानत्वेनास्य कृते समायोजनसमित्या काश्यां परिभ्रम्य काशीहिन्दूविश्वविद्यालय-परिसरः संस्कृतविश्वविद्यालयपरिसरश्च कल्पितौ अन्ते च काशीहिन्दूविश्वविद्यालयमात्रस्य परिसरः सम्मेलनस्य कृते स्थानत्वेन स्वीकारितः। सम्पन्नञ्च तत्र निश्चितासु तिथिषु सम्मेलनम्।

सम्मेलनस्यसर्वास्वपि गोष्ठीषु तत्रभवान् काशिराजः स्वयमुपतिष्ठते स्म पर्यवेक्षतेस्म च सर्वमपि कार्यविधिमवधानेन निवास-भोजन-यातायात-व्यवस्थासु काशीहिन्दू-विश्वविद्यालयप्राध्यापक-च्छात्र-कर्मचारिभिर्नितान्तं तत्परता दर्शिता, यतः अपवादान् कांश्चिद विहाय सर्वेऽपि अतिथयः संतोषमन्वभूवन्। सायंकाले नागरीनाटकमण्डलीनाटयगृहे मालविकाग्निमित्रम्, कुडियाट्टम्, भाओना, सङ्गीतकम्, गीतिगोविन्दमधिकृत्य ओडिसीनृत्याभिनयश्चोत्तरोत्तरं सहृदयानावर्जयन्। अन्तिमे दिने त्रिभ्यो वैदेशिकेभ्यः, पञ्चभ्यश्च भारतीयेभ्यः विशिष्टे दीक्षान्तसमारोहे डी० लिट्० इति सम्मानोपाधिः प्रदत्तः। असौ दीक्षान्तसमारोहः सशिष्यस्य गुरुकेलुचरणमहापात्रस्य ओडिसीनृत्येन गीतगोविन्दाभिनययश्चेति अनुष्ठानद्वयं तथा मिष्टं, मधुरं, प्रियम् उदात्तं चाभूत् यथोहं साम्प्रति स्मृतिपथं न त्यजति। सम्मानोपाधिना सागरिकाया मुख्यः सम्पादकः डॉ० रामज्युपाध्यायमहोदयोऽपि संभावितः येन विश्वमात्रस्य संस्कृतज्ञैः सागरिकायामपि बहुमानः प्रकाशितः। अस्ति हि सागरिकायाः संस्कृतपत्रेषु विशिष्टं स्थानम्। अतः स्थान एवास्या एवं विधा संभावना।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्थापका महामनसः पं० मदनमोहन-मालवीयाः भारतवर्षे अखिलभारतीयामेकां विक्रमपरिषदं स्थापयित्वा तन्माध्यमेन स्वयमेव कालिदासग्रन्थावलीं पं० सीतारामचतुर्वेदद्वारा सम्पादयन्, स्वल्पे मूल्येव व्यतरँश्च ताम्। तामेव परम्परामनुसृत्य विश्वविद्यालयस्य डा० रेवाप्रसादद्विवेदि संपादितः डोडी आकारीय ६४४ पृष्ठ कलेवरां कालिदासग्रन्थावलीमस्मिन् महार्घ्येऽपि समये केवलैः पञ्चभिरेव रूप्यकै सुलभमकार्षीत्, येन ग्रन्थावली एषा संम्मेलने समागतै प्रायेण सर्वैरपि छात्राध्यापकप्रकाशकैरधिगता। सोऽयमस्य विश्वविद्यालयस्य संमेलनस्य चाऽपूर्व आरम्भः।

अस्मिन् संमेलने केन्द्रशासनेन महदुपकृतं प्रायेण दशलक्षरूप्यकमितमनुदानं विधाय। स्थानीया जनता उत्प्रेक्षतेस्य संमेलनेऽस्मिन् संस्कृतभाष्यैव सर्वोऽपि व्यवहारः प्रवर्तिष्यत इति। व्यवस्थापयितारश्च कल्पयति स्म सर्वमत्र वैदिकेन धर्मण नियन्त्रितं भविष्यति कार्यजातमिति। वस्तुतः संस्कृतसाहित्यं माध्यमान्तरेणाणि अनुशास्यते, धर्मनैरपेक्ष्येणापि च। तस्यास्य द्वितयस्यापि स्पष्टमासीद् बिम्बनम्, यत्र वैदेशिका अपि संस्कृतवाङ्मये स्वकीयं श्रमं प्रकटितवन्तः, येषु नास्ति वैदिकस्य धर्मस्य प्रतिष्ठा। प्रसादितमेतेन संस्कृतं खलु विश्ववाङ्मयमिति।

चतुश्चत्वारिंशतो देशानां तैस्तैर्ध्वजैर्मण्डिते वाणिज्यसंकायभवने प्रातःकालतः सायंकालं यावत् प्रवर्त्तमानेषु तत्तेषु ज्ञानगोष्ठी सत्रेषु प्रवहतिस्म सारस्वतं ज्ञानविज्ञानमयं स्रोतः आँग्लसंस्कृतोभयभाषा माध्यमेन। तथैव संस्कृतमहाविद्यालयस्य महति आस्थानमण्डपे प्रवर्त्तन्तेस्म संस्कृतमाश्रिताः शास्त्रवादाः पुराविदां संस्कृतविदुषाम्। उभयत्रापि प्रत्यक्षीकृतम् एकनीडत्वं विश्वस्य संस्कृतमाध्यमेन।

तस्यास्य सम्मेलनस्योद्घाटनं कुर्वता संस्कृतिनिष्ठेन उत्तरप्रदेशमुख्यमन्त्रिणा लक्षरूप्यात्मकोवार्षिकः विश्वपुरस्कारः संस्कृतरचनाभ्यो घोषितो घोषितश्च दशसहस्ररूप्यकात्मकः पुराणसाहित्यपुरस्कारः काशिनरेशेन।

अद्यापि स्मरन्ति विद्वांसस्तदेतत् सम्मेलनं प्रीतिपुरस्सरम्।

डा० रेवाप्रसादद्विवेदी

● डा० रामजी उपाध्यायेन रचितानि सम्पादितानि च

मूल्यम्

१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः) रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास प्राचीन नाटक (द्वितीयो भागः) रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२० रु० ५०.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक—भागद्वयं, पृ० १३५० रु० ६० ००
५. Sanskrit & Prakrit Mahā ā vyas (D. Phil Th sis) रु० ५०,००
६. महाकविः कालिदासः (संस्कृतम्) पृ० सं० १६० रु० २० ००
७. भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः (संस्कृतम्) पृ० सं० ४११ रु० २५ ००
८ दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० २०० छात्र संस्करण १५.०० पुस्तकालयीन रु० २५.००
९. दशरूपक—नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम् रु० १४.००
१०. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः रु० २५.००
११. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका रु० १५.००
१२. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम् रु० २५.००
१३. महाभारतीय-संस्कृतिकोश रु० ३०.००

● डा० वनमाला भुवालकर-रचितानि

१. महाभारत में नारी—(हिन्दी) शोधप्रबन्धः पृ० सं० ५२५ रु० ४० ००
२. पाददण्डम् रूपकम् (संस्कृतम्) रु० २.००
३. रामवनगमनम् संगीतिका (संस्कृतम्) रु० १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम् । संगीतिका रु० १.५०
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) (संस्कृतम्) रु० १ ००

● डा० राधावल्लभ त्रिपाठी-विरचितानि

१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास पी० एच० डी० शोधग्रन्थः रु० २५ ००
२. वाल्मीकि-विमर्शः रु० १० ००
३. मुकुन्दबिलासम् (सम्पादित। रु० १५.००
४ नाट्यमण्डपम् रु० १० ००

● प्रकीर्णानि

१ श्रीहर्ष के रूपक डा० गोकुल प्रसाद त्रिपाठी रु० ४० ००
२ सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः रु० ८.००
३. साहित्यसन्दर्भाः—डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी रु० ३.००
४. रसार्णवसुधाकरः—सिंहभूपालः, सम्पादक डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी रु० ८ ००

प्राप्तिस्थानम् : संस्कृत-परिषद् विश्वविद्यालय सागर

सागरिका

★

विंशवर्षे चतुर्थोऽङ्कः

★

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सागरिका

विंश-वर्षे चतुर्थोअंकः

२०३८ विक्रम-संवत्सरे

सम्पादकाः

डॉ० रामजी उपाध्यायः (प्रधानः)

डॉ० रेवाप्रसाद द्विवेदी

डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी

डॉ० रामगोपालः मिश्रः

प्रकाशिका

सागरिका-समितिः

महामनापुरी

वाराणसी-५ (बी० एच० यू०)

प्रचारिका व्यवस्थापिका च
सागरिका-समितिः
गौरनगर, सागर

देयम्

प्रत्यङ्कम्		४.०० रूप्यकाणि
वार्षिकम्		१५.०० रूप्यकाणि
आजीवनग्राहकस्य		२००.०० रूप्यकाणि
प्राचीनाः सर्वेऽङ्काः सवस्त्रलुटबन्धाः		
Cloth Bound Vols.		५००.०० रूप्यकाणि
वर्षे १–५	प्रत्यङ्कम्	७.०० रूप्यकाणि
वर्षे ६–१०	,,	६.०० रूप्यकाणि
वर्षे ११–१५	,,	५.०० रूप्यकाणि
वर्षे १६–१९	,,	४.०० रूप्यकाणि

अङ्कप्रकाशः प्रतिवर्षम् आषाढाश्विन-पौष-चैत्र मासे
[जून-सितम्बर-दिसम्बर-मार्च]

मुद्रक : महाकान्त प्रेस, रेवड़ी तालाब, वाराणसी

विषय-सूची

महाभारतीय-संस्कृतिकोश

२

'झ'

'ड'

'त'

'द'

१३८ (दशांग) श. ५. १४
धनुः (षड्रत्नि) आ. १५५. २४
धनोपाय (समुद्र-प्रवेश) आर. २४५. २८
धर्म आ. ५७. ५; १८७. २८; २. ५. १७; आर. १३. ६; ३१. ४–७; ३२. २२; ३४. ४५; ३५. २१; १३१. १०–११; उ. २७. ५,६, ९; ३०. ४५; ७०. १९; ८८. ६६; १३५. ८; १४३. ७; १४६. १६; भी. २. १४. क. ४९. ५० शा. ८१. ५
(अनेकान्त, बहुद्वार) अ. २३. १८
(अष्टविध) आर. २. ७१
(क्षत्र-दस्यु) द्रो. १३१. २
(जयकारण) भी. २१. ११
-गति आर. १९९. २
-चक्र आ. १०२. १२
-चक्रप्रवर्तन शा. ३४३. २; आश्व. ३२. २५
-चर्या शा. ३८. ४
-तत्त्वार्थदर्शी क. ४९. ५३
-तनु आर. २९८. ७
(त्रिविध वेदोक्त, शास्त्रोक्त, शिष्टाचीर्ण) शा. ३४१. ६
-द्वार आर. २९८. ८; अ. ११४. १–१०
-धन शा. ६०. ३३
-ध्वज शा. १८. ३३; १२०. ९
-ध्वजिक अ. १४८. ३५
-पत्नी आ. १४. ६; ६०. १३; ९४. ४८; ११२. २; ११६. २३; आर. १३. ५८; ४६. २०; अ. ११०. ९
-पथ आर. १३. ६०
-पद शा. १३०. १९, २०
(परागति स. ६२. १४
(परिभाषा) शा. ११०. ११
-परीक्षा आर. १३१. २८
-प्रवचन क. ४९. ४९
(प्रवृत्त-निवृत्त) शा. १९२. ३१
(बहुशाख) शा. ३४२. ९–१६
बुद्धि आ. ८७. १७
(ब्रह्मपुत्र) अ. १४८. ६
-भिक्षु शा. १५९. २
-रक्षक (क्षत्रिय) शा. ३२. ४
-रक्षी (क्षत्रिय) शा. ४९. ६३
-वाणिजक अ. १४८. ३५
-विद् शा. १४. १७
-वैतसिक शा १५२. १६; आश्व १४. २४
(शाश्वत) शा. ६०. ६
(श्रद्धालक्षण) आश्व. ३५. ३३
-सङ्कर क. ३०. ५६; शा. ३०८. ६१
-संस्थापन भी. २६. ८
(सनातन) आ. १८८. १९; आर. ३२. २८
-सेतु अ. १३६. ४
धर्महा शा. ३२. ७
धर्माधर्म आर. ११९. ५
(त्याज्य) शा. ३१६. ४०
धर्मापेक्ष द्रो. ६१ ३०
धर्माराम उ. ३६. ७; अ. १. १९
धर्मार्थकाम (सममेव सेव्याः) शा. १६१. ३८

'न'

७४; ९३. ५; उ. १८७. २६; अ. २६. ३६
प्रयाण आ. २०२. १–४; भी. २८. ३०
प्रयुद्ध आर. १२. ५३
प्रयोग आ. १३४. २४; क. २५. १०; अ. १०७ ९४
प्रलम्भ स. ४३. ११
प्रलय आर. १८६. ४–९, २३. ५६–७६; भी. ३१. १८
प्रवास (महिमा) शा. ५७. ३
प्रवृत्तक-धर्म शा. १८९. १०
प्रवृत्ति शा. २१०. ४
(अभ्युदय-क्रिया) शा. ३२७. ५
-धर्मी (सप्तर्षयः) शा. ३२७. ६१
-निवृत्ति भी. ३८. ७
-निवृत्ति-धर्मकर्त्ता (भगवान्) शा. ३२७. २
प्रव्याहार शा. २१६. १
प्रव्रजिता अ. १०७. १२४
प्रश्रय शा. ३. १
प्रसवार्थी आर. ९४. १३
प्रसून (भोजन) अ. २६. ७
प्रस्थान (रीति) आ. १३३. १–४
प्रस्थान-विधि उ. ९५. २१
प्रहरण (परश्वध, भिण्डिपाल, शक्ति, तोमर, मुग्दर, ऋष्टि, परशु, प्रास, करवाल, खड्ग, कार्मुक, शर) उ. १९. ३–४
प्राकार आ. १९९. २९
-तोरण क. २४. १६
प्राकृत आ. १३८. ६१–२३
(असंस्कृत) आ. ६८. २४
-पुरुष वि. ४१. १२
-मानव भी. ९९. २३
(रिपु) वि. २८. ४
प्राक्कर्म स्त्री. ३. १४
प्राज्ञ आ ६९. १०; शा १३७. ८३
प्राड्विवाक शा. १२१. ४५
प्राण आर १७६. १०; भी. ३०. १०
(अन्न) शा. १५. २२
(विवेचन) शा. १७८. ३
प्राणायाम आर. ३. १४; भी. २६. २९; आश्व. २०. १७
प्राणिवध आ. ९४. १५
प्रातराश अ. ९३. १०
(पञ्चाशत् मृग) आर २५१. ११
प्रातिवेश्य द्रो. ५१. ३४
प्राय (आमरण अनशन) आर. २३८. १०
प्रायण शा. ३२२. २४
प्रायमासीन शा. ११२. ८६
प्रायश्चित्त आर. ३२. १७; उ. ३७. १२; श. ३२. २४
-विधान शा ३५. २; १५९. १–७२
-स्वरूप शा. ३६. १–४६
प्रायोपविष्ट आर. २३८. ४८
प्रायोपवेश द्रो. ११८. १६; शा. २७. २३
प्रायोपवेशन आर. २३९. १६–१७
प्रार्थना (याचना-विष) आर. २९७. ६१
प्रावार स. ४५. ९
प्रावट श. ४०. १७

ब्रह्मवृक्ष शा. ७४. १४
(जीवानामा जीवः) आश्व. ४७.१३
ब्रह्मशिर आ. १. १५; सौ. १५. २३
ब्रह्मशिरा सौ. १२.४
ब्रह्मसर अ. ९६.७
ब्रह्मसूत्र द्रो. ६९.६९
ब्रह्मस्थान शा. १९२.१२३; २२२.२
ब्रह्महण उ. ३५.४१
ब्रह्महत्या आ. ३३. १९; ७१. ३९;
आर. १३९. १०; उ. ९.
३०

ब्रह्महा शा. ३५. १७
ब्रह्मा आ. १.३०; ६.५; आर १८७.
४०; उ. ९५.२

ब्रह्माग्निषोमीय शा. ३२९.५०
ब्रह्मा (मेरुपर्वतवासी) अ. ९२.७
ब्रह्माश्रम शा. ६६.१०,११
(प्रव्रजितानां ज्ञानभूमिः) अ. १०.५
ब्रह्मास्त्र श. ६१. १९; शा. २. १३
ब्राह्मण आ. १.१०८, २०१; ३.१३२;
११.१३; २४.३; ६८.५६;
१२८. ८; १६५. २७;
१६८.९; १७९.११–१३
१८१.३५; स. ५.८६;
१९.४२; ३९.६; ७२.२०
आर. २.४; २५.१५; २७.
१४–२०; ४७.६; ९४.५;
१७७.१६.१७–२१, २५;
१८९.१८; २३८.२४;
२८७.४–६; उ. २९.४६;
३३.७५, ७६; ४३.२९;
१३७.२०; भी. ११६.३३

क. ३०. ८; शा. ३. २५;
३९.३८; ७३.६; १३०.२
१३३. १८; १५४. ७;
१८१. १; १९२. ४५;
२१८.१३; ३१२.१४-१९;
३२९. १३; अ. ८. १२;
९८. ९

(अवध्य) आ. १८०.९
(अविद्वानपि पूज्यः) अ. १३६.२१
(आरण्यक-प्रव्रजित) शा. १३३.८
(ऋषि) आर. २७.८, १९१.३, ४;
९; १९०.५२
(कः) आर. १९७.३१–३८
(कर्म) शा. ६३.१–२
काम्या आर. १८६.१२८
(कोपित) आ. ७६. २४
(कृषि-गोरक्ष) अ. ३३.११
(क्रुद्ध) उ. ४०.७
-क्षत्रिय उ. १८०. २५
(क्षत्रियजातः) आ. १२७. १४
-क्षत्रिय-योग अ. १३७. १२
(क्षत्रियाद्वरः) अ. १४१.३०
(गोभक्ष) उ. ३५.२०
-चेष्टा शा. २३.९
(जाति परिवर्तन) आ. ६५.२९
(तपसा) श. ३९. २९
(तीर्थ) अ. ९.२४
(तपः श्रुतयोनिभिः) अ. १२२. ७
(दम) सौ. ३.१९
-धर्म शा. १४. १५
-धर्म (दम, स्वाध्याय, अध्यापन)
शा. ६०. ९

'य'

'ल'

'ह'

पर्व-संक्षिप्तिका

१. आदि	आ.
२. सभा	स.
३. आरण्यक	आर.
४. विराट	वि.
५. उद्योग	उ.
६. भीष्म	भी.
७. द्रोण	द्रो.
८. कर्ण	क.
९. शल्य	श.
१०. सौप्तिक	सौ.
११. स्त्री	स्त्री.
१२. शान्ति	शा.
१३. अनुशासन	अ.
१४. आश्वमेधिक	आश्व.
१५. आश्रमवासिक	आश्र.
१६. मौसल	मौ.
१७. महाप्रास्थानिक	महा.
१८. स्वर्गारोहण	स्व.

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसमीक्षणम्

डॉ० कैलाशनाथ द्विवेदी एम० ए० डी० लिट्०

संस्कृत-साहित्ये वैदिककालदारभ्याधुनिककालपर्यन्तं गद्य-काव्य-परम्परा अविच्छिन्नावलोक्यते। संस्कृतगद्यस्य सुदीर्घपरम्परायामर्वाचीन संस्कृतगद्यमत्यन्तं समृद्धमधोलिखितरूपेणावाप्यते।

१—प्रबन्धकथात्मकं गद्यम्।

२—मुक्तककथात्मकं गद्यम्।

३—चरितप्रधानमाख्यानात्मकं गद्यम्।

४—अनूदितं गद्यम्।

५—प्रकीर्णं 'विविधविषयात्मकं' गद्यम्।

संक्षेपेण समीक्ष्यतेऽस्मिन् शोधपत्रेऽर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यमत्र।

प्रबन्धकथात्मकं गद्यम्

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यं प्रायः प्रबन्धकथात्मकं 'उपन्याससमन्वितं' प्राप्यते। अधोलिखिताः कृतयोऽस्यां विधायां महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

मन्दारमञ्जरी

अल्मोड़ा जनपदस्य पटियाग्रामवासिनः महाकवेः विश्वेश्वर-पाण्डेयस्य "मन्दारमञ्जरी" प्रबन्धकथात्मकगद्यसाहित्यस्य प्रतिनिधिरचना कथयितुं शक्यते, किन्तु कादम्बर्या गद्यशैलीमनुसृत्यापि भाषाभावयोरियं न तादृशी प्रभावशालिनी विद्यते। यथा—

। "सरस्वतीवाश्रितचतुरानना, श्रीरिव प्रोल्लसितपद्माकरा, देवसेनेव बहुलापत्यार्हा, पौलोमीवानुभूतशतमखा, लोपामुद्रेव कान्तागस्त्यानवेक्षोद्भवा, रतिरिव पंचबाण-संचरणभूमिः, सीतेवानधिगतयोनिसंकरा...।" चेति।

'मन्दारमंजर्यां श्लेषोपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकाराणां बाहुल्येन दीर्घसमासपूर्णदीर्घवाक्ययोजनामध्ये दुर्बलतन्तुमिव कथासूत्रं विलुप्तं भवति। अस्यां कृतौ समसामयिकप्रवृत्तीनामभावो वर्तते।

सुशीला

तमिलनाडुप्रदेशे संस्कृताध्ययनस्य अधीक्षकस्य कृष्णमाचार्यस्य '१८६९-१९२४ ई०[1]' उत्कृष्टा उपन्यासकृतिः "सुशीला" स्वसुबोधभाषाशैल्या स्त्रीः सदाचरणाय शिक्षयति। श्रीकृष्णमाचार्यस्य पातिव्रत्य-पाणिग्रहण-वररुचि-प्रभृतयोऽन्यगद्यकाव्यग्रन्थाः प्राप्यन्ते। सुशीलायामादर्शहिन्दुनारी-जीवनस्य शोभनं चित्रणं हृदयावर्जकं विद्यते।

मन्दारवती

रङ्गनाथाचार्यपुत्रः कविरत्नकृष्णमाचार्यः कादम्बरी शैलीमनुसृत्य अष्टादशप्रकरणेषु मन्दारवतीं विरचितवान्। उपन्यासकृतिरियं तस्य लोकप्रिया रचनास्ति, यस्यां पुरातनतया सार्धमाधुनिकताया अपि प्रतिच्छविर्विद्यते। भाषा-शैली कृतेरस्या अत्यन्तं स्वाभाविकी सुन्दर-सालंकृत-वाक्योजना सर्वत्र सहृदयमनो हरति। यथा--

"अथ भगवानम्बरमणिरभ्युदयोन्मुखः। अमाथिषुः कुलायान् पक्षतिविधूनानैरुत्पतनोद्यतानि शकुन्तकुलानि। अलमकार्षुर्गृहाङ्गणानि गोमयानुलेपनादिभिः परिचारिकाः। अजृम्भिषत रथ्यासु पांसुक्रीडारतानामर्भकाणां कोलाहलारावाः[2]"

जयन्तिका

विंशशताब्ध्यामस्यां कर्णाटकप्रदेशीयः जग्गु-अलवार-आयंगरः "जयन्तिका" नाम्नीमुपन्यासकृतिं विरचितवान्। जयन्तिकार्वाचीनकथा-साहित्ये सर्वथाद्वितीया मौलिकी रचना, तथाप्यीयं कादम्बर्या प्रचुरं प्रभाविता परिलक्ष्यते।

१—"संस्कृतसाहित्य का आलोचनात्मक इतिहास" डॉ० रामजी उपाध्यायः, प्रयाग पृ०२४६। अर्वाचीन संस्कृत साहित्य-डॉ० श्रीधरभास्कर नागपुरम् पृ० २०९।

२—मन्दारवती, कृष्णमाचार्यः, वाग्विलाप्रेस, मद्रास, १९२९, पृ०३९।

सौदामिनी

कर्णाटकप्रदेशीयो नरसिंहाचार्यः विंशशताब्द्याः सुविख्यातः संस्कृत-गद्यकाव्यकार आसीत्। सौदामिनी अस्य सुप्रसिद्धोपन्यासकृतिरस्ति। तत्र मगधनरेशस्य शूरसेनस्य विवाहो विदर्भराजकुमार्या सौदामिन्या सह सम्यग् रूपेण वर्णितोऽस्ति।

सौदामिन्या अपरः प्रणयी विजयवर्मासीत्, यः शूरसेनराज्यं विजितवान् किन्तु अन्ते शूरसेनः स्वपराक्रमेण सौदामिन्या सह स्वराज्यमपि लब्धवान्। अस्योपन्यासस्य कथावस्तु रोचकं, भाषा-शैली च मनोहारिणी विद्यते।

कुमदिनीचन्द्रम्

भाषाशैलीदृष्ट्या "कुमुदिनीचन्द्रम्" विंशशताब्द्याः सर्वोत्तमोपन्यास-कृतिः मन्यते।

मेधाव्रताचार्योऽस्त्यस्याः कृतेः लेखकः। उपन्यासेऽस्मिन् वीरवरकेशरीसिंहस्य पुत्रः चन्द्रसिंहोऽस्ति प्रधाननायकः, नायिका च कुमुदिनी अस्ति। केशरीसिंहस्य द्वितीयपुत्रः रणवीरसिंह उपनायकोऽस्ति रत्ना-प्रभा-चोपनायिका विद्यते। क्रूरसिंहयोगीन्द्रविमलादिपुरुषनारीपात्राणाँ चारुचरित्रचित्रणमस्यां रचनायां मनोहरमस्ति। षोडशकलासु विभक्तं कथावस्तु वर्तमानयुग-प्रवृत्तिभ्यः पराङ्मुखीभायापि केवलं व्यंग्यरूपेण वर्तमानपरिस्थितीः संकेतयति। कृतौ प्रत्येककलायाः प्रारम्भे प्रासंगिक-श्लोकबद्धाः सूक्तयो विराजन्ते। यथाहि--

मृगेषु मैत्री मुदितात्मदृष्टौ कृपा मुहुः प्राणिषु दुःखितेषु।
येषां न ते कस्य भवन्ति वन्द्याः कौशेयकौपीनभृतो मुनीन्द्राः" ॥

कुमुदिनीचन्द्रम् पृ० ४

प्रबन्धकथात्मकगद्यसाहित्ये श्रीमतोराजम्मारचितचन्द्रमौलिः, श्रीनारायण[1] शास्त्रिख्रिस्तेमहोदयस्य दिव्यदृष्टिः, आचार्य-श्रीशैलरचिता मेनका, म० म० हरिदास[2]-सिद्धान्तवागीशकृता सरलादिप्रबन्धात्मककथाकृतय उल्लेखनीयाः सन्ति।

१—दिव्यदृष्टिः ना० शा० खिस्ते, वाराणसी, १९३९ अमरभारती-संस्कृत मासिकपत्रिका

२—सरला हरिदास-सिद्धान्तवागीशः) ४१ देवलेन, कलिकाता-१४।

मुक्तकं कथात्मकं गद्यम्

मुक्तककथात्मकगद्यसाहित्येऽनेका कृतयो विद्यन्ते, यास्वधोलिखिता उल्लेखनीयाः सन्ति ।

कथामुक्तावली

अर्वाचीनकालस्य सुप्रसिद्धा संस्कृत–कवयित्री गद्यलेखिका च पण्डिता क्षमारावमहोदया कथामुक्तावल्या रचयित्री । कथा-मुक्तावली सरल-प्रवाहपूर्णगद्ये विरचितानां रोचककथानां संग्रहोऽस्ति । कथापञ्चक–ग्राम्य-ज्योतिरन्ये तस्याः सुप्रसिद्धे मुक्तककथाकृती स्तः । रोचकताघटनावैचित्र्यादि दृष्ट्या क्षमारावरचिताः कथा हिन्दीकथानामिव लोकप्रियाः सन्ति ।

कथासंवर्तिका

भागीरथप्रसादत्रिपाठी "वागीशः" शास्त्री कथासंवर्तिकायाः कर्तास्ति । मनोरमभाषाशैल्याः सरसास्त्रयोदशकथाः विलसन्ति कथासंवर्तिकायाम्, यासामाधारोऽस्ति दशार्णक्षेत्रस्य लोकजीवनम् । इमाः कथा न केवलं बालकेभ्यः रुचिकराः प्रत्युत प्रौढजनेभ्योऽपि शिक्षाप्रदाः सन्ति ।

कौमुदीकथा कल्लोलिनी

पं० रामशरणत्रिपाठी रचयितास्ति कौमुदीकथाकल्लोलिन्याः, यस्यां भारतीयसाहित्यपरम्परा पूर्णतयानुसृता । नरवाहनदत्तस्य सुप्रसिद्धकथा-द्वारेण त्रिपाठिना काव्यात्मकरूपेण लघुकौमुद्याः सूत्राणां संज्ञान–प्रदानाय समीचीनः प्रयस्तवान् ।

शैवलिनी कुमुदिनी च

बंगलौर–सेण्ट्रलमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षः चक्रवर्ती राज-गोपालाचार्यः शैवलिनी कुमुदिन्यौ कथाकृती विरचितवान्, ययोः ग्राम्य-कथाभिः सार्धं काल्पनिकेतिवृत्तानां विलासो विद्यते । विलासकुमारीसंगर-नाम्न्योरपरे गद्यरचनेपि तस्य विख्याते वर्तेते ।

इत्थं संस्कृतस्य मुक्तककथात्मकं गद्यमपि शिवदत्तशर्माचतुर्वेदि-सम्पादिताभिनवकथाकुंजादिनानाकृतिभिः पर्याप्तं समृद्धमवलोक्यते ।

चरितप्रधानमाख्यानात्मकं गद्यसाहित्यम्

प्रबन्धात्मकविधायां चरितप्रधानमाख्यानात्मकं गद्यसाहित्यमप्य-त्यन्तं समृद्धं संलक्ष्यते, । तत्र निम्नलिखितकृतयउ ल्लेखनीया सन्ति ।

श्रीकृष्णाभ्युदयम्

श्रीशैलदीक्षित— (तिरुँमलाचार्य)–प्रणीतं श्रीकृष्णाभ्युदयं गद्यकाव्यं प्रणेतुः प्रतिमायाः श्रेष्ठं निदर्शनमस्ति ।

अस्मिन् गद्यग्रन्थे श्रीकृष्णस्य जीवनचरितं रमणीयतरं वर्णितमस्ति। चरितप्रधानेऽस्मिन्नाख्यानग्रन्थे गद्यकाव्यशैली वर्ण्यविषयानुसारिणी अत्यन्तमुदात्ता वर्तते। भारतीविलासः कावेरीगद्यञ्च अन्ये गद्यकाव्यरचने श्रीशैलदीक्षितस्य स्तः।[1]

उदयनचरितम्

पंचदशाध्यायेषु प्रवाहपूर्ण–प्रसादगुणमयीभाषायां व्ही० अनन्ताचार्यः रोचकाख्यानम् ''उदयनचरितम्'' विरचितवान्। ऐतिहासिकपृष्ठभूमावियं गद्यकृतिः सर्वथा सफलैवास्ति।

शिवराजविजयम्

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्ये चरितप्रधानाख्यानात्मकंकृतिषु रचनेयं मूर्धन्या मन्यते।

ऐतिहासिकेऽस्मिन्नुपन्यासे छत्रपतिशिवराजजीवनवृत्तसम्बन्धिकथानकं निपुणतया निबद्धमस्ति। रचयितुरस्य अम्बिकादत्तव्यासस्य उत्कृष्टभाषाशैल्याः परिचयः पदे-पदेऽस्मिन्नाख्याने प्राप्यते। ओजःपूर्णप्रवाहमय्यां भाषायां पदलालित्यं, संवादसौष्ठवं, परिवेशानुकूलं चारुप्रकृतिचित्रणञ्च सर्वत्र संलक्ष्यते। यथा—''महाराष्ट्रदेशरत्नम् यवनशोणितपिपासाकुलकृपाणः, वीरतासीमन्तिनीसीमन्तसुन्दरसान्द्रसिन्दूरदानदेदीप्यमानदोर्दण्डः, मुकुटमणिर्महाराष्ट्राणां, भूषणं भटानाम्, निधिर्नीतीनाम्, कुलभवनं कौशलानाम्, पारावारः परमोत्साहानाम् स्वधर्मग्रहग्रहिलः इति।[2]''

वस्तुतोऽभिनववाण इति विख्यातो महाकविव्यासः छत्रपतेः शिवराजस्य गौरवमयं भव्यञ्च चरित्रचित्रणे सर्वथा सफलोऽस्ति।

लोकमान्यतिलकचरितम्—

लोकमान्यतिलकस्य जन्मशताब्दमहोत्सवावसरे १९५६ ई० वर्षे श्रीकृष्णवामनः चितले महोदयोऽष्टदशपर्वसु लोकमान्यतिलकचरितम् सरलप्रवाहपूर्णललितभाषया लिखितवान्। लेखकस्य भाषासारल्यस्य निदर्शनं प्रस्तुतेऽवतरणेऽवलोकनीयम्।

''जलसन्तरणमेतेषामतीव प्रमोदायाभवत्। वाराणसीक्षेत्रे परम-

१—संस्कृतसाहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, डॉ० रामजी उपाध्यायः, प्रयागम् पृ० २५६।

२—शिवराजविजयम्, पं० अम्बिकादत्त व्यासः, वाराणसी, १९६९, पृ० ३०।

पवित्रभागीरथ्या विस्तीर्णप्रवाहो लोकमान्यैः सुखेनोत्तीर्ण इति बहुभिर्जनैः कथ्यते ।''[1]

लेखकः श्रीचितलेमहाशयो लोकमान्यतिलकस्य जन्मनः मृत्युपर्यन्तमैतिहासिकं सांगोपागं जीवनमस्यां कृतौ वस्तुतः चित्रीकर्तुं सफलोऽस्ति ।

द्वासुपर्णा

चरितप्रधानेष्वाख्यानात्मकगद्यग्रन्थेषु डॉ० रामजी उपाध्यायरचिता "द्वासुपर्णा" ग्राम्यजीवनाधारि-कृष्णसुदाम्नोः पौराणिकीं कथामभिनवरूपेण चित्रयति ।

श्रीनारायणशास्त्रिखिस्ते विरचिता विद्वच्चरितपंचकम्, आचार्यशेषशायीकृताष्टावक्रीयम्, भगवताचार्य–चारुदेवशास्त्रिप्रणीते गान्धीचरिते प्रभृतिगद्यकृतयो महात्त्वपूर्णा उल्लेखनीयाश्च सन्ति, यासु सरल-सरलं प्रसादात्मकं प्रवाहपूर्णं च संस्कृतं प्रयुक्तमस्ति ।

अनूदितं गद्यसाहित्यम्

भारतीयाभारतीय–भाषाभ्योऽनूदितं गद्यसाहित्यमपि समृद्धं विद्यते । विभिन्नभाषाभ्योऽधोलिखिता अनूदिताः कृतय उल्लेखनीयाः सन्ति ।

लावण्यमयी

श्रीनदप्पशास्त्री सुनृतवादिनीति संस्कृत–साप्ताहिके वंकिमचन्द्रस्य-लावण्यमय्या वंगलोपन्यासस्य सरलसंस्कृतेन रोचकं रूपान्तरणं कृतवान् ।

संसारचक्रम्—जुमञ्जुभाषिणी पत्रिकायाः सम्पादकः, रामानुजो हिन्द्या उपन्यासस्य संसारचक्रस्य सरलमनुवादं कृतवान् ।

अनूदितगद्यसाहित्ये श्रीशैलताताचार्येण संस्कृतरूपान्तरिते रचने वंगलोपन्यासदुर्गेशनन्दिनी क्षत्रियरमणी च, श्री हरिचरणरूपान्तरिता वँकिमचन्द्रस्योपन्यासकृतिः कपालकुण्डला, सोमयाज्यनूदिता टालस्टायकृतिः "कणः लुप्तः गृहं दहति" प्रभृतयः कृतयः महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

प्रकीर्ण—[विविधविषयात्मकं] गद्यसाहित्यम्—अर्वाचीनं प्रकीर्णं विविधविषयात्मकं गद्यसाहित्यमत्यन्तं समृद्धं वर्तते, यस्मिन् धार्मिकसामाजिक–सांस्कृतिकवैज्ञानिक–साहित्यिकयात्रावृत्तादि-विविधविषयका गद्यग्रन्था उपलभ्यन्ते । विधायामस्यामधोलिखिताः कृतय उल्लेखनीयाः सन्ति—

१—लोकमान्यतिलकचरितम्, चितले, सुबोध–संस्कृतलोकमान्यतिलकचरित–प्रकाशन, बम्बई ।

प्रबन्धमंजरी

पं० हृषीकेशभट्टाचार्योऽर्वाचीनसंस्कृतगद्यलेखकेषु सुप्रसिद्धोऽस्ति। प्रबन्धमञ्जरी तस्य महत्त्वपूर्णा रचनास्ति, प्रबन्धमञ्जर्याः प्रांजल-प्रवाह-पूर्णभाषाया उदाहरणं प्रस्तूयतेऽस्मिन् गद्यावतरणे—

"भीषणभस्मच्छुरितजूटघटित - सरस - कुसुमस्तवक -शोभिस्निग्ध धम्मिल्लशोभोद्भावितं भयंकराशीविषघटितार्ध—मौक्तिकसरसमुज्ज्वल-शोभाच्छादितावयवमर्धनारीश्वररूपं हि केवलं संस्कृतभाषायामेवाविर्भावित-मस्ति।"[१]

सेतुयात्रावर्णनम्

यात्रावृत्तसाहित्येऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णमिदंगणपतिशास्त्रिणा पाण्डित्यपूर्णं सरलं यात्रावर्णनं" लिखितवान्।

श्रीशैलदीक्षितेन [तिरुमलाचार्येण] कावेरीगद्ये कुर्गप्रदेशीय-तलिकावेरीनाम्नः तीर्थस्य यात्रावर्णनं कृतम्।

श्रीकृष्णोपाध्यायप्रणोत-कवीन्द्रचन्द्रचन्द्रोदया गद्यग्रन्थ उत्तमकोटिको-ऽस्ति यस्मिन् शाहुजहाँकालिक-विदुषां प्रशस्तीनां संकलनमस्ति, याः कवीन्द्राचार्याय समर्पिता आसन्।

संस्कृतगद्येन इतिहास-लेखने म० म० पं० रामावतारशर्मा सुप्रसिद्धो-ऽस्ति। अस्यां विधायां स "भारतवर्णनम्" सरलललितसंस्कृतभाषया विरचितवान्।

श्रीद्विजेन्द्रनाथ[२]शास्त्री, हंसराजो[3] ऽग्रवालः, प्रभृतिभिः विद्वद्भिः संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थाः सरससंस्कृतभाषया विरचिताः।

संस्कृतगद्यस्य नवीनविधायां समीक्षात्मकनिबन्धानां प्रणेतुः म० म० प० गिरधरशर्मणः महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। 'चतुर्वेदिसंस्कृतरचनावलिः' [भागद्वयं] वैदिकपौराणिकभाषाशास्त्रीयधर्मशास्त्रीयकाव्यशास्त्रीय-

---

८—प्रबन्धमञ्जरी, हृषीकेशभट्टाचार्यः, (संस्कृत-भाषाया वैशिष्ट्यम्) काव्यकुटीर-कार्यालयः चाँदपुर (बिजनौर) पृ० २०७।

९—संस्कृत साहित्य-विमर्शः, द्विजेन्द्रनाथः शास्त्री, १९५६ पृ० ६८०।

१०—संस्कृतसाहित्येतिहासः, (द्विभागात्मकः), हंसराज-अग्रवालः, फीरोजपुरम् १९५।

दार्शनिकादिविविधविषयकान् निबन्धान् सप्रस्तौति स्म। गीता-पुराण-समीक्षा तेन "पुराणपारिजाते" नाम्नि ग्रन्थे कृता।

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यलेखेषु विविधविषयसम्बन्धिसंस्कृतनिबन्धकाराः प्रबन्धप्रकाशकारः डा० मंगलदेवशास्त्री, प्रस्तावतरंगिणीकारः पं० चारुदेवशास्त्री भारतस्य[1] सांस्कृतिकनिधिः, महाकविकालिदासः संस्कृतनिबन्धावलिः प्रभृतिग्रन्थानां कर्ता डॉ० रामजी उपाध्यायः, मानव शिल्पी[2] कालिदासादिग्रन्थानां रचयिता डॉ० रेवाप्रसाद द्विवेदी, निबन्धवैभवस्य लेखकः आचार्यकेशवदेवशुक्लः संस्कृतनिबन्धशतककारः डॉ० कपिलदेवद्विवेदी, संस्कृत-निबन्धाञ्जलिकारः डॉ० रामकृष्ण आचार्यः संस्कृतनिबन्धनवनीतकारः डॉ० पारसनाथद्विवेदी, संस्कृतनिबन्धादर्शकारः डॉ० राममूर्ति शर्मा, कालिदासीयम्-निबन्धनिचयकर्ता डॉ० कैलाशनाथ द्विवेदी, प्रबन्धरत्नाकरस्य रचयिता डा० रमेशचन्द्रः शुक्लः, डॉ० शिवप्रसादभारद्वाजः डा० वासुदेवकृष्णचतुर्वेदि-प्रभृत्यनेके संस्कृतगद्यलेखका उल्लेखनीयाः सन्ति।

आधुनिकसंस्कृतगद्यसाहित्यं संवर्धयन्त्यः संस्कृतपत्र-पत्रिका संलक्ष्यन्ते। अस्यां दिशि संस्कृतं भवितव्यम् [नागपुर] गाण्डीवम् [वाराणसी] सँगमनी [प्रयागम्], सागरिका [सागरम्], 'अजस्रा-[लक्ष्मणपुरम्] सारस्वती सुषमा [वाराणसी], संस्कृत-विमर्शः, संस्कृत प्रतिभा [दिल्ली] शारदा [बम्बई] गुरुकुलपत्रिका [हरिद्वारम्] दिव्यज्योतिः [शिमला] भारती-[जयपुरम्] प्रभृतिपत्रपत्रिकासु संस्कृतगद्यं समालोचनात्मकरूपेण समृद्धं संदृश्यते।

अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्यस्य उपर्युक्तविवेचनेन कथयितुं शक्यते, यत् प्राचीनसंस्कृतगद्यकाव्यमिव अस्मिन्नलंकारवर्णनै जटिलता दुरूहता वा नावाप्यते, अपित्वस्मिन् सरलप्रसादपूर्णभाषया प्रवहमाणा कथा-कल्लोलिनी स्वाभाविकी समुल्लसति। ग्रीकगद्यकाव्यप्राचीनभारतीय-

---

१--ग्रन्थोऽयं उ० प्र० शासनेन पुरस्कृतः (प्राप्तिस्थानम् सागरिका-समितिः सागरम्)

२--सागरिकासमितिः, सागरविश्ववि०, सागरम् (कालिदासविशेषाङ्के सागरिकायां प्रकाशितम्।

गद्यकाव्यमिव अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसाहित्येऽपि नगरवर्णनं, प्रकृति-चित्रणं, नारीसौन्दर्यवर्णनं पशुपक्षिपादपलतामयसंसारस्य रागविरागमय-व्यवहारस्य च चित्रणं दृश्यते। उभयोः साम्यमवलोक्य पीटर्सनमहोदयेन प्रोक्तम् "भारतीयगद्यकाव्यं ग्रीकगद्यकाव्यस्य अधमर्णमिति' वितथं निराधारम्प्रकल्पनम्।

प्राचीनगद्यस्य अपेक्षयार्वाचीनगद्ये विविधविधा विद्यन्ते, यासु प्राचीन-गद्यकवीनां मध्ये महाकवेः सुबन्धोर्न तादृशः प्रभावः परिलक्ष्यते, यादृशः दण्डिबाणयोः प्रभावः। बाणभट्टस्य प्रभावस्तु विश्वेश्वरपाण्डेय-कृष्णाचार्य-शैलदीक्षिताम्बिकादत्तव्यासादिलेखकानां गद्यसाहित्ये विद्यते एव।

संस्कृत-विभागाध्यक्षः

जनता स्नातकोत्तर महाविद्यालयः, अजीतमल इटावा उ० प्र०

१—संस्कृतसाहित्येतिहासः, (द्वितीयोभागः), हंसराज-अग्रवालः फीरोजपुरम् १९५१, पृ० १०।

होलकरशासकानां संरक्षणे संस्कृतसाहित्यसंवर्धनम्

डॉ० ओम् जोशी

चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशततमे खीष्टाब्दे प्रथमेन-बाजीरावपेशवामहाभागेन मल्हाररावनामको होलकरवंशीयो मालवप्रान्ताधिपतिः कुलपरम्परागतग्रामसमूहदानेन महतोत्सवेन च विधिवत्सम्मानितः। तस्माद्दत्ताग्रहारसमयान्मालवप्रदेशे होलकरराजवंशः शासकत्वेन प्रतिष्ठितः। अष्टादशशताब्द्याः प्रारम्भिकेष्वेव वर्षेषु मालवजनपदकृताधिकारा होलकरनरेशास्तदानीन्तनराजवंशेषु महत्त्वपूर्णेतिहासश्रृंखलारचयितारोऽभवन्।

एभिर्नरेशैर्भारतीयराजनीतिः प्रायः पञ्चाशदधिकद्विशतं वर्षाणि यावत् प्रभावितासीत्।

अष्टादशशताब्द्या उत्तरार्धे होलकरराजवंशस्य संरक्षणे या संस्कृतकाव्य-मंजरी विलसिता, सानिशं प्रवर्तते।१ प्रायशो वर्षशतद्वयेऽस्मिन्मालवप्रदेशे होलकरवंशसम्बद्धं यत्संस्कृतसाहित्यं विरचितं तदधस्तान्निर्दिष्टम्—

(१) अष्टादशशताब्द्या होलकरीयसंस्कृतसाहित्यम्।

(२) ऊनविंशशताब्द्या होलकरीय संस्कृत-साहित्यम्।

(३) विंशतिशताब्द्या होलकरीयसंस्कृतसाहित्यम्।

अष्टादशशताब्द्या होलकरीयसंस्कृतसाहित्यम्—

अहल्याकामधेनुनामायं धर्मशास्त्रग्रन्थो होलकरवंशमौलिभूषणाया देव्यहल्यायाः संरक्षणे तस्याः शासनकाले (१३ मार्च, १७६७ खीष्टाब्दतः ३० अगस्त १७९५ खीष्टाब्दं यावद्) विरचितः। ग्रन्थस्यास्य रचनाकारः केशवदास (केशवराय) उपनामकः खुशालीरामरायभट्टः।

अहल्याकामधेनौ मुख्यतया हिन्दूनां परम्पराः, विविधसंस्काराः, व्रतादयश्च वर्णिताः। ग्रन्थारम्भप्रशस्तिषु होलकरराजवंशेतिहासं ग्रन्थकृल्लिलेख।

अहल्याकामधेनोः प्रशस्तिश्लोकेषु निम्नाङ्कितानां जनानां विषये ऐतिहासिकतथ्यानाञ्च समावेशः कृतोऽस्ति—१) छत्रपतिसाहूभोंसले महोदयः, प्रथमपेशवाबाजीरावः, २) मालवजनपदाध्यक्षो मल्हारराव-

होलकरः, ४. तत्पत्नी गौतमी, ५. मल्हाररावपुत्रः खण्डेरावः, ६. मल्हाररावस्य मंत्री आनन्दरावः, ७. तद्भ्राता आपाजीरावः ८. तात्या गंगाधरः, ९. तत्पुत्रौ कुशमाधवौ, १०. गोविन्दपंतः, ११. गौतम्या मंत्री नाना (नारुगणेशः), १२. मल्हाररावस्नुषा खण्डेरावपत्नी च देव्यहल्या, १३. मालजीरावो, मालेरावो (मालाजीरावः)।

कविना ग्रन्थस्य प्रशस्तिटीका च कृता। तत्र होलकरवंशसम्बद्धगद्य-मयेतिहासः सम्प्राप्तो भवति।

विविधशिलालेखाः

"अष्टादशतमं भारतीयेतिहासस्याविलं शतकम्। होलकरवंशे-तिहासेऽपि महत्त्वमस्य वर्तते। तात्कालिकानामन्येषां राजवंशानामिव होलकरराजवंशेऽपि मालवजनपदस्य विविधक्षेत्रेष्वनस्यूत"—इत्येतत् तथ्यं होलकरवंशसम्बद्धाः शिलालेखप्रशस्तयः प्रमाणयन्ति। राज्ञां दानकर्म-निर्माणकार्यजीर्णोद्धाराणाञ्च वर्णनमेतेषु उपलब्धम्।

वस्तुतो होलकराणां कार्याधिकारक्षेत्रमिन्दूर–महेश्वर-देवास–खरगोण-देशपुरमण्डलेषु विततमासीत्। एते होलकरवंशविषयकाः संस्कृताभिलेखा विशिष्टकालावधावेव (१७४० खीष्टाब्दतः १८९५ खीष्टाब्दं यावद्) उत्कीर्णाः। कतिपय शिलालेखा गद्यमया, अपरे तु पद्यमयाः सन्ति। यथा–तिलभाण्डेश्वरशिलालेखः महाराष्ट्रियवास्तुशिल्पावबोधको मालवजन-पदाधिपतिनिर्मितशिवालयो त्कीर्णोऽष्टादशशताब्द्याः प्रथमोऽयं संस्कृत-शिलालेखस्तु प्रथमहोलकरनरेशस्य मल्हाररावस्य धर्मप्रवृत्ति द्योतयति।

मध्यप्रदेशराज्यस्य देवासनगरस्य समीपे "तराणा" नामा ग्रामो विद्यते। तत्र १७६७ प्रमोदनामके विक्रमसंवत्सरे, १६६२ शके, १७४० खीष्टाब्दे ज्येष्ठशुक्लस्य पञ्चम्यां तिथावुत्कीर्णेऽस्मिन्नभिलेखे तिलभाण्डे-श्वरनामकस्य शिवालयस्य निर्माणकर्म संसूचितमस्ति। निर्माणकार्यमेत-न्मालवपतिना मल्हाररावेण कारितम्। होलकरनरेशसम्बद्धेषु सर्वेषु संस्कृतशिलालेखेष्वयं प्राचीनतमो महत्त्वपूर्णश्च।

वैद्यनाथमन्दिरशिलालेखः

द्वादशलिङ्गेषु वैद्यनाथज्योतिर्लिङ्गमन्यतमम्। वैद्यनाथमन्दिरं तु

वर्तमान-महाराष्ट्रप्रदेशस्य परभणीमण्डलान्तर्गते परलीनामकस्थलेऽवस्थितमस्ति। १७८४ खीष्टाब्दे देव्यहल्या वैद्यनाथमन्दिरस्य जीर्णोद्धारं यथाविधि कारयामास। तत्कालमेव शिलालेखोऽयमुत्कीर्ण आसीत्।

संस्कृतशिलालेखेऽस्मिन् मालवमण्डलाधिपतेर्मल्हाररावस्य तत्पुत्रस्य खण्डेरावस्य, देव्यहल्यायाश्च नामानि टङ्कितानि सन्ति। शार्दूलविक्रीडितच्छन्दश्च प्रयुक्तम्।

जामघाटद्वारशिलालेखः

होलकरवंशमौलिभूषणाया देव्यहल्यायाः शासनकाले विभिन्नेषु राज्येषु देवालयारामतडागकूपा निबद्धा आसन्। यतो ह्येषु निर्माणकर्मसु तस्यै सुतरां रुचिरासीत्।

इतोऽप्यतिरिक्ताः केचित् संस्कृतशिलालेखास्तस्या देव्याः सामरिकनीतिप्रत्यायकाः सन्ति। जामघाटद्वारशिलालेखस्तु होलकराणां युद्धनीतेरप्रतिम-मुदाहरणम्। श्रीमता होलकरोपाह्वेन प्रथमयशवंतरावेणास्य जामघाटद्वारस्य सामरिकोपयोगः कृतोऽनेकशोऽत्रेतिहास एव प्रमाणम्।

सप्तपङ्क्तियुतेऽस्मिन् संस्कृतशिलालेखे परम्परानुसारेण गणेशवन्दना वर्त्तते। अवशिष्टासु षट्सु पङ्क्तिषु विशिष्टप्रयोगोऽनुष्टुप्छन्दसः।

शिलालेखानुसारेण तस्य शोभनमार्गस्य निर्माणं १८४७ विक्रमे, १७१२ शके माघमासस्य त्रयोदश्यां तिथौ पूर्णतामगमत्। अत्रैव सङ्केतोऽयमेव वर्तते यद्देव्यहल्यासीत् शैवमतावलम्बिनी, ब्राह्मणानां परम्परागतस्य सनातनधर्मचय पालयित्री चेति।

श्रूयते यदस्मिन् जामघाटद्वारस्थले कश्चिद् गणपतरावनामाभिधानो महाराष्ट्रियब्राह्मणः प्रतिवसति स्म। स प्रतिदिनगमनागमनकारिभ्यो जनेभ्यः शुल्कं प्रतिगृह्णाति स्म। अनेन करग्रहणेन स धनी बभूव। एकदा स समग्रं धनं देव्यै अहल्यायै दातुमियेष, परं सा जनकार्यकर्त्री लोकहितप्रिया च निषेधपूर्वकं कथितवती गणपतरावनामानं तं ब्राह्मणं "यज्जनेभ्यः प्राप्तधनस्यास्योपयोगस्तेषामेव कल्याणकर्मसु कार्यः"। स गणपतरावः प्रत्यावृत्तः, परामर्शानुसारेण द्वारं निर्मितवान्।

काशीशिलालेख

संस्कृतसाहित्यस्य विविधेषु ग्रन्थेषु रमणीया काशीनगरी वर्णिता। अग्निपुराणेऽविमुक्तस्याष्टानां शिवालयानां यः स्पष्टोल्लेखः प्राप्यते[1], तत्रैकः काशीविश्वनाथोऽस्ति । देव्यहल्यायाः काशीशिलालेखोऽयं तत्पूतकर्मणां, धार्मिकवृत्तेस्तीर्थस्थानेषु भव्यकल्पनानाञ्च निदेशकः ।

पञ्चदशपंक्तिमयात् संस्कृताभिलेखाद् दिव्यचरिताया देव्यहल्यायाः पूतकार्याणां सिंहावलोकनं कर्तुं शक्यते । शिलालेखेऽस्मिन् होलकरराज-वंशसंस्थापकस्य मालवाधिपतेर्मल्हाररावस्य, तत्पत्न्या गौतमायाः, पुत्रस्य खण्डेरावस्य देव्यहल्यायाश्च नामोल्लेखेन समं तथा देव्या विनिर्मापितस्य बहुसोपानयुतस्य प्रघट्टकस्य गौतमेश्वराहल्योद्धारकेश्वरयोः शिवालययोश्च भव्यवर्णनं प्राप्यते । प्रघट्टनिर्माणकार्यमेतज्जीयाजीरावेण शिल्पकारेण १८४८ विक्रमाब्दे वैशाखशुक्लद्वितीयायां गुरुवासरे सम्पादितम् ।

वाराणस्यां देव्यहल्ययानुष्ठितानां विविध-दान-धर्म-निर्माण-कर्मणां वर्णनं महाकविसखारामविरचितेऽहल्याचरितेऽपि प्राप्यते । तद्यथा—

यज्ञान् विधेहि महतो जलदानशालां, देवालयं सुरुचिरं च नदीप्रघट्टम् ।
काशीगयाप्रमुखपावनतीर्थयात्रां दीनावनार्थममलं परमन्नसत्रम् ॥

पण्ढरपुरशिलालेखः

अयं संस्कृतशिलालेखो देव्यहल्यया निर्मापिते पण्ढरपुरस्थ-राममन्दिर-प्राङ्गणे सन्निधापितः । अत्र गद्यगुम्फिता नव पङ्क्तयो लसन्ति । तत्र देवी अहल्या इन्दूरपुराधीशः श्रीमान् महाराजतुकोजीरावश्चोल्लिखितौ । लेखोऽयं काशीनाथसुतेन टङ्कितः ।

ऊनविंशशतकस्य होलकरीयं संस्कृतसाहित्यम्

अष्टादशशतके अहल्याकामधेनोर्धर्मग्रन्थस्य निर्माणानन्तरं होलकर-राजवंशाश्रये संस्कृतकाव्यरचनाप्रवाहोऽवरुद्ध इव, परन्तु कालेऽस्मिन् संस्कृतशिलालेखानां प्राचुर्यं विद्यते ।

ऊनविंशशतकस्योत्तरार्धे होलकरराजानां संरक्षणेऽसङ्ख्याताः साहित्यपारावारधुरीणाः पण्डिताः प्रशस्तिकाव्यानाममन्दां सुभगावगाहां जनानु-

१—अग्निपुराणम्—अध्यायसंख्या—११२।२—५ पद्यानि ।

रञ्जिनीं च धारां प्रवाहयाम्बभूवुः। अमूः प्रशस्तीर्विविधेषु वर्धापनोत्सव-राज्याभिषेकोपाधिधारण-जन्मोत्सव-पाणिग्रहणाद्यवसरेषु सुकवयः श्रावयन्ति स्म राजसभासु। तद्यथा—

प्रशस्तयः

महाराजतुकोजीरावप्रशस्तिः

गालवपुरनिवासी पण्डितः श्रीरामशास्त्री तैलङ्गः १८७८ तमे ख्रीष्टाब्दे मईमासे महाराजतुकोजीरावेण सङ्गतस्तत्प्रशस्तौ युग्मकं जुगुम्फ। तच्च 'मुन्तजिबाहादुरे' त्युपाधिधारणा श्री एम० डब्ल्यू० बर्वे–महाभागेन 'लाइफ ऑव हिज हायनेस महाराजा तुकोजीराव होलेकर (द्वितीय)' इत्याख्ये स्वोपज्ञे प्रबन्धे प्रकाशितम्।

प्रथममहाराजशिवाजीराव–होलकराभिषेकाभिन्दनम्

महाराज–शिवाजीराव–होलकरस्य राज्याभिषेकोत्सवे सनातन–धर्म-रक्षिण्या सभया संस्कृतगद्यमयमभिनन्दनपत्रमेकं महाराजाय समर्पितम्। संस्कृतगद्यमेतल्लिलेख १८८६ ख्रीष्टाब्दे पण्डितः सखारामशास्त्री सनातन-धर्मरक्षिणी–सभाया अध्यक्षः।

प्रथममहाराजशिवाजीरावहोलकरराज्याभिषेक–प्रशस्तिः

चतुर्दशपद्यमयी प्रशस्तिरियं १९४३ विक्रमवत्सरे आषाढशुक्लद्वितीयायां शनिवासरे महाराज-शिवाजीराव–होलकरस्य राज्याभिषेकावसरे इन्दूर-नगरवासिना सृष्टिदासोपाह्वेन बालमुकुन्दत्रिवेदिना समर्पिता।

शिलालेखाः

विगतशतक इवोनविंशशतकेऽपि होलकरैरुत्कारितानां शिलालेखानां बाहुल्यमस्ति। तत्र संस्कृतशिलालेखा यथा—

महेश्वरशिलालेखः

१७६७ ख्रीष्टाब्देऽक्टूबरमासे पुण्यदर्शना देव्यहल्या महेश्वरं नाम नगरं होलकराणां राजधानीत्वेनोदघोषयत्। नगरमेतन्नर्मदानदीतटाधिष्ठितम्। 'माहिष्मती' त्यस्य पुरातनं नाम। अत्र देवी अहल्या बहून् देवालयान् निर्मापितवती, पुरातनमन्दिराणां च जीर्णोद्धारमकारयत्। प्रथममहाराज-यशवन्तरावस्य मनोरथमनुचिन्त्य तद्भार्या होलकरवंशावतंसा कृष्णादेवी

मातुरहल्यायाः स्मृतावेकस्य सुशोभितच्छत्रस्य बहुमन्दिराणां च निर्माणं कारितवती। अद्यापि तत्र जगन्मातुरहल्याया मणिशिलानिर्मिता प्रतिमा लसति। होलकर-वंश-मौलिभूषणायाः कीर्तिप्रशस्तिरहल्येश्वरमन्दिरस्य प्रवेशद्वारस्य दक्षिणभागे निधापितेऽभिलेखे प्राप्यते। १८९० खीष्टाब्दे संस्थापितोऽयं लेखः षोडश–संस्कृत–पद्यसंवलिताभिः सप्तत्रिंशत्पंक्तिभिः संवृतः। अत्र संस्कृतभाषाया ओजस्विता दर्शनीया। तथाहि—

अस्तिक्षमारक्षणदक्षिणानां विपक्षपक्षक्षपणाक्षमाणाम्।
श्रीशौर्यगाम्भीर्य–गुणैक–धाम्नां वंशः क्षितौ होलकरोपनाम्नाम्॥

नाथद्वाराक्षेत्रस्याहल्याकुण्डशिलालेखः

उत्तरभारतस्य यात्रावसरे द्वितीय–महाराजतुकोजीरावो नाथद्वाराक्षेत्रं जगाम। तत्र स जगन्मात्रा अहल्यया निर्मापितं शीर्णतां यातं च कुण्डमेकं ददर्श। तद् दृष्ट्वासौ कुण्डस्य पुनरुद्धारमचीकरत्, तत्समीपं च देव्याः पुण्य-स्मृतौ यशवन्तेश्वराख्यं मन्दिरं रचयामास। निर्माणकार्यमेतच्चैत्रशुक्ल–पौर्णमास्यां रविवासरे १९१३ विक्रमाब्दे पूर्णतामगच्छत्। तत्रोपलब्धे द्वात्रिंशत्पंक्तियुतेऽस्मिन्नभिलेखे प्रायेण व्यवहृता संस्कृतभाषा। आदौ गणेशवन्दना, ततः श्रीनाथस्मरणं तदनु क्रमशः होलकर-वंशसंस्थापकस्य मल्हाररावस्य देव्या अहल्यायाः प्रथम–यशवन्त-रावस्य देव्या अहल्यायाः प्रथम–यशवन्तरावस्य तुकोजीरावस्य चोल्लेखः कृतः। अभिलेखान्ते पंक्तिचतुष्टयं हिन्दीभाषायामस्ति। प्रशस्तिरियं शास्त्रिगङ्गाधरसुतेन कन्हैयालालशर्मणा लिखिता, शिरोषा-शिवलालेन च टंकिता।

देपालपुरशिलालेखः

इन्दूरनगरस्योपमण्डलं देपालपुरम्। अस्य व्यवहारमण्डपे १९३२ वैक्रमाब्दे कार्तिकशुक्लसप्तम्यामुत्कीर्णोऽयं शिलालेखः। अस्य मुद्रणम् इन्दूरनगरस्थ केन्द्रीयसङ्ग्रहालये सुरक्षितम्। अभिलेखेऽस्मिन् संस्कृताङ्ग्लो-दूर्भाषाः प्रयुक्ताः। एतदनुशीलनेन विज्ञायते यद् देपालपुरे महाराजतुकोजी-रावे शासति मण्डलाधिपतिः श्रीलालजी–अम्बाजीः १९२५ तमे विक्रमाब्दे तडागे बन्धनिर्माणंसमारब्धवान्। बन्धोऽयं सप्तभिर्वर्षैः निर्मितः। निखिले कर्माणि क्रमशः ५७९२१ रूप्यकाणि व्ययीभूतानि।

सागरिका—लेखानुक्रमणिका

प्रथमवर्षतो विंशवर्षपर्यन्तम्

प्रथमं वर्षम्

निबन्धः	लेखकः
महाभारतीयं तपः	कु. शशिबाला श्रीवास्तवः
लीलामयलीली	श्री महावीर प्रसाद जोशी
शाक्तदृष्टया सृष्टितत्त्वविमर्शः	" गोपीनाथ कविराजः
विश्वशान्तेरुपायः	" योगेशः
मन्दमारुतपञ्चकम्	" मा. कृष्ण नम्पूतिरिपादः
स्फोटसमाम्नायः	" रसिकविहारी जोशी
नाटकीयमितिवृत्तम्	" विश्वनाथ भट्टाचार्यः
सागरिका-संवर्धनम्	" बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते
संस्कृतपत्रकारिता	" रामगोपाल मिश्रः
महाभारते नारी	श्रीमती वनमाला भवालकर
वलिपुष्टविलसितम्	" के. राजन्न शास्त्री
कथासरित्सागरे विज्ञानस्वरूपम्	" ओ३म्प्रकाश हर्ष
गीतामञ्जरी	भेषराज सापकोट शास्त्री
संस्कृतशोधकर्मपरिचयः	
ग्रन्थसमालोचनम्, संस्कृतवृत्तम्	विश्वनाथ भट्टाचार्यः

वर्षं द्वितीयम्

आधुनिकशिक्षानीतिः	डा. रामजी उपाध्यायः
राजेन्द्रस्य युद्धोद्योगः	श्री भोजराजः
सांख्यानां साक्षी	" शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
गीतम्	दिनेशः
सरस्वती	कु. शशिबाला श्रीवास्तवः
नवावतारिका	तेलकपल्ले विश्वनाथ शर्मा
महाभारतीयतीर्थयात्रा-विश्लेषणम्	कु. अर्चना वसुः
नाटकीयं वृत्तप्रपञ्चनम्	डा. विश्वनाथ भट्टाचार्यः
सद्गुरुस्तवनम्	,, वनमाला भवालकरः
संस्कृतपत्रकारिता	श्री रामगोपाल मिश्रः
पद्मावती	ड़ा. वासुदेव विष्णु मिणी
भारतं तद्विराजताम्	,, मंगलदेव शास्त्री
अग्निसंहिता	श्री जगन्नाथ वेदालङ्कार
काव्ये रसपर्याप्तिविमर्शः	डा. राममूर्ति त्रिपाठी

वर्षं तृतीयम्

निबन्धः	लेखकः
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रकवितार्किकचक्रवर्ती	डा. राममूर्ति त्रिपाठी
संस्कृतपत्रकारिता	,, रामगोपाल मिश्रः
शोकाञ्जलिः	श्री गुण्डेराव हर्कारे
कालिदासः	स्व. म. म. रामावतार शर्मा
भवभूतेर्नाटकेषु कालप्रियनाथः	म. म. डा. वा. वि. मिराशी
रघुवंशसञ्जीवनी	डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी
साहित्यरत्नाकरस्थःपद्यविमर्शः	पं. के. राजन्न शास्त्री
निबन्धको रामावतार शर्मा	झा अच्युतानन्द शर्मा
सप्तदशशतकस्य कतिपयरूपकाणि	श्री शंकरलाल स्वर्णकारः
श्रीराम. व. वेलणकरः	,, आर. डी. लड्डू
खजुराहो मन्दिरेष्वप्सरोमूर्तयः	,, बिहारीलालः नागार्चः
सागरविश्वविद्यालये संस्कृतशोधकर्म	,, श्री भूपति भट्टः
राजतरंगिणी	डा. रामजी उपाध्यायः
कुन्तकस्य वक्रोक्तिप्रस्थानं व्यञ्जना	,, रविशंकर नागरः
कारणत्वं स्वभाववादश्च	श्री शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
भारतीयसंस्कृतेर्वैशिष्ट्यानि	डा. रामजी उपाध्यायः
कर्णपूरस्याप्रस्तुतविधानपाटवम्	श्री गौतमप्रसाद मिश्रः
सप्तदशशतकस्य रूपकत्रयम्	,, शंकरलालः स्वर्णकारः
अष्टादशशतकस्य त्रयो भाणाः	,, बिहारीलालः नागार्चः
ऊनविंशशतकस्य नाटकत्रयम्	,, शिवदर्शन तिवारी
विंशशताब्द्याः नाटकेषु राष्ट्रजागरणम्	,, गुलाबचन्द्र जैनः
वसन्तवर्णनम्	पुल्लेल श्री रामचन्द्रडुः
काव्येष्वलङ्कारः	श्री भूपतिभट्टः
प्राच्ययूरोपीयविश्वविद्यालये संस्कृताध्ययनम्	डा. रसिकबिहारी जोशी
कालिदाससमयनिर्णयः	म. म. डा. वा. वि. मिराशी
तिलकमञ्जरीकारो महाकविर्धनपालः	डा हरिन्द्रभूषण जैनः
संस्कृतपत्रकारिता	,, रामगोपाल मिश्रः
महाभारतयुद्धे नारी	,, श्रीमती वनमाला भवालकरः
नाट्यस्वरूपपरामर्शः	,, विश्वनाथ भट्टाचार्यः
कार्तवीतपोरहस्यम्	श्री रेवाप्रसाद द्विवेदी

निबन्धः	लेखकः
भारतस्यैतिह्यम्, अभ्युदयः, संस्कृतविद्या च	डा. विश्वनाथो भट्टाचार्यः
मेघदूतस्यैकं पद्यम्	,, रेवाप्रसादो द्विवेदी
व्यञ्जनाविषये भट्टनायकमतसमीक्षा	,, रविशङ्करो नागरः
अभिनवराधव-नाटकम्	पं. शिवदर्शन तिवारी
गंगासागरीयम्	श्रीमती निर्मला उपाध्यायः
यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणस्य कृतित्वम्	सुश्री मनोरमा सक्सेना

वर्ष पञ्चम्

वैदिककालीनं शिल्पम्	डा. रामजी उपाध्यायः
कालिदासीयं नाट्यजगत्	,, विश्वनाथ भट्टाचार्यः
मदालसाचम्पूकर्ता त्रिविक्रमभट्टः	म. म. डा. वा. मिराशी
ऋग्वैदिकचरित्रनिर्माणम्	डा. रामजी उपाध्यायः
कालिदास-भारती	,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
अलङ्कारप्राधान्यवादिनां ध्वनि–विरोधस्तत्खण्डनञ्च	,, रविशंकर नागरः
स्वातन्त्र्योत्तर-संस्कृत साहित्यम्	श्रीमती निर्मलोपाध्यायः
धर्मविजयनाटकम्	शंकरलाल स्वर्णकारः
अष्टादशशतकस्य प्रहसनद्वयम्	बिहारीलाल नागार्चः
ऊनविंशशतकस्य गीतकाव्यम्	कु. कृष्णा खरे
कण्टकाञ्जलिः	,, माया तिवारी
राजशेखरस्यावन्तिप्राकृतम्	डा. भास्कराचार्य त्रिपाठी
व्यञ्जनायाः स्वरूपं विकासश्च	,, रविशंकर नागरः
कविकलानिधि-श्रीकृष्णभट्टः तस्य सुन्दरीस्तवराजश्च	,, प्रभाकर शास्त्री
आदर्शदम्पती उपन्यासिका	पुष्करदत्त शर्मा
ऊनविंशशताब्द्या एकाङ्करूपकाणि	शिवदर्शन तिवारी
मेलनतीर्थ–भारतम्	कु. मनोरमा सक्सेना
भारतीयसंस्कृतिदर्शनम्	डा. रामजी उपाध्यायः
कालिदास–भारती	,, रेवाप्रसाद द्विवेदी

निबन्धः	लेखकः
अष्टदशशतकस्य तिस्रो वीथ्यः	बिहारीलाल नागार्च
ऊनविंशशतकस्य रूपकाष्टकम्	शिवदर्शन तिवारी
रणेन्द्रनाथगुप्तस्य हरिश्चन्द्रचरितम्	गुलाबचन्द्र जैनः
अमरमीरम्	कु. मनोरमा सक्सेना
राजवैद्य श्रीकृष्णरामभट्टः तस्य कृतयश्च	डा. प्रभाकर शास्त्री
वसुमती-चित्रसेनीयम्	शंकरलाल स्वर्णकारः
जागरणम्	श्रीमती मायापाठकः
कामस्य रसरूपेण प्रथमः समुल्लासः	रमाशंकर जैतली
तैत्तिरीयसंहिता ५।५।१।१-२ मन्त्रस्य विनियोगः	डा. कृष्णलालः
कालिदास-भारती	,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
यायावरविप्रो राजशेखरः	,, भास्कराचार्य त्रिपाठी
कालिदासस्य भौगोलिकविज्ञानम्	श्री रामचन्द्रुडुः
भारत-जनकम्	कु. मनोरमा सक्सेना
अश्रु-विसर्जनम्	स्व. म. म. यादवेश्वरस्तर्करत्नः

षष्ठं वर्षम्

विदेशेषु संस्कृताध्ययनम्	डा. रसिकविहारी जोशी
कलचुरिकविर्मायुराजः	,, वा. वि. मिराशी
अलङ्कारसर्वस्वे संशोधनम्	,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
अभिनेयं बालरामायणम्	डा. भास्कराचार्य त्रिपाठी
मेघदूतीयं पद्यम्	श्री शिवचन्द्र भट्टाचार्यः
रामनाथः तस्य आर्यालहरी विलापलहरी च	डा. रामजी उपाध्यायः
पर्वणोकरा नारायणभट्टाः तेषां कृतित्वञ्च	,, प्रभाकर शास्त्री
धर्मसूरिः तस्य साहित्यरत्नाकरश्च	श्री के. राजन्न शास्त्री
चित्रकाव्येषु गतिचित्राणां विकासपरम्परा	डा. रुद्रदेव त्रिपाठी
मेधाव्रतशास्त्री तस्य प्रकृतिसौन्दर्यञ्च	कु. माया परहंस

निबन्धः	लेखकः
शाब्दी व्यञ्जना	डा. रविशंकर नागरः
मेघदूते तिथिनिश्चयः	,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
कर्मकर्तृ मीमांसा	श्री विश्वनाथ मिश्रः
संस्कृतं भारतीयराष्ट्रियता च	डा. रामजी उपाध्यायः
मदनकविः तस्य पारिजातमञ्जरी च	,, हरीन्द्रभूषण जैनः
व्रजनाथो भट्टः तस्य पद्यतरंगिणी च	,, प्रभाकर शास्त्री
या स्रष्टिः सृष्टुराद्या	,, मुकुन्दमाधव शर्मा
यतीन्द्रस्यानुसन्धानप्रवृत्तयः	,, मनोरमा सक्सेना
श्रीकृष्णलालः तस्य शिञ्जारवश्च	श्रीमती माया पाठकः
सदाशिवकवेर्गीतिकाव्यानि	कु. कृष्णा खरे
गीतगोविन्दस्य वैशिष्टचानि	श्री गोपीकृष्ण द्विवेदी
श्रीपण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिणः	के. एस. सुन्दरेश्वरन
महाभारतानुसारं ब्रह्मचर्येण चरित्रनिर्माणम्	श्रीमती दिनेशः
अनूपसिंहस्तस्य संस्कृतसंवर्धनञ्च	डा. रामजी उपाध्यायः
कालिदास-भारती	,, रेवाप्रसाद द्विवेदी
उद्दाण्डिकवेर्मल्लिकामारुतम्	डा. वा. वि. मिराशी
काव्यगौरवे कालिदासकाव्यम्	,, विश्वनाथ भट्टाचार्यः
जयपुरी-शतक-काव्य-परम्परा	,, प्रभाकर शास्त्री
अष्टादशशतकीय-केरलप्रदेशीय-नाटकत्रयम्	श्री विहारीलाल नागार्चः
कालिदासकाव्येषु कलायाः प्रकृतिप्रभावौ	डा. कु. मिनति चक्रवर्ती
कर्णकपूरः तस्य चैतन्यचन्द्रोदयं नाटकञ्च	श्री गणेश प्रसाद मिश्रः
मुक्तकप्रबन्धगतरसचर्वणम्	डा. राममूर्ति त्रिपाठी
सभेदार्या सप्पशती	,, प्रभाकर शास्त्री
गाङ्ट्टोश्शोरिकृष्णनम्पूतिरिपादः	भोजराजः
संस्कृतसाहित्ये श्लेषमूलकपरिसंख्या	श्री महेन्द्रप्रताप थापरः
यक्षगानम्—संस्कृतभाषायां तेलुगुनाटचप्रयोगः	डा. सीताराम दांतरे

दशमम् वर्षम्

निबन्धः	लेखकः
स्वप्नवासवदत्तावेणीसंहारयोरङ्गि-रसविमर्शः	,, रामजी उपाध्यायः
व्यञ्जनाविषये महिमभट्टमतसमीक्षा	,, रविशंकरनागरः
काशिकासिद्धान्तकौमुद्योर्वेदवचनानि	श्री महेशदत्त शर्मा
प्रत्यक्षतत्त्वविमर्शः	,, कीर्त्यानन्द झा
पण्डितराजकृता उत्प्रेक्षाभेदाः	डा. रेवाप्रसाद द्विवेदी
बाणभट्टस्य केचन दोषाः	,, अमरनाथ पाण्डेयः
सीताचरिते कालिदासप्रतिच्छविः	श्री रहसविहारी द्विवेदी
श्रीदत्तदिनेशचन्द्रस्य जीवन कृतित्वं च	डा. राधावल्लभ त्रिपाठी
भाषा-विवेचनम	,, गजानन शास्त्री
कुमारसम्भवनायिकाविमर्शः	,, कृष्णा दासः
शोभाकरमित्रस्य नवीना अलङ्काराः	श्री विहारी लाल शर्मा
शाकुन्तले कालिसासस्य व्यक्तित्त्वम्	ब्रह्ममित्रः अवस्थी
आख्यातपदलक्षम्	श्री जगदीश चतुर्वेदी
श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधिविमर्शः	,, केशवप्रसाद पाठक
नञर्थविमर्शः	,, हरिश्चन्द्रमणि त्रिपाठी
रामायणे असामञ्जस्यम्	डा. राधावल्लभ त्रिपाठी
पुराणवाङ्मये गुरुः	,, महेशचन्द्र जोशी
श्रुतिहृदयम्	डा. गजानन शास्त्री
संस्कृतवर्णमालायाः स्वरूपमायामाश्च	,, गङ्गाराम पाण्डेयः
रघुनाथाभ्युदयकाव्यम्	,, सीताराम दांतरे
संशयविषये न्यायभाष्यवार्तिक-विचाराः	,, श्रीनारायणमिश्रः
जीवपरिमाणविचारः	श्री उमेशचन्द्र पाण्डेयः
योगदर्शने कर्मबादः	कु. विमला कर्णाटकः
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिविमर्शः	श्री नवरङ्ग चतुर्वेदी
जैनसंस्कृतसाहित्ये राजनीतिः	,, पन्नालाल जैनः

निबन्धः	लेखकः
अद्वैतवेदान्ते श्रवणमनननिदिध्यासनानां स्वरूपम्	,, केशवप्रसाद पाठकः
अलङ्कारनिरूपणे सर्वस्वरत्नाकरयोर्मतभेदः	,, विहारीलाल शर्मा
छायानाटकम्	डॉ. रामजी उपाध्यायः
महाकविहरिश्चन्द्रस्य धर्मशर्माभ्युदयम्	,, पन्नालालः
पद्यद्वयमीमांसा	,, सुदर्शन शर्मा
मेघदूतेऽभिव्यक्तिदोषाः	डॉ. रेवाप्रसाद द्विवेदी
कालिदासस्य काव्ये राष्ट्रियभावना सांस्कृतिकचेतना च	,, कैलासनाथ ,,
भारतीयदर्शनानि तेषाभाविर्भावक्रमश्च	म. म. गिरधर शर्मा चतुर्वेदी
भवभूतिनाटकेषु कालप्रियनाथः	,, ,, डॉ. वा. वि. मिराशी
मध्यप्रदेशीयसंस्कृतसाहित्यसंवर्धनम्	डॉ. श्रीमती वनमाला भावलकर
आचार्यरामचन्द्रशुक्लानां रसविमर्शविवेकः	,, बच्चूलालः अवस्थीं
वाल्मीकेर्गोत्रं स्वभावः समयश्च	,, पुरुषोत्तलाल भार्गवः
भगवतो बुद्धस्य चत्वारि आर्यसत्यानि	डा. विमला कर्णाटकः
अक्षरविवेचने ऋकारऌकारौ	श्री विश्वनाथ मिश्रः
आधुनिके युगे तर्कशास्त्रस्य परमोपयोगिता	डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकरः
अपभ्रंश-भाषा	,, देवेन्द्रकुमार शास्त्री
रसगङ्गाधरे रत्नाकरस्य सन्दर्भाः	विहारीलाल शर्मा
कालिदासस्योपमा बिम्बश्च	अयोध्याप्रसाद द्विवेदी
सागरविश्वविद्यालये संस्कृतसेवा	डा. रामजी उपाध्यायः

एकादशवर्षम्

उपमोत्प्रेक्षाकलकलः	श्री केदार नाथ ओझा

निबन्ध:	लेखक:
रूपके दृश्यसूच्यानुसन्धानम	डॉ. रामजी उपाध्याय:
इस्लामधर्मानुयायिनां संस्कृतसेवा	" श्रीमती वनमाला भवालकर:
संस्कृतरूपकेषु एकोक्ति:	" रामजी उपाध्याय:
श्रीमहेश्वरानन्दस्वामिनां स्तोत्राणि	" कामेश्वर मिश्र:
आनन्दवर्धनमते भावचित्र्या: स्वरूपम्	" जानकी प्रसाद द्विवेद:
प्रकाश्यमाना: संस्कृतपत्रिका	य, कृष्णशर्मा
संस्कृत साहित्येऽभिनवोन्मेष:	श्री राधावल्लभ त्रिपाठी
लौकिकसंस्कृतस्य प्राकृततत्वम	डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री
बौद्धवैष्णवयोर्भक्तिसाम्यम्	श्री जगन्नाथ उपाध्याय:
छलितरामस्य कृत्यारावणस्य च नाम्नी	डॉ. रामजी "
कालिदासस्य चान्द्रविम्बा:	प्रा. अयोध्याप्रसाद द्विवेदी
काव्ये लक्षणा	श्री शिवदत्त चतुर्वेद:
श्रुतिसर्वस्वं रघुवंशम्	डॉ. अमरनाथ पाण्डेय:
काव्यबोधेऽनुकृतवाद:	" बच्चूलाल: अवस्थी
सुधीसुधानिधे रुक्मिणीहरणम्	प्रा. रहसविहारी द्विवेदी
संस्कृतोच्चारणे दोषा गुणाश्च	डॉ. गङ्गाराम पाण्डेय:
वेणीसंहारनाटकस्य नायक:	" रमाशङ्कर त्रिपाठी
भाषाया: प्रयोजनं रूपञ्च	" श्री नारायण मिश्र:
अर्कसोमयाजी	श्री जयप्रसाद वार्ष्णेय:
भासनाटकेषु समुदाचार:	सुश्री गायत्री देव:
योगशास्त्रविषये किञ्चिन्निवेदनम्	कु. विमला कर्णाटक:
अप्राप्त-संस्कृतरूपकाणि	डॉ. रामजी उपाध्याय:
राजशेखरवर्णितो विवाहविधि:	" राधावल्लभ: त्रिपाठी
लौकिकच्छन्दसु: वैदिकच्छन्दसां प्रभाव:	" पारसनाथ द्विवेदी
पुराण-समीक्षा	श्रीमती कमला पाण्डेय:

निबन्धः	लेखकः
स्फोटप्रकाशः	श्री चन्द्रभानु त्रिपाठी
इन्दुमतीस्वयंवरप्रसङ्ग विश्लेषम्	डॉ. अमरनाथ पाण्डेयः
मीमांसादर्शने मोक्षः	" गजाननशास्त्री
सङ्गीतं काव्यञ्च	" सुभद्रा चौधरी
चार्वाकसिद्धान्ताः	" विमला कर्णाटकः
लोके संज्ञानां व्यवहारः	जानकीप्रसाद द्विवेदः
पण्डितराजश्रीसोमनाथशर्मा	श्री डिल्लीरामः तिमसिनिया
आन्ध्रभाषायां संस्कृतभाषायाः प्रभावः	कालूरि हनुमन्तरावः
काव्यसंस्तवः	श्री रहसबिहारी द्विवेदी
शोधनवनीतम्	डॉ. राधावल्लभः त्रिपाठी
काशी सागरिकामभिनन्दति	
कवौ रसं स्वदते न वा	डॉ. रेवाप्रसाद द्विवेदी
काव्यीया दुरूहता	" जनार्दन उपाध्यायः
रसनिष्पत्तेः शास्त्रीयं विवेचनम्	" विमला कर्णाटकः
श्रीमदमरसिंहप्रणीतं नामलिङ्गनुशासनम्	डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर
ऊनविंशशतकस्य संस्कृत-महाकाव्यानि	श्री कन्हैया पाण्डेयः
प्रकाश्यमानाः संस्कृतपत्रिकाः	य. कृष्ण शर्मा
प्राचीननगरी कालपी	डॉ. कैलासनाथ द्विवेदी
व्याकरणदर्शने आख्यातार्थमीमांसा	श्री केशवप्रसाद पाठकः
साहित्यशास्त्रे गुणतत्त्वविमर्शः	डॉ. रविशङ्करनागरः
रत्नावलीपद्यविवक्षा	" सुदर्शन शर्मा
संस्कृतमहाकवीनां काव्यतत्त्वदर्शनम्	" राधावल्लभ त्रिपाठी

द्वादशवर्षम्

महाकविः कालिदासः	डॉ. रामजी उपाध्यायः
मानवशिल्पी महाकविः	" रेवाप्रसाद द्विवेदी
कालिदाससाहित्ये ध्वनिसौन्दर्यम्	" रविशङ्करनागरः

त्रयोदश वर्षम्

निबन्धः	लेखकः
अस्मदीयम्	डॉ० रामजी उपाध्याय.
सांख्यसिद्धान्ते कैवल्यस्वरूपम्	,, अमलधारी सिंहः
	सुश्री राजमाथुरः
पालिसाहित्य प्रसङ्गः	श्रीशिपशङ्कर त्रिपाठी
रामायणे कण्ठतोऽपि कृतं महाकाव्यतत्त्वम्	रहसविहारी द्विवेदी
भारतीयकाव्यतत्त्वम्	शेषाचल शर्मा
काव्ये व्यक्तित्वस्य प्रश्नः	डॉ. जनार्दन उपाध्यायः
भरतातिक्रमः	,, रामजी ,,
विश्वस्मिन्	श्रीबालशास्त्री
अश्वपदबन्धेन श्लोकद्वयम्	स्व. पं. रामप्रतापशास्त्रिमहाभागाः
शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिविमर्शः	वायुनन्दनपाण्डेयः
मनोदर्शनम्	डॉ. गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः
जीवस्य क्रमिकविकासः	श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी
शब्दसाधुत्वे शिष्टप्रामाण्यम्	मिथिलेश चतुर्वेदी
किरातार्जुनीये प्रतिमुखसन्ध्यङ्ग-निरूपणम्	सुषमाकुलश्रेष्ठा
प्रस्तावना-मीमांसा	डॉ. रामजी उपाध्यायः
धर्मः संस्कृतिश्च श्रेयोमूलम्	पं. रामप्रतोप शास्त्रिणः
रसस्य दार्शनिकभूमिका	विश्वनाथ मिश्रः
कारुण्यं कालिदासस्य	डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी
आयुर्वेदसारः	प्रियव्रत शर्मा
व्यञ्जनाविषये राजशेखरः	रेवाप्रसाद द्विवेदी
शाब्दबोधः	श्री सीतारामशास्त्री
जैनदर्शने प्रमाणविचारः	गोकुलचन्द्रो जैनः
बौद्धदर्शनस्य मूलसिद्धान्ताः	उदयचन्द्रो जैनः

निबन्धः	लेखकः
चिमनीचरित्रस्य ऐतिहासिकता	डॉ. प्रभाकरशास्त्री
प्रादि-प्रसादः	आजादमिश्रः
अभिधावृत्तिविचारः	डॅा. रविशङ्करनागरः
योगदर्शने परिणामवादः	कु. विमला कर्णाटकः
कातन्त्रव्याकरणे चर्करीत (यङ्लुक्) प्रयोगाविचारः	डॉ. जानकी प्रसाद द्विवेदी
शाकुन्तलीयं पद्यमेकम्	,, राधावल्लभः त्रिपाठी
महाभारतीयानि तीर्थानि	श्री इन्द्रमोहनसिंहः
संस्कृतनाट्यं नृत्यञ्च	सुश्री अनूपा देवी
अष्टादशशतकस्यसंस्कृतरूपकाणि	श्रीरविनन्दनत्रिपाठी
भाषाभैज्ञानिकगुरुः महर्षियास्कः	डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर
मुक्तितत्त्वविमर्शः	सुधांशुशेखर ,,
वेदानां सामवेदोऽस्मि	परड्डी मल्लिकार्जुनः
प्राकृते नाटचभर्चा नट्धातुश्च	कपिलदेवगिरिः
कामिनीषु कालीदासस्य कोमलानुरागः	आचार्य रमाशङ्करो मिश्रः
श्रुतिस्मृत्यनेकान्तवादः	डॉ. हर्षनारायणः
कालीदासवर्णित-शक्रावतारत्ति शचीतीर्थस्थितिनिर्धारणम्	डॉ. कैलासनाथ द्विवेदी
शुद्धाद्वैतवेदान्ते प्रमेयपदार्थविचारः	,, श्रीमती राधारानी सुखवाला
श्रीविद्याधरचक्रवर्ती	,, प्रभाकर शास्त्री
कुट्टनीमते रत्नावल्याः प्रथमाङ्कस्य रङ्गप्रयोगः	,, राधावल्लभः त्रिपाठी

निबन्धः	लेखकः

पञ्चदशवर्षम्

संस्कृत साहित्ये-व्यायोगपरम्परा	आचार्यो रविनन्दनत्रिपाठी
सिद्धान्तसम्राट् (ज्योतिषविशेषाङ्कः)	सम्पादक : डॉ. मुरलीधर चतुर्वेदः
कालिदासीयरूपकेषु वस्तुविभागः	रेवाप्रसाद द्विवेदी
कालिदासभारती	,,
षोडशशतकस्य संस्कृत-नाट्यसाहित्यम्	रविनन्दन त्रिपाठी
कालिदासीयम	कैलाशनाथ द्विवेदी
अर्थप्रकृति-विमर्शः	रामजी उपाध्यायः
अस्माकं शोधयात्रा	रविनन्दन त्रिपाठी
कालिदासकृतिषु सीमान्त-विदेशिराज्यानामुल्लेखः	कैलाशनाथ द्विवेदी
कालिदासीयो द्वचभिधयोः समीकरणम्	
संस्कृतसाहित्ये व्यायोगपरम्परा	रविनन्दन त्रिपाठी
कविकुलगुरोर्वाणीविलासः	गजाननशास्त्रिमुसलगरॉवकः
अन्नदाचरणस्य कृतित्वम्	डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी
सस्कृतवृत्तम्	,, ,, ,,
कालिदास रूपकेषु नान्दिश्लोकाः	कु. कुसुम भूरिया.
मेघदूते नगरी-चित्रम्	विश्वनाथ मुखोपाध्याय
पञ्चीकरण-प्रकारः	
सप्तदशशतकस्य संस्कृत-रूपकाणि	डा. रविनन्दन त्रिपाठी
प्राप्तोपाधिकाः शोधनिबन्धाः	
सागरिकालेखानुक्रमणिका (प्रथम वर्षतो पञ्चदशवर्षपर्यन्तम्)	।

षोडशवर्षम्

विमलनाटिकं संस्कृतनाटकम्	डॉ० रामजी उपाध्यायः

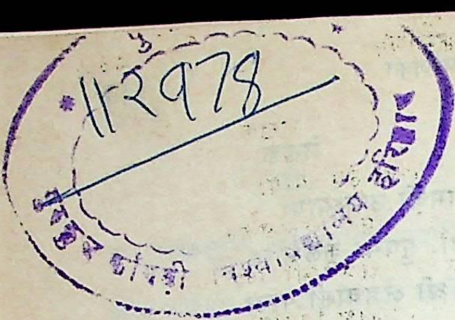
निबन्धः	लेखकः
कालिदाससाहित्ये योगविद्या	रेवाप्रसाद द्विवेदी
वैदिकसंहितासु हंसशब्दः	डा० रामनाथ वेदालङ्कार
कालिदासभवभूत्योः काव्यबिबानुप्रेक्षा	डा० बुद्धदेवशर्मा वेदाचार्यः
अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः	अयोध्या प्रसाद द्विवेदी
भासस्य बिम्बनविधिः	अयोध्या प्रसाद द्विवेदी
ग्रन्थालोचनम्	
गोमेधः	डॉ० श्रीकृष्ण देवः
काशीस्था श्रौतयज्ञपरम्परा	डॉ० श्रीकृष्णदेवः
कालिदासस्य जीवनदर्शनम्	डॉ० धर्मेन्द्रकुमार गुप्तः
सौन्दरनन्दकाव्ये विश्वप्रेमतत्त्वम्	दी वि श्रीनिवासदीक्षितः
प्रातिपदिकं प्रातिपदिकार्थंश्च	सत्यप्रकाश शर्मा
ऐतिहासिक-महाकाव्येषु शिक्षा-प्रणाली	डॉ० रामदत्त शर्मा
कालिदासकृतिषु नगरवर्णनम्	डॉ० कैलाशनाथ द्विवेदी
संस्कृत-वृत्तम्	डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी
प्राप्तिसम्भव-विमर्शः	डा० रामजी उपाध्यायः
कालिदासीय-नाट्यविधानम्	डॉ० राधावल्लभः त्रिपाठी
पुष्पपत्तने प्राच्य-परिषद्यभिभाषणम्	डा० रामजी उपाध्याय
वैशेषिकनये तमसो विवेचनम्	डॉ० सत्यनारायणमिश्रः
नृसिंहसांख्यदर्शनम्	डॉ० रामानन्दशास्त्री
काव्येऽलोकसामान्यत्वम्	राममूर्ति त्रिपाठी
हमामतेर्मोक्षमूलरस्य वेदप्रवृत्तिः	रामकृष्णशास्त्री 'अव्ययः'
वैदिकं काव्यबिम्बम्	डॉ० अयोध्याप्रसाद द्विवेदी
चन्दनमुनिप्रणीतमार्जुनमालाकारम्	डा० सत्यव्रतः
चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम्	डा० अयोध्याप्रसाद द्विवेदी

ऊनविंशंवर्षम्

बिशवर्षम

निबन्धः	लेखकः
सप्तदशशताब्दे संस्कृतमहाकाव्यानि	रामलखन पाण्डेय
भट्ट श्रीमथुरानाथशास्त्रिणो व्यक्तित्वं कृतित्वं च	विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः
सूत्रपूर्व न्यायशास्त्रम् न्यायसूत्रकारश्च	कु० नवलता
अभिज्ञान शाकुन्तलस्य नाट्यशास्त्रीयमनुशीलनम्	रामजी उपाध्यायः
डाँ. वेङ्कटरामराघवस्योपलब्धयः	आशा सरवटे
भाणेऽभिनयो लास्याङ्गानि च	रामजी उपाध्यायः
विशाखदत्तस्य अर्थशास्त्रोपजीव्यत्वम्	सनत्कुमारः
रसविषये कुन्तकः	परमानन्द मिश्रः
ग्रन्थ समीक्षणम्	
नायकविमर्शः	रामजी उपाध्यायः
सप्तदशशताब्दस्य संस्कृतमहाकाव्यानि	श्री रामलखन पाण्डेयः
दुष्यन्तो धीरोदात्तो धीरललितो वा	रामजी उपाध्यायः
आचार्यमहावीरप्रसादद्विवेदिनः संस्कृतकवित्वम्	राधावल्लभः त्रिपाठी
उत्तररामचरितस्य प्रस्तावना-वैशिष्टचम्	श्री ओमप्रकाश राजपाली
राजकर्माभिचार–प्रकरणम्	किशोर मिश्रः
रूपकेषुप्रस्तावनायाः प्रयोजनम्	श्री ओमप्रकाश राजपाली
संज्ञाव्यवहारस्य प्रयोजनानि	जानकीप्रसाद द्विवेदी
अङ्गनायकाः	रामजी उपाध्यायः
स्वरविवेचनम्	युगल किशोर मिश्रः
संस्कृत-रूपकेषु सूत्रधारः	श्री ओमप्रकाश राजपाली
संस्कृत-वृत्तम्	श्री क्षेत्रवासी पण्डा
ग्रन्थसमीक्षणम्	राधा वल्लभः त्रिपाठी
भारतीय-ज्योतिषम्	राजमोहनः उपाध्यायः
पण्डिराज-विभावनम्	कैलासपतिः त्रिपाठी

सागरिका-लेखानुक्रमणिका

112978

● डा० रामजी उपाध्यायेन रचितानि सम्पादितानि च   मूल्यम्

१. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास (प्रथमो भागः) रु० १२.००
२. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास प्राचीन नाटक (द्वितीयो भागः) रु० १०.००
३. मध्यकालीन संस्कृत नाटक, पृ० सं० ५२० रु० ५०.००
४. आधुनिक संस्कृत नाटक—भागद्वयं, पृ० १३५० रु० ६०.००
५. Sanskrit & Prakrit Mahākāvyas (D. Phil Thesis) रु० ५०,००
६. महाकविः कालिदासः (संस्कृतम्) पृ० सं० १६० रु० २०.००
७. भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः (संस्कृतम्) पृ० सं० ४११ रु० २५.००
८ दशरूपक-तत्त्वदर्शनम् पृ० २०० छात्र संस्करण १५.०० पुस्तककालयीन रु० २५.००
९ दशरूपक—नान्दी-भाषाटीकासहितं सावलोकम् रु० १४.००
१०. मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः रु० २५.००
११. नाट्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानुक्रमणिका रु० १५.००
१२. नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम् रु० २५.००
१३. महाभारतीय-संस्कृतिकोश रु० ३०.००

● डा० वनमाला भुवालकर-रचितानि

१. महाभारत में नारी—(हिन्दी) शोधप्रबन्धः पृ० सं० ५२५ रु० ४०.००
२. पाददण्डम् रूपकम् (संस्कृतम्) रु० २.००
३. रामवनगमनम् संगीतिका (संस्कृतम्) रु० १.००
४. पार्वतीपरमेश्वरीयम् (संस्कृतम्) संगीतिका रु० १.५०
५. पंचमहाकाव्येषु चन्द्रः (निबन्धः) (संस्कृतम्) रु० १.००

● डा० राधावल्लभ त्रिपाठी-विरचितानि

१. संस्कृत कवियों के व्यक्तित्व का विकास पी० एच० डी० शोधग्रन्थः रु० २५.००
२. वाल्मीकि-विमर्शः रु० १०.००
३. मुकुन्दविलासम् (सम्पादित) रु० १५.००
४. नाट्यमण्डपम् रु० १०.००

● प्रकीर्णानि

१. श्रीहर्ष के रूपक डा० गोकुल प्रसाद त्रिपाठी रु० ४०.००
२ सुसंहतभारतम्—(नाटकम्) पुल्लेलरामचन्द्रः रु० ८.००
३. साहित्यसन्दर्भाः—डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी रु० ३.००
४. रसार्णवसुधाकरः—सिंहभूपालः, सम्पादक डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी रु० ८.००

प्राप्तिस्थानम् : संस्कृत-परिषद् विश्वविद्यालय, सागर